ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਅਤੇ ਨਾਨਕਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ
ਦਾ
ਤੁਲਨਾਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ

Gorakhbani Atey Nanakbani Di Vichardhara Da Tulnatmik Adhyayan

A THESIS
RESUBMITTED TO THE PANJAB UNIVERSITY, CHANDIGARH
FOR THE DEGREE OF
DOCTOR OF PHILOSOPHY
IN THE FACULTY OF LANGUAGES
1978

PANJAB UNI

ਨਿਗਰਾਨ
ਡਾ: ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ,
ਆਨਰਜ਼, ਐਮ.ਏ. (ਦਿੱਲੀ), ਪੀ-ਐਚ.ਡੀ. (ਪੰਜਾਬ),
ਰੀਡਰ ਅਤੇ ਅਧਿਅਕਸ਼, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ,
ਡਾਇਰੈਕਟੋਰੇਟ ਆਫ਼ ਕਾਰਸਪੋਂਡੈਂਸ ਕੋਰਸਿਜ਼,
ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ।

ਲੇਖਕ
ਉਜਾਗਰ ਸਿੰਘ

ਰੈਦਾਸ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਵਸਤੂ

ਦਾ

ਤੁਲਨਾਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ

ਭੂਮਿਕਾ : ਪੰਨਾ 2

ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ

ਰੈਦਾਸ ਜੀਵਨ-ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਅਤੇ ਰਚਨਾਵਾਂ 3-12

ਅਧਿਆਇ ਦੂਜਾ

ਕਬੀਰ ਜੀਵਨ- ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਅਤੇ ਰਚਨਾਵਾਂ 13-22

ਅਧਿਆਇ ਤੀਜਾ: ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ 23-142

ੳ) ਬ੍ਰਹਮ

ਅ) ਸੰਸਾਰ ਅਥਵਾ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਰਚਨਾ

ੲ) ਜੀਵ

ਸ) ਮਾਇਆ

ਹ) ਮੁਕਤੀ

ਅਧਿਆਇ ਚੌਥਾ: ਸਮਾਜਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ 143-209

ੳ) ਕਰਮਕਾਂਡ

ਅ) ਕਰਮਕਾਂਡੀ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਅੰਗ

ੲ) ਕਰਮਕਾਂਡੀ ਭੇਖ ਸਾਧਨਾਂ

ਪਖੰਡ

ਪਖੰਡ ਦੇ ਰੂਪ

ਅਧਿਆਇ ਪੰਜਵਾਂ ਕਾਵਿ ਰੂਪ, ਸਾਹਿਤਿਕ, ਸ਼ਬਦ-ਭੰਡਾਰ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ 210-256

ਅਧਿਆਇ ਛੇਵਾਂ ਸਾਰ 257-264

ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ 265-275

ਭੂਮਿਕਾ

ਇਹ ਸ਼ੋਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ— ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਅਤੇ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ- ਆਪਣੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਯਤਨ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਜਾਚੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਉਪਰ ਅਜੇ ਤਕ ਕਿਸੇ ਦੀ ਕਲਮ ਵਿਚ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਯੋਗ ਯਤਨ ਲਈ ਡਾ:ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਅਧਿਅਕਸ਼,ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ,ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ,ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੇ ਡਾ: ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ,ਰੀਡਰ ਤੇ ਅਧਿਅਕਸ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ,ਪੱਤਰ ਵਿਹਾਰ ਸਿੱਖਿਆ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ,ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਇਹ ਯਤਨ ਪ੍ਰਵੀਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਮਰੱਥ ਹੋਇਆ ਹਾਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯੋਗ ਅਗਵਾਈ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਹ ਯਤਨ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਨਾ ਅਸੰਭਵ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਤੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਗਈ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਯੋਗ ਯਤਨ ਵਿਚ ਥਾਂ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਰੂਪ ਹੋਰ ਵੀ ਨਿਖਰਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਅਗਵਾਈ,ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਤੇ ਸੁਯੋਗ ਸਹਿਯੋਗ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਸ ਲਈ ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਦਾ ਰਿਣੀ ਹਾਂ। ਮੇਰਾ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਲਿਖਣਾ ਲਿਖਾ ਪੜ੍ਹਨ ਹੀ ਹੈ।

ਇਸ ਯੋਗ ਯਤਨ ਵਿਚ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਮੱਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਸੱਚ ਨੂੰ ਪਰਖਣ ਦਾ ਯਤਨ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੋਰਖਨਾਥ ਸਬੰਧੀ ਜਿਤਨਾ ਸ਼ੋਧ-ਕਾਰਜ ਹੁਣ ਤੀਕ ਹੋਇਆ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤੇ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਪੱਧਤੀ ਦੀ ਹੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਪਰ ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਹੈ ਕੇਵਲ ਸੰਕੇਤ ਮਾਤਰ ਕਥਨ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ-ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਬੰਧੀ ਜਿਤਨਾ ਯਤਨ ਹੁਣ ਤਕ ਹੋਇਆ ਹੈ,ਉਹ ਸਾਰੇ ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਧਾਰਾ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰਖਕੇ ਕੇਵਲ ਸਮੇਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਇਆ ਹੈ।

ਮੈਂ ਇਸ ਸ਼ੋਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਅਤੇ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਤਕ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੀਮਿਤ ਰਖਿਆ ਹੈ। ਗੋਰਖਨਾਥ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੋਵੇਂ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮਹਾਨ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਰਹੇ ਪੁਰਸ਼ ਸਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਨਵੀਂ ਦੇਣੀ ਲੋਕ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲਿਆ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਅਤੇ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਿਧਾਂਤ ਨਿਰਣਾਇਕ ਲਈ ਗੋਰਖੀ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਤੁਕਾਂ ਦੇ ਕੇਵਲ ਹਵਾਲੇ ਦੇਣੇ ਠੀਕ ਸਮਝੇ ਗਏ।

ਅੰਤ ਵਿਚ ਮੈਂ ਇਸ ਆਪਣੇ ਸੁਯੋਗ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਡਾ:ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਦਿਲੋਂ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਸਤ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਆਪਣਾ ਕੀਮਤੀ ਸਮਾਂ ਦੇ ਕੇ ਮੇਰੇ ਇਸ ਯਤਨ ਦੀ ਪੂਰਨਤਾ ਲਈ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਮਨਮੋਹਨ ਕੌਰ ਤੇ ਸਪੁੱਤਰ ਸੁਰਿੰਦਰ ਪਾਲ ਦੇ ਵੀ 'ਜਾਗਿਆ' ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਨੇ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲ ਸਕਦਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਯਤਨ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਰਹਿਣ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਪੂਰਾ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਉਜਾਗਰ ਸਿੰਘ

ਅਧਿਆਇ : ਪਹਿਲਾ

ਲੇਖਕ ਪਰਿਚਯ- ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ.

ਗੋਰਖ ਪਰਿਚਯ

<u>ਗੋਰਖ ਜੀਵਨ ਸਰੋਤ</u>: ਉੱਤਰੀ-ਭਾਰਤ ਦੇ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਧਾਰਮਕ ਅੰਦੋਲਨ ਗੋਰਖਨਾਥ ਦਾ ਜੋਗ ਮਾਰਗ ਹੀ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਦਾ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਪਰਾਂਤ ਨਹੀਂ, ਕੋਈ ਭਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੋਰਖਨਾਥ ਸਬੰਧੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨਾ ਹੋਣ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਪਰਸਪਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਰੋਧ ਬਹੁਤ ਹੈ। ਪਰ ਡਾ: ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਦ੍ਵਿਵੇਦੀ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਗੱਲ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਗੋਰਖਨਾਥ ਆਪਣੇ ਯੁੱਗ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਨੇਤਾ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਿਸ ਧਾਤੂ ਨੂੰ ਛੋਹਿਆ, ਉਹ ਸੋਨਾ ਹੋ ਗਈ।[1] ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਤੇ ਦੰਦ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਾਮੱਗਰੀ ਨਾਲ ਜਿਤਨਾ ਚਾਨਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣਾ ਆਸਾਨ ਨਹੀਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਪਿਆਂ ਧੁੰਦਲਾ ਪਰਛਾਵਾਂ ਇਸ ਸਾਮੱਗਰੀ ਨਾਲ ਭਾਵੇਂ ਹਟਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਸਾਮੱਗਰੀ ਦੇ ਅਭਾਵ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਲੋਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਹੀ ਆਧਾਰਯੋਗ ਮੰਨਣੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਤਿੱਬਤ ਅਤੇ ਨੇਪਾਲੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਗੋਰਖਨਾਥ ਨੂੰ ਜਿਥੇ ਬੋਧੀ[2], ਤੇ ਸ਼ੈਵ[3] ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਉਥੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਦੂਗਰ[4], ਕਰੋਧਵਾਨ ਹੋ ਕੇ ਵਰਖਾ ਬੰਦ ਕਰਨ ਵਾਲਾ[5], ਗੋਰਖਾ ਰਾਜ ਦਾ ਸਥਾਪਕ[6] ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਥੇ ਦੀਆਂ ਰਾਜ ਮੁਦ੍ਰਾਵਾਂ ਤੇ ਗੋਰਖਨਾਥ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਅੰਕ੍ਰਿਤ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।[7] ਗੋਰਖਨਾਥ, ਕਾਠੀਆਵਾੜ, ਕਸ਼ਮੀਰ, ਕੁਮਾਊਂ ਆਦਿ ਦੇ ਸ਼ਿਵ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਗੁਫਾ ਅਤੇ ਗੋਰਖ ਦੇ ਤੀਰਥ ਅਸਥਾਨ, ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਕੁਸ਼ਿਸਥੀ ਕਨਫਟੇ ਤੇ ਪਹਾੜੀ ਗੋਰਖੀਆਂ ਵਿਚ ਅਜ ਵੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਧੀਨ ਗੋਰਖਨਾਥ ਦੀ ਪੂਜਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।[8] ਸਿੰਹਲਦੀਪ,[9] ਨੇਪਾਲ[10] ਤੇ ਬੰਗਾਲੀ[11] ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਮਛੰਦਰਨਾਥ ਦੇ ਉਧਾਰ ਕਰ ਕੇ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਹਰਪੀਰ ਗੁੱਗਾ[12], ਪੂਰਨ ਭਗਤ[13],

---

1. ਨਾਥ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ, ਡਾ: ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਦ੍ਵਿਵੇਦੀ, ਪੰਨਾ 96
2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 41
3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 41
4. Gorakhnath and the Kanphatta Yogis, G.W.Briggs, page 181
5. ਗੋਰਖਨਾਥ ਔਰ ਉਨ੍ਹ ਕਾ ਯੁੱਗ, ਡਾ: ਰਾਂਗੇ ਰਾਘਵ ਪੰਨਾ 21
6. Gorakhnath and the Kanphatta Yogis, G.W.Briggs, page 181
7. ਉਹੀ ਪੰਨਾ, 179-80
8. ਉਹੀ ਪੰਨਾ, 138
9. ਉਹੀ ਪੰਨਾ,233
10. ਉਹੀ ਪੰਨਾ 233
11. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 233
12. Religion and folklore of Nothern India,William Crook,Page 163
13. The Legends of the Panjab, Vol II, R.C. Temple, page 24.

ਰਾਜਾ ਰਸਾਲੂ[14], ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ[15] ਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਸਬੰਧ ਗੋਗਾ ਚੁਹਾਨ,[16] ਭਰਥਰੀ ਹਰੀ[17], ਗੋਪੀ ਚੰਦ ਤੇ ਮੈਨਾਵਤੀ,[18] ਅਤੇ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉਸਨੂੰ ਚਰਪਟ ਨਾਥ ਦਾ ਗੁਰ-ਭਾਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।[19] ਇਕ ਹੋਰ ਲੋਕ ਕਥਾ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੇਲ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ (1173 ਈਸਵੀ) ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਮ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਇਕ ਮੱਠ ਹੈ।[20]

ਗੋਰਖਨਾਥ ਦਾ ਜਨਮ

ਲੋਕ-ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਗੋਰਖਨਾਥ ਦੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਤਪਤੀ,[21] ਨਿਰੰਜਨ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੇ ਪਸੀਨੇ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣਾ,[22] ਸ਼ਿਵ ਜਟਾਂ,[23] ਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਗ ਦੇ ਕੁੰਡ ਵਿਚ,[24] ਗੋਬਰ ਤੋਂ ਜਿਗਜਨਾਂ[25] ਹੋਣੀ ਦਸੀ ਗਈ ਹੈ। ਨਰਿੰਦਰ ਧੀਰ ਨੇ ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਗੋਰਖਨਾਥ ਦਾ ਸਬੰਧ ਕਾਬਲ[26] ਜੋਗੀਆਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਗੋਰਖਪੁਰ(ਕਾਬਲ ਪਿੰਡੀ) ਮੰਨਿਆ ਹੈ।[27] 'ਯੋਗ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿਸ਼ਕ੍ਰਿਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਚੰਦਰਗਿਰੀ,[28] ਸਾਰਨੀ' ਬੰਗਾਲ'[29] ਤੇ ਡਾ: ਦਿਵੇਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਤਿਯੁਗ ਵਿਚ ਪਿਸ਼ਾਵਰ, ਤ੍ਰੇਤਾ ਅੰਦਰ ਗੋਰਖਪੁਰ, ਦੁਆਪਰ ਵਿਚ ਦੁਆਰਕਾ ਤੇ ਕਲਯੁਗ ਵਿਚ ਗੋਰਖਮੜੀ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਵਿਲੀਅਮ ਕਰੂਕ,[30] ਤੇ ਹੈਸਟਿੰਗਜ਼[31] ਨੇ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਡਾ: ਰਾਘਵ[32] ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਪਿਸ਼ਾਵਰ, ਡਾ: ਤ੍ਰਿਗੁਣਾਇਤ,[33]

---

14. The Rajas of the Punjab, Page 2
15. Legends of the Panjab, Vol.II, page 546.
16. ਨਾਥ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ, ਪੰਨਾ 159-60
17. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 167-68.
18. Gorakhnath and the Medieval Hindu Mysticism, page 20
19. History of Panjab Hill States, Vol I, page 277-78.
20. Gorakhnath and the Kanphata Yogis, page 230.
21. The Tribes and Castes of the North-Western Provinces and oudh, Vol.III page 153-54.
22. A Glossary of the Tribes and Castes of the Punjab & N.W.F.P 191
23. ਮਹਾਨਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 20
24. A Glossary of the Tribes and Castes of the Punjab & NW.F.P, 191
25. ਗਣਿਆਨ ਯੋਗ ਖੰਡ, ਪੰਨਾ 783
26. ਪੋਤਿਨ ਕਾਬਲ ਯਹ ਗੰਥ ਛਾਪਿਆ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 138.28 ਅਤੇ 139.31
27. ਨਾਥ ਸਿੱਧ: ਏਕ ਵਿਵੇਚਨ, ਪੰਨਾ 106
28. Gorkhnath and Medieval Hindu Mysticism, page 22.
29. ਹਿੰਦੀ ਕੀ ਨਿਰਗੁਣ ਕਾਵਿਧਾਰਾ, ਔਰ ਉਸ ਕੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪ੍ਰਿਸ਼ਠਭੂਮੀ, ਪੰਨਾ 331
30. The Tribes and the Castes of the N.W.P. Oudh, Vol.III, page 153
31. Encyclopaedia of Religion and Ethics, Vol VI, page 328.
32. ਗੋਰਖਨਾਥ ਔਰ ਉਨ ਕਾ ਯੁੱਗ, ਪੰਨਾ 43-44
33. ਹਿੰਦੀ ਕੀ ਨਿਰਗੁਣ ਕਾਵਿਧਾਰਾ ਔਰ ਉਸ ਕੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪ੍ਰਿਸ਼ਠਭੂਮੀ, ਪੰਨਾ 331

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਨੇਪਾਲ ਦਸਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਗੋਰਖਪੁਰ[34] ਦੇ ਮਹੰਤ, ਨਾਸਿਕ[35] ਅਤੇ ਕੱਛ[36] ਦੇ ਜੋਗੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜਨਮਿਆ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਟੈਸਟਰੀ[37] ਨੂੰ ਇਹੋ ਮੱਤ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੈ।

ਗੋਰਖਨਾਥ ਦਾ ਸਮਾਂ

ਗੋਰਖਨਾਥ ਦਾ ਸਮਾਂ ਨਿਸਚਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਲੋਕ ਕਥਾਵਾਂ[38] ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾਵਾਂ [39] ਸਾਡੀ ਕੋਈ ਸਹਾਇਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ ਕਿਉਂਕਿ ਲੋਕ ਕਥਾਵਾਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਵਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸਾਧਨਾਤਮਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਸਰੂਪ ਹੀ ਵੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਬ੍ਰਿਗਜ਼[40] ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ[41], ਵਰਮਾ[42] ਸੱਤਵੀਂ ਸਦੀ ਤੇ ਅਠਵੀਂ ਦੇ ਆਰੰਭ, ਡਾ: ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ[43] ਨੌਵੀਂ-ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ, ਡਾ: ਬੜਥਵਾਲ[44] 1050 ਈਸਵੀ, ਡਾ: ਕਲਿਆਣੀ ਮਲਿਕ[45] ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਅੰਤਮ ਭਾਗ ਤੇ ਗਿਆਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਭਾਗ, ਡਾ: ਸਾਂਕ੍ਰਿਤਿਆਇਨ[46] 809 ਈ:, ਡਾ: ਫ਼ਰਕੁਹਰ[47] 1257 ਈਸਵੀ ਵਿਕਰਮੀ, ਰਾਂਗੇ ਰਾਘਵ[48] ਨੌਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਭਾਗ, ਨਰਿੰਦਰ ਧੀਰ[49] 1100 ਤੋਂ 1200 ਈਸਵੀ ਦੇ ਮੱਧ, ਪਰਸ਼ੂਰਾਮ ਚਤੁਰਵੇਦੀ[50] ਗਿਆਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ, ਡਾ: ਤ੍ਰਿਗੁਣਾਇਤ[51] ਗਿਆਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ, ਡਾ: ਵਰਮਾ[52]

---

34. Gorakhnath and the Kanphata Yogis, page 229
35. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 229
36. Encyclopaedia of Religion and Ethics, Vol.XII, page [illegible]
37. Encyclopaedia of Religion and Ethics, Vol.VI, page [illegible]
38. ਨਾਥ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ, ਪੰਨਾ 42
39. ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੀਤਾਂਬਰ ਦੱਤ ਬੜਥਵਾਲ, ਪੰਨਾ 15-16
40. Gorakhnath and the Kanphata Yogis, page 249
41. ਉਹੀ ਪੰਨਾ 250
42. ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ੍ਯ ਕਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ 267-69
43. Gorakhnath and the Medieval Hindu Mysticism, Page 22-23
44. ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਕਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ 151
45. ਨਾਥ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਰਸ਼ਨ ਔਰ ਸਾਧਨਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਪੰਨਾ 52
46. ਗੰਗਾ ਪੁਰਾਤਤਵ ਅੰਕ, ਪੰਨਾ 254-55.
47. ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਕਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਇਤਿਹਾਸ, 151-52
48. ਗੋਰਖਨਾਥ ਔਰ ਉਨਕਾ ਯੁੱਗ ਪੰਨਾ 28-29.
49. ਨਾਥ ਸਿੱਧ: ਏਕ ਵਿਵੇਚਨ, ਪੰਨਾ 115-16
50. ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਕੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ, ਪੰਨਾ 15
51. ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਕੀ ਨਿਰਗੁਣ ਕਾਵਿਧਾਰਾ ਔਰ ਉਸ ਕੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪ੍ਰਿਸ਼ਠਭੂਮੀ, ਪੰਨਾ 330
52. ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਕਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ 151-52.

ਤੇਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਤੇ ਡਾ: ਦ੍ਵਿਵੇਦੀ[53] ਵਿਕ੍ਰਮੀ ਸੰਮਤ ਦੀ ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਡਾ: ਦ੍ਵਿਵੇਦੀ ਅਨੇਕ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਨਿਰਣੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਹਨ ਕਿ ਮਛੰਦਰ ਨਾਥ ਗੋਰਖਨਾਥ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਏ। ਗੋਰਖਨਾਥ ਮਛੰਦਰਨਾਥ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ , ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਸਮਕਾਲੀ ਹੋਏ ਹੋਣਗੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੋਰਖਨਾਥ ਦਾ ਸਮਾਂ ਨੌਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਅਖੀਰ ਤੇ ਵਿਕ੍ਰਮੀ ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਆਰੰਭ ਨਾਥ ਪੰਥ ਦੇ ਆਦਿ ਪਰਵਰਤਕਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਨੌਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਅੱਧ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।[54] ਇਸ ਮੱਤ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਅਸੀਂ ਚਰਪਟ ਨਾਥ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿ ਉਹ ਗੋਰਖਨਾਥ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਤੇ ਗੁਰ ਭਾਈ ਦਸੇ ਗਏ ਹਨ।[55]

ਗੋਰਖਨਾਥ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਅਸਥਾਨ:

ਗੋਰਖਨਾਥ ਦਾ ਘਰ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਬੰਧਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਜਿਥੇ ਚਾਹੁੰਦੇ, ਘੁੰਮਦੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਪਰਚਾਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।[56] ਲੋਕ ਕਥਾਵਾਂ, ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ "ਯੋਗ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿਸ਼ਕ੍ਰਿਤੀ" ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਨਾਲ ਅਨੇਕਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਥਾਵਾਂ ਜੋੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲੇਖਾ ਲਾਉਣਾ ਤਾਂ ਔਖਾ ਹੈ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੁਣ ਤਕ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਬਨਵਾਸੀ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਸ਼ਰਮ ਉੱਤਰ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ 'ਬਦਰੀ ਕੇਦਾਰ' ਵਨ ਵਿਚਲੇ 'ਧਵਲਗੁਹਾ' ਵਿਚ ਦਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[58]

ਗੋਰਖਨਾਥ ਦੀ ਕੁੱਲ-ਪਰੰਪਰਾ:

ਗੋਰਖਨਾਥ ਦੀ ਕੁੱਲ-ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਸਬੰਧ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ,[59] ਚਮਰਧਾਨੀ ਤੇ ਸ਼ੂਦ੍ਰ[60], ਕਵਾਲ[61], ਜੁਲਾਹਾ[62], ਖੱਤਰੀ[63], ਤੇਲੀ[64], ਘੁਮਿਆਰਾਂ[65] ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਹੈ। ਡਾ: ਦ੍ਵਿਵੇਦੀ ਤੇ ਡਾ: ਰਾਂਗੇ ਰਾਘਵ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਗਿਆਨ ਉਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਉਚੀ ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਹੋਣ ਵਲ ਹੀ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।[66]

---

53. ਨਾਥ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ, ਪੰਨਾ 96
54. ਉਹੀ ਪੰਨਾ 54
55. History of the Panjab Hill States Vol.I Page 277-78.
56. ਨਾਥ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ, ਪੰਨਾ 105
57. ਮਕਰੰਦ, ਪੰਨਾ 31
58. ਗੋਰਖਨਾਥ ਔਰ ਉਨ੍ਹ ਕਾ ਯੁਗ, ਪੰਨਾ 34(ਪੈਰ ਟਿੱਪਣੀ-1)
59. ਨਾਥ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ, ਪੰਨਾ 97
60. ਗੰਗਾ ਪੁਰਾਤਤਵ ਅੰਕ, ਪੰਨਾ 131-32
61. Journal of the Deptt.of Letters,Vol.XIV,page 19-20.
62. Gorakhnath and the Medieval Hindu Mysticism, page 23.
63. Some Aspects of the History and Doctorine of the Nathas,page-19
64. ਸਤਿ ਗੋਰਖਨਾਥ ਮਛਿੰਦ੍ਰ ਕਾ ਪੂਤਾ, ਜਾਤਿ ਹਮਾਰੀ ਤੇਲੀ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 135.24
65. ਉਨਮਨਿ ਜਾਤੀ ਮਨਿ ਤਰਾਸੂ; ਗੁਰ ਸੇਤ ਸਹਜਿ ਸਮਾਨਾ। ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 122.6
66. ਗੋਰਖਨਾਥ ਔਰ ਉਨ੍ਹ ਕਾ ਯੁਗ,ਪੰਨਾ 46(ਪਦ ਟਿੱਪਣੀ 1)

ਗੋਰਖਨਾਥ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ:

ਗੋਰਖਨਾਥ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸ੍ਰੀ ਗਿਆਨੇਸ਼ਵਰ ਚਰਿੱਤਰ' ਅਨੁਸਾਰ ਮਛੰਦਰਨਾਥ ਅਤੇ ਗੋਰਖਨਾਥ ਦਾ ਸਰੀਰ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋਇਆ ਸੀ।[67] 'ਯੋਗ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿਸ਼ਕ੍ਰਿਤੀ' ਵਿਚ ਗੋਰਖਨਾਥ ਇਕ ਥਾਂ ਤੇ ਜਿਊਂਦਿਆਂ ਹੀ ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਸਮਾਂ ਜਾਣ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ। ਇਹ ਥਾਂ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਸਰਹੱਦ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਜੋਂ ਮੇਲੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲੋਕ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।[68] ਬ੍ਰਿਗਜ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਿਰਤੂ ਸਥਾਨ ਗੋਰਖਮੜ੍ਹੀ ਦਸਦੇ ਹਨ ਜਿਥੇ ਉਹ ਆਖਰੀ ਦਿਨੀ ਰਹੇ।[69]

ਗੋਰਖਨਾਥ ਦਾ ਵਿਅਕਤਿਤਵ:

ਗੋਰਖਨਾਥ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਿਵੇਚਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਦੰਦ- ਕਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਘਟਿਕਾ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਅਸਾਧਾਰਣ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇਤਨਾ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਅਤੇ ਪਕੜ ਵਾਲਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਭੁਲਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਸ ਸਰਬ ਸਮਰੱਥ ਤੰਤ੍ਰ-ਕਾਲਕ ਸਿੱਧ ਜੋਗੀ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈਂਦਿਆਂ ਲੋਕਾਂ ਅੰਦਰ ਆਦਰ, ਅਸਚਰਜ ਦੇ ਭਾਵ ਇਕ ਦਮ ਆ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਤਨਾ ਕੁਝ ਹੁੰਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕੁਝ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।[70] ਸੋ ਗੋਰਖਨਾਥ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਸ਼ਰਧਾ, ਅਨੁਮਾਨ ਅਤੇ ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਤਾਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਅਤੇ ਤਰਕ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੋਰਖਨਾਥ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਸਬੰਧੀ ਸਾਰੇ ਭੇਦ ਹੀ ਸਾਧਨ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ- ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਦੰਦ ਕਥਾਵਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਸਹਜੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਕੁਝ ਕੁ ਅਜਿਹੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਸਾਨੂੰ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕ ਪੱਖੀ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੰਦ ਕਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਸਮੱਗਰੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਗੋਰਖਨਾਥ ਦੇ ਗੌਰਵਸ਼ਾਲੀ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਪਰਿਚਯ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਾਂਗੇ।

ਅਲੌਕਿਕ ਦੈਵੀ ਵਿਅਕਤੀ: ਗੋਰਖਨਾਥ ਨੂੰ ਉੜੀਸੀ -ਅਸਾਮੀ ਭਾਰ ਵਿਚ ਨਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਬੰਗਾਲੀ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਪਸ਼ੂ ਰਖਿਅਕ ਦੇਵਤਾ[71] ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁੱਗੇ ਦੇ ਵਿਆਹ ਵੇਲੇ ਬਰਾਤ[72] ਤੇ ਪੂਰਨ ਭਗਤ ਨੂੰ ਖੂਹ ਵਿਚੋਂ ਕਢਣ[73] ਜਿਹੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਅਲੌਕਿਕ ਦੈਵੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

---

67. ਗੋਰਖਨਾਥ ਔਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਾ ਯੁਗ, ਪੰਨਾ 80
68. ਉਹੀ , ਪੰਨਾ 80 (ਫੁਟ ਨੋਟ)
69. Gorakhnath and the Kanphata Yogis, page 227
70. ਮਰਾਠੀ, ਪੰਨਾ 28
71. General of the Deptt. of Letters, Vol. XIV, page 19-25
72. Gorakhnath & the Kanphata Yogis, page 197
73. Legends of the Panjab, Vol. I page434,

ਮੰਤਰ ਪ੍ਰਬੀਨ: ਗੋਰਖਨਾਥ ਨੂੰ ਸਪਾਂ ਦਾ ਵਸੀਕਾਰ[74], ਨਾਗਾਂ ਦਾ ਆਸਨ ਬਣਾ ਕੇ ਬੈਠਣ ਵਾਲਾ,[75] ਗੁੱਗੇ[76] ਤੇ ਕਾਨ੍ਹਪਾ[77] ਨੂੰ ਸਪਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦਾ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਦੇਣਾ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ।

ਸਰੀਰ ਪਰਦਾਤਾ: ਪੂਰਨ ਦੇ ਹੱਥ ਪੈਰ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨੇ[78] ਤੇ ਰਾਣੀ ਇਛਰਾਂ ਨੂੰ ਨੇਤਰ-ਜੋਤੀ ਦੇਣੀ[79] ਗੋਰਖਨਾਥ ਦਾ ਕਰਿਸ਼ਮਾ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਅਤਿ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ: ਗੋਰਖਨਾਥ ਦਾ ਮੈਨਾਵਤੀ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਨਾ ਡੁੱਬਣ ਦਾ ਵਰਦਾਨ ਦੇਣਾ[80] ਸੰਪ ਰਾਵਨ ਨੂੰ ਪਥਰਾਂ ਨੂੰ ਚੀਰਨ ਦੀ ਤਲਵਾਰ ਦੇਣੀ[81], ਪੂਰਨ ਦੇ ਬਾਗ ਦਾ ਹਰਾ ਭਰਾ ਕਰ ਦੇਣਾ[82], ਤਲਾਬਾਂ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਪੈ ਜਾਣਾ[83], ਧੂਣੀ ਦੀ ਸੁਆਹ ਨਾਲ ਜੰਗਲ ਦਾ ਫੁੱਲਣ ਤੇ ਫੱਲਣ ਲਗਣਾ[84], ਮੱਖੀ[85], ਅਤੇ ਮੇਂਡਕ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨਾ, ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਅੱਧੇ ਲੋਹੇ ਤੇ ਅੱਧੇ ਸੋਨੇ ਦਾ ਬਣਾ ਦੇਣਾ[87], ਆਦਿ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਗੋਰਖਨਾਥ ਦੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋਣਾ ਹੈ।

ਤ੍ਰੈ-ਕਾਲ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਮਾਲਕ: ਗੋਰਖਨਾਥ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜਾ ਜੇਵਾਰ ਨੂੰ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਤ੍ਰੈ-ਕਾਲ ਕਰਨਾ[88], ਚਨਾਬ ਨੂੰ ਸੁਕੰਦ ਤੇ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਉਲਟ ਦੇਣ ਦੀ ਧਮਕੀ[89] ਜਲੰਧਰ ਨਾਥ ਦੇ ਬਾਰੇ ਤੇ ਹੋਰ ਵਸਤਾਂ ਆਦਿ ਤੋਲਣ ਦਾ[90], ਅਤੇ ਕਾਮਰੂ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ[91] ਆਦਿ ਕਈ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਦੂ ਭਰੀ ਝੋਲੀ ਵਿਚ ਫਲ[92], ਗੁੱਗੇ ਦੀ ਬਰਾਤ ਦਾ ਸਾਮਾਨ,[93] ਪੂਰਨ ਲਈ ਭੋਜਨ[94], ਸੁਦਾਈ ਦੇ ਰੁਮਾਲ,

---

74. ਮਕਰੰਦ, ਪੰਨਾ 30
75. Gorakhnath & the Kanphata Yogis, page 195
76. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 195
77. ਗੋਰਖਨਾਥ ਔਰ ਉਨ੍ਹ ਕਾ ਯੁੱਗ, ਪੰਨਾ 49
78. Gorakhnath & the Kanphata Yogis, page 197
79. Legends of the Punjab, Vol I, page 454
80. Journal of the Asiatic Society of Bengal, Vol. XLVII. Page. 210
81. An Introduction to the popular Religion and Folk lore of India 26
82. Tales of the Panjab, Page 235.
83. Gorakhnath and the Kanphata Yogis, page 187.
84. A Glossary of the Tribes and Caste of the P.N.W.F. P. Vol. I, page 179.
85. Gorakhnath and the Kanphata Yogis, page 187.
86. Dabistan, Vol. II, page 139.
87. Indian Antiquary, page 21(1908)
88. Gorakhnath and the Kanphata Yogis, page 187-88.
89. Legends of the Panjab, Vol. I Page, 561.
90. History of Népal, page 140-144
91. Gorakhnath and the Kanphata Yogis, page 198.
92. Cults, Customs and Superstitions of India, Page 67.
93. Indian Antiquary page 49(1885)
94. Gorakhnath and the Kanphata Yogis, page 190.

ਘਟਾਵਾਂ[95], ਨੈਣ ਜੋਤਾਂ ਦਾ ਵਾਪਸ ਆਉਣਾ[96], ਧੂਣੇ ਦੀ ਸੁਆਹ ਨਾਲ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਿਰਮਾਣ[97], ਮਨੁੱਖਾਂ ਜਨਮ ਦਾ ਪੁਨਰ-ਜਨਮ ਵਿਚ ਬਦਲਿਆ ਜਾਣਾ[98] ਆਦਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੈ-ਭੀਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਮਾਲਕ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

<u>ਮੁਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਜਿਊਂਦਿਆਂ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਮਾਲਕ</u>: ਗੋਰਖਨਾਥ ਭਰਥਰੀ ਹਰੀ ਦੀ ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਸਤੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣਾ[99], ਮਛੰਦਰ ਨਾਥ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨਾ[100], ਗੋਪੀਚੰਦ ਦੀ ਮੋਈ ਭੈਣ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੇਣਾ[101], ਹਿਰਨ ਨੂੰ ਜਿਊਂਦਿਆਂ ਕਰਨਾ,[102] ਆਦਿ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਤੋਂ ਗੋਰਖਨਾਥ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

<u>ਮਹਾਨ ਜੋਗੀ</u>: ਨਾਥ ਮੱਤ ਵਿਚ ਗੋਰਖਨਾਥ ਨੂੰ ਜਿਥੇ ਮਹਾਨ ਜੋਗੀ ਦੀ ਪਦਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਉਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਿਵ ਤੋਂ ਭੀ ਵੱਧ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[103] ਜਿਥੇ ਜੋਗ ਬਲ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਰਿਆ ਨਾਥ ਦੀਆਂ ਕਰਾਮਾਤਾਂ[104] ਨੂੰ ਚਲਣ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ, ਉਥੇ ਸਰਬ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਜੋਗੀ ਜਲੰਧਰ ਨਾਥ[105] ਨੂੰ ਖੂਹ ਵਿਚੋਂ ਕਢ ਕੇ ਸਿਧੇ ਰਸਤੇ ਪਾਇਆ,[106] ਦੀਨ ਦੁਖੀਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਕੇ[107] ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਹਾਨ ਜੋਗੀ ਦੀ ਪਦਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ।

<u>ਮਾਨਵਵਾਦੀ</u>: ਗੋਰਖਨਾਥ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਹਿਰਦਾ ਲੋਕ-ਹਿੱਤ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪੀੜਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਦੇ ਸਨ।[108] ਸਮਾਜਕ ਕਲਿਆਣ ਹਿੱਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਰਿਆ ਨਾਥ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਤੰਗ ਨਾ ਕਰਨ,[109] ਤੇ ਨੇਪਾਲੀ ਰਾਜੇ ਮਹਿੰਦਰ ਦੇਵ ਦੇ ਅਤਿਆਚਾਰੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨਾ[110]। ਗੋਰਖਨਾਥ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਸਨ ਪਰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਝੋਲੀ ਸੱਖਣੀ ਰਹੇ, ਇਹ ਵੀ ਸਹਿਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਨਾਲ ਅਨੇਕਾਂ ਬਾਂਝ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ[111] ਅਜਿਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੋਕ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਕੋਈ ਕਸਰ ਨਹੀਂ ਛੱਡੀ ਸੀ।[112]

---

95. Legends of the Panjab, Vol.II, Page 464
96. Gorakhnath and the Kanphata Yogis, page 199
97. The Tribes and Castes of the North-Western Provinces & Oudh, page [illegible]
98. Gorakhnath and the Kanphata Yogis, page 199
99. Journal of the American oriental Society, Vol. XXV page 197,220
100. Gorakhnath and the Kanphata Yogis, page 199
101. Journal of the Asiatic Society of Bengal, Vol. XLVII page 142.
102. Gorakhnath and the Kanphata Yogis, page 190.
103. Journal of the Asiatic Society of Bengal, Vol. XLVII page 129.
104. Gorakhnath and the Kanphata Yogis, page 186.
105. Gorakhnath and the Kanphata Yogis Mysticism, page 8.
106. Gorakhnath and the Kanphata Yogis 194page.
107. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 192।
108. ਗੋਰਖਨਾਥ ਔਰ ਉਨ ਕਾ ਯੁੱਗ, ਪੰਨਾ 50.
109. ਉਹੀ ਪੰਨਾ 51,
110. ਉਹੀ ਪੰਨਾ 20,21.
111. Legends of the Panjab, Vol.II Page 129-48.
112. [illegible], ਪੰਨਾ 30.

<u>ਸਮ-ਭਾਵੀ</u>: ਗੋਰਖਨਾਥ ਸਮਦਰਸ਼ੀ, ਸਮ-ਭਾਵੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮਾਨ, ਜੋਗੀ ਜੈਨੀ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ-ਸ਼ੂਦਰ ਨਿਰਧਨ-ਧਨੀ ਸਭ ਇਕ ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਨ।[113] ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਿੱਤਰ ਰਾਜ-ਪੁੱਤਰ[114] ਤੇ ਚਮਾਰ ਆਦਿ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਠੀਕ ਸਨ।[115]

<u>ਵਿਦਵਾਨ, ਤੇ ਮਹਾਨ ਸਾਹਿਤਕਾਰ</u>: ਗੋਰਖਨਾਥ ਅਨਪੜ੍ਹ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪੀਰਾਂ-ਫਕੀਰਾਂ ਅਤੇ ਮਹਾਤਮਾਵਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਨਾਲ ਮਹਾਨ ਜੋਗੀ [illegible] ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਜੋੜ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਸਭ ਪ੍ਰਾਤਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਾ ਲਿਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[116] ਪਰ ਉਹ ਪੰਡਤਾਊ-ਪੰਨ ਨੂੰ ਨੀਵਾਂ ਸਮਝਦੇ ਸਨ।[117]

<u>ਮਹਾਨ ਗੁਰੂ</u>: ਨਾਥ ਮੱਤ ਵਿਚ ਗੋਰਖਨਾਥ ਨੂੰ ਸਰਵ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਤੇ ਮਹਾਨ ਗੁਰੂ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਸ਼ੈਵ ਅਤੇ ਸ਼ਾਕਤ, ਜੋਗੀ ਅਤੇ ਜੈਨੀ ਗੁਰੂ ਸੂਚੀਆਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਣਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ 'ਗੁਰੂ' ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਸ਼ਬਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦਾ ਅਭਿੰਨ ਅੰਗ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ।[118]

<u>ਮਹਾਨ ਗੁਰੂ ਭਗਤ</u>: ਗੋਰਖਨਾਥ ਅਦੁੱਤੀ ਗੁਰੂ-ਭਗਤ ਵੀ ਸਨ। ਉਹ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਧਰਮ ਸ਼ਿਵ' ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾਵਾਨ ਸਨ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਛੰਦਰ ਨਾਥ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵੀ ਪੂਰਾ ਸਤਿਕਾਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਮਛੰਦਰ ਨਾਥ ਨੂੰ ਮਹਾਮਾਯਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਾਉਣ ਆਦਿ ਦੇ ਕਾਰਜ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਟੱਲ ਗੁਰੂ ਭਗਤੀ ਦਾ ਪਰੀਚੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[119] ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਗੋਰਖਨਾਥ ਗੁਰੂ ਲਈ ਨਰਕਪੁਰੀ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਕਿਸੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤੋਂ ਵੜਿਆਂ ਲਈ ਆਪਣੀ ਅੱਖ ਕਢ ਕੇ ਦੇ ਆਉਣ ਦਾ ਵਰਣਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਤਿਨ ਗੁਰੂ ਭਗਤੀ ਕਾਰਣ ਹੀ ਸੀ।[120]

<u>ਪਵਿੱਤਰ ਜੋਗੀ</u>: ਗੋਰਖਨਾਥ ਵਾਸ਼ਨਾ ਮੁਕਤ ਵਿਚਰਦੇ ਵਾਲੇ ਮਹਾਂਜੋਗੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚਰਿੱਤਰ ਬੜਾ ਪਵਿੱਤਰ ਸੀ। ਨੌਜਵਾਨ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਭੈਣ ਅਤੇ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਵਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਤਾ ਕਹਿਣ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਅਲਪ ਆਹਾਰ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਸਰਵ ਸਮਰੱਥ ਜੋਗੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਉਹ ਪੂਰੇ ਸ਼ਰਧਾਵਾਨ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਰਹਿਤ ਸਨ। ਵਿਵੇਕ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਸੀ। ਉਹ ਨੀਰਸ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਗੋਂ ਕਲਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਤੇ ਕਵੀ ਸਨ।[121]

---

113. ਮਰਕੰਡੇ, ਪੰਨਾ 30
114. ਗੋਰਖਨਾਥ ਔਰ ਉਨ ਕਾ ਯੁੱਗ, ਪੰਨਾ 50-51.
115. ਉਹੀ ਪੰਨਾ 57
116. ਗੋਰਖ ਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 143,37.
117. Obscoure Religious Cults, Page [illegible]
118. Gorkhnath and the Medieval Hindu Mysticism, Page,4.5.
119. ਸਾਹਿਤਯ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਕਾ, ਪੰਨਾ 171
120. ਗੋਰਖਨਾਥ ਔਰ ਉਨ ਕਾ ਯੁੱਗ, ਪੰਨਾ 53,
121. ਉਹੀ ਪੰਨਾ 57.

<u>ਮਹਾਨ ਯਾਤਰੂ:</u> ਗੋਰਖਨਾਥ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਰਟਨ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਸੀ। ਆਸਾਮ ਤੋਂ ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ, ਉਜੈਨ ਤੋਂ ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ, ਹਿਮਾਲਾ ਦੀਆਂ ਉਚੇਰੀ ਘਾਟੀਆਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੇਠਾਂ ਦੂਰ ਦੱਖਣ ਤਕ ਦਾ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਨਾਲ ਗਾਹ ਮਾਰਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਜਿਥੇ ਵੀ ਗਏ ਉਥੇ ਹੀ ਸਾਧੂਜਨਾਂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕਰਕੇ ਉਤਰ ਖੰਡ ਦੇ ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਜੋਗ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਉਭਾਰਾ ਦਿਤਾ ਹੈ।[122]

<u>ਆਕਰਸ਼ਕ ਵਿਅਕਤੀ:</u> ਗੋਰਖਨਾਥ ਅਤਿਅੰਤ ਸੁੰਦਰ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ।[123] ਜੋਗ ਸਾਧਨਾ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਰੀਰ ਬੜਾ ਹੀ ਸਡੌਲ ਅਤੇ ਤੇਜ-ਯੁਕਤ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖਿੜਿਆ ਚਿਹਰਾ ਅਤੇ ਸਵੱਛ-ਨੇਤਰ ਕਾਮਨੀਆਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਨੂੰ ਮੋਹਣ ਵਾਲਾ ਸੀ।[124] ਮੱਥੇ ਤੇ ਭਸਮ ਲੱਗੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਜੋਗ-ਮੁਦਰਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਹੋਰ ਵੀ ਸੁੰਦਰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਸੀ।[125] ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਨੂੰ ਕਾਇਆ ਰੂਪੀ ਗੜ੍ਹ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਦੀ ਹੀ ਚਿੰਤਾ ਸੀ।[126]

<u>ਗੋਰਖਨਾਥ ਦੀਆਂ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾਵਾਂ:</u> ਗੋਰਖਨਾਥ ਦੀਆਂ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਜਿਹੜੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਕੁਝ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਸਭ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੀ ਹਨ ਜਾਂ ਨਹੀਂ।[127] ਵਧੇਰੇ ਕਠਨਾਈ ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਜਿਥੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ ਉਥੇ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਤੁਲਨਾਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਈ ਭਰਮ ਭੁਲੇਖੇ ਮਨ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਸੁਵਿਧਾ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਹੀ ਵੰਡ ਰਹੇ ਹਾਂ।

<u>ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਕਾਵਿ:</u> ਗੋਰਖਨਾਥ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਕਾਵਿ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਡਾ: ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ,[128] ਡਾਕਟਰ ਕਲਿਆਣੀ ਮਲਕ[129], ਡਾਕਟਰ ਏ.ਕੇ ਬੈਨਰਜੀ[130] ਅਤੇ ਡਾਕਟਰ ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦਿਵੇਦੀ[131] ਨੇ

---

122. ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 36.41
123. ਗੋਰਖਨਾਥ ਔਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਾ ਯੁੱਗ, ਪੰਨਾ 46.
124. ਹਠਯੋਗ ਪ੍ਰਦੀਪਿਕਾ, 2.78.
125. ਗੋਰਖਨਾਥ ਔਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਾ ਯੁੱਗ, ਪੰਨਾ 47.
126. ਗੋਰਖਬਾਣੀ , ਪੰਨਾ 145.39
127. ਸਿੱਧ ਸਾਹਿੱਤ, ਪੰਨਾ 334
128. Gorkhnath and the Medieval Hindu Mysticism, page 9-10.
129. Sidh Sidant Padthi and other works of Nath Yogis page124
130. Philosophy of Gorakhnath, page 26.
131. ਨਾਥ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ, ਪੰਨਾ 98-100.

ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ।

ਹਿੰਦੀ ਕਾਵਿ : ਗੋਰਖਨਾਥ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਸੰਕਲਨ ਡਾ: ਪੀਤਾਂਬਰ ਦੱਤ ਬੜਥਵਾਲ ਨੇ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਸੰਮੇਲਨ ਦੁਆਰਾ 1999 ਸੰਮਤ ਵਿਚ 'ਗੋਰਖਬਾਣੀ' (ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਬਾਣੀ, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ) ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ 40 ਛੋਟੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਇਕ ਸੂਚੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਸਬੰਧ ਗੋਰਖਨਾਥ ਨਾਲ ਹੈ।[132]

ਹਥਲੇ ਸ਼ੋਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਇਸੇ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣੇ ਸੰਪਾਦਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ।[133]

ਉਕਤ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਇਹ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੋਰਖਨਾਥ ਦਾ ਜਨਮ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਨੌਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤੇ ਵਿਕਰਮੀ ਦੀ ਦਸਵੀਂ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਉੱਚੀ ਕੁੱਲ ਨਾਲ ਤੇ ਸੰਜਮੀ ਜੀਵਨ ਕਾਰਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੰਮੀ ਉਮਰ ਭੋਗੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਗੋਰਖਨਾਥ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਪਿੱਛੇ ਸਾਡੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਅਤੇ ਜੋਗ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਸਭ ਨੂੰ ਰੰਗ ਦੇਣ ਦੀ ਸੱਚੀ ਲਗਨ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਿਧਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਚਰਨ ਪਾਏ ਸੰਗਤੀਆਂ ਨੇ ਸੀਸ ਝੁਕਾ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਦ-ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਤੁਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੇ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਈਸ਼ਵਰ ਰੂਪ ਹੋ ਕੇ ਪੂਜੇ ਜਾਣ ਲਗ ਪਏ। ਗੋਰਖਨਾਥ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਅਨੇਕਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਦੂਸਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

---

132. ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 15-16
133. ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ, ਸੰਸਕਰਣ-1963.

ਅਧਿਆਇ : ਦੂਜਾ

<u>ਨਾਨਕ ਪਰਿਵਾਰ-ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਅਤੇ ਸ਼ਾਖ-ਕਰਨਾ</u>.

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪਰਿਚਯ:

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀਵਨ ਸਰੋਤ: ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਬੰਧੀ ਮੁੱਖ ਸਰੋਤ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦਾ ਸਥਾਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਕੋਲਬਰੁਕ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵੀ ਆਖਦੇ ਹਨ।[1] ਦੂਜੀ ਮੈਕਾਲਿਫ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਹੈ।[2] ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਪਰਤੱਖ ਰਲਕੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ।[3] ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਮਿਹਰਬਾਨ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀਵਨ ਘਟ ਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਜਿਆਦਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।[4] ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਨੂੰ "ਪੈੜੇ ਮੋਖੇ ਦੀ ਜਨਮਸਾਖੀ" ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਯਤਾ ਕਾਰਣ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[5] ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਨੂੰ "ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ" ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।[6] ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਕ ਹੋਰ ਜਨਮ-ਸਾਖੀ 'ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਜਨਮਸਾਖੀ' ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਹੀ ਹੈ।[7] ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਨੂੰ ਬੜੇ ਹੀ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਦੀ ਜੀਵਨ ਨਿਖੇੜ-ਵਿਧੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਪੌਰਾਣਿਕ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਅਤੇ ਚਮਤਕਾਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ।[8] ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਦੂਸਰਿਆਂ ਧਰਮ-ਆਗੂਆਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾਂ ਵਿਚ ਮਹਾਨ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਕਈ ਅਸਚਰਜਮਈ ਕੌਤਕਾਂ, ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਕਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਹੈ।[9] ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।[10] ਇਹ ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਨੂੰ ਚਿਤ੍ਰਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਾਮੱਗਰੀ ਅਵੱਸ਼ ਮੌਜੂਦ ਹੈ।[11] ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਅਣਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਝਾਂਝੇ ਦੀਆਂ ਘਜਿਲੀਆਂ ਰੁਕਾਂ

---

1 Guru Nanak and the Sikh Religion, page 16.
2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 16
3. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ: ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ, ਪੰਨਾ 23-24.
4. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ: ਜੀਵਨ, ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ (ਸੰਪ:) ਪੰਨਾ 8
5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 8
6. ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ, ਪੰਨਾ 1-2
7. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ, ਪੰਨਾ 78-79.
8. ਉਹੀ ਪੰਨਾ 20.
9. Asiatic Studies, Religious and Social, page 286.
10. Guru Nanak and the Sikh Religion, page 9
11. A Critical and Camparative study of Janamsakhis, page 197

ਜਿਹੜੀਆਂ 'ਆਦਿ-ਗ੍ਰੰਥ' ਵਾਲੀ ਬੀੜ ਵਿਚ ਨਹੀਂ।[12] ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਿੱਖ-ਗੁਰੂਆਂ ਨਾਲ ਅਤੇ ਕੁਝ ਦਾ ਸਬੰਧ ਸੰਤਾਂ ਆਦਿ ਨਾਲ ਵੀ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ।[13] ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਮੇਲ ਅਜਿਹੇ ਧਰਮ ਆਗੂਆਂ, ਨਾਥਾਂ, ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਆਦਿ ਨਾਲ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਮਛੰਦਰਨਾਥ, ਗੋਰਖਨਾਥ, ਗੋਪੀਚੰਦ, ਚਰਪਟ ਨਾਥ ਆਦਿ।[14] ਡਾ: ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਭੂਗੋਲ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹਨ।[15] ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਰੁੱਟੀਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਣਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਦੀ ਸਥਾਨ ਪੂਰਤੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸਾਧਨ ਰਾਹੀਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਨੁਪੂਰਤੀ ਲਈ ਹੋਰ ਕੁਝ ਵੀ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ।[16]

ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ,[17] ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਰਚਨਾਵਾਂ,[18] ਬਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ,[19] ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਵਾਰਤਕ)[20] ਤੇ ਕੁਝ ਅਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਕਵਿਤਾ),[21] ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼,[22] ਨਾਨਕ ਵਿਜੈ[23] ਆਦਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹੋਰ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ।[24] ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਤੇ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ, ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਕੁ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰਿਆ ਹੈ।

---

12. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ: ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ, ਪੰਨਾ 22
13. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 22-23
14. ਪਰਖ, ਅੰਕ 2, ਪੰਨਾ 117-18, (1967)
15. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ: ਜੀਵਨ, ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ (ਸੰਪ), ਪੰਨਾ 7
16. Guru Nanak and the Sikh Religion, Page 9
17. ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦਾ ਤਾਰਕਿਕ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਨਾ 20-21.
18. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ: ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ, ਪੰਨਾ 73-74
19. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 74
20. ਡਾਕਟਰ ਮੈਕਲੋਡ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ The Panjab Past and Present, Vol.III (69) ਪੰਨਾ 54-67 ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਰੂਪ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਗ ਵਿਚ ਛਾਪਿਆ ਹੈ।
21. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ, ਪੰਨਾ 78.
22. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ: ਜੀਵਨ, ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਕਲਾ (ਸੰਪ), ਪੰਨਾ 8
23. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 9
24. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ: ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ, ਪੰਨਾ 78.

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀਵਨ:

ਜਨਮ: ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ[26] ਦਾ ਜਨਮ 1469 ਈਸਵੀ ਸੰਮਤ 1526[27] ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਜੀਵਨੀ ਲੇਖਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਵੈਸਾਖ ਸੁਦੀ 3 ਸੰਮਤ 1526 ਬਿਕਰਮੀ[28] (15 ਅਪਰੈਲ 1469) ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਕੱਤਕ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ 1526 ਬਿਕਰਮੀ[29] (20 ਅਕਤੂਬਰ,1469) ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਅਜ ਕਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਜਨਮ ਉਤਸਵ ਅਕਤੂਬਰ- ਨਵੰਬਰ ਵਿਚ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਮਹਿਤਾ ਕਾਲੂ[30] ਤੇ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਤ੍ਰਿਪਤਾ[31] ਸੀ। ਮਹਿਤਾ ਕਾਲੂ ਰਾਇ ਭੋਇ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਰਾਇ ਬੁਲਾਰ ਦੇ ਪਟਵਾਰੀ ਸਨ। ਉਹ ਵਿਉਪਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਬੀਨ[32] ਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ[33] ਅਤੇ ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣ ਵਿਚ ਬੜੇ ਮਾਹਿਰ ਸਨ।[34] ਮਹਿਤਾ ਕਾਲੂ ਦੀ ਸਪੁੱਤਨੀ ਤ੍ਰਿਪਤਾ ਸੁਸ਼ੀਲ ਸੁਭਾਉ ਤੇ ਗੁਣੀਆਂ ਵਾਲੀ ਸੁਘੜ ਤੇ ਸੁਸ਼ੀਲ ਸੁਆਣੀ ਸੀ।

---

26. ੳ) ਸਰ ਜਾਨ ਮਾਲਕੋਮ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾਨਕ ਸ਼ਾਹ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। P.P.P.Vol.III,Page 106
27. ਅ) H.H.Wilson, Religious Sects of Hindus, page 267
    ੲ) ਡਾ:ਮਨਮੋਹਨ ਸਹਿਗਲ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਜਨ ਮਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨਾਨਕ ਸ਼ਾਹ ਤੇ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੁੱਧ ਹਨ।
    ਸੰਤ-ਕਾਵਿਯ ਕਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ, ਪੰਨਾ 3-4, ਪਰਿਸ਼ਿਸ਼ਟ-1

27. ੳ) Philosophy of Guru Nanak, page 1.
    ਅ) Life of Guru Nanak, page 17.

28. ੳ) ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 516
    ਅ) Guru Nanak and the Sikh Religion, page 146

29. ੳ) ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ, ਪੰਨਾ 7
    ਅ) ਜੀਵਨ-ਚਰਿੱਤ੍ਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ, ਪੰਨਾ 3 ਅਤੇ ਭੂਮਿਕਾ 1

30. ੳ) ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਹਿਤਾ ਕਲਿਆਣ ਦਾਸ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ,ਪੰਨਾ 20
    ਅ) ਪ੍ਰੋ:ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਲਿਆਣ ਰਾਏ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।
    ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀਵਨ, ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਕਲਾ, (ਸੰਪ),11-12
    ੲ) ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਲੂ ਦਾਸ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੰਨਾ 8
31. ੳ) ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ,ਪੰਨਾ 8 ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਮਾਤਾ ਬਾਰੇ ਵਰਣਨ ਹੈ ਪਰ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ
    ਅ) ਮਿਹਰਬਾਨ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਪੰਨਾ 9 ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ 'ਤ੍ਰਿਪਤਾ' ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।
    ੲ) ਮਾਤ ਨਾਮ ਤ੍ਰਿਪਤੇ ਤਾਸ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਪੰਨਾ 8
32. ਕਨਿੰਘਮ ਨੇ ਸੀਰਉਲ-ਮੁਤਾਖਰਿਨ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਅਨਾਜ ਦਾ ਵਿਉਪਾਰੀ ਦਸਿਆ ਹੈ।
    A.History of the Sikhs, page 281

33. Encyclopedia of Religion and Ethics, Vol. IX.
34. ਜੀਵਨ ਚਰਿੱਤ੍ਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ, ਪੰਨਾ 2

<u>ਜਨਮ ਅਸਥਾਨ</u>:- ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਰਾਇ ਭੋਇ ਦੀ ਤਲਵੰਡੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਹੁਣ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਅਤੇ ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਇਹੋ ਨਾਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।[35] ਮਿਹਰਬਾਨ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਚਾਹਲ ਵਿਚ ਹੋਇਆ, ਵਰਨਣ ਹੈ।[36] ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ[37] ਤੇ ਕਨਿੰਘਮ[38] ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਨਕੇ ਪਿੰਡ ਕਾਨਾਕਾਛਾ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਮੰਗੀ, ਕੋਟ ਕੱਚਵਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋਇਆ ਵੀ ਦਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[39] ਪਰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸਕ[40] ਗਵਾਹੀ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੋ ਸਕੇ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਚਾਹਲ ਜਾਂ ਕਾਨਾਕਾਛਾ ਵਿਚ ਹੋਇਆ।

<u>ਕੁਲ- ਪਰੰਪਰਾ</u>: ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਪੁਰਖੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੂਰਜਵੰਸ਼ੀ ਖਤਰੀ ਰਾਜੇ ਰਘੂ ਦੇ ਖਾਨਦਾਨ ਵਿਚੋਂ ਸਨ ਅਤੇ ਵੇਦਾਂ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੇ ਗਿਆਤਾ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਬੇ-ਦੀ[41] ਸਨ। ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿੱਬਰ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਨਿਕਟਵਰਤੀ ਪੂਰਵਜਾਂ ਦਾ "ਬੰਸਾਵਲੀਨਾਮਾ ਦਸਾਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀਆਂ ਕਾ"[42] ਵਿਚ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ।

<u>ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ</u>: ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਪੰਜ ਸਾਲ[43] ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਗੋਪਾਲ ਪੰਡਤ ਕੋਲ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ, ਗਣਿਤ ਆਦਿ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਵਿਦਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਪੰਡਤ ਬ੍ਰਿਜਨਾਥ ਕੋਲੋਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਵਿਆਕਰਣ, ਨਿਰੁਕਤ, ਛੰਦ-ਵਿਉਤਪਤੀ ਆਦਿ ਦੀ ਪੂਰੀ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਗੋਪਾਲ ਪਾਂਧੇ ਕੋਲੋਂ ਹਿੰਦੀ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ।[44] ਤੇ ਦਸ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਰਾਇ ਬੁਲਾਰ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਅਰਬੀ ਤੇ ਫਾਰਸੀ ਲਈ ਮੁੱਲਾਂ ਕੁਤਬ-ਉ-ਦੀਨ[45] ਕੋਲ ਅਤੇ ਦਰਵੇਸ਼ ਸਯਦ ਹੁਸੈਨ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਕੁਰਾਨ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਧਰਮ ਬਾਰੇ ਪਰੀਚਿਤ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ।[46]

<u>ਮੁੱਢਲਾ ਜੀਵਨ</u>:

<u>ਘਰੇਲੂ-ਕੰਮ-ਕਾਜ</u>: ਮਹਿਤਾ ਕਾਲੂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਪਸ਼ੂ[47] ਚਾਰਣ ਤੇ ਵੱਡੇ ਹੋ ਕੇ ਸੰਸਾਰੀ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਲਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਚੂਹੜਕਾਣੇ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੇਲ

---

35. ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ, ਪੰਨਾ 1
36. ਮਿਹਰਬਾਨ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ, ਜਿਲਦ ਪਹਿਲੀ, ਪੰਨਾ 9-10
37. Hymns of Guru Nanak, page 1
38। A History of the Sikhs, Page 40
39 The history of the sikhs,Vol.I page,22.
40. ਜੀਵਨ ਚਰਿਤ੍ਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ, ਪੰਨਾ 7
41. ਬਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ, ਅਧਿਆਇ 5, ਪੰਨਾ 53
42. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ, ਪੰਨਾ 102-3
43. ਜੀਵਨ ਚਰਿੱਤ੍ਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ, ਪੰਨਾ 14.
44. Guru Nankk and the Origion of the Sikh Faith, page 74.
45. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨਿਰੰਕਾਰ, ਪੰਨਾ 13
46. ਸੰਤ ਕਾਵਿ ਕਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ, ਪੰਨਾ 5, ਪਰਿਸ਼ਿਸ਼ਟ।
47. ਮਿਹਰਬਾਨ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ, ਪੰਨਾ 22

ਇਕ ਸਾਧਾਂ ਦੀ ਟੋਲੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੋਜਨ ਛਕਾ ਕੇ, ਬਸਤਰ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਕੇ 'ਸੱਚਾ ਸੌਦਾ'[48] ਕਰਕੇ ਵਾਪਸ ਪਿੰਡ ਆਏ ਤੇ ਫਿਰ ਪਿਤਾ ਕਾਲੂ ਤੋਂ ਸਰੀਰਕ ਦੰਡ ਵੀ ਮਿਲਿਆ।

<u>ਵਿਆਹ:</u> ਮਹਿਤਾ ਕਾਲੂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆਦਾਰੀ ਵਿਚ ਲਾਉਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ[49] ਬਾਬਾ ਮੂਲ ਚੰਦ ਦੀ ਲੜਕੀ ਸੁਲੱਖਣੀ[50] ਨਾਲ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਕਰਮਵਾਰ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਅਤੇ ਲੱਖਮੀ ਚੰਦ ਹੋਏ। ਇਹ ਵਿਆਹ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਰਾਹ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਪਾਉਣ ਲਈ ਵੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ ਪਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਆਦਰਸ਼ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਾ ਆਇਆ।[51] ਮੈਕਾਲਿਫ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਇਹ ਵਿਆਹ ਨਾ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਸੰਭਵ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਇਸ ਕਰਤੱਵ (ਵਿਆਹ) ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਹੀ ਨਾ ਦਿੰਦੇ।[52]

<u>ਮੋਦੀ ਖਾਨੇ ਦੀ ਨੌਕਰੀ:</u> ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਨਾਨਕੀ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਵਿਆਹੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਜਿਥੇ ਉਸ ਦਾ ਪਤੀ ਨਵਾਬ ਦੌਲਤਖਾਨ ਦਾ ਦੀਵਾਨ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਮਹਿਤਾ ਕਾਲੂ ਨੇ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਭੇਜ ਦਿਤਾ। ਜੈ ਰਾਮ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਦੌਲਤ ਖਾਨ ਲੋਧੀ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਜਿਹੜਾ ਨਾਨਕ ਦੇ ਤੇਜਸੱਵੀ ਚਿਹਰੇ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ।[53] ਦੀਵਾਨ ਦੇਵ ਚੰਦ ਨੇ ਮੋਦੀ ਖਾਨੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਦਿਤਾ। ਪਰ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਅ ਨਾ ਲੱਗਾ ਤੇ ਇਸ ਨੌਕਰੀ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣ ਦਾ ਵਚਨ ਦੇ ਦਿੱਤਾ।

---

48. ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ, ਪੰਨਾ 5
49. ੳ) ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ, ਪੰਨਾ 6 ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਆਹ ਦੀ ਵੇਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਮਰ 12 ਸਾਲ ਸੀ।
    ਅ) ਮਿਹਰਬਾਨ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ, ਜਿਲਦ ਪਹਿਲੀ, ਪੰਨਾ 29 ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਆਹ ਦੀ ਉਮਰ 16 ਸਾਲ ਸੀ।
    ੲ) ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ, ਸਾਖੀ 28, ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਆਹ 18 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਵਿਆਹ ਦੀ ਉਮਰ ਭਾਵੇਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹੈ ਪਰ ਸਭ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਤਿੱਥ ਇਕ ਹੀ ਹੈ।
50. ੳ) ਡਾ: ਟਰੰਪ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ [illegible] ਹੋਣੀ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। The Adi Granth, Introduction Page [illegible] (F.N.3)
    ਅ) ਮਿਹਰਬਾਨ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ, ਜਿਲਦ ਪਹਿਲੀ, ਪੰਨਾ 67 ਤੇ 'ਘੁੰਮੀ' ਨਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।
    ੲ) 'ਘੁੰਮੀ' ਨੂੰ ਡਾ: ਮੈਕਲੋਡ ਨੇ 'ਚੋਣੀ' ਦਾ ਵਿਗੜ ਰੂਪ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। Guru Nanak & the Sikh Religion, Page 104.
51. ਜੀਵਨ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ, ਪੰਨਾ 23
52. The Sikh Religion, Vol.I, Page 20.
53. ਜੀਵਨ ਚਰਿੱਤਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ, ਪੰਨਾ 55

<u>ਵੇਈਂ ਨਦੀ ਦੀ ਘਟਨਾ</u>: ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਨਿੱਤ ਵਾਂਗ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵੇਈਂ ਨਦੀ ਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਗਏ ਪਰ ਵਾਪਿਸ ਨਾ ਪਰਤੇ। ਲੋਕਾਂ ਸਮਝਿਆ ਕਿ ਉਹ ਵੇਈਂ ਨਦੀ ਦੇ ਤੇਜ਼ ਵਹਾ ਵਿਚ ਰੁੜ੍ਹ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਉਹ[55] ਘਟਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਪਲਟਾ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲੀ ਸੀ।[54] ਜੈ ਰਾਮ ਤੇ ਦੌਲਤ ਖਾਨ ਘਬਰਾ ਕੇ ਨਦੀ ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ, ਜਾਲ ਸੁਟਵਾਏ ਗਏ, ਮਲਾਹਾਂ ਨੂੰ ਡੂੰਘੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਚੁਭੀਆਂ ਮਾਰ ਕੇ ਲੱਭਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਅਸਫਲ।[56] ਤੀਸਰੇ ਦਿਨ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ 'ਨਾ ਕੋਈ ਹਿੰਦੂ ਹੈ ਨਾ ਮੁਸਲਮਾਨ' ਦਾ ਪੈਗਾਮ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ। ਦੌਲਤ ਖਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਇਆ ਤੇ ਸੂਬੇ ਦੇ ਦੀਵਾਨ ਦੀ ਪਦਵੀ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀ ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਅਸਾਂ ਸੱਚੇ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਚਾਕਰੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਈ ਹੈ।[57]

<u>ਉਦਾਸੀਆਂ</u>: ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਵਧੇਰੇ ਸਮਾਂ ਵੇਈਂ ਨਦੀ ਦੇ ਪਾਰ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਸਹਿਜ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰਦੇ ਤੇ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਰਸਤੇ ਪਾਉਣ ਦੇ ਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਵਿਉਂਤਾਂ ਸੋਚਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਫਿਰ ਸਭ ਕੁਝ ਤਿਆਗ ਕੇ ਮਰਦਾਨੇ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਦੂਰ ਦੁਰਾਡਿਆਂ ਦਾ ਭ੍ਰਮਣ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਵਿਚ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉੱਘੇ ਧਰਮ ਅਸਥਾਨਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਪੰਡਤਾਂ, ਮੁਲਾਣਿਆਂ, ਜੋਗੀਆਂ, ਜੰਗਮਾਂ, ਬੋਧੀ ਤੇ ਜੈਨੀ ਧਰਮ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦੀ ਸੋਝੀ ਦਿੱਤੀ। ਡਾਕਟਰ ਕੋਹਲੀ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਤੇ ਉਦਾਸੀ ਤੇ ਜਾਣ ਵੇਲੇ ਰਾਹ ਜਾਂ ਆਉਣ[58] ਵੇਲੇ ਰਾਹ ਗਏ ਪਰ ਇਕ ਗੱਲ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਾਣ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯਾਦਗਾਰਾਂ[59] ਹਨ।

<u>ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਣਾ</u>: ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸੱਤਰ ਵਰ੍ਹੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਮਰ ਭੋਗ ਕੇ 22 ਸਤੰਬਰ, 1539[60] (23 ਅੱਸੂ, ਵਦੀ 10, ਸੰਮਤ 1596) ਨੂੰ ਕਰਤਾਰ[61] ਪੁਰ ਵਿਚ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਏ।

---

54. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਨਾ 126
55. ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ, ਪੰਨਾ 16
56. ਮਿਹਰਬਾਨ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ, ਜਿਲਦ ਪਹਿਲੀ, ਪੰਨਾ 87
57. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 93
58. Travels of Guru Nanak, page [illegible]
59. ਗੁਰਪੁਰਬ ਨਿਰਣਯ, ਪੰਨਾ 57
60. ਜੀਵਨ-ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ, ਪੰਨਾ 260
61. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ, ਪੰਨਾ 147

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ- ਵਿਅਕਤਿਤਵ: ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਸਹੀ ਪਰਿਚਯ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਾਧਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੀ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ, ਫਾਰਸੀ ਇਤਿਹਾਸ ਗ੍ਰੰਥ ਆਦਿ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਨੂੰ ਨਿਰੂਪਣ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਮਹਾਨ ਮਾਨਵਵਾਦੀ: ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਇਕ ਮਹਾਨ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਸਮੁੱਚੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਅਤੇ ਕਲਿਆਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਸੀ। ਜਾਤ ਪਾਤ ਦੇ ਉਹ ਬਹੁਤ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ।[62] ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਭ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਸਮਝਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਉੱਤਮ ਜਾਂ ਨੀਚ ਨਹੀਂ ਸੀ।[63] ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਗ੍ਰਿਹਸਥ ਆਸ਼ਰਮ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਪਰਿਵਾਰਕ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਰਖਿਆ ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੇ ਕਰਤੱਵ ਸੀਮਾਂ[64] ਨਿਸਚਿਤ ਕਰਕੇ ਇਸਤਰੀ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਮਾਨਵ ਜਾਤੀ ਦੇ ਕ੍ਰਿਆ-ਵਿਹਾਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ[65] ਮੰਨ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਕਾਮਣੀ ਰੂਪ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣ ਦੀ ਥਾਂ ਕਾਮ ਨਿਵਾਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।[66] ਉਹ ਭੁਖਿਆਂ ਦੇ ਹੱਕ ਨੂੰ ਹੜੱਪਣ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਨ।[67]

ਹਲੀਮ: ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਤਿਅੰਤ ਹਲੀਮ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਵਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ[68] ਤੇ ਤੁੱਛ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਭਲਾ ਮੰਗਣ ਵਾਲੇ ਸਨ।[69] ਇਥੇ ਹੀ ਬੱਸ ਨਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨੀਚ ਕੁਲਹੀਨ ਨਾਨਕ ਨੀਚ, ਨਾਨਕ ਵੇਚਾਰਾ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ।[70]

ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਨੁਭਵੀ: ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਧਾਰਮਕ ਆਗੂਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਸਤਿ-ਕਥਨਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ[71] ਹੈ।

ਦਲੇਰ ਤੇ ਨਿਡਰ: ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਹੁਤ ਨਿਡਰ ਅਤੇ ਨਿਸੰਗ ਲੋਕ ਨਾਇਕ ਸਨ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਵੇਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨੂੰ ਨਿਰਸੰਕੋਚ ਭਾਵ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ।[72] ਅਤੇ ਦਸਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ

---

62. ਜਾਤੀ ਦੈ ਕਿਆ ਹਥਿ ਸਚੁ ਪਰਖੀਐ। ਮਹੁਰਾ ਹੋਵੈ ਹਥਿ ਮਰੀਐ/ਚਖੀਐ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 142
63. ਨਾਨਕ ਉਤਮੁ ਨੀਚੁ ਨ ਕੋਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 7
64. ਪੁੰਨ ਦਾਨ ਕਾ ਕਰੇ ਸਰੀਰੁ। ਸੋ ਗਿਰਹੀ ਗੰਗਾ ਕਾ ਨੀਰੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 952
65. ਭੰਡਿ ਜੰਮੀਐ ਭੰਡਿ ਨਿੰਮੀਐ ਭੰਡਿ ਮੰਗਣੁ ਵੀਆਹੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 473.
66. ਗੁਰ ਸਬਦੀ ਬਿਖੁ ਤਿਆਸ ਨਿਵਾਰਿ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1187
67. ਹਕੁ ਪਰਾਇਆ ਨਾਨਕਾ ਉਸੁ ਸੂਅਰ ਉਸੁ ਗਾਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 141
68. ਆਨਿ ਬਾਬਾ ਮੈ ਕੁਚੀਲੁ ਕਾਚਉ ਮਤਿ ਹੀਨ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1010
69. ਮੰਦਾ ਜਾਣੈ ਆਪ ਕਉ ਅਵਰੁ ਭਲਾ ਸੰਸਾਰੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 991
70. ਨੀਚਾ ਅੰਦਰਿ ਨੀਚ ਜਾਤਿ ਨੀਚੀ ਹੂ ਅਤਿ ਨੀਚੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 15
71. ਮਨਿ ਜੀਤੈ ਜਗੁ ਜੀਤੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ
72. ਸਚ ਕੀ ਬਾਣੀ ਨਾਨਕੁ ਆਖੈ ਸਚੁ ਸੁਣਾਇਸੀ ਸਚ ਕੀ ਬੇਲਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 723.

ਪੰਡਿਤ ਹਰਦਿਆਲ ਤੋਂ ਜਨੇਊ ਪਾਉਣ ਤੋਂ ਨਾਹ ਕਰ ਦੇਣੀ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੇ ਅੰਧਕਾਰ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਨਾ ਸੀ।[73] ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਅਜਿਹੀਆਂ ਪ੍ਰੇਮਮਈ ਸਾਰੇ ਨੂੰ ਲਾਲੂ ਘੋੜਾ[74], ਹਰਦੁਆਰ ਵਿਚ ਖੇਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦੇਣ ਦੀ ਘਟਨਾ ਤੇ ਕਾਬੇ ਵੱਲ ਪੈਰ ਕਰਕੇ ਸੌਣਾ ਇਸੇ ਲੋਕ-ਮਰਦ ਦਾ ਹੀ ਕੰਮ ਸੀ।[75] ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਸਾਖੀਆਂ ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ ਜਿਥੇ ਉਹ ਨਿਡਰ ਨਿਰਭਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਦੇਸ਼ ਭਗਤ: ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਸਨ। ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਲਿਖਣ ਲਈ ਕੇਵਲ 'ਪਟੀ' ਵਾਲੀ ਲਿਪੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਕੇ[76] ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ ਨੂੰ ਧਿਕਾਰਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਸੀ।[77] ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਨਿਰਦਈ ਹਮਲਾਵਰਾਂ[78] ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾ ਕੇ ਦੁੱਖੀ ਅਤੇ ਪੈਰਾਂ ਥੱਲੇ ਮਿਧੀ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਉਪਰ ਉਠਣ ਲਈ ਆਖਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਇਕ ਸਨ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸੀ।

ਵਚਿੱਤਰ ਕਰਾਮਾਤੀ: ਸ਼ਰਧਾਵਾਨ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਵਲੋਂ ਲਿਖੀਆਂ ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਉਜੜੀ ਖੇਤੀ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕਰਨਾ,[79] ਮਰੇ ਹਾਥੀ ਨੂੰ ਜਿਊਂਦਾ ਤੇ ਫਿਰ ਮਾਰਨਾ,[80] ਸੁੱਕੇ ਬੋਹੜ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕਰਨਾ[81] ਆਦਿ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਦਾ ਆਉਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਹੈ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਗ੍ਰੀਨਲੀਸ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਇਕ ਵਚਿੱਤਰ ਕਰਾਮਾਤੀ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ।[82]

ਸੁਧਾਰਕ: ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਖਾਂ ਖੋਖਲੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕਰ ਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਸਦਭਾਵਨਾ ਉਤਪੰਨ ਕੀਤੀ। ਵੇਦਾਂ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਪਰ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਹੰਕਾਰੀ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੰਡ ਆਖਿਆ।[83] ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਰਾਸ਼ਟਰ, ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ, ਸਾਰੇ ਰੰਗਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ, ਸਾਰੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ, ਤੇ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਕਸਾਰ ਮੰਨਿਆਂ।[84]

ਮਹਾਨ ਯਾਤਰੂ: ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਉਮਰ ਦਾ ਵਧੇਰਾ ਹਿੱਸਾ ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣ ਹਿੱਤ ਦੇਸ਼ ਰਟਨ ਕਰਕੇ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਯਾਤਰੂ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[85]

---

73 ਜੀਵਨ ਚਰਿਤ੍ਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ, ਪੰਨਾ 23
74. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 23-24.
75. ਜੀਵਨ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ, ਪੰਨਾ 299-303
76. Devine Master, Page [illegible]
77. ੳ) ਖਤ੍ਰੀਆਂ ਤ ਧਰਮੁ ਛੋਡਿਆ ਮਲੇਛ ਭਾਖਿਆ ਗਹੀ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 663
ਅ) ਨੀਲ ਬਸਤ੍ਰ ਲੇ ਕਪੜੇ ਪਹਿਰੇ ਤੁਰਕ ਪਠਾਣੀ ਅਮਲੁ ਕੀਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 470
78. ਕਾਜੀਆਂ ਬਾਮਣਾ ਕੀ ਗਲ ਥਕੀ। ਅਗਦੁ ਪੜੇ ਸੈਤਾਨੁ ਵੇ ਲਾਲੋ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 722
79 ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ, ਪੰਨਾ 7 ਅਤੇ 28
80. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 26
81. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 32
82. The Gospel of the Guru Granth Sahib, page 36(F.N.)
83.7 ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ 64
84. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ (ਹਿੰਦੀ) ਪੰਨਾ 241
85. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ 69.

<u>ਮਹਾਨ ਕਵੀ</u>: ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਜਿਥੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ ਉਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਤੇ ਕਾਵਿ ਭੇਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।

<u>ਮਹਾਨ ਸੰਗੀਤਕਾਰ</u>: ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਇਕ ਮਹਾਨ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਲੇ ਵਿਚ ਮਿਠਾਸ ਤੇ ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ 19 ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਰਚੀ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਮਾਨਵ-ਧਰਮ ਨੂੰ ਇਕ ਸੂਤ੍ਰ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ।[86]

<u>ਦੂਰਦਰਸ਼ੀ</u>: ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੂਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਭਵਿੱਖ ਨੂੰ ਜਾਪਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਜਿਸ ਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਨੀਂਹ ਉਹ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਰਖੀ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚ ਕਦੇ ਖੜੋਤ ਨਹੀਂ ਆਵੇ। ਇਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਪਰੰਪਰਾ ਚਾਲੂ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਗੁਰ-ਗਦੀ ਦੇ ਉਤਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਪਦ ਵੰਸ-ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਯੋਗਤਾ ਦੀ ਕਸੌਟੀ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੂਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ।

<u>ਕਾਵਿ ਰਚਨਾਂ</u>: ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਦੋ ਹਿਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਸਕਦੇ ਹਾਂ:

<u>ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾਂ</u>:

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾਂ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ-ਦੁਪਦੇ, ਤਿਪਦੇ, ਚਉਪਦੇ, ਪੰਚਪਦੇ, ਛੇਪਦੇ, ਅਸਟਪਦੀਆਂ, ਛੰਤ, ਪਹਰੇ, ਵਾਰਾਂ, ਪੱਟੀ, ਅਲਾਹਣੀਆਂ, ਆਰਤੀ, ਥਿਤਾਂ, ਗੋਸ਼ਟਿ, ਸੋਲਹੇ, ਬਾਰਹਮਾਹ ਅਤੇ ਕੁਚਜੀ-ਸੁਚਜੀ ਆਦਿ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਕੇ ਸਤਾਰਾਂ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਰਚੀ ਹੈ। ਜਪੁਜੀ, ਸਿਧ ਗੋਸ਼ਟਿ, ਦਖਣੀ ਓਅੰਕਾਰ, ਪੱਟੀ, ਬਾਰਹਮਾਹ, ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ, ਮਾਝ ਦੀ ਵਾਰ, ਮਲਾਰ ਦੀ ਵਾਰ ਅਤੇ ਥਿਤੀ ਨਿਰੋਗੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ।

<u>ਅਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾਂ</u>

'ਆਦਿ-ਗ੍ਰੰਥ' ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ, ਖਾਰੀ ਬੀੜ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਵਾਧੂ ਬਾਣੀ, ਨਾਮਾਂ ਸਾਹਿਤ, ਗੋਸ਼ਟਿ ਸਾਹਿਤ, ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਵੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਸਬੰਧ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ।

ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਸ਼ੋਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਬਾਣੀ <u>ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ</u> ਨੂੰ ਮੁਲਾਂਕਣ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ <u>ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ</u> ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਰਥ (ਚਾਰ ਪੋਥੀਆਂ) ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ।

---

86. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਤੇ ਕ੍ਰਿਤਿਤਵ, ਪੰਨਾ 70.

ਉਕਤ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਆਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਜਨਮ ਵੈਸਾਖ ਸੁਦੀ ਤੇ ਸੰਮਤ 1526 ਬਿਕਰਮੀ(15 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1469) ਨੂੰ ਰਾਇ ਭੋਇ ਦੀ ਤਲਵੰਡੀ ਵਿਚ ਮਹਿਤਾ ਕਾਲੂ ਦੇ ਘਰ ਮਾਤਾ ਤ੍ਰਿਪਤਾ ਦੀ ਕੁਖਿ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੁਲ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਸਬੰਧ ਸੂਰਜ ਵੰਸੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨਾਲ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਅਰੰਭੂ ਕੀਮਤਾਨ-ਪਸ਼ੂ ਚਾਰਨੇ, ਵਿਉਪਾਰ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਮੋਦੀ ਖਾਨੇ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਕੀਤੀ ਪਰ ਜਦੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਿਲ ਨਾ ਖੁਭ ਹੋ ਸਕਿਆ ਤਾਂ ਦੁਨੀਆਦਾਰੀ ਵਿਚ ਫਾਹੁਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਬਾਦ ਵਿਚ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਤੇ ਲੱਖਮੀ ਚੰਦ ਹੋਏ। ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਵਿਚ ਮੋਦੀ ਖਾਨੇ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਵੇਲੇ 'ਨਾ ਕੋਈ ਹਿੰਦੂ ਨਾ ਮੁਸਲਮਾਨ' ਦਾ ਨਾਹਰਾ ਦੇ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਰਟਨ ਲਈ ਚਾਰ ਉਦਾਸੀਆਂ ਧਾਰਨ ਕੀਤੀਆਂ। ਹਰੇਕ ਧਰਮ ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁੱਖੀਆਂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਕੇ 'ਸੱਚ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼' ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਦਾ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਿਚ 23 ਅਸੂ ਸੰਮਤ 1596(22 ਸਤੰਬਰ, 1539) ਨੂੰ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਏ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਜੀਵਨ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਇਕ ਅਦਭੁੱਤ ਜੀਵਨ ਸੀ। ਉਹ ਨਬੀ, ਲੋਕ ਨਾਇਕ, ਸਾਧਕ, ਉਪਦੇਸ਼ਕ, ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਸੰਗੀਤਕਾਰ, ਗ੍ਰਿਹਸਥੀ, ਸੈਨਾਨੀ, ਮਾਨਵ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ, ਦੂਰਦਰਸ਼ੀ, ਸੁਧਾਰਕ, ਦੇਸ਼ ਭਗਤ, ਦਲੇਰ ਤੇ ਨਿਡੱਰ, ਹਲੀਮ, ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਆਗੂ ਤੇ ਅਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖਸ਼ੀਅਤ ਇਤਨੀ ਉੱਚੀ ਤੇ ਸੁੱਚੀ ਸੀ ਕਿ ਕੇਵਲ ਇਸ ਨਿਮਾਣੇ ਜਿਹੇ ਜਤਨ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਨੂੰ ਪਾ ਸਕਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਅਸੰਭਵ ਵੀ ਹੈ। 'ਆਦਿ-ਗ੍ਰੰਥ' ਵਿਚ ਸੰਮਿਲਤ 'ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ' ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਹੈ।

ਅਧਿਆਇ: ਤੀਜਾ

ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ

(੪) ਬ੍ਰਹਮ

ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਅਸੀਂ ਬ੍ਰਹਮ, ਜਗਤ ਅਥਵਾ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਰਚਨਾ, ਜੀਵ, ਮਾਇਆ ਤੇ ਮੁਕਤੀ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਸਬੰਧੀ ਚਰਚਾ ਕਰਾਂਗੇ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਅਤੇ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੀ ਬ੍ਰਹਮ-ਵਿਸ਼ਿਅਕ ਸਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ।

ਬ੍ਰਹਮ ਸ਼ਬਦ: ਬ੍ਰਹਮ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਉਤਪਤੀ, 'ਬ੍ਰਿਹ'[1] ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਅਤੇ 'ਬ੍ਰਿਹਤ'[2] ਤੋਂ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ[3] ਅਤੇ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ[4] ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸੇ ਭਾਵ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾ 'ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ' ਸ਼ਬਦ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਂ ਬੀਤਣ ਉਪਰੰਤ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਵੀ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਭਾਵ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।[5] ਗੋਰਖਬਾਣੀ[6] ਅਤੇ ਨਾਨਕਬਾਣੀ[7] ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਵਾਚਕ ਮੰਨ ਕੇ ਕਾਫ਼ੀ ਸਨਮਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਬ੍ਰਹਮ ਅਨੁਭੂਤੀ:- ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮ 'ਸੰਸਵੇਦ' ਹੈ। ਇਹ ਤੱਥ ਤਾਂ ਰਸਤੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਚੱਲਣਾ, ਅੱਗ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜਲਣਾ, ਹਵਾ ਨਾਲ ਪਿਆਸ ਦਾ ਬੁਝਾਉਣ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ।[8] ਬ੍ਰਹਮ ਅਨੁਭੂਤੀ ਲਈ ਆਪ ਹੀ ਯਤਨ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇ ਕੀਤੇ ਯਤਨ ਕੋਈ ਸਹਾਇਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਕਠ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚ ਇਹ ਸਵੈ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਦਾ ਰਾਹ ਸਹਜ ਮਾਰਗ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਸ ਰਾਹ ਦੀ ਦੁਰਗਮਤਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।[9] ਇਹ ਮਾਰਗ 'ਖੰਡੇ ਦੀ ਧਾਰ' ਤੋਂ ਵੀ ਤਿੱਖਾ ਤੇ ਚਲਣ ਵਿਚ ਕਠਿਨ ਹੈ।[10] ਅਵਧੂਤ ਲਈ 'ਜੀਭ ਨੂੰ ਟਕਸਾਲ ਬਣਾ ਕੇ ਪਰਮਤੱਤ ਰੂਪੀ ਨਾ ਵਿੱਕੇ, ਜਾਂ ਸਕਣ ਵਾਲੇ 'ਹੀਰੇ' ਨੂੰ 'ਸੁਸ਼ਬਦ' ਦੁਆਰਾ ਵਿਨ੍ਹਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।[11] ਗੋਰਖਨਾਥ ਆਪਣੇ ਯੁੱਗ ਦੇ ਇਕ ਅਦੁੱਤੀ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਸਨ। ਆਪਣੀ ਅਧਿਆਤਮਕ

---

1. ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 671
2. ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਕੋਸ਼, ਦੂਜਾ ਸੰਸਕਰਣ, ਪੰਨਾ 565
3. ੳ) ਅਵਧੂ ਬ੍ਰਹਮ ਅਗੋਚਰ ਮਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 249-38.
   ਅ) ਅਵਧੂ ਧਿਆਨ ਸੋ ਬ੍ਰਹਮ ਸੁ ਕਹੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 248, 34.
   ੲ) ਅਵਧੂ ਧਿਆਨ ਸੋ ਬ੍ਰਹਮ ਆਚਾਰ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 210, 92
4. ੳ) ਬੂਝੈ ਬ੍ਰਹਮ ਅੰਤਰਿ ਬਿਬੇਕੁ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 35[illegible]
   ਅ) ਗੁਰ ਕਿਰਪਾ ਤੇ ਬੂਝੀਐ ਸਭੁ ਬ੍ਰਹਮ ਸਮਾਇਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 229
   ੲ) ਨਾਨਕ ਸਤਿਗੁਰ ਬ੍ਰਹਮ ਦਿਖਾਇਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 355

5) ਸ੍ਵੇਤ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, 6-16.
6) ੳ) ਗਿਆਨ ਰਤਨ ਧਰਿ ਲੇਨ੍ਹ, ਪਰਾਣਾ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਪੰਨਾ 212.5
   ਅ) ਗਿਆਨ ਅਸਥਾਨ ਮਨ ਬੈਠਹਿ ਰਹੈ। ਉਹੀ ਪੰਨਾ 212, 105
7) ਗਿਆਨ ਮਹਾ ਰਸਿ ਨਾਈਐ ਭਾਈ ਮਨੁ ਤਨੁ ਨਿਰਮਲੁ ਹੋਇ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 637
8) ਪੰਥ ਬਿਨੁ ਚਲਿਬਾ ਅਗਨਿ ਬਿਨ ਜਲਿਬਾ, ਅਨਿਲ ਤ੍ਰਿਖਾ ਜਹਟਿਆ।
9) ਸਸਬੇਦ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਕਹਿਆ, ਬੂਝਿਲੈ ਪੰਡਿਤ ਪੜ੍ਹਿਆ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 27.22
   ਕਠ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, 1-3-14
10. ਖਾਂਡੇ ਕੇ ਧਾਰਾਸਣ ਦੁਹੇਲਾ, ਸੂੰ ਸਤਗੁਰਿ ਮਾਰਗ ਕਹਿਆ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਪੰਨਾ 43-60.
11. ਸਸਬਦੇ ਹੀਰਾ ਬੇਧਿਲੇ ਅਵਧੂ ਜਿਭਿਆ ਕਰ ਟਕਸਾਲ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 43.60

ਜਿਗਿਆਸਾ ਦੀ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਧਨਾ ਤੋਂ ਸਭ ਕੁਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਧਨਾ, ਇਹ ਅਨੁਭੂਤੀ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬ੍ਰਹਮ ਸਬੰਧੀ ਧਾਰਣਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸੀ। ਬ੍ਰਹਮ ਅਨੁਭੂਤੀ ਨਾਲ ਉਸ 'ਅਲੇਖ' ਦਾ ਲੇਖਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਵਾਲੇ, ਉਸ ਦਾ 'ਅਗਮ-ਪਰਸ' ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮਰੰਧਰ ਨੂੰ ਅਨਹਦ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਗੁੰਜਾਉਣ ਵਾਲੇ ਹਨ।[12] ਅਜਿਹੇ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹਨ। ਬ੍ਰਹਮ ਅਨੁਭੂਤੀ ਨਾਲ ਦਵੈਤ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਹ ਸ਼ੂਨਯ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਕੁਝ ਵੇਖ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰੇ ਜਾਂ ਨਾ ਕਰੇ। ਜਦੋਂ ਸਾਧਕ 'ਬਿਖਮੇ ਪਦ' ਵਿਚ ਸਮਾ ਕੇ ਦਵੈਤ-ਭਾਵਨਾ[13] ਮਿਟਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ੂਨਯ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕਤਾ ਹੋਣ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਅਸਤਿਤਵ ਨੂੰ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਦੇ ਤਰਕ-ਵਿਤਰਕ, ਪ੍ਰਮਾਣ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਧਕ ਸ਼ਬਦ ਰਾਹੀਂ ਸੁਖਸ਼ਾਂਤ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਆਨੰਦ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ੰਸੇ ਦੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਅੰਦਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਪਸਾਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ[14]। ਡਾਕਟਰ ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ[15] ਦਾ ਵੀ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਗਿਆਨ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਪਸਾਰੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਭੂਤੀ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਕਾਰਣ ਰਹਿਤ, ਸਵੈ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ[16]। ਕਿਧਰੇ ਉਹ ਆਤਮਾ ਦੇ ਰਹੱਸ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸਾਖਸ਼ਾਤਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ[17]। 'ਅਲਖ ਪੁਰਖ' ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਨਾਲ ਜਦੋਂ ਸਾਧਕ ਦੇ ਸ਼ੰਸੇ ਅਤੇ ਭਰਮ ਟੁਟਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਾਧਕ ਵਿਚ ਸਮੋ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤਕ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਤਨ ਵਿਚ ਉਤਪੰਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਉਦੋਂ ਤਕ ਸਾਧਕ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਸਤਿਤਵ ਵਿਚ ਲਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਤੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਤਕ ਦਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਕਥਨ ਸਭ ਕੂੜਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ[18]। ਬ੍ਰਹਮ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੀ ਸੰਘਣੀ ਨੂੰ

---

12. ਅਲੇਖ ਲੇਖੰਤ ਅਦੇਖ ਦੇਖੰਤ, ਅਗਮ ਪਰਸ ਤੇ ਪ੍ਰਾਣੀ।
ਉਨਿ ਗਗਨੰਤ ਬਾਜੰਤ ਨਾਦ ਅਲੇਖ ਲੇਖੰਤ ਤੇ ਪ੍ਰਾਣੀ, ਗੋਰਖਬਾਣੀ , ਪੰਨਾ , 53.91

13. ਜਹਾਂ ਨਹੀਂ ਤਹਾਂ ਸਭ ਕੁਛ ਦੇਖਿਆ, ਕਹਿਆ ਨ ਜੈ ਪਰਿਆਈ
ਦੁਬਿਧਾ ਭਾਵ ਤਬੈ ਹੀ ਜਾਇਆ, ਬਿਖਮਾ ਪਦਾਂ ਸਮਾਈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 229.42

14 ਪਾਯਾ ਨੈ ਗਲ ਪਾਯਾ ਨੈ ਸੁਬਦ, ਭਾਨ ਸਪੇਗੀ ਬੀਜੀ।
ਕੂਪ ਸੰਪੰਤਾ ਦੀਸਣ ਲਾਗਾ, ਤਬ ਸਰਣ ਭਈ ਪਰਤੀਤੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 49.80

15. The Principal Upanisads, page 53 a

16. ਚਹੁੰ ਦਿਸ਼ਟਿ ਵਹਿਣਾ ਤਹਾਂ ਦੇਖਿਆ ਸ੍ਰੀ ਗੋਰਖਰਾਇ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 80, 171

17. ਸੋਤ ਫੁਟਕ ਮਨਿ ਹੀਰੇ ਬੇਧਾ। ਇਹਿ ਪਰਮਾਰਥ ਸ੍ਰੀ ਗੋਰਖ ਸੋਧਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 81.174

18. ਅਲਖ ਪੁਰਖ ਮੇਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸਮਾਨਾ, ਸੋਸਾ ਗਯਾ ਅਪੂਠਾ।
ਕਬ ਲਗ ਪੁਰਖਾ ਤਨ ਮਨ ਨਹੀਂ ਨਿਪਜੈ, ਕਥੇ ਬਦੇ ਸਬ ਝੂਠਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 223.2

ਸ਼ਿਵ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਅਨੰਦਮਈ ਇਕਰੰਗ ਦੀ ਸਥਿਤੀ[19] ਨਾਲ ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਜਦੋਂ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ[20] ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਸਾਰੀ ਅਨੇਕ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ 'ਇਕ' ਵਿਚ ਹੀ ਸਮਾਈ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੋ, ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਸਹਜ ਅਵਸਥਾ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਮਰਸ ਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਸਮਰੱਥ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਇਸੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟਤਾ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਸਬੂਤ ਕੇਵਲ ਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਹੀ ਹੈ।[21]

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵਿਹਾਰਵਾਦੀ ਸਨ। ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਦੇ ਸ਼ਾਸਤਰ ਗਿਆਨ ਦੇ ਨਾਲ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਕੋਈ ਰਹੱਸ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ, ਸਮਾਂ ਅਤੇ ਵਿਧੀ-ਵਿਧਾਨ ਦੀ ਵੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਆਪਣੇ ਸਹਜ[23] ਸੁਭਾਵ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਰਬ[22] ਵਿਆਪਕ, ਜੋਤ ਸਰੂਪ ਸਭ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਦਾ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਵ ਹੀ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।[24]

ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨਿਰੂਪਣ ਵਿਚ ਕਠਿਨਾਈ: ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਉਸ ਸਰਬਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਲੌਕਿਕ ਢੰਗਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਿਰੂਪਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਉਹ [illegible] ਹੈ। ਗੋਰਖਨਾਥ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵਿਰਲਾ ਹੀ ਉਸ 'ਅਗਮ' ਪਦ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬੰਧਨਾਂ ਦੇ ਆਖੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਬ੍ਰਹਮ ਵਾਰਤਾ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ।[25] ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਪਕੜ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਢੂੰਡੀ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਕਿ

---

19. ਹਿੰਦੀ ਕਾਵਿਯ ਧਾਰਾ, ਰਾਹੁਲ ਸਾਂਕ੍ਰਿਤਯਾਯਨ, ਪੰਨਾ 161
20. ਅੰਤਰ ਏਕ ਸੋ ਪਰਚਾ ਹੂਵਾ, ਤਬ ਅਨੰਤ ਏਕ ਮੈਂ ਸਮਾਯਾ ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 129.14
21. Bhagwat Gita, Dr. S. Radha Krishnan, page [illegible]
22. ੳ) ਜਹ ਜਹ ਦੇਖਉ ਤਹ ਤਹ ਸਾਚਾ [illegible], ਪੰਨਾ 224
    ਅ) ਜਹ ਦੇਖਉ ਤਹ ਏਕੰਕਾਰ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 227
    ੲ) ਸਰਬੇ ਥਾਈ ਏਕ ਤੂੰ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 62
    ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਲਈ ਵੇਖੋ [illegible] ਪੰਨਾ 84, 224,661,934,1189.
23. ੳ) ਸਭਨੀ ਘਟੀ ਸਹੁ ਵਸੈ ਸਿਹੁ ਬਾਝੁ ਨ ਕੋਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1412
    ਅ) ਤੂੰ ਸਭਨਾ ਮਾਹਿ ਸਮਾਇਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 72
    ੲ) ਸਰਬ ਨਿਰੰਤਰ ਆਪੇ ਆਪਿ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 412
    ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਲਈ ਵੇਖੋ [illegible] ਪੰਨਾ 20,414,931,1031,1034,1127,1170.
24. ਜੋਤਿ ਨਿਰੰਤਰਿ ਜਾਣੀਐ ਨਾਨਕ ਸਹਜਿ ਸੁਭਾਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 55.
25. ਅਰਧ ਕਹਿਆ ਅਠ ਅਖਿਰ ਭਾਖਿਆ, ਅਗਮ ਕਰਣ ਕਹਿ ਲੀਆ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 226.

ਸੱਚ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਤੇ ਪਰਦਾ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ[26] ਹੈ। ਗੋਰਖ ਸਿਧਾਂਤ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਦੀਪ ਉਸ ਵਾਂਗ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਸ਼ਾਸਤਰ ਉਸ ਪਰਮਤੱਤ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਦੇ। ਉਸ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਤਾਂ ਮਹਾਂਸਿੱਧ ਜੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।[27] ਇਸ ਕਰਕੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਅਕਥ ਕਥਾ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕੋਈ ਵਿਰਲਾ[28] ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ।

ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਰਨਣ ਬ੍ਰਹਮ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਗੁੱਝਾ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰੂਪਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।[29] ਅਸਲ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਇਤਨੀ ਤਾਕਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਅਕਥ ਨੂੰ ਕਥ ਸਕੇ।[30] ਉਹ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਹੀ ਵਸਤੂ ਹੈ। ਜੀਵ ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਅਕਲ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਬਾਰੇ ਆਖੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਹਨ[31] ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸਫਲਤਾ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।[32] ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਹ ਮਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਅਕਥ ਅਤੇ ਅਵਰਨਣ[33] ਹੈ। ਉਸ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣਾ,[35] ਧਿਆਨ ਲਾਉਣਾ, ਚੁੱਪ ਰਹਿਣਾ[34] ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਪਾਰ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਿਆ।

ਬ੍ਰਹਮ ਅਨਿਰਵਚਨੀਯ ਹੈ। ਉਹ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਕਤਰੇ ਦੀ ਨਿਆਈਂ ਤੇ ਕਤਰੇ ਵਿਚ ਸਮੁੰਦਰ ਦੀ ਨਿਆਈਂ ਨਿਵਾਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ।[36] ਉਸ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਥਾਂ ਅਸੰਖ ਹਨ ਕਈ ਉਸ ਅਨਿਰਵਚਨੀਯ ਨੂੰ ਵਰਨਣ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਹਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਹ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਸੀਮਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ।[37] ਉਸ ਅਨਿਰਵਚਨੀਯ ਬ੍ਰਹਮ ਅਮੋਲਕ ਹੈ ਅਨੇਕਾਂ ਉਸ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ

26\. ੳ) ਬੇਦ ਕਤੇਬ ਨਾ ਖਾਣੀ ਬਾਣੀ। ਸਭ ਢੰਕੀ ਤਲਿ ਆਣੀ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 226.21
ਅ) ਵੇਦੇ ਨਾ ਸਾਸਤਰੇ ਕਤੇਬੇ ਨਾ ਕੁਰਾਣੇ ਪੁਸਤਕੇ ਨ ਬੀਧਿਆ ਜਾਈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 21.6

27\. ਗੋਰਖਪ੍ਰ ਸਿਧਾਂਤ ਸੰਗ੍ਰਹ, ਪੰਨਾ 36

28\. ਬਿਰਲਾ ਜਾਣੰਤ ਅਕਥ ਕਹਾਣੀ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ, 45-66

29\. ੳ) ਜੇ ਹਉ ਜਾਣਾ ਆਖਾ ਨਾਹੀ ਕਹਣਾ ਕਥਨੁ ਨਾ ਜਾਈ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 2
ਅ) ਕੂੜੇ ਕਥਨੁ ਨਾ ਕਥਿਆ ਜਾਈ। ਅਕਥ ਕਥਨੁ ਨਾ ਕੀਮਤਿ ਪਾਈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 412

30\. ੳ) ਅਕਥ ਕਾ ਕਿਆ ਕਥੀਐ ਭਾਈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 635
ਅ) ਅਕਥ ਕਥਉ ਕਿਆ ਮੈ ਜੋਰੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1330

31\. ਜੇਤਾ ਆਖਣੁ ਸਾਹੀ ਸਬਦੀ ਭਾਖਿਆ ਭਾਇ ਸੁਭਾਈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1242

32\. ੳ) ਆਖਹਿ ਬਕਹਿ ਆਖ ਆਖਿ ਕਰਿ ਸਿਫਤੀ ਵੀਚਾਰ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1241
ਅ) ਕਿਆ ਹਉ ਕਥੀ ਕਥੇ ਕਥਿ ਦੇਖਾ ਮੈ ਅਕਥੁ ਨਾ ਕਥਨਾ ਜਾਈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 795.

33\. ੳ) ਅਪਰ ਅਪਾਰ ਅਗੰਮ ਅਗੋਚਰ ਕਹਣੈ ਕੀਮਤ ਨ ਪਾਈ। ਉਹੀ ਪੰਨਾ 634
ਅ) ਅਗਮ ਅਗੋਚਰੁ ਕੀਮਤਿ ਨਹੀਂ ਪਾਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 932.

34\. ਸੋਚੈ ਸੋਚਿ ਨਾ ਹੋਵਈ ਜੇ ਸੋਚੀ ਲਖ ਵਾਰ।
ਚੁਪੈ ਚੁਪ ਨਾ ਹੋਵਈ ਜੇ ਲਾਇ ਰਹਾ ਲਿਵਤਾਰ। ਉਹੀ ਪੰਨਾ, 1

35\. ਗਾਵੈ ਕੋ ਤਾਣੁ ਹੋਵੈ ਕਿਸੈ ਤਾਣੁ। ਗਾਵੈ ਕੋ ਦਾਤਿ ਜਾਣੈ ਨੀਸਾਣੁ।
ਕਥਨਾ ਕਥੀ ਨਾ ਆਵੈ ਤੋਟਿ। ਕਥਿ ਕਥਿ ਕਥੀ ਕੋਟੀ ਕੋਟਿ ਕੋਟਿ। ਉਹੀ ਪੰਨਾ 1-2

36\. ਸਾਗਰ ਮਹਿ ਬੂੰਦ ਬੂੰਦ ਮਹਿ ਸਾਗਰੁ ਕਵਣੁ ਬੁਝੈ ਬਿਧਿ ਜਾਣੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 878

37\. ਅਸੰਖ ਨਾਵ ਅਸੰਖ ਥਾਵ। ਅਗੰਮ ਅਗੰਮ ਅਸੰਖ ਲੋਅ। ਅਖਰਾ ਸਿਰਿ ਸੰਜੋਗੁ ਵਖਾਣਿ।
ਜਿਨਿ ਏਹਿ ਲਿਖੇ ਤਿਸੁ ਸਿਰਿ ਨਾਹਿ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 4.

ਪਰ ਆਪਣੀ ਵਡਿਆਈ ਆਪ ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਬੜਬੋਲਾ ਇਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਕਿਤਨਾ ਵੱਡਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਹਾਂ ਮੂਰਖ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।[38] ਉਸ ਅਕਿੱਥ, ਅਕੁੱਥ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਅਨੇਕਾਂ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਉਸ ਦਾ ਤਿਲ ਮਾਤਰ ਵੀ ਵਰਨਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ।[39] ਉਹ ਬੇਪਰਵਾਹ, ਤੋਲਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਕੀਮਤ ਦਾ ਸਾਰ ਗੁਰਮਤਿ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[40] ਉਸ ਦਾ ਤੋਲ ਕਥਨ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।[41] ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਭ ਵਿਚਾਰਨਵਾਲਾ ਉਸ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਪਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਥਨ ਨਾਲ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਮੁੱਲ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਪੈ ਸਕਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੇ ਸਰੂਪ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਗੱਲ ਆਖੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ।[42] ਉਸ ਦੀ ਗਤੀ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਤੇ ਆਪਣਾ ਮੁੱਲ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ।[43] ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਰੂਪ ਪਰਮਾਤਮਾ ਬਾਰੇ ਉਹ ਹੀ ਜਾਣ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਆਪ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦਾ ਵਾਪਾਰੀ ਹੋਵੇ[44] ਅਰਥਾਤ ਜੋ ਅਧਿਆਤਮਕ ਕਰਮ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਲੀਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

---

38. ਕੇਤੇ ਆਖਹਿ ਆਖਣਿ ਪਾਹਿ। ਕੇਤੇ ਕਹਿ ਕਹਿ ਉਠਿ ਉਠਿ ਜਾਹਿ।
ਏਤੇ ਕੀਤੇ ਹੋਰਿ ਕਰੇਹਿ। ਤਾਂ ਆਖਿ ਨਾ ਸਕਹਿ ਕੋਈ ਕੇਇ।
ਜੇਵਡੁ ਭਾਵੈ ਤੇਵਡੁ ਹੋਇ। ਨਾਨਕ ਜਾਣੈ ਸਾਚਾ ਸੋਇ।
ਜੇ ਕਿ ਆਖੈ ਬੋਲ ਵਿਗਾੜੁ। ਤਾਂ ਲਿਖੀਐ ਸਿਰਿ ਗਾਵਾਰਾ ਗਾਵਾਰੁ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 6.

39. ਵਡੇ ਮੇਰੇ ਸਾਹਿਬਾ ਗਹਿਰ ਗੰਭੀਰਾ ਗੁਣੀ ਗਹੀਰਾ।
ਕੋਇ ਨਾ ਜਾਣੈ ਤੇਰਾ ਕੇਤਾ ਕੇਵਡੁ ਚੀਰਾ। ਪੰਨਾ 349.

40. ਓਹੁ ਵੇਪਰਵਾਹੁ ਅਤੋਲਵਾ ਗੁਰਮਤਿ ਕੀਮਤਿ ਸਾਰੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 20

41. ਸਾਹਿਬੁ ਅਤੁਲ, ਨਾ ਤੋਲਿਆ, ਕਥਨਿ ਨਾ ਪਾਇਆ ਜਾਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 59

42. ੳ) ਅਤੁਲ ਕਿਉ ਤੋਲੀਐ ਵਿਣੁ ਤੋਲੇ ਪਾਇਆ ਨਾ ਜਾਇ।
ਗੁਰ ਕੈ ਸਬਦਿ ਵੀਚਾਰੀਐ ਗੁਣ ਮਹਿ ਰਹੈ ਸਮਾਇ।
ਅਪਣਾ ਆਪੁ ਆਪਿ ਤੋਲਸੀ ਆਪੇ ਮਿਲੈ ਮਿਲਾਇ।
ਤਿਸ ਕੀ ਕੀਮਤਿ ਨਾ ਪਵੈ ਕਹਣਾ ਕਿਛੂ ਨ ਜਾਇ। ਉਹੀ ਪੰਨਾ 1282
ਅ) ਕੀਮਤ ਕਿਨੈ ਨ ਪਾਈਐ, ਸਭ ਸੁਣਿ ਸੁਣਿ ਆਖਹਿ ਸੋਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 53.
ੲ) ਤਾਂ ਕੀ ਕੀਮਤਿ ਨਾ ਪਵੈ ਜੇ ਲੋਚੈ ਕੋਈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 767.

43. ਤੇਰੀ ਗਤਿ ਮਿਤਿ ਤੂਹੈ ਜਾਣਦਾ ਤੂ ਕੀਮਤ ਪਾਈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 129.

44. ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀ ਸਾਰ ਸੋਈ ਜਾਣੈ ਜਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕਾ ਵਾਪਾਰੀ ਜੀਉ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 993

ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਅਤੇ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਅਨਿਰਵਚਨੀਯ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਤਮਿਕ,[45] ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਤਮਿਕ,[46] ਨਿਸ਼ੇਧਾਤਮਿਕ,[47] ਵਿਰੋਧਾਤਮਿਕ,[48] ਅਸਮਰੱਥੀ[49] ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਮਈ[50] ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ[51] ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਬ੍ਰਹਮ ਨਿਰੂਪਣ ਹੋਇਆ ਹੈ।

---

45. ੳ) ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 195
ਅ) ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 237, 243
ੲ) ਸਵਾਮੀ ਆਦਿ ਕਾ ਕੌਣ ਰੂਪ। ਧਰਤੀ ਕਾ ਕੌਣ ਭਤਾਰ।
ਗਿਆਨ ਕਾ ਕੌਣ ਅਸਥਾਨ, ਸ਼ੁੰਨਿ ਕਾ ਕੌਣ ਦਵਾਰ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 198.21
ਸ) ਸਵਾਮੀ ਅਮੂਲ ਕਾ ਕੌਣ ਮੂਲ। ਮੂਲ ਕਾ ਕਹਾਂ ਬਾਸ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 210.41
ਹ) ਕੇਤਾ ਤਾਣੁ ਸੁਆਲਿਹੁ ਰੂਪੁ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 3

46. ੳ) ਬੀਜ ਬਿਨ ਨਿਸਪਤੀ ਮੂਲ ਬਿਨ ਬਿਰਖਾ ਡਾਲ ਫੂਲ ਬਿਨ ਫਲਿਆ।
ਬਾਂਝ ਕੇਰਾ ਬਾਲੂਆ, ਪਿੰਗੁਲ ਤਰਵਰਿ ਚੜ੍ਹਿਆ।
ਗਗਨ ਬਿਨ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਬਿਨ ਸੂਰੰ, ਝੂਲ ਬਿਨ ਰਚਿਆ ਥਾਨੰ।
ਸੁੰਨ ਨ ਅਸਥੂਲ ਨਿਰੰਤਰ ਨਹੀਂ ਪੂਜਾ। ਸ਼ੁੰਨਿ ਬਿਨ ਅਨਹਦ ਗਾਜੇ।
ਬਾਣੀ ਬਿਨ ਪਹੁਪ ਬਿਨ ਸਾਇਰ, ਪਵਨ ਬਿਨ ਬ੍ਰਿਖਾ ਗਾਜੇ।
ਧਾਰ ਬਿਨ ਨਿਕਸਿਆ ਅਗਨਿ ਬਿਨ ਜਲਿਆ, ਅੰਬਰ ਬਿਨ ਜਲ ਧਰ ਭਰਿਆ।
ਮੀਸਮਵੇਦ ਸੋਈ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਧਰਤੀ ਗਗਨ ਨ ਆਈਂ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 131.18
ਅ) ਤਿਸੁ ਸਾਖਾ ਮੂਲੁ ਪਤੁ ਨਹੀਂ ਡਾਲੀ। ਸਿਰ ਸਭਨਾ ਪਰਧਾਨਾ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ

47. ੳ) ਨਿਰਤਿ ਨਾ ਸੁਰਤਿ ਜੋਗੰ ਨ ਭੋਗੰ, ਜੁਰਾ ਮਰਣ ਨਹੀਂ ਤਹਾਂ ਰੋਗੰ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਪੰਨਾ, 59.110
ਅ) ਉਦੇ ਨ ਅਸਤ ਰਾਤ ਨਾ ਦਿਨ, ਸਰਬੇ ਸਚਰਾਚਰ ਭਾਵ ਨ ਭਿੰਨ।
ਸੋਈ ਨਿਰੰਜਨ ਡਾਲ ਨਾ ਮੂਲ, ਸਰਬ ਬਿਆਪੀਕ ਸੂਖਮ ਨ ਅਸਥੂਲ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 111
ਵਧੇਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਪੰਨਾ 174,258,59.100,194.
ੲ) ਅਗਮ ਅਗੋਚਰੁ ਰੂਪੁ ਨ ਰੇਖਿਆ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਪੰਨਾ 837
ਸ) ਨ ਤਿਸੁ ਰੂਪੁ ਵਰਨਿਆ ਜਾਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 750
ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਲਈ ਵੇਖੋ ਸ਼ਬਦਾਰਥ 223,597,685,936,1010 ਅਤੇ 1034-35,1278-79

48. ੳ) ਏਕ ਸੇ ਅਨੰਤ ਅਨੰਤ ਮੈਂ ਏਕੋ, ਏਕੋ ਅਨੰਤ ਉਪਾਯਾ।
ਅੰਤਰ ਏਕ ਸੋ ਪਰਚਾ ਹੂਵਾ, ਤਬ ਅਨੰਤ ਏਕ ਮੈਂ ਸਮਾਯਾ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 129.14
ਅ) ਆਪਣਾ ਹੀ ਮਛ ਕਛ ਆਪਣੀ ਹੀ ਜਾਲ, ਆਪਣ ਹੀ ਧੀਵਰ ਆਪਣ ਹੀ ਕਾਲ।
ਆਪਣ ਹੀ ਸਿੰਘ ਬਾਘ ਆਪਣ ਹੀ ਗਾਇ, ਆਪਣ ਹੀ ਮਾਰੀਲਾ, ਆਪਣ ਹੀ ਖਾਇ। ਉਹੀ ਪੰਨਾ 146
ੲ) ਗਗਨੇ ਨਾ ਗੋਪਿਤ ਭੂਮੇ ਨਾ ਸੋਖਿਤ ਪਵਨੇ ਨਾ ਪੇਲਿਤ ਬਾਈ।
ਮਹੀ ਭਰੇ ਨਾ ਭਾਜੰਤ ਉਲਟੇ ਨ ਰੂਪੰਤ ਕਹੈ ਤੌਂ ਕੋ ਪਤਿਆਈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 29.24
ਸ) ਸਹਸ ਤਵ ਨੈਨ ਨਨ ਨੈਨ ਹੈ ਤੋਹਿ ਕਉ ਸਹਸ ਮੂਰਤਿ ਨਨਾ ਏਕ ਤੋਹੀ।
ਸਹਸ ਪਦ ਬਿਮਲ ਨਨ ਏਕ ਪਦ ਗੰਧ ਬਿਨੁ ਸਹਸ ਤਵ ਗੰਧ ਇਵ ਚਲਤ ਮੋਹੀ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 13

49. ੳ) ਤੁਝਿ ਪਹਿ ਬਾਣੀ ਕੇ ਅਣਘੜੀਆ ਦੇਵਾ
ਅਬੀ ਮੂਰਤਿ ਕੂੰ ਸਭ ਕੋਈ ਸਵੈ, ਤਾਹਿ ਨਾ ਜਾਣੈ ਭੇਵਾ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 154.58
ਅ) ਤੂੰ ਪੂਰਣ ਬ੍ਰਹਮ ਪੁਰਖ ਪ੍ਰਿਥਮੀ ਕਾ, ਸੂਰਤਿ ਮੂਰਤਿ ਸਾਰਾ।
ਰੂਪਣਾ ਘੜਿਆ ਨ ਨੈਣਾ ਦੇਖਿਆ, ਤੇਰਾ ਅਘੜੇ ਹਾਰਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 154.58.

(ਪਿਛਲੇ ਪੰਨੇ ਦੇ ਬਾਕੀ ਫੁਟ ਨੋਟ)

ੲ) ਤਾ ਕੀਆ ਗਲਾ ਕਥੀਆ ਨਾ ਜਾਹਿ, ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 8

ਸ) ਨਾਨਕ ਅੰਤੁ ਨ ਜਾਪਨੀ ਹਰਿ ਤਾ ਕੇ ਪਾਰਾਵਾਰ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 475

ਹ) ਮੇਰੇ ਲਾਲ ਜੀਉ ਤੇਰਾ ਅੰਤੁ ਨ ਜਾਣਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 730

ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਹੋਰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵੇਖੋ, ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਪੰਨਾ 9, 61,62,140,224,237,412, 432, 462,469, 489, 579, 637, 736,31,765, 795, 905,932, 936, 941,1024,1034,1036,1042,1237, 1239,1241-42,1280, 1285,1287,1328,1342

50. ੳ) ਯਹੁ ਮਨ ਸਕਤੀ ਯਹੁ ਮਨ ਸੀਵ। ਯਹੁ ਮਨ ਪਾਂਚ ਤੱਤ ਕਾ ਜੀਵ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 39-50

ਅ) ਅਵਧੂ ਯੇ ਮਨ ਜਾਤ ਹੈ ਯਾਹੀ ਤੈ ਸਬ ਜਾਣਿ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 101.234

ੲ) ਮਨ ਬਾਂਧਿ ਮਨ ਅੰਤ ਮਨ ਮਧੇ ਸਾਰ, ਮਨ ਹੀ ਤੈ ਛੂਟੇ ਗਾਰੂ ਕਿਯੇ ਵਿਕਾਰ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 127.12

ਸ) ਤੂੰ ਵਡ ਪੁਰਖੁ ਅਗੰਮ ਤਰੋਵਰੁ ਹਮ ਪੰਖੀ ਤੁਝ ਮਾਹੀ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 505

ਹ) ਸਾਹਿਬੁ ਸਰਬਿਓ ਸੁਮੰਞ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਜਾ ਕਾ ਨਾਉ।
ਜਿਨ ਪੀਆ ਤੇ ਤ੍ਰਿਪਤ ਭਏ ਹਉ ਤਿਨ ਬਲਿਹਾਰੈ ਜਾਉ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 557

ਕ) ਉਰਧ ਮੂਲ ਜਿਸੁ ਸਾਖ ਤਲਾਹਾ ਚਾਰਿ ਬੇਦ ਜਿਤੁ ਲਾਗੇ।
ਸਹਜ ਭਾਇ ਜਾਇ ਤੇ ਨਾਨਕ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਲਿਵ ਜਾਗੇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 503

51. ੳ) ਅਵਧੂ ਹਿਰਦਾ ਨ ਹੋਤਾ ਤਬ ਸੁੰਨਿ ਅਛਿਤਾ ਮਨ, ਨਾਭੀ ਨਾ ਹੋਤੀ ਤਬ ਨਿਰਾਕਾਰ ਰਹਿਤਾ ਪਵਨ।
ਰੂਪ ਨ ਹੋਤਾ ਤਬ ਅਕੁਲਾਨ ਰਹਿਤਾ ਸ਼ਬਦ, ਗਗਨ ਨ ਹੋਤਾ ਤਬ ਅੰਤਰਖ ਰਹਿਤਾ ਚੰਦ।
ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 199.28

ਅ) ਪਿੰਡ ਨ ਹੋਤਾ ਤਬ ਪ੍ਰਣ ਕਾ ਸੁੰਨਿ ਬੇਸਾਸ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 199.30

ੲ) ਕੇਤੇ ਜੁਗ ਵਰਤੇ ਗੁਬਾਰੈ। ਤਾੜੀ ਲਾਈ ਅਪਰ ਅਪਾਰੈ।
ਧੁੰਧੂਕਾਰਿ ਨਿਰਾਲਮੁ ਬੈਠਾ ਨਾ ਤਦਿ ਧੰਧੁ ਪਸਾਰਾ ਹੇ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 1026

ਸ) ਛੇਤ੍ਰਿਆ ਜੁਗ ਧੁੰਧੂਕਾਰੇ ਤਾੜੀ ਲਾਈ ਸਿਰਜਣਹਾਰੇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1023

ਹ) ਬੈਠਾ ਤਾੜੀ ਲਾਇ ਕਵਲੁ ਛਪਾਇਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1279

ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਸਬੰਧੀ ਹੋਰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵੇਖੋ ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 355,503,940 1023,1026,1035, 1036,1282.

ਬ੍ਰਹਮ ਲਈ ਨਿਰਗੁਣ ਵਾਚਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ: ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਅਤੇ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਲਈ ਨਿਰਗੁਣ ਵਾਚਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਿਸਥਾਰ ਦੇ ਡਰ ਕਾਰਣ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਪਰ ਗਿਣਤੀ ਮਾਤਰ ਉਲੇਖ ਕਰ ਦੇਣਾ ਅਸੰਗਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ; ਅਨੀਲ[52] ਅਤੀਤ[53], ਅਲੇਖ[54], ਅਲਖ[55], ਅਕਥ[56], ਅਗਮ ਅਗੋਚਰ[57], ਅਬਿਨਾਸੀ[58], ਅਮੁੱਲ[59], ਅਪਰ ਅਪਾਰ[60]। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਵਿਅਕਤ ਬ੍ਰਹਮ ਲਈ ਅਭੇਖ[61], ਅਭੇਦ[62], ਅਸੂਝ[63], ਅਜਿਤ[64], ਅਕਲ[65], ਅਰੂਪ[66] ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤ ਕੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਨਿਰਗੁਣਤਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਆਭਾਵ ਹੈ ਪਰ ਬੇਪਰਵਾਹ[67], ਅਮਰ[68], ਅਡੋਲ[69], ਅਟੱਲ[70], ਅਤੁੱਲ[71], ਅਬੋਲ[72], ਅਨਾਥ[73], ਅਕੁਲ[74], ਅਜਾਚ[75], ਨਿਰਨਾਮ[76], ਅਨੂਪ[77], ਅਥਾਹ[78], ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ[79] ਬੇਅੰਤ[80], ਅਜਾਤਿ[81], [illegible][82] ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ ਬ੍ਰਹਮ ਲਈ ਵਰਤੇ ਗਏ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ।

---

52. ੳ) ਆਦਿ ਸਿਧ ਅਨਲ ਉਪਾਯਾ। ਅਨਿਲ ਸਿਧਾਂ ਨੇ ਮਸਤਕਿ ਨਾਯਾ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 231.6
    ਅ) ਆਦਿ ਅਨੀਲੁ ਅਨਾਦਿ ਅਨਾਹਤਿ ਜੁਗੁ ਜੁਗੁ ਏਕੋ ਵੇਸੁ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 7

53. ੳ) ਸ਼ਬਦ ਅਤੀਤ ਅਨਾਹਦ ਬੋਲੈ, ਅੰਤਰਿ ਗੀਤ ਸਮਾਯਾ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 228-36
    ਅ) ਕੁਦਰਤੀ ਮੈਂ ਅਤੀਤ ਕਾ ਦਾਸਾ। ਕਹੈ ਗੋਰਖਨਾਥ ਮਛਿੰਦ੍ਰ ਕਾ ਦਾਸਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 221
    ੲ) ਸਹਜੇ ਬੋਲੀਏ ਸਰੀਰ, ਸੰਜਮ ਬੋਲੀਏ ਪਵਨ, ਅਤੀਤ ਬੋਲੀਏ ਪਰਮਪਦ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 237
    ਸ) ਆਪੇ ਨਿਰੰਜਨ ਜੋਗੀ ਅਤੀਤ ਗੁਰ ਚੇਲਾ ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 237
    ਹ) ਆਪਿ ਅਤੀਤੁ ਅਜੋਨੀ ਸੰਭਉ ਨਾਨਕ ਗੁਰਮਤਿ ਸੋ ਪਾਇਆ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 1042

54. ੳ) ਅਲੇਖ ਪੁਰਿਸ ਜਿਨਿ ਗੁਰ ਮੁਖਿ ਚੀਨ੍ਹਿਆ, ਗਹਿਬਾ ਤਿਸਕੇ ਸੰਗ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 138
    ਅ) ਅਲੇਖ ਲੇਖੰਤ ਅਦੇਖ ਦੇਖੰਤ, ਅਰਸ ਪਰਸ ਤੇ ਦਰਸੁ ਜਾਣੀ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 53.91
    ੲ) ਸੁੰਨਿ ਗਰਜੰਤ ਬਾਜੰਤ ਨਾਦ, ਅਲੇਖ ਲੇਖੈਂ ਤੇ ਪ੍ਰਾਣੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 53.91
    ਸ) ਆਪਿ ਅਲੇਖੁ ਕੁਦਰਤਿ ਹੈ ਦੇਖਾ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 1042

55. ੳ) ਅਲਖ ਰਤਨ ਗੁਰਿ ਦੀਯੋ ਬਤਾਇ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 189.12
    ਅ) ਅਲਖ ਪੁਰਸ ਤਹਾਂ ਕੂ ਧਿਆਯਾ। ਨਵ ਕੋਟ ਉਧਰ ਕੀ ਆਯਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 232, 12
    ੲ) ਗਿਆਨ ਧਿਆਨ ਸਗਲੇ ਸਭਿ ਜਪ ਤਪ ਜਿਸੁ ਹਰਿ ਹਿਰਦੈ ਅਲਖ ਅਭੇਵਾ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ
    ਸ) ਮਨ ਤ੍ਰਿਪਤਾਸਿਆ ਅਲਖ ਅਭੇਵਾ। ਉਹੀ ਪੰਨਾ 224
    ਹ) ਜੋ ਉਪਜੈ ਸੋ ਅਲਖ ਅਭੇਵੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 356

    ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਲਈ ਵੇਖੋ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਪੰਨਾ 356,567,1028

56. ੳ) ਅਲਖ ਅਕਥ ਕਹੂ ਕਿਨ ਸੁਣਿਆ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 261
    ਅ) ਬਿਰਲਾ ਜਾਣੰਤਿ ਅਕਥ ਕਹਾਣੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 45.66
    ੲ) ਅਕਥ ਕੀ ਕਥਾ ਸੁਣੇਇ। ਰਿਧਿ ਬੁਧਿ ਸਿਧਿ ਗਿਆਨੁ ਸਦਾ ਸੁਖੁ ਹੋਇ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ
    ਸ) ਅਕਥੁ ਕਥੈ ਦੇਖੈ ਅਪਰੰਪਰੁ ਫੁਨਿ ਗਰਭਿ ਨਾ ਜੋਨੀ ਆਇਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1040
    ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਲਈ ਵੇਖੋ ਸ਼ਬਦਾਰਥ; ਪੰਨਾ 59,149,941

(ਬਾਕੀ ਫੁਟ ਨੋਟ ਅਗਲੇ ਪੰਨੇ ਤੇ)

(ਪਿਛਲੇ ਪੰਨੇ ਦੇ ਬਾਕੀ ਫੁਟ ਨੋਟ)

57. ੳ) ਅਵਧੂ ਬ੍ਰਹਮ ਅਗੋਚਰ ਮਨ ਪ੍ਰਕਾਸ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 249.39

ਅ) ਅਗਮ ਅਗੋਚਰ ਰਹੈ ਨਿਰਕਾਮ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 67,132

ੲ) ਕਹਾਂ ਬਖਿਬੇ ਕਾ ਕਰੌਂ ਬਿਚਾਰ ਅਗਮ ਅਗੋਚਰ ਰੂਪ ਅਕਾਰ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 258

ਸ) ਅਲਖ ਅਪਾਰ ਅਗਮ ਅਗੋਚਰ ਨਾ ਤਿਸੁ ਕਾਲੁ ਨ ਕਰਮਾ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਪੰਨਾ,437

ਹ) ਅਗਮ ਅਗੋਚਰ ਅਪਰ ਅਪਾਰਾ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪਰਧਾਨੋ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 437

ਕ) ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬੁ ਅਗਮ ਅਗੋਚਰੁ ਜੀਵਾਂ ਸਚੀ ਨਾਈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 688

ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਲਈ ਵੇਖੋ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਪੰਨਾ 138,795, 934,

58. ੳ) ਖੋਜੀ ਤਨ ਮਿਲੈ ਅਬਿਨਾਸੀ ਅਗਾਹ ਅਮਰ ਪਦ ਪਾਯਾ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 106.252

ਅ) ਅਬਿਨਾਸੀ ਪੁਰਖ ਕਾ ਨਾਂਗਾ ਭੇਵ। ਜਿੰਦੇ ਸਿੱਧੀ ਤਾਥੋ ਕੇ ਸੇਵ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 257

ੲ) ਓਹੁ ਅਬਿਨਾਸੀ ਅਲਖ ਅਭੇਵਾ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 227

ਸ) ਨਾਨਕ ਗੁਰਮੁਖਿ ਆਪ ਆਪੁ ਪਛਾਣੈ ਪ੍ਰਭੁ ਜੈਸੇ ਅਬਿਨਾਸੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 765

ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਲਈ ਵੇਖੋ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਪੰਨਾ ,1026,1040

59. ੳ) ਅਵਧੂ ਅਮੂਲ ਕਾ ਲੀਜਿ ਮੂਲ, ਮੂਲ ਕਾ ਨਿਰੰਤਰ ਬਾਸ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 201.42

ਅ) ਤਾ ਕੀ ਕੀਮਤਿ ਨਾ ਪਵੈ ਬਿਨੁ ਗੁਰ ਕੀ ਸੇਵੈ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 22

ੲ) ਕੀਮਤਿ ਕਿਨੈ ਨਾ ਪਾਈਐ ਕਿਵ ਮਾਣਕ ਮੋਲਿ ਅਮੋਲਿ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 22

60. ੳ) ਬਿਘਟਿ ਮਧੇ ਅਘਟਿ ਬਿਚਾਰਿਬਾ ਸੋ ਸਾ ਅਗਮ ਅਪਾਰੈ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 87.192

ਅ) ਅਲਖ ਅਪਰ ਅਪਾਰ ਸਾਚਾ ਆਪੁ ਮਾਰਿ ਮਿਲਾਇਐ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 483

61. ਅਵਧੂ ਸਬਦ ਬੋਲੈ ਸਹਜਿ ਸੇਵੈ। ਅਭੇਖ ਰੂਪ ਮੈਂ ਆਪ ਜੇਵੈ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 211.98

62. ਬਿਰਲਾ ਜਾਣੰਤਿ ਭੇਵਾ ਨਿਭੇਵ, ਬਿਰਲਾ ਜਾਣੰਤਿ ਦੋਇ ਪਖ ਨੇਵ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 45.66

63. ਅਬੂਝਿ ਬੂਝਿਲੇ ਹੋ ਪੰਡਿਤਾ ਅਕਥ ਕਥਿਲੇ ਕਹਾਣੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 97.222

64. ੳ) ਜੋਗੀ ਚਿੰਤਾ ਬੀਸਰੈ ਤੌ ਹੋਇ ਅਚਿੰਤਹਿ ਲੀਨ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 104.244

ਅ) ਬ੍ਰਹਮ ਕਾ ਅਚਿੰਤ ਰੂਪ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 215.124

65. ੳ) ਛਾਡੈ ਸਕਲ ਅਕਲ ਕੂੰ ਧਿਆਵੈ। ਸੋ ਅਖੰਡ ਜਤੀ ਗੋਰਖਨਾਥ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 257.6

ਅ) ਅਕਲ ਅਕਥ ਜਤੀ ਗੋਰਖਨਾਥ ਧਿਆਯਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 261. 2

ੲ) ਸੰਜਮ ਹੋਇ ਬਾਇ ਸੰਗ੍ਰਹੈ। ਇਸ ਬਿਧਿ ਅਕਲ ਪੁਰਿਸ ਕੋ ਗਹੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 72.145.

66. ੳ) ਰੂਪ ਅਰੂਪ ਮਨ ਉਨਮਨਿ ਰਹੈ, ਐਸਾ ਬਿਚਾਰ ਮਹਿਦੂ ਕਰੈ। ਗੋਰਖ ਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 213,14
ਅ) ਮੂਰਤਿ ਮਾਹਿ ਅਮੂਰਤਿ ਪਰਸਿਆ, ਤਦਾ ਨਿਰੰਤਰਿ ਥੋਰੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 229.41

67. ੳ) ਨਾਨਕ ਵਿਗਸੈ ਵੇਪਰਵਾਹੁ ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 2
ਅ) ਅਕਲਿਓ ਬੇਪਰਵਾਹੁ ਸਦਾ ਤੂ ਨ ਤਿਸੁ ਤਿਲੁ ਨ ਤਮਾਈ ਹੇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1021
ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਲਈ ਵੇਖੋ ਸ਼ਬਦਾਰਥ 1024, 1025, 1088,

68. ੳ) ਤੂ ਅਜਰਾਵਰੁ ਅਮਰੁ ਤੂ ਸਭ ਚਾਲਣਹਾਰੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1022
ਅ) ਸਦਾ ਅਮਰੁ ਸਚੇ ਅਮਰਾਪੁਰਿ ਸੋ ਸਚੁ ਮਿਲੈ ਵਡਾਈ ਹੇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1009
ੲ) ਅਜਰੁ ਜਰੈ ਨੀਝਰ ਝਰੈ ਅਮਰ ਅਨੰਦ ਸਰੂਪ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1331

69. ੳ) ਇਸਨਾਨੁ ਦਾਨੁ ਸੁਗਿਆਨੁ ਮਜਨੁ ਆਪਿ ਅਛਲਿਓ ਕਿਉ ਛਲੈ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 766

70. ਅਕੁਲ ਅਡੋਲੁ ਅਤੋਲੁ ਮੁਰਾਰੇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1034

71. ਤੂ ਅਕੁਲੁ ਨ ਭੁਲੈ ਕਦੇ ਨਾਹਿ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1188

72. ਅਮਰ ਅਡੋਲੁ ਅਪਾਰ ਅਮੋਲਕੁ ਹਰਿ ਅਸਥਿਰ ਥਾਨਿ ਸੁਹਾਇਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1039

73. ਅਮਰ ਅਨਾਥ ਸਰਬ ਸਿਰਿਮੋਰਾ ਕਾਲ ਬਿਕਾਲ ਭਰਮ ਭੈ ਖੰਡਨੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1274

74. ਅਕੁਲ ਨਿਰੰਜਨ ਅਪਾਰ ਪਰੰਪਰ ਸਗਲੀ ਜੋਤਿ ਤੁਮਾਰੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 597

75. ਅਗਾਧਿ ਬੋਧਿ ਅਕਥੁ ਕਥੀਐ ਸਹਜਿ ਪ੍ਰਭ ਗੁਣ ਗਾਵਏ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 843

76. ੳ) ਆਪਿ ਨਿਰਾਲਮੁ ਗੁਰ ਗੁਰ ਗਿਆਨਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1021
ਅ) ਤੂੰ ਏਕੰਕਾਰੁ, ਨਿਰਾਲਮ ਰਾਜਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1039
ੲ) ਜੀਆ ਅੰਦਰਿ ਜੁਗਤਿ ਸਮਾਈ ਰਹਿਓ ਨਿਰਾਲਮ ਰਾਇਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1038

77. ੳ) ਸਾਚਾ ਆਪਿ ਅਨੂਪੁ ਅਪਾਰੇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1342
ਅ) ਘਟਿ ਘਟਿ ਰੂਪੁ ਅਨੂਪੁ ਦਿਖਾਲਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1027

78. ਹਰਿ ਅਗਮ ਅਗਾਹੁ ਅਗਾਧਿ ਨਿਰਾਲਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1027

79. ੳ) ਅਦ੍ਰਿਸਟੁ ਅਗੋਚਰੁ ਨਾਮੁ ਅਪਾਰਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1041-42
ਅ) ਦੇਖਿ ਅਦ੍ਰਿਸਟੁ ਰਹਉ ਲਿਵ ਲਾਗੀ ਸਭ ਤ੍ਰਿਭਵਣਿ ਬ੍ਰਹਮੁ ਸਬਾਇਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ, 1041

80. ਹਕਾ ਕਬੀਰ ਕਰੀਮ ਤੂ ਬੇਐਬ ਪਰਵਦਗਾਰ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 721

81. ਜੇ ਤਿਸੁ ਦੇਹਿ ਤ ਤਿਸੁ ਦਿਸੈ ਜਾਪੈ ਰੂਪੁ ਨਾ ਜਾਤਿ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1239

82. ਹੋਰੁ ਸਰੀਕੁ ਹੋਵੈ ਕੋਈ ਤੇਰਾ ਤਿਸੁ ਅਗੈ ਤੁਧੁ ਆਖਾਂ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1242

<u>ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਅਨਿਰਵਚਨੀਯ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਵਰਣਨੀਯ ਬਣਾਣ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ:</u> ਮਾਨਵ ਅਨਿਰਵਚਨੀਯ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਵਰਣਨੀਯ ਬਣਾਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਬਿਰਤੀ ਹੈ।[83] ਇਸ ਬਿਰਤੀ ਨੇ ਹੀ ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਅਤੇ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅਨਿਰਵਚਨੀਯ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਵਰਣਨੀਯ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਬਣਾਇਆ ਹੈ।

<u>ਨਿਜ ਤੱਤ ਬ੍ਰਹਮ:</u> ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਸਦਾ ਅਮੂਰਤ ਕਹਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਨਈ ਪੰਥ ਦੇ ਭੇਦੀ ਭੇਦਣੇ ਬ੍ਰਹਮ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਨਿਜ ਤੱਤ ਰੂਪ ਹੈ।[84] ਇਸ ਨਿੱਜ ਤੱਤ ਨੂੰ ਸਦਾ 'ਸ਼ਿਵ' ਭਾਵਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਸਮਝੋ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਹੀ ਨਿਰਵਾਣ ਪਦ ਹੈ।[85]

ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਮਾਇਆ ਰਹਿਤ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਸਭ ਦਾ ਤੱਤ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਜੋਤ ਸਭ ਥਾਈਂ ਤੇ ਸਭ ਕੁਝ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ।[86] ਅਸਲ ਜੋਗੀ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਪਰਮ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।[87] ਉਸ ਨੂੰ ਸਹਜ ਵਿਚ ਅਪੜ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੁ ਉਹ ਆਵਾਗਵਨ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾ ਲਵੇ।[88] ਜਿਸ ਨੇ ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਹੰਕਾਰ ਤੇ ਮਾਇਆ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਉਸਨੇ ਹੀ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚ ਅਬਨਾਸ਼ੀ ਤੱਤ ਨੂੰ ਸਿਮਰਿਆ ਹੈ ਇਹ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਉਸਨੂੰ ਗੁਰੂ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।[89] ਗੁਰੂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ[90] ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ[91] ਨਾਲ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸੋਝੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਤੱਤ ਸਭ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੈ।[92]

<u>ਜੋਤਿ ਸਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ:</u> ਜੋਤਿ ਸਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ ਨਿਰੂਪਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ। ਕਠ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਅਨੰਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਲ ਸਾਰਾ ਜਗਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।[93] ਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਨਾਦ

---

83. ਹਿੰਦੀ ਕੀ ਨਿਰਗੁਣ ਕਾਵਿਧਾਰਾ ਔਰ ਉਸ ਕੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪ੍ਰਿਸ਼ਠਭੂਮੀ, ਪੰਨਾ 397
84. ੳ) ਕੈਸੇ ਬੋਲੋਂ ਪੰਡਿਤਾ ਦੇਵ ਕੌਨੇ ਠਾਈ। ਨਿਜ ਤਤ ਨਿਹਾਰਤਾ ਅੰਮ੍ਹੇ ਤੁਮ੍ਹੇ ਨਾਹੀ।
ਅਵਿਨਾਸ਼ ਨਾਤੀ ਮਛਿੰਦ੍ਰ ਨਾਥ ਪੂਤਾ, ਨਿਜ ਤੱਤ ਨਿਹਾਰੇ ਗੋਰਖ ਅਵਧੂਤਾ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 143.37
ਅ) ਨਿਜ ਤਤ ਨਾਦ ਅਮੂਰਤਿ ਸੂਰਤਿ, ਸਬ ਦੇਵਾਂ ਸਿਰਿ ਉਦਬੁਦਿ ਮੂਰਤਿ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ, 156.62
85. ਅਕਾਸ਼ ਤਤ ਸਦਾ ਸ਼ਿਵ ਜਾਣ। ਤਸ ਅਭਿਅੰਤਰਿ ਪਦ ਨਿਰਬਾਣ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 79, 168.
86. ਤਤੁ ਨਿਰੰਜਨੁ ਜੋਤਿ ਸਬਾਈ ਸੋਹੰ ਭੇਦੁ ਨ ਕੋਈ ਜੀਉ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 599
87. ਬਾਬਾ ਜੁਗਤਾ ਜੀਉ ਜੁਗਹ ਜੁਗ ਜੋਗੀ ਪਰਮ ਤੰਤ ਮਹਿ ਜੋਗੰ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 360
88. ਅਉਧੂ ਸਹਜੇ ਤਤੁ ਬੀਚਾਰਿ। ਜਾ ਤੇ ਫਿਰਿ ਨ ਆਵਹੁ ਸੈਸਾਰਿ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1328
89. ਕਾਮੁ ਕ੍ਰੋਧੁ ਅਹੰਕਾਰੁ ਤਜੀਅਲੇ ਲੋਭੁ ਮੋਹੁ ਤਿਸ ਮਾਇਆ।
ਮਨਿ ਤਤੁ ਅਵਿਗਤੁ ਧਿਆਇਆ ਗੁਰ ਪਰਸਾਦੀ ਪਾਇਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 503
90. ਤੰਤੇ ਕਉ ਪਰਮ ਤੰਤੁ ਮਿਲਾਇਆ ਨਾਨਕ ਸਰਣਿ ਤੁਮਾਰੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 597
91. ਗੁਰ ਬਚਨੀ ਅਵਿਗਤਿ ਸਮਾਈਐ ਤਤੁ ਨਿਰੰਜਨੁ ਸਹਜਿ ਲਹੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 940
92. ਬਿਨੁ ਗੁਰ ਤਤੁ ਨ ਪਾਈਐ ਅਲਖੁ ਵਸੈ ਸਭ ਮਾਹਿ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1093
93. ਕਠ ਉਪਨਿਸ਼ਦ 2.2.15.

ਬਿੰਦੂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮ ਸ਼ਿਵ ਆਪਣੇ ਆਪ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜੋਤਿ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਧ ਸਿਧਾਂਤ ਪੱਧਤੀ, ਵਿਚ 'ਨਾਥ' ਅਰਥਾਤ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸਰੂਪ ਚਿਤ੍ਰਨ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਨਾਥ ਆਪਣੇ ਆਪ ਜੋਤਿ ਸਰੂਪ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਮਾਤਰ ਸਤ, ਚਿਤ ਅਤੇ ਅਨੰਦਮਈ ਹੈ।[95] ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜੋਤਿ ਸਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਗਗਨ ਵਿਚ ਅਨਹਦ ਨਾਦ ਵੱਜ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਥੇ ਜੋਤਿ ਸਰੂਪ ਨਿਰੰਜਨ ਬ੍ਰਹਮ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੈ। ਉਹ ਅਖੰਡ ਬਤੀਆਂ ਦੀ ਜੋਤੀ ਹੈ। ਜਿਹੜੀ ਨਿਰੰਤਰ ਜਗਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।[96] ਮਾਂਡੂਕਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਾਧਕ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਜੋਤਿ ਸਰੂਪ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਦੋਸ਼ ਰਹਿਤ ਜਤੀ ਹੀ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹਨ।[97] ਇਹ ਜੋਤਿ ਅੰਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਹੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ ਜੋਤਿ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤ੍ਰਿਲੋਕੀ ਨੂੰ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।[98]

ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਜੋਤਿ ਸਰੂਪ ਵਰਣਨ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜੋਤਿ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਰਖੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਸਾਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।[99] ਧਰਤੀ, ਆਕਾਸ਼,[100] ਜਲ,[101] ਥਲ,[102] ਤਿੰਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਜੋਤਿ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼[103] ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਆਪ ਪੂਰਨ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਰੂਪ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਸੱਚੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਾਰਣ ਹੀ ਜੀਵ ਸ਼ੋਭਾ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ

---

94. ਸੰਤ ਵੈਸ਼ਨਵ ਕਾਵਯ ਪਰ ਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਪੰਨਾ 102
95. ਨਾਥ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ, ਪੰਨਾ 136
96. ਅਨਹਦ ਨਾਦ ਗਗਨ ਮੈਂ ਗਾਜੈ। ਪਰਮ ਜੋਤਿ ਤਹਾਂ ਆਪ ਬਿਰਾਜੈ।
ਦੀਪਕ ਜੋਤਿ ਅਖੰਡਤ ਬਾਤੀ। ਪਰਮ ਜੋਤਿ ਜਾਗੈ ਦਿਨ ਰਾਤੀ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 156,62
97. ਮੁੰਡਕ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, 3.1.5
98. ਬਿਣਿ ਬੱਤ੍ਰਿਕ ਜੋਤਿ ਅਨੰਤ ਹੈ। ਗੁਰ ਪਰਸਾਦੈ ਦੀਠੀ।
ਸਵਾਮੀ ਸੋਈ ਅਨੂਠੇ ਕਹੀਏ। ਜਿਨਿ ਚੀਨ੍ਹਾਂ ਤਿਨ ਦੀਠੀ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 102,239
99. ਸੁੰਨ ਮੰਡਲ ਇਕੁ ਜੋਗੀ ਬੈਸੇ, ਨਾਰਿ ਨ ਪੁਰਖੁ ਕਹਹੁ ਕੋਊ ਕੈਸੇ।
ਤ੍ਰਿਭਵਣ ਜੋਤਿ ਰਹੇ ਲਿਵ ਲਾਈ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ, 685
100. ਧਰਣਿ ਗਗਨੁ ਜਹ ਤਰਹਿ ਨ ਹੋਤਉ ਤ੍ਰਿਭਵਣ ਜੋਤਿ ਆਪੇ ਨਿਰੰਕਾਰੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 945
101. ਜਲਿ ਥਲਿ ਮਹੀ ਅਲਿ ਭਰਿਪੁਰਿ ਲੀਣਾ ਘਟਿ ਘਟਿ ਜੋਤਿ ਤੁਮਾਰੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 795
102. ੳ) ਊਰਮ ਧੂਰਮ ਜੋਤਿ ਉਜਾਲਾ। ਤੀਨਿ ਭਵਣ ਮਹਿ ਗੁਰ ਗੋਪਾਲਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 930
ਅ) ਤ੍ਰਿਭਵਣ ਜੋਤਿ ਧਰੀ ਪਰਮੇਸਰਿ ਅਵਰੁ ਨ ਦੂਜਾ ਭਾਈ ਹੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1024
ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਲਈ ਵੇਖੋ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਪੰਨੇ 489,597,977,930,
103. ਪੂਰਨ ਪਰਮ ਜੋਤਿ ਪਰਮੇਸਰ ਪ੍ਰੀਤਮ ਪ੍ਰਾਨ ਹਮਾਰੇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1197
104. ਜੋਤਿ ਸਰੂਪ ਸਦਾ ਸੁਖਦਾਤਾ ਸਚੇ ਸੋਭਾ ਪਾਇਦਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1036

ਉਸ ਦੀ ਜੋਤਿ ਹਰ ਜੀਵ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜਗ ਰਹੀ ਹੈ।[105] ਉਸ ਨੂੰ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।[106] ਹਰ ਕੋਈ ਉਸ ਦਾ ਤੇ ਉਹ ਹਰ ਕਿਸੇ ਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵਿਚਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।[107] ਮਨ ਨੂੰ ਮਾਰ ਲੈਣ ਨਾਲ ਹੀ ਪੂਰਨ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਜੋਤਿ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਦਿਸਦੀ ਹੈ।[108] ਉਸ ਦੀ ਜੋਤਿ ਇਹ ਹੀ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਇਕ ਜੋਤਿ ਨੇ ਹੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਕੋਈ ਇਕ ਜੀਵ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ।[109] ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਾਮ-ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪੀਤਾ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਇਆ ਮੋਹ ਦੇ ਬੰਧਨ ਟੁੱਟ ਗਏ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾ ਗਈ ਹੈ।[110] ਜੀਵ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਜੋਤਿ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਉਸ ਵੇਲੇ ਹੀ ਉਗਮਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਤੇ ਸਰੀਰ ਸੱਚ ਨਾਲ ਸੰਤੋਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਮਿਹਰ ਸਦਕੇ ਉਸ ਦੇ ਭੈ ਵਿਚ ਰੱਤਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।[111] ਦੁਨਿਆਵੀ ਭੈ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਦੁਆਰਾ ਜੀਵ ਅੰਦਰੋਂ ਦੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ[112] ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਗੁਰੂ ਦਾ ਨਿਰਭਉ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਉਸ ਨੇ ਹੀ ਸੱਚ ਨੂੰ ਜਾਣਿਆ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਜੋਤਿ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਜੋਤਿ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।[113] ਉਸ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਚਾਨਣ ਨਾਲ ਹੀ ਸਭ ਵਿਚ ਚਾਨਣ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਭ ਵਿਚ ਇਕੋ ਜੋਤਿ ਵਰਤ ਰਹੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਉਹ ਜੋਤਿ ਦਿਸਦੀ ਤੇ ਉਹੋ ਪੂਜਾ ਸਮਾਨ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।[114]

---

105. ਅੰਤਰਿ ਜੋਤਿ ਭਲੀ ਜਗ ਜੀਵਨ। ਸਭ ਘਟਿ ਭੋਗੈ ਹਰਿ ਰਸੁ ਪੀਵਨ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 1031

106. ੳ) ਸਰਬ ਜੋਤਿ ਜਗ ਜੀਵਨਾ ਸਿਰਿ ਸਿਰਿ ਸਾਚਾ ਲੇਖੁ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 922
ਅ) ਸਰਬ ਜੋਤਿ ਤੇਰੀ ਪਸਰਿ ਰਹੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 35
ੲ) ਸਰਬ ਜੋਤਿ ਰੂਪੁ ਤੇਰਾ ਦੇਖਿਆ ਸਗਲ ਭਵਨ ਤੇਰੀ ਮਾਇਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 35

107. ਸਗਲੀ ਜੋਤਿ ਤੇਰਾ ਸਭੁ ਕੋਈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 414

108. ਮਨ ਮੂਏ ਘਟ ਦਰਸਨ ਜਾਣੂ। ਸਰਬ ਜੋਤਿ ਪੂਰਨ ਭਗਵਾਨੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 352

109. ਜਹ ਜਹ ਦੇਖਾ ਤਹ ਜੋਤਿ ਤੁਮਾਰੀ ਤੇਰਾ ਰੂਪੁ ਕਿਨੇਹਾ।
ਇਕਤੁ ਰੂਪਿ ਫਿਰਹਿ ਪਰਛੰਨਾ ਕੋਇ ਨ ਕਿਸ ਹੀ ਜੇਹਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 596

110. ਜਿਨ ਪੀਆ ਸੇ ਮਸਤ ਭਏ ਹੈ ਤੂਟੇ ਬੰਧਨ ਫਾਹੇ।
ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਣੀ ਭੀਤਰਿ ਤਾ ਛੋਡੇ ਮਾਇਆ ਕੇ ਲਾਹੇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 351

111. ੳ) ਸਬਦਿ ਜੋਤਿ ਜਗਾਇ ਦੀਪਕ ਨਾਨਕਾ ਭਉ ਭੰਜਨੋ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 843
ਅ) ਘਟਿ ਘਟਿ ਜੋਤਿ ਨਿਰੰਤਰੀ ਬੂਝੈ ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਰੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 20.

112. ਇਹੁ ਮਨੁ ਸਾਚਿ ਸੰਤੋਖਿਆ ਨਦਰਿ ਕਰੇ ਤਿਸੁ ਮਾਹਿ।
ਪੰਚ ਭੂਤ ਸਚਿ ਭੈ ਰਤੇ ਜੋਤਿ ਸਚੀ ਮਨ ਮਾਹਿ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 19-20.

113. ੳ) ਨਿਰਭਉ ਸਬਦੁ ਗੁਰੂ ਸਚੁ ਜਾਤਾ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਮਿਲਾਇਦਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1034
ਅ) ਅੰਤਰਿ ਜੋਤਿ ਨਿਰੰਤਰਿ ਬਾਣੀ ਸਾਚੇ ਸਾਹਿਬ ਸਿਉ ਲਿਵ ਲਾਈ, ਉਹੀ ਪੰਨਾ 634

114. ਸਭ ਮਹਿ ਜੋਤਿ ਜੋਤਿ ਹੈ ਸੋਇ। ਤਿਸ ਦੈ ਚਾਨਣਿ ਸਭ ਮਹਿ ਚਾਨਣੁ ਹੋਇ।
ਗੁਰਸਾਖੀ ਜੋਤਿ ਪਰਗਟੁ ਹੋਇ। ਜੋ ਤਿਸੁ ਭਾਵੈ ਸੁ ਆਰਤੀ ਹੋਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 13.

<u>ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਨਿਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਠਤਾ:</u> ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਅਤੇ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਅਨਿਰਵਚਨੀਯ ਦਸਦੇ ਹੋਏ ਵਰਨਣ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਗੁਣ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਆਰੋਪ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਿਰਗੁਣ ਤੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਆਰੋਪ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਤੇ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦਾ ਬ੍ਰਹਮ ਉਸ ਅਰਥ ਵਿਚ ਸਗੁਣ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੂਰਤੀਪੂਜਕ ਅਤੇ ਅਵਤਾਰਵਾਦੀ ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਭਗਵਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬ੍ਰਹਮ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਹੁੰਦੇ ਹੋਇਆ ਵੀ ਨਿਰਗੁਣ ਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੇ ਬ੍ਰਹਮ ਨਿਰੂਪਣ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਿਰਗੁਣ ਦੇ ਗੁਣ ਅਨੰਤ ਤੇ ਅਸੀਮ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਨਾ ਮਾਨਵ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਨਿਰਗੁਣ ਤੇ ਨਿਰਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਅਨੰਤ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਗੁਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ:

<u>ਇਕ:</u> ਬ੍ਰਹਮ ਇਕ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਵਰਨਣ ਵੇਦਾਂ[115], ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ[116] ਅਤੇ ਗੀਤਾ[117] ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ "ਇਕ" ਹੀ ਪੁਰਖ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਅਨੇਕ ਨਾਰੀਆਂ ਹਨ। ਉਸ ਦੀ ਵਿਆਪਕਤਾ ਤਾਂ ਆਤਮਸਰੂਪ ਵਿਚ ਸਭ ਪਾਸੇ ਸਮਾਈ ਹੋਈ[118] ਹੈ। ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਉਸ 'ਇਕ' ਨੇ ਹੀ ਕੀਤੀ[119] ਹੈ। ਤੇ ਸਭ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਹੀ ਪ੍ਰਾਣ[120] ਹਨ। ਜਿਹੜਾ ਸਾਧਕ ਆਪਣੇ ਜੀਭ ਰੂਪੀ ਇੰਦਰੀ ਨੂੰ ਉਸ ਇਕ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਲ ਦੇ ਪੰਜੇ ਤੋਂ ਬਚ ਜਾਂਦਾ[121] ਹੈ। ਅਸਲ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਵਿਚ ਇਕ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਵਿਆਪਕ ਸਮਝੋ।[122]

ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਵਾਰ ਵਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਸਾਂਖਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਦਵੈਤ ਸਿਧਾਂਤ ਪੁਰਸ਼ ਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ

---

115. ੳ) ਰਿਗਵੇਦ, 1.60
 ਅ) ਯਜੁਰਵੇਦ, 32.5,3.53.6 , 6.47.8
116. ੳ) ਛਾਂਦੋਗਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, 6.2.1,6.2.2
 ਅ) ਏਤਰੇਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, 1.1.1
117. ਗੀਤਾ, 8.13, 15.18
118. ਏਕ ਪੁਰਖਿ ਬਹੁ ਨਾਰਿ ਨਾਰੀ। ਸਰਬ ਨਿਰੰਤਰ ਆਤਮਾ ਸਾਖੀ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 180.22
119. ਏਕੋ ਅਨੰਤ ਉਪਾਯਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 29.14
120. ਵੇਦਾ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਨੋ ਏਕ ਜੀਅ ਹੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 119.3
121. ਜਿਹਬਾ ਇੰਦ੍ਰੀ ਏਕੋ ਨਾਲ। ਜੋ ਰਾਖੈ ਸੋ ਬੰਚੈ ਕਾਲ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 96.219
122. ਜੋਗਾਰੰਭ ਕੀ ਕਹੀ ਬਾਣੀ। ਸਭ ਘਟਿ ਨਾਥ ਏਕੋ ਕਰਿ ਜਾਣੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 257.1

ਪੁਰਖੁ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ 'ਇਕ' ਸਰਬ ਵਿਆਪੀ ਹੈ। ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਵਿਚ ਓਅੰਕਾਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ '੧' ਹਿੰਦਸਾ ਵਰਤ ਕੇ ਏਸੇ ਅਖੰਡਤਾ ਨੂੰ ਨਿਸਚਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਏਸੇ ਏਕਤਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।[123] ਸਿੱਖ ਪਰੰਪਰਾ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਮਾਤ੍ਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ 'ਇਕ' ਹੋਣ ਦੀ ਪ੍ਰਗਟੀ ਅਨੇਕ ਰਾਹਾਂ ਤੇ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪ ਨਿਰਲੇਪ ਹੈ, ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਜੀਵ ਮਾਇਆ ਤੇ ਧੰਧਿਆਂ ਵਿਚ ਬੱਧੇ ਹੋਏ ਹਨ।[124] ਉਹ ਅਗਮ ਤੇ ਮਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਉਤੇ ਕੋਈ ਮਾਲਕ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[125] ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕੋ ਹੀ ਮਾਲਕ ਹੈ, ਹੋਰ ਕੋਈ ਮਾਲਕ ਨਹੀਂ।[126] ਉਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਤੀਜੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਛਾਣਦੇ, ਇਕੋ ਇਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਜੋ ਅਪਾਰ, ਪਰੇ ਤੋਂ ਪਰੇ ਤੇ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਪਰਖ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਮਿਲਾਂਦਾ ਹੈ।[127] ਇਹ ਤਾਂ, ਇਕ ਹੋਰ ਥਾਂ ਤੇ ਬੜਾ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ ਉਸ ਮਾਲਕ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।[128] ਮੰਗਣ ਵਾਲੇ ਕਈ ਹਨ ਪਰ ਉਹ ਇਕੋ ਦਾਤਾ ਹੈ।[129] ਉਹ ਇਕ ਹੀ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਹੈ,[130] ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸੱਚਾ ਮਾਲਕ ਤੇ ਸੱਚ ਵਰਤਾਉਣ ਵਾਲਾ,[131] ਛੇ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਤੇ ਛੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਮੂਲ,[132] ਸਾਰੇ

---

123. ਸੰਖਯਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 3
124. ਆਪੇ ਨਿਰਲਮੁ ਏਕ ਤੂੰ, ਹੋਰ ਬੰਧੀ ਧੰਧੈ ਪਾਇ, ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 54,55
125. ੳ) ਅਗਮ ਅਗੋਚਰ ਅਨਾਥੁ ਅਜੋਨੀ ਗੁਰਮਤਿ ਏਕੋ ਜਾਨਿਆ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 1232
    ਅ) ਊਚੁ ਅਗੰਮੁ ਅਗੋਚਰ, ਏਕੰਕਾਰ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1188
126. ੳ) ਸਾਹਿਬੁ ਮੇਰਾ ਇਕੁ ਹੈ ਅਵਰੁ ਨਹੀਂ ਭਾਈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 420
    ਅ) ਸਚੁ ਮੇਰਾ ਏਕੁ ਦੂਜਾ ਨਹੀ ਕੋਈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 357.
    ੲ) ਤਿਸ ਬਿਨੁ ਦੂਜਾ ਅਵਰੁ ਨਾ ਕੋਈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 365
    ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾ ਲਈ ਵੇਖੋ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਪੰਨਾ, 156,930,1343
127. ਅਵਰ ਨ ਜਾਣਾ ਦੂਆ ਤੀਆ।
    ਏਕੋ ਏਕੁ ਅਪਰ ਪਰੰਪਰੁ ਪਰਖਿ ਖਜਾਨੈ ਪਾਇਦਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1034.
128. ਸਾਹਿਬੁ ਮੇਰਾ ਏਕੋ ਹੈ। ਏਕੋ ਹੈ ਭਾਈ ਏਕੋ ਹੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 350
129. ੳ) ਸਭਨਾ ਜੀਆ ਕਾ ਇਕੁ ਦਾਤਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 2
    ਅ) ਮੰਗਣਵਾਲੇ ਕੇਤੜੇ ਦਾਤਾ ਏਕੋ ਸੋਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 18
    ੲ) ਏਕੋ ਲੇਵੈ ਏਕੋ ਦੇਵੈ ਅਵਰੁ ਨ ਦੂਜਾ ਮੈ ਸੁਣਿਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 433
130 ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾ ਲਈ ਵੇਖੋ ਸ਼ਬਦਾਰਥ 634, 688
130. ੳ) ਨਾਨਕ ਏਕੋ ਰਵਿ ਰਹਿਆ, ਦੂਜਾ ਅਵਰੁ ਨ ਕੋਇ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 97
    ਅ) ਅੰਤਰਿ ਬਾਹਰਿ ਏਕੋ ਜਾਣੈ। ਉਹੀ ਪੰਨਾ 224
    ੲ) ਸਰਬੇ ਥਾਈ ਏਕੁ ਤੂੰ, ਜਿਉ ਭਾਵੈ ਤਿਉ ਰਾਖੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 61-62
    ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਹੋਰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵੇਖੋ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਪੰਨਾ 22,357,433,660,840,943,946
131. ਸਾਚਾ ਸਾਹਿਬੁ ਏਕੁ ਤੂੰ ਜਿਨਿ ਸਚੋ ਸਚੁ ਵਰਤਾਇਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 467
132. ਛਿਅ ਘਰ ਛਿਅ ਗੁਰ ਛਿਅ ਉਪਦੇਸ ਗੁਰੁ ਗੁਰੁ ਏਕੋ ਵੇਸ ਅਨੇਕ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 12.

ਬਾਰੇ ਵੇਦਾਂ ਤੇ ਅਠਾਰਾਂ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਜੀਵਣ ਜਾਂਚ ਦੱਸਦਾ ਇਕ,[133] ਸਦਾ ਸੰਗਿ[134] ਅਤੇ ਸਭ ਜੀਵਾਂ ਵਿਚ ਹੈ।[135] ਇਸ ਏਕਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਸੋਝੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਪੁੱਜਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਕੁਝ ਇਕੋ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿਚ ਹੈ ਅਤੇ ਸਭ ਵਿਚ ਇਕ ਪ੍ਰਭੂ ਹੈ।[136]

ਅਨੰਤ: ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਅਨੰਤਤਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ।[137] ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਅਨੰਤ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਾਧਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਨਿਰੂਪਣ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਦਾ[138] ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਅਨੰਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਪਕੜ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਅਨੰਤਤਾ ਬਾਰੇ ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦਾ ਕੇਵਲ ਕਥਨ ਹੀ ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਹੈ।[139] ਇਸ ਅਨੰਤ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਅਕਥਨੀਯ ਕਥਾ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵਿਰਲਾ ਹੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੁੱਧ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਹੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ।[140] ਗੋਰਖਨਾਥ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਅਨੰਤ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋਣ ਲਗ ਜਾਣ ਤਾਂ ਸਮਝੋ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ।[141] ਇਸ ਕਰਕੇ ਗੋਰਖਨਾਥ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ 'ਅਨੰਤ ਨੂੰ ਬਿਨਾ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਜਾਪ ਕੇ ਅਗਮ ਪਦ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।[142] ਜਿਸ ਦਾ ਵਾਰ ਪਾਰ ਕੋਈ ਵਿਰਲਾ ਹੀ ਪਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।[143]

---

133. , ਦਸ ਅਠਾਰ ਮੈ ਅਪਰੰਪਰੋ ਚੀਨੈ ਕਹੈ ਨਾਨਕੁ ਇਵ ਏਕੁ ਤਾਰੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 123
134. ੳ) ਏਕ ਤੂਹੀ ਏਕ ਤੁਹੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 144
 ਅ) ਮੁਕਾਮੁ ਓਹੀ ਏਕੁ ਹੈ, ਨਾਨਕ ਸਚੁ ਬੁਝਾਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 64
 ਬ) ਅਸਮਾਨੁ ਧਰਤੀ ਚਲਸੀ ਮੁਕਾਮੁ ਓਹੀ ਏਕੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 64
 ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਲਈ ਵੇਖੋ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਪੰਨਾ 64,227,412
135. ੳ) ਸਭੁ ਜੀਆ ਮਹਿ ਏਕੋ ਰਵੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 228
 ਅ) ਸਰਬ ਜੀਆ ਮਹਿ ਏਕੋ ਜਾਣੈ ਤਾਂ ਹਉਮੈ ਕਹੈ ਨਾ ਕੋਈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 432
136. ਏਕ ਮਹਿ ਸਭੁ ਸਭੁ ਮਹਿ ਏਕਾ ਏਹ ਸਤਿਗੁਰ ਦੇਖਿ ਦਿਖਾਈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 907
137. ੳ) ਬ੍ਰਹਦਾਰਣ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, ਅਧਿਆਇ 5
 ਅ) ਤੈਤਰੀਯਾ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, 2.1
 ੲ) ਕਠ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, 1.15
138. ਦ੍ਰਿਸਟਿ ਪਰੇ ਤੇ ਸਾਚੋ ਕੀਮਤਿ ਸ਼ਬਦ ਉਚਾਰੈ।
 ਨਾਥ ਕਹੈ ਅਗੋਚਰ ਬਾਣੀ ਤਾਕਾ ਵਾਰ ਨਾ ਪਾਰੈ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 109,263
139. ਅਬੂਝ ਬੂਝਿਲੈ ਹੋ ਪੰਡਿਤਾ ਅਕਥ ਕਥਿਲੈ ਕਹਾਣੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 97,222
140 ਬਿਰਲਾ ਜਾਣੰਤਿ ਅਕਥ ਕਹਾਣੀ। ਬਿਰਲਾ ਜਾਣੰਤ ਬੁਧਿ ਬੁਧਿ ਕੀ ਬਾਣੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 66.2
142. ਦਿਖਟਿ ਮਧੇ ਅਦਿਖਟਿ ਬਿਚਾਰਿਬਾ ਐਸਾ ਅਗਮ ਅਪਾਰੰ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 87,192
142. ਅਰਥ ਕਹਿਆ ਅਨ ਅੱਖਰ ਜਾਪਿਆ, ਅਗਮ ਗਵਨ ਕਰਿ ਲੀਯਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 226,21
143. ਅਨੰਤ ਕਲਾਂ ਜਾ ਕੇ ਪਾਰ ਨਾ ਪਾਵੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 156,62

ਉਸ ਅਨੰਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਪਾਖੰਡ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਵਿਰਲਾ ਹੈ।[144]

ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਅਨੰਤਤਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਚਿਤਰਿਆ ਇਹੋ ਹੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅਨੰਤ ਹੈ[145] ਉਸ ਦਾ ਲੇਖਾ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਿਆ।[146] ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਸਭ ਜੀਵ ਉਸ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।[147] ਉਸ ਬੇਅੰਤ ਦਾ ਵਾਸਾ ਸਰਬ-ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਹੈ।[148] ਪਰ ਮਾਇਆਧਾਰੀ ਉਸ 'ਬੇਅੰਤ' ਨੂੰ ਪਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ।[149] ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਬੇਅੰਤ ਦਾ ਅੰਤ ਪਾਉਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ।[150] ਜਦੋਂ ਉਸਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਫਿਰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਲੱਭਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।[151]

ਅਦਵੈਤਤਾ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਏਕਤਾ ਤੇ ਅਨੰਤਤਾ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਅਦਵੈਤਤਾ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਗੋਰਖਨਾਥ ਨੇ ਅਵਧੂਤ ਨੂੰ ਸਹਿਜ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਤੇ ਸਭ ਪਾਸੇ ਆਪਣਾਪਨ ਹੀ ਦਿਖਾਈ ਦੇਵੇਗਾ।[152] ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਜਦੋਂ ਆਤਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਰੀਰ ਰੂਪੀ ਕਾਇਆ ਦਾ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਅਰਥਾਤ ਜਦੋਂ ਸਾਧਕ ਦੀ ਅੰਤਰਮੁੱਖੀ ਬਿਰਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਬਾਹਰਮੁੱਖੀ ਬਿਰਤੀ ਦਾ ਕੋਈ ਮੁੱਲ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮਾਂਡ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਚੰਦਰਮਾ ਵਿਚ ਆਤਮਾ ਲੀਨ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।[153] ਸਾਧਕ ਇਸ

---

144. ਕੇਤਾ ਆਵੈ ਕੇਤਾ ਜਾਈ, ਕੇਤਾ ਮਰੈ ਕੇਤਾ ਪਾਈ।
ਕੇਤਾ ਰੂਪ ਬਿਰਖ ਤਲਿ ਰਹੈ, ਗੋਰਖ ਅਤੇ ਕਾਸੇ ਕਹੈ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 42.58

145. ਪਾਤਾਲਾ ਪਾਤਾਲ ਲਖ ਆਗਾਸਾ ਆਗਾਸ। ਉੜਕ ਉੜਕ ਭਾਲਿ ਥਕੇ ਵੇਦ ਕਹਨਿ ਇਕ ਵਾਤ।
ਸਹਸ ਅਠਾਰਹ ਕਹਨਿ ਕਤੇਬਾ ਅਸੁਲੂ ਇਕੁ ਧਾਤੁ।
ਲੇਖਾ ਹੋਇ ਤ ਲਿਖੀਐ ਲੇਖੈ ਹੋਇ ਵਿਣਾਸੁ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 5

146. ੳ) ਤੇਰਾ ਅੰਤੁ ਨ ਪਾਇਆ ਸੁਰਗਿ ਮਛਿ ਪਇਆਲਿ ਜੀਉ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 71
ਅ) ਕੇਤਾ ਆਖਣੁ ਆਖੀਐ ਤਾ ਕੇ ਅੰਤ ਨ ਜਾਣਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 421

147. ਸਭੁ ਕੋ ਆਖੈ ਬਹੁਤੁ ਬਹੁਤੁ ਘਟਿ ਨ ਆਖੈ ਕੋਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 5

148. ਨਿਜ ਘਰਿ ਮਹਲੁ ਅਪਾਰ ਕੋ ਅਪਰੰਪਰੁ ਸੋਈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 228

149. ਅਨਤਾ ਧਨੁ ਧਰਣੀ ਧਰੇ ਅਨਤ ਨ ਚਾਹਿਆ ਜਾਇ।
ਅਨਤ ਕਉ ਚਾਹਨ ਜੋ ਗਏ ਸੇ ਆਏ ਅਨਤ ਗਵਾਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 156

150. ੳ) ਉਸੁ ਬੇਅੰਤ ਅੰਤੁ ਕਿਨਿ ਲਹੀਐ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1188
ਅ) ਤੇਰਾ ਅੰਤੁ ਨ ਪਾਇਆ ਕਹਾ ਪਾਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1168

151. ਕਰਤੇ ਕੀ ਕਰਣੈ ਨਹੀਂ ਸੁਮਾਰਿ।
ਅਘਿਟਿ ਤੋਟਿ ਨ ਭਗਤਿ ਭੰਡਾਰੀ ਭਰਿਪੁਰਿ ਰਹਿਆ ਸੋਈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 688

152. ਕਹੈ ਗੁਰੂ ਅਵਧੂ ਰਾਇ, ਵਿਰਖ ਨ ਦੀਸੈ ਕੋਈ।
ਜਾਸੈ ਅਬ ਬੂਡੈ ਰੇ ਆਤਮਾ ਰਾਮ ਸੋਈ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 146.41

153. ਹੋ ਮਨ ਚੀਰੈ ਚੀਰਾ ਬੀਧਿਲਾ, ਤੇ ਕਾਯਾ ਕੇਟੈਂ ਜਾਈ।
ਗਗਨ ਸਿਖਰ ਚੰਦਾ ਰਹਿਲੈ ਸਮਾਈ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 152.54

ਜਦ ਪੁਰਸ਼ ਸਰੀਰ ਅੰਦਰ ਬ੍ਰਹਮ[154] ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਚ ਹੀ ਸਾਖਸ਼ਾਤ[155] ਕਰ ਜਾਣ ਤੇ ਅਦਵੈਤ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਦਵੈਤ ਦੇ ਰਹੱਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵਿਰਲਾ ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ।

ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਬ੍ਰਹਮ ਅਦਵੈਤ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਹਰ ਥਾਂ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।[156] ਉਹ ਸਭ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਆਪ ਵਰਤਾ[157] ਕੇ ਸਭ ਥਾਂਈਂ ਆਪ ਦਿਸਦਾ ਹੈ।[158] ਉਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ।[159] ਉਹ 'ਇਕੋ' ਹੀ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਅਦਵੈਤਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ ਅਤੇ ਜੀਵ, ਬ੍ਰਹਮ ਅਤੇ ਜਗਤ ਦੀ ਏਕਤਾ ਦੱਸ ਕੇ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਵੇਚਨ ਅਸੀਂ ਅੱਗੇ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ।

<u>ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ</u>: ਯਜੁਰਵੇਦ[160] ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੋਰਖਨਾਥ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਸਰੀਰ ਅੰਦਰ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਜੋਤੀ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੈ।[161] ਉਹ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਨਾ ਸੂਖਮ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਥੂਲ ਹੈ।[162] ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਹੋਣ ਦਾ ਭੇਦ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਆਤਮਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਵਿਆਪਕ ਹੈ।[163] ਗੋਰਖਨਾਥ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੱਥਰ ਵਿਚ ਪਾਰਸ ਤੇ ਅੱਠ ਧਾਤਾਂ ਵਿਚ ਸੋਨੇ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਅਬਿਨਾਸ਼ੀ ਨੂੰ

---

154. ਧਰੇ ਅਧਰ ਬਿਚਾਰਿਯਾ ਧਰੀ ਜਾਹੀ ਮੈਂ ਸੋਧ।
ਧਰੇ ਅਧਰ ਪਰਚਾ ਹੂਆ ਤਬ ਦੂਜਾ ਨਾਹੀ ਕੋਇ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 95, 218

155. ਬਿਰਲਾ ਜਾਣੰਤਿ ਭੇਦਾ ਨਿਭੇਦ, ਬਿਰਲਾ ਜਾਣੰਤ ਦੋਇ ਪਖ ਭੇਦ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 45.66

156. ਅਕੁਲ ਨਿਰੰਜਨ ਸਿਉ ਮਨੁ ਮਾਨਿਆ ਮਨ ਹੀ ਤੇ ਮਨੁ ਮੂਆ।
ਅੰਤਰਿ ਬਾਹਰਿ ਏਕੋ ਜਾਨਿਆ ਨਾਨਕ ਅਵਰੁ ਨ ਦੂਆ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 1127

157. ੳ) ਆਪੇ ਰਸੀਆ ਆਪਿ ਰਸੁ ਆਪੇ ਰਾਵਣਹਾਰੁ।
ਆਪੇ ਹੋਵੈ ਚੋਲੜਾ ਆਪੇ ਸੇਜ ਭਤਾਰੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 23
ਅ) ਆਪੇ ਗੁਣ, ਆਪੇ ਕਥੈ, ਆਪੇ ਸੁਣਿ ਵੀਚਾਰੁ।
ਆਪੇ ਰਤਨੁ, ਪਰਖਿ ਤੂੰ, ਆਪੇ ਮੋਲੁ ਅਪਾਰੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 54

158. ਜਹ ਦੇਖਾ ਤਹ ਏਕੁ ਤੂੰ, ਸਤਿਗੁਰਿ ਦੀਆ ਦਿਖਾਇ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 55

159. ਏਕੋ ਕਹੀਐ ਨਾਨਕਾ ਦੂਜਾ ਕਾਹੇ ਕੂ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1291

ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਲਈ ਵੇਖੋ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਪੰਨਾ 20,25,54,60,66,151,155,350, 4135414,416,463,475,480,731,752,795,796,876,933,934 935,846,1010,1029,1021,1022,1041,1291

160. ਯਜੁਰਵੇਦ, 40.8

161. ਘਟਿ ਘਟਿ ਦੀਪਕ(ਜੋਤ) ਘਟਿ ਪਛੂ ਨ(ਥੋਥੇ) ਆਖੀ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 42.59

162. ਸੋਈ ਨਿਰੰਜਨ ਡਾਲ ਨ ਮੂਲ, ਸਰਬ ਬਿਆਪੀਕ ਸੂਖਮ ਨਾ ਅਸਥੂਲ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 60, 111

163. ਪ੍ਰਥਮੇ ਪ੍ਰਤਉ ਗੁਰ ਕੇ ਪਾਯਾ। ਜਿਨ ਮੋਹਿ ਆਤਮ ਬ੍ਰਹਮ ਲਖਾਯਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 165.1

ਨੂੰ ਵਿਆਪਕ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਹ ਭੇਦ ਪਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ , ਸਮਝੋ ਉਸ ਲਈ ਫਿਰ ਪਾਪ ਤੇ ਪੁੰਨ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਰਖਦੇ।[164]

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਵਿਆਪਕਤਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਤਿੰਨ ਲੋਕਾਂ ਆਕਾਸ਼, ਪਾਤਾਲ,[165] ਧਰਤੀ,[166] ਪ੍ਰਲਾਏ, ਹਰ ਹਿਰਦੇ[167] ਜੜ੍ਹ-ਚੇਤਨ, ਸੂਖਮ ਸਥੂਲ[168] ਵਿਚ ਸਮਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ[169] ਜੀਵ ਨੂੰ ਮਾਇਆ ਨਾਲ,[170] ਮਨ ਮਾਰਨ ਲਈ[171] ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਸਦੀ ਜੋਤ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਦਿਸੇ। ਪਰ ਇਹ ਸੋਝੀ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।[172] ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਉਸ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ[173] ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਇਕੋ ਜੋਤੀ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਵਰਤ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਚਾਨਣ ਨਾਲ ਸਭ ਵਿਚ ਚਾਨਣ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।[174]

---

164. ਪਾਵਕ ਮੈਂ ਪਰਕਾਸ ਅਬਿਨਾਸੀ, ਜਿਉਂ ਕਸਟ ਧਾਤ ਮੈਂ ਸੋਨਾ।
ਤੂੰ ਸਭ ਜਗ ਮਾਹਿ ਸਮਝ ਅਬਿਨਾਸ਼ੀ, ਤਾਂ ਘਟਿ ਪਾਪ ਨਾ ਪੁੰਨਾ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 227.2

165. ੳ) ਆਕਾਸੀ ਪਾਤਾਲਿ ਤੂੰ ਤ੍ਰਿਭਵਣਿ ਰਹਿਆ ਸਮਾਈ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 62
ਅ) ਤ੍ਰਿਭਵਣਿ ਸੋ ਪ੍ਰਭੁ ਜਾਣੀਐ। ਸਾਚੋ ਸਾਚੈ ਨਾਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 57
ੲ) ਪਰਗਟ ਪਾਹਾਰੈ ਜਾਪਦਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 71
ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਲਈ ਵੇਖੋ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਪੰਨਾ 84,109,153,840,933

166. ੳ) ਜਲਿ ਥਲਿ ਮਹੀਅਲਿ ਰਵਿ ਰਹਿਆ ਸੋਈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 728
ਅ) ਜਲਿ ਥਲਿ ਮਹੀਅਲਿ ਭਰਿਪੁਰਿ ਲੀਣਾ ਆਪਣੇ ਸਰਬ ਸਮਾਣਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 596
ੲ) ਤੂੰ ਜਲ ਥਲਿ ਮਹੀਅਲ ਭਰਿਪੁਰਿ ਲੀਣਾ ਤੂੰ ਆਪੇ ਸਰਬ ਸਮਾਣਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 730

167. ਘਟਿ ਘਟਿ ਗੁਰ ਨਰ ਸਹਜ ਸਮਾਧਿ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 416

168. ੳ) ਘਟ ਘਟ ਅੰਤਰਿ ਬ੍ਰਹਮੁ ਲੁਕਾਇਆ ਘਟਿ ਘਟਿ ਜੋਤਿ ਸਬਾਈ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 597
ਅ) ਤੂੰ ਸਭਨਾ ਮਹਿ ਸਮਾਇਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 72
ੲ) ਸਰਬ ਨਿਰੰਤਰਿ ਆਪੇ ਆਪਿ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 412
ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਲਈ ਵੇਖੋ ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 62,756 765

169. ੳ) ਤੁਧੁ ਬਿਨੁ ਦੂਜਾ ਕੋ ਨਹੀ, ਤੂ ਰਹਿਆ ਸਮਾਈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 129
ਅ) ਜਤੁ ਦੇਖਉ ਤਤ ਸਾਹਿਬਧਾਣਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1189

ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਲਈ ਵੇਖੋ, ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਪੰਨਾ 411,412,559,661,677.952

170. ਪੂਰਨ ਪੂਰਿ ਰਹਿਆ ਬਿਖੁ ਮਾਰਿ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 220

171. ਮਨ ਸੂਚੈ ਘਟ ਵਰਤਨ ਜਾਣੂ। ਸਰਬ ਜੋਤਿ ਪੂਰਨ ਭਗਵਾਨ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 352

172. ੳ) ਗੁਰ ਬਿਨ ਸੋਝੀ ਬੂਝ ਨਾ ਹੋਇ। ਸਦਾ ਰਵਿ ਰਹਿਆ ਪ੍ਰਭੁ ਸੋਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 355
ਅ) ਤਿਥਿ ਤਿਥਿ ਪਾਇ ਨਰਹੁ ਗੁਰ ਆਪਣੇ ਆਤਮ ਰਾਮੁ ਨਿਹਾਰਿਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 353
ੲ) ਗੁਰ ਕੈ ਸਬਦਿ ਸਞਾਪਣਾ, ਘਟਿ ਘਟਿ ਜੋਹੁ ਅਜੋਹੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 54

173. ਅਧਿਕਿਸ ਨਿਰਗੁਨ ਕਾਨਿ ਸੁਜਾਨ। ਤੀਨ ਭਵਨ ਨਿਹਕੇਵਲ ਗਿਆਨ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 414

174. ਸਭ ਮਹਿ ਜੋਤਿ ਜੋਤਿ ਹੈ ਸੋਇ। ਤਿਸ ਦੈ ਚਾਨਣਿ ਸਭ ਮਹਿ ਚਾਨਣੁ ਹੋਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 688.

<u>ਅਜੂਨੀ:</u> ਅਜੂਨੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਯੋਨਿ ਦਾ ਤਦਭਵ ਰੂਪ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਜੋ ਯੋਨਿ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਅਰਥਾਤ ਜੋ ਅਜਨਮਾ ਹੈ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ[175] ਅਤੇ ਗੀਤਾ[176] ਵਾਂਗ ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਅਤੇ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਅਜੂਨੀ ਹੋਣ ਦਾ ਵਰਣਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਅਜੂਨੀ ਸਰੂਪ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਿਆਂ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਉਹ ਨਾ ਤਾਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਨਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾ ਉਹ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਉਸ ਦਾ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਮਰਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਉਸ ਦੀ ਕੋਈ ਮਾਤਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਹੈ ਅਰਥ ਉਹ ਜੂਨਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ।[177] ਸੋ, ਅਜੋਨੀ, ਹੈ। ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਉਸ ਤੋਂ ਬਲਿਹਾਰ ਹੋਣ ਲਈ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਆਕ੍ਰਿਤ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਘੜੀ।[178] ਜੋ ਨਰ-ਜੋਨੀ ਧਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਅਜੋਨੀ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਧ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸਿਫ਼ਤ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਅਜੋਨੀ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸਾਖਸ਼ਾਤਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਰਹਿਣੀ ਜੇ ਸਾਧਕ ਆਪਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਵੀ ਕੇਵਲ ਇਕ ਅਜੂਨੀ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[179]

ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਅਜੂਨੀ ਸਰੂਪ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਲ ਰਹਿਤ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ ਗ੍ਰਸਦਾ ਹੈ ਜੋ ਜਨਮ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।[180] ਜੋ ਹਸਤੀ ਕਾਲ-ਬੱਧ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਜਨਮ ਮਰਨ ਵਿਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਹਸਤੀ ਜੋ ਅਕਾਲ ਹੈ ਅਜੋਨੀ ਵੀ ਹੈ।[181] ਉਹ ਗਰਭ-ਜੂਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ।[182] ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਸਨਬੰਧੀ ਨਹੀਂ[183] ਉਹ ਅਜਾਤਿ[184] ਤੇ ਜੰਜਾਲ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ।[185]

---

175. ੳ) ਸ੍ਵੇਤ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, ਸੁਆਮੀ ਤਿਆਗੀ ਅਨੰਦ, ਪੰਨਾ 8.
ਅ) ਬ੍ਰਿਹਦਾਰਣਯਕ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, 4.4.25
176. ਗੀਤਾ, 7.25.10.3
177. ਉਪਜੈ ਨ ਬਿਨਸੈ ਆਵੈ ਨਾ ਜਾਈ। ਜੁਰ ਨ ਮਰਣ ਜਾਕੈ ਬਾਪ ਨ ਮਾਈ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ
178. ਰੂਪਿ ਘੜਿ ਬਾਜੀ ਰੇ ਅਣਘੜੀਆਂ ਦੇਵ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 154
179. ਜੋ ਨਰ ਜੋਨਿ ਅਜੋਨੀ ਸਿਧੂ, ਸਿਧ ਪੁਰਖ ਮੇਨਾ।
ਜਾ ਰਹਣੀ ਮੈ ਬਾਨ ਰਮਾਰਾ, ਤਾਂ ਘਟਿ ਪੁਰਿਖ ਅਕੇਲਾ, ਉਹੀ ਪੰਨਾ 228.33
180. ਜੋ ਉਪਜੈ ਸੋ ਕਾਲਿ ਸੰਘਾਰਿਆ। ਸਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 227.
181. ੳ) ਕਰਨ ਅਕੰਪੁ ਅਨਾਦੁ ਅਜੋਨੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 932
ਅ) ਆਇ ਨਾ ਜਾਇ ਪ੍ਰਭੂ ਕਿਰਪਾਲਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1038.
182. ਨਾਨਕ ਤੀਜੈ ਬਾਹਰਾ ਏਕੋ ਸਚਾ ਸੋਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 473
183. ੳ) ਨਾ ਤਿਸੁ ਮਾਤ ਪਿਤਾ ਸੁਤ ਭ੍ਰਾਤਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1021
ਅ) ਨਾ ਤਿਸੁ ਮਾਤ ਪਿਤਾ ਸੁਤ ਬੰਧਪ ਨਾ ਤਿਸੁ ਕਾਮੁ ਨ ਨਾਰੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 597
ੲ) ਜੁਰ ਤਿਸ ਕੋ ਛਾਇਆ ਜਿਸੁ ਬਾਪੁ ਨਾ ਮਾਇਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1038.
184. ਆਮਣੁ ਅਜੋਨੀ ਜਾਤਿ ਨ ਜਾਨਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 837
185. ਜਨਮਿ ਮਰਣਿ ਨਹੀਂ ਧੰਧਾ ਧੈਰੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 931

ਅਨੇਕਾਂ ਪੁਰਸ਼, ਜੋਗੀ ਅਤੇ ਦੇਵਤੇ ਆਦਿ ਉਸ ਅਸਨਮੇ ਦੇ ਅਪਾਰ ਮਹੱਲ ਵਿਚ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਤਾਂਘ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ।[186] ਪਰ ਗੁਰੂ ਦੇ ਨਾਮ ਦਾਨ ਨਾਲ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਉਸ ਨੂੰ ਜਪਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਮਹੱਲ ਸੱਚਾ ਹੈ।[187]

ਸੈਭੰ ਸੈਭੰ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਪ੍ਰਥਾਇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸਵਯੰਭਵ ਜਾਂ ਸਵਯੰਭੂ ਦਾ ਤਦਭਵ ਰੂਪ ਹੈ।[188] ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਵੈ-ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਵਾਲਾ,[189] ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲਾ[190] ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਸਵਯੰਭੂ[191] ਇਕ ਹੀ ਅਰਥ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਸੈਭੰ ਹੈ, ਉਸ ਨੇ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਪਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਿਰਜਿਆ।[192] ਬ੍ਰਹਮ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕੋਈ ਉਸ ਦਾ ਕਰਤਾ ਨਹੀਂ।[193]

ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਸਤਿਤਵ ਨੂੰ ਆਪ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਕਹਿ ਕੇ ਸੈਭੰ ਵਾਚਕ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ, ਉਹ ਸੈਭੰ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਕਿਵੇਂ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਨਾ ਮੂਰਤੀਆਂ ਵਾਂਗ ਕਿਸੇ ਨੇ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਮੂਰਤੀਆਂ ਵਾਂਗ ਟਿਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਗੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਹੋਇਆ ਮਾਇਆ ਰਹਿਤ ਹੈ।[194] ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਨਿਰਗੁਣ ਤੇ ਆਪ ਹੀ ਸਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਹੈ।[195] ਉਹ ਸੈਭੰ ਜਾਤ ਰਹਿਤ, ਜੂਨ ਰਹਿਤ, ਮੋਹ ਤੇ ਭਟਕਣਾ ਰਹਿਤ ਹੈ।[196] ਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਨੂੰ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।[197]

---

186. ਉਦਨਦ ਨਾਥ ਬੈਰਾਗਿ ਅਨੇਕੇ ਸਾਚੇ ਮਹਿਲ ਅਪਾਰਾ, ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 503
187. ਏਵੈ ਸਚੁ ਜਾਣੇ ਸੇ ਪਰਵਾਣੇ ਸਚਾ ਦਾਤਾ ਵਡਦਾਣਾ।
ਅਮਰ ਅਜੋਨੀ ਅਸਥਿਰੁ ਸਾਚਾ ਮਹਲੁ ਚਿਰਾਣਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1112
188. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਪੰਨਾ 152
189. ਈਸ਼ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, 8
190. ਤੈਤਿਰੀਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, 2.6.1
191. ਬ੍ਰਿਹਦਾਰਣਯਕ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, 2.6.3
192. ਤੂੰ ਅਬਿਨਾਸੀ ਆਦੂ ਕਹੀਏ, ਮੋਹਿ ਭਰੋਸਾ ਪੜੀਆ।
ਸਬ ਸੰਸਾਰ ਘੜਿਆ ਹੈ ਤੇਰਾ, ਤੂ ਕਿਹਨੂੰ ਨਹਿ ਘੜੀਆ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 154
193. ਤੂੰ ਤੇ ਆਪ ਤੇ ਹੂਵਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 154,58
194. ਥਾਪਿਆ ਨਾ ਜਾਇ ਕੀਤਾ ਨ ਹੋਇ। ਆਪੇ ਆਪਿ ਨਿਰੰਜਨ ਸੋਇ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 2
195. ੳ) ਗੁਰੂ ਆਪੇ ਆਪੁ ਉਪਾਇਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 72-73
ਅ) ਜਿਨਿ ਆਪੇ ਨੇ ਆਪੁ ਸਾਜਿਆ ਸਰਬ ਅਲਖ ਅਪਾਰੋ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 580
196. ਜਾਤਿ ਅਜਾਤਿ ਅਜੋਨੀ ਸੰਭਉ ਨਾ ਤਿਸੁ ਭਾਉ ਨ ਭਰਮਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 597
197. ਆਪਿ ਅਤੀਤ ਅਜੋਨੀ ਸੰਭਉ ਨਾਨਕ ਗੁਰਮਤਿ ਸੋ ਪਾਇਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1042

ਉਸ ਦੀ ਸੈਂਕਿਤਾ ਸਮੁਚ ਭੂਮੰਡਲ ਅਤੇ ਹਰ ਇਕ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ।[198] ਇਸ ਰਹੱਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਹੈ।[199]

<u>ਨਿਰਭਉ</u>: ਨਿਰਭਉ ਸ਼ਬਦ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਨਿਰ-ਭਯ, ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ-ਭਉ), ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਭੈ ਤੇ ਭਉ ਦੋਵੇਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਨਿਰ ਤੋਂ ਭਾਵ ਬਿਨਾਂ, ਵਿਹੂਣਾ, ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਭਉ ਬਿਨਾ ਡਰ ਦੇ, ਬੇਡਰ, ਬੇ ਖੌਫ਼ ਸ਼ਬਦ, ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦਾ ਖਾਸ ਗੁਣ ਹੈ।[200] ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਸਾਹਿਤ[201] ਵਿਚ ਗੋਰਖਨਾਥ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਲ ਸਾਧਕ ਦਾ ਸਰੀਰ ਜਦੋਂ ਸਥਿਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਉਸ ਦਾ ਧਿਆਨ ਖੰਡਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਰਭਉ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸਾਖਸ਼ਾਤਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[202] ਨਿਰਭੈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਦਾ ਗਿਆਨ ਗੁਰੂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[203] ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਭੈ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਜੋਗੀ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ[204] ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਧਨ-ਦੌਲਤ ਅਤੇ ਕਾਮਨੀ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।[205] ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦੇ ਭੈ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਜਿਹੜਾ ਨਿਡਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਡਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ।[206]

ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਿਰਭਉ ਬ੍ਰਹਮ ਬਾਬਤ ਵਰਤਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਕੋ ਇਕ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਭੈ-ਰਹਿਤ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਡਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਭੈ-ਵਸ ਹੈ।[207] ਉਸ 'ਭੈ-ਰਹਿਤ' 'ਨਿਰੰਕਾਰ' ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਰਾਮ ਆਦਿ ਅਵਤਾਰ ਤੁੱਛ ਹਨ।[208] ਇਸ ਨਿਰਭਉ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।[209]

---

198. ਜੋਤਿ ਸਬਾਇਐ ਤ੍ਰਿਭਵਣ ਸਾਰੇ ਰਾਮ।
ਘਟਿ ਘਟਿ ਰਵਿ ਰਹਿਆ ਅਲਖ ਅਪਾਰੇ ਰਾਮ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 843
199. ਜਿਨਿ ਆਪੇ ਆਪੁ ਉਪਾਇ ਪਛਾਤਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1025
200. ਸੰਥਯਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 42
201. ੳ) ਬ੍ਰਿਹਦਾਰਣਯਕ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, 4.4.25., 4.5.3
ਅ) ਤੈਤਰੀਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, 2.9.1
202. ਨਿਡਰੇ ਸੰਧਿ ਅਨਤੇ ਬਿਚਾਰੇ, ਦ੍ਰਿੜ ਮੈਂ ਧਿਆਨ ਲਾਯਾ ਕੇ ਪਾਰ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 209.88
203. ਕੋਟ ਮੈ ਅਕਿ ਮੈਂ ਨਿਰਭੈ ਰਹੈ, ਸਤਗੁਰ ਹੋਇ ਸੁ ਬੂਝਿਆ ਕਹੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 214.17
204. ਸਦਾ ਅਤੀਤ ਅਕਿ ਨਿਰਭੈ ਰਹੈ, ਐਸਾ ਬਿਚਾਰ ਮਛਿੰਦ੍ਰ ਕਹੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 214.18
205. ਕਨਕ ਕਾਮਨੀ ਤਿਆਗੈ ਦੋਇ। ਸੋ ਜੋਗੇਸਵਰ ਨਿਰਭੈ ਹੋਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 56.102
206. ਨਿਰਭਯ ਉਪਜਿ ਅਜਪ ਨਾਚੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 256
207. ਸਗਲਿਆ ਭਉ ਲਿਖਿਆ ਸਿਰਿ ਲੇਖੁ। ਨਾਨਕ ਨਿਰਭਉ ਨਿਰੰਕਾਰੁ ਸਚੁ ਏਕੁ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 356
208. ਨਾਨਕ ਨਿਰਭਉ ਨਿਰੰਕਾਰੁ ਹੋਰਿ ਕੇਤੇ ਰਾਮ ਰਵਾਲ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 455
209. ੳ) ਗੁਰ ਪਰਸਾਦੀ ਜਾਣੀਐ ਭਉ ਭਨਜਨੁ ਪਾਵੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 725
ਅ) ਤੂੰ ਤੂੰ ਨਿਰਭਉ ਪਾਇਐ ਜਿਸ ਦਾ ਅੰਤ ਨ ਪਾਰਾਵਾਰੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1287

ਨਿਰਵੈਰ: ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਿਰਵੈਰ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬ੍ਰਹਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹੈ ਪਰ ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ[210] ਦਾ ਉਲੇਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਭੈ-ਰਹਿਤ, ਅਕਾਰ ਰਹਿਤ, ਵੈਰ-ਰਹਿਤ[211], ਹਰ ਥਾਂ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਉਹ ਜੁਗਾਂ ਜੁਗਾਂ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਰਚ ਕੇ[212] ਆਪ ਨਿਰਵੈਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪ ਬਖ਼ਸ਼ਿੰਦ, ਮਾਲਕ ਤੇ ਦਾਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਵੈਰ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਅਜੂਨੀ: ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਅਜੂਨੀ[213] ਸਰੂਪ ਦਾ ਵਰਨਣ[214] ਹੋਇਆ ਹੈ[215] ਪਰ ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ[216] ਅਭਾਵ ਹੈ ਉਹ ਸੱਚਾ, ਉਸ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਸੱਚੀ। ਤ੍ਰੈ-ਕਾਲ[217] ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ, ਕਾਲ-ਰਹਿਤ[218] ਪਰ ਸਦਾ ਅਟੱਲ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਉਹ ਜੁਗ ਜੁਗ ਸਦਾ ਇਕੋ ਵੇਸ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਹੋਰ ਕੁਝ ਅਸਥਿਰ ਹੈ। ਇਵੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਜੀਵਾਂ ਦਾ[219] ਪ੍ਰਾਣ-ਪਤੀ ਅਸਥਿਰ ਵਰਗਾ ਨਾ ਕੋਈ ਭੂਤ, ਭਵਿਖ ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ।

ਬ੍ਰਹਮ ਲਈ ਗੁਣਾਤਮਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ:

ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਅਤੇ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਨ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਲਈ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਨਾਲ ਸਾਧਕ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦਾ ਦਾਤਾ[220], ਵਿਧਾਤਾ[221], ਸਿਰਜਣਹਾਰ[222], ਸਾਹਿਬ[223], ਬਨਵਾਰੀ[224] ਨਾਥ[225] ਨਾਰਾਇਣ[226] ਦਾ ਉਲੇਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਲਈ- ਖੇਲਾ[227], ਸੁਜਨ[228], ਸੰਭ[229], ਸ਼ਿਵ[230], ਅਤੇ ਮਤਵਾਲਾ[231] ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਹੋਏ ਹਨ ਪਰ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਲਈ ਇਸ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਲਈ- ਸਰਬ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ[232], ਅੰਤਰਜਾਮੀ[233], ਸਵਾਰਣਹਾਰ[234], ਵਿਸਾਰਣਹਾਰ[235], ਜਾਣਨਹਾਰ[236] ਕਿਰਪਾਲੂ[237], ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਕ[238], ਤਾਰਣਹਾਰ[239], ਪ੍ਰਤੀਪਾਲਕ[240], ਗਰਦ ਗਰਾਵਣਹਾਰ[241], ਮਿਹਰਬਾਨ[242], ਮੇਲਣਹਾਰ[243], ਬਖਸ਼ਣਹਾਰ[244], ਪਰਖਣਹਾਰ[245], ਰਾਜ਼ਕ[246], ਰਖਿਆਕ[247], ਨਿਧਾਰਾ ਅਧਾਰ[248], ਬਖਸ਼ਿੰਦ[249], ਵੱਡੇ ਫਕੀਰ[250], ਦਾਨਾ ਬੀਨਾ[251], ਮਹਾ ਬਲਬੀਰ[252], ਰਹੀਮ[253] ਦੀਨ ਦਿਆਲ[254], ਠਾਕੁਰ[255], ਗਰੀਬ[256] ਨਿਵਾਜ਼[257], ਸਾਜਣ, ਉਧਾਰਕ[258], ਜਗਮਾਨ[259], ਦੀਨਾ ਨਾਥ[260], ਸੁਜਾਣ[261], ਪਾਤਸ਼ਾਹ[262], ਸੁਲਤਾਨ[263], ਹੈ ਬਾਣ[264], ਨਿਆਂਕਾਰੀ[265], ਰਾਜਾ[266], ਜਗਦੀਸ਼[267], ਗੋਬਿੰਦ[268], ਕਰਤਾਰ[269], ਜਗਜੀਵਨ[270], ਮੋਹਨ[271], ਗੋਸਾਈਂ[272], ਪਰਵਦਗਾਰ[273], ਪ੍ਰਭੂ[274], ਵਣਜਾਰਾ[275] ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦਾ ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਭਾਵ ਹੈ।

---

210. ਨਿਰਭਉ ਨਿਰੰਕਾਰ ਨਿਰਵੈਰ ਪੂਰਨ ਸਮਾਣੀ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 596

211. ਜੁਗਿ ਜੁਗਿ ਥਾਪਿ ਸਦਾ ਨਿਰਵੈਰ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 931

(ਪਿਛਲੇ ਪੰਨੇ ਦੇ ਬਾਕੀ ਫੁਟ ਨੋਟ)

212. ਆਪੇ ਮਿਹਰ ਦਇਆਪਤਿ ਦਾਤਾ ਨਾ ਕਿਸੈ ਕੋ ਬੈਰਾਈ ਹੇ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 1022

213. ਸੋਈ ਸੋਈ ਸਦਾ ਸਚੁ ਸਾਹਿਬੁ ਸਾਚਾ ਸਾਚੀ ਨਾਈ।
ਹੈ ਭੀ ਹੋਸੀ ਜਾਇ ਨ ਜਾਸੀ ਰਚਨਾ ਜਿਨਿ ਰਚਾਈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 6

214. ੳ) ਆਦਿ ਸਚੁ ਜੁਗਾਦਿ ਸਚੁ। ਹੈ ਭੀ ਸਚੁ ਨਾਨਕ ਹੋਸੀ ਭੀ ਸਚੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1
ਅ) ਆਦਿ ਜੁਗਾਦਿ ਹੈ ਭੀ ਹੋਸੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 840
ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਹੋਰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵੇਖੋ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਪੰਨਾ 840, 1039

215. ੳ) ਤੂੰ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖੁ ਨਾਹੀ ਸਿਰਿ ਕਾਲਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1038
ਅ) ਅਲਖ ਅਪਾਰ ਅਗੰਮ ਅਗੋਚਰ ਨਾ ਤਿਸੁ ਕਾਲੁ ਨ ਕਰਮਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 597

216. ਤੂੰ ਸਦਾ ਸਲਾਮਤਿ ਨਿਰੰਕਾਰ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 3,4

217. ਆਦਿ ਅਨੀਲੁ ਅਨਾਦਿ ਅਨਾਹਤਿ ਜੁਗੁ ਜੁਗੁ ਏਕੋ ਵੇਸੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 7

218. ਸਾਚਾ ਸਾਹਬੁ ਏਕੁ ਤੂ ਹੋਰਿ ਜੀਆ ਕੇਤੇ ਲੋਅ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 15

219. ਭੂਤ ਭਵਿਖ ਨਾਹੀ ਤੁਮ ਜੈਸੇ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਪ੍ਰਾਨ ਅਧਾਰਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1197

220. ੳ) ਨਾਥ ਕਾ ਠੌਰ ਤਰ ਪੂਰ, ਨਿਕਟ ਰੈਨੀ ਸਦਾ ਹਜੂਰ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 76,159
ਅ) ਸਰਬ ਜੀਆ ਜਗਜੀਵਨੁ ਦਾਤਾ ਨਿਰਭਉ ਮੈਲੁ ਨ ਕਾਈ ਹੇ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 1024

221. ੳ) ਨਿ ਕੈ ਨਾਰੇ ਤ੍ਰਿਭੁਵਣ ਸਾਧਿਆ, ਗੋਪ ਭਵ ਬਿਧਾਤਾ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 129,4
ਅ) ਤੇਰੇ ਭੇਦ ਨਾ ਜਾਣੈ ਕੋਈ ਤੂ ਪੂਰਾ ਪੁਰਖੁ ਬਿਧਾਤਾ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 1031
ੲ) ਜੋ ਜਨ ਰਾਮ ਨਿਰੰਜਨ ਰਾਤਾ। ਨਾਨਕ ਸੋਈ ਪੁਰਖੁ ਬਿਧਾਤਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 943

222. ੳ) ਗੋਰਖ ਕਹੈ ਗੁਰੂ ਕੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੂੰ ਹੀ ਅਕੇਲੇ ਦਾਤਾ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 154,58
ਅ) ਕੀਤਾ ਪਸਾਉ ਏਕੋ ਕਵਾਉ। ਤਿਸ ਤੇ ਹੋਏ ਲਖ ਦਰੀਆਉ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 3.
ੲ) ਹੁਕਮਿ ਉਪਾਏ ਦਸ ਅਵਤਾਰਾ, ਦੇਵ ਦਾਨਵ ਅਗਣਤ ਅਪਾਰਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 952
ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਹੋਰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵੇਖੋ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਪੰਨਾ 581 ਅਤੇ 952

223. ੳ) ਅੰਤਰਿ ਬੈਠੇ ਆਪਣੇ ਸਾਹਿਬ, ਦੇਖੇ ਸੋਧੇ ਸਕਲ ਕਮਾਈ ਰੇ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 153
ਅ) ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬੁ ਅਵਰੁ ਨ ਦੂਜਾ ਨਾਹਿ ਤੇਰੀ ਵਡਿਆਈ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 688
ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਹੋਰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵੇਖੋ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਪੰਨਾ 557,567,580.

224. ੳ) ਇੜਾ ਪਿੰਗੁਲਾ ਸੁਖਮਨਾ ਨਾੜੀ। ਛੂਟੈ ਭ੍ਰਮ ਮਿਲੈ ਬਨਵਾਰੀ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 167,16
ਅ) ਘਟਿ ਘਟਿ ਰਵਿ ਰਹਿਆ ਬਨਵਾਰੀ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 1040

(ਪਿਛਲੇ ਪੰਨੇ ਦੇ ਫੁਟ ਨੋਟ)

225. ੳ) ਸਭ ਘਟਿ ਨਾਥ ਏਕੈ ਕਰਿ ਜਾਣੀ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 257.1

ਅ) ਹਸਿ ਖੇਲੈ ਨ ਕਰੈ ਮਨ ਭੰਗ। ਤੇ ਨਿਹਚਲ ਸਦਾ ਨਾਥ ਕੇ ਸੰਗ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 22.8

ੲ) ਆਪਿ ਨਾ ਥੁ ਨਥੀ ਸਭ ਜਾ ਕੀ ਬਖਸੇ ਮੁਕਤਿ ਕਰਾਇਦਾ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 1037

ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਹੋਰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵੇਖੋ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਪੰਨਾ 411,505 ਅਤੇ 839

226. ੳ) ਨਾਰਾਯਣ ਉਪਦੇਸਿ ਇਸ਼ਟ ਨਾਥੋ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 256

ਅ) ਆਸਣਿ ਬੈਸਣਿ ਥਿਰੁ ਨਾਰਾਇਣੁ ਐਸੀ ਗੁਰਮਤਿ ਪਾਏ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 938

227. ੳ) ਗੋਰਖ ਬੋਲੈ ਸੁਣੋ ਮਛਿੰਦ੍ਰ, ਹੀਰੇ ਹੀਰਾ ਬੇਧਾ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 129.5

ਅ) ਰੇ ਮਨ ਹੀਰੇ ਹੀਰਾ ਬੇਧਿਆ, ਤੇ ਕਾਯਾ ਕੋਟੇ ਜਾਈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 152.54

228. ਸਸਿਹਰ ਸੂਰ ਅਰੋਹਰ ਬਾਸਾ। ਸਾਝਕਿ ਗੋਰਖ ਕਹੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 249.36

229. ੳ) ਜੀਵ ਸੀਵ ਸੰਗੇ ਬਾਸਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 98.226

ਅ) ਜੀਵ ਸੀਵ ਜੋ ਸਬਦੇ ਪੇਖੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 250.44

ੲ) ਯਹੁ ਮਨ ਸਕਤੀ ਯਹੁ ਮਨ ਸੀਵ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 39.50

230. ੳ) ਅਕਾਸ਼ ਤਤ ਸਦਾ ਸ਼ਿਵ ਜਾਣ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 79.168

231 ਅਰਧ-ਉਰਧ ਬਿਚਿ ਧਰੀ ਉਠਾਈ, ਮਧਿ ਸੁੰਨਿ ਮੈਂ ਬੈਠਾ ਜਾਈ।

ਮਤਵਾਲਾ ਕੀ ਸੰਗਤ ਆਈ, ਗੋਰਖਨਾਥ ਪਰਮਗਤਿ ਪਾਈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 49.78

232. ੳ) ਕਰਣ ਕਾਰਣ ਸਮਰਥ ਸ੍ਰੀ ਧਰ ਆਪਿ ਕਾਰਜੁ ਸਾਰਏ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 436

ਅ) ਤੇਰੇ ਚੋਜ ਨ ਜਾਣੈ ਕੋਈ ਤੂ ਪੂਰਾ ਪੁਰਖੁ ਬਿਧਾਤਾ ਹੇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1031

ੲ) ਤੁਧੁ ਬਿਨੁ ਦੂਜਾ ਨਾਹੀ ਜਾਇ। ਜੋ ਕਿਛੁ ਵਰਤੈ ਸਭ ਤੇਰੈ ਰਜਾਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 151

ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਹੋਰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵੇਖੋ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਪੰਨਾ 14,472,566, ਅਤੇ 1352

233. ੳ) ਤੂ ਜਾਣੁ ਗਿਆਨੀ ਅੰਤਰਜਾਮੀ ਆਪੇ ਕਾਰਣੁ ਕੀਨਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 764

ਅ) ਨਰ ਨਾਰਾਇਣ ਅੰਤਰਜਾਮੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 153

ੲ) ਤੂੰ ਅੰਤਰਜਾਮੀ ਜੀਅ ਸਭਿ ਤੇਰੇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1038

ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਹੋਰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵੇਖੋ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਪੰਨਾ 433 ਅਤੇ 580.

234. ੳ) ਤੂ ਆਪਿ ਸਵਾਰਹਿ ਜਨ ਕੇ ਕਾਜ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 1039

ਅ) ਸਬਦੁ ਵੀਚਾਰੇ ਏਕ ਲਿਵ ਤਾਰਾ। ਨਾਨਕ ਧੰਨੁ ਸਵਾਰਣਹਾਰਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 411 .

(ਪਿਛਲੇ ਪੰਨੇ ਦੇ ਬਾਕੀ ਫੁਟ ਨੋਟ)

235. ਦੁਖ ਬਿਸਾਰਣਹਾਰੁ ਸੁਆਮੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਕਾ ਹੋਵੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 438

236. ੳ) ਵਰਕਰ ਦਾਨਾ ਬੀਨਾ ਇਕੁ ਆਪੇ ਨਿਰਮਲ ਗੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1345

ਅ) ਆਪੇ ਦਾਨਾ ਆਪੇ ਬੀਨਾ ਪੂਰੇ ਭਾਗਿ ਸਮਾਏ । ਉਹੀ ਪੰਨਾ 944

237. ੳ) ਆਇ ਨਾ ਜਾਏ ਪ੍ਰਭੂ ਕਿਰਪਾਲਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1038

ਅ) ਨਾਨਕ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰੇ ਜਗ ਜੀਵਨ ਸਹਜ ਭਾਇ ਲਿਵ ਲਾਏ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 353

ੲ) ਨਦਰਿ ਕਰੇ ਸੰਜੋਗਿ ਮਿਲਾਏ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 412

ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾ ਲਈ ਵੇਖੋ ਗੁਰਦਾਰਥ ਪੰਨਾ 356,661,9454113

238. ਆਪਿ ਜਾਣਾਵੈ ਮਾਰਗਿ ਪਾਵੈ ਆਪੇ ਮਨੂਆ ਲੇਵਏ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 766

239. ੳ) ਸਤਿਗੁਰੁ ਹੈ ਬੋਹਿਥਾ ਸਬਦਿ ਲੰਘਾਵਣਹਾਰੁ।

ਤਿਥੈ ਸਦਾ ਸਚਿ ਨਾਇ ਭਵਜਲ ਤਾਰਣਹਾਰ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1009

ਅ) ਤ੍ਰਿਭਵਣ ਤਾਰਣਹਾਰੁ ਸੁਆਮੀ ਏਕੁ ਨਾ ਚੇਤਸਿ ਅੰਧਾਰਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 941

ੲ) ਨਾਨਕ ਤਾਰੇ ਤਾਰਣਹਾਰਾ ਹਉਮੈ ਦੂਜਾ ਪਰਹਰਿਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 941

ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾ ਲਈ ਵੇਖੋ ਗੁਰਦਾਰਥ ਪੰਨਾ 940, 1287

240 ੳ) ਸਭਨਾ ਜੀਆ ਕਾ ਇਕੁ ਦਾਤਾ ਸੋ ਮੈ ਵਿਸਰਿ ਨਾ ਜਾਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 2

ਅ) ਅਹਿਨਿਸਿ ਲਾਹਾ ਹਰਿਨਾਮੁ ਪਰਾਪਤੀ ਗੁਰ ਦਾਤਾ ਦੇਵਣਹਾਰੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1255

ੲ) ਨਿਤ ਨਿਤ ਜੀਆੜੇ ਸਮਾਲੀਅਨਿ ਦੇਖੈਗਾ ਦੇਵਣਹਾਰੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 157.

ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾ ਲਈ ਵੇਖੋ ਗੁਰਦਾਰਥ ਪੰਨਾ 62,154,503

241 ੳ) ਆਪਿ ਕਰਾਏ ਆਪਿ ਕਰੇਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 349

ਅ) ਕਰਮ ਸੁਕਰਮ ਕਰਾਏ ਆਪੇ ਆਪੇ ਭਗਤਿ ਦ੍ਰਿੜਾਈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 635

ੲ) ਆਪਿ ਕਰਾਏ ਕਰੇ ਆਪਿ ਹਉ ਕੈ ਸਿਉ ਕਰੀ ਪੁਕਾਰ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 475

242. ੳ) ਸਭਨਾ ਵੇਖੈ ਨਦਰਿ ਕਰਿ, ਜੈ ਭਾਵੈ ਤੈ ਦੇਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 475

ਅ) ਤਿਨਾ ਸਵਾਰੇ ਨਾਨਕਾ ਜਿਨ ਕਉ ਨਦਰਿ ਕਰੇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 475

ੲ) ਖਸਮੈ ਕੀ ਨਦਰਿ ਦਿਲਹਿ ਪਸਿੰਦੇ ਜਿਨੀ ਕਰੀ ਏਕੁ ਧਿਆਇਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 24

ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾ ਲਈ ਵੇਖੋ ਗੁਰਦਾਰਥ ਪੰਨਾ 354,732,955

(ਪਿਛਲੇ ਪੰਨੇ ਦੇ ਬਾਕੀ ਫੁਟ ਨੋਟ)

243. ੳ) ਨਾਨਕ ਪਿਰੁ ਪਿਰੁ, ਜੇ ਕਰੀ ਮੇਲੇ ਮੇਲਣਹਾਰ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 935

ਅ) ਜਿਸੁ ਤੂੰ ਮੇਲਹਿ ਸੋ ਮਿਲੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1012

ੲ) ਸੁਖ ਦੁਖ ਸਮਿ ਕਰਿ ਨਾਮੁ ਨ ਛੋਡਉ ਆਪੇ ਬਖਸਿ ਮਿਲਾਵਣਹਾਰ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 416

ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾ ਲਈ ਵੇਖੋ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਪੰਨਾ 56, 1030

244. ੳ) ਵਡੁ ਪਾਪੀ ਤੂੰ ਬਖਸ਼ਣਹਾਰੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 356

ਅ) ਜੋ ਗਿਹੁ ਕਰਣਾ ਸੋ ਰਹਿ ਰਹਿਆ ਬਖਸ਼ਣਹਾਰੈ ਬਖਸਿ ਲਇਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 907

ੲ) ਆਪਿ ਛਡਾਏ ਛੁਟੀਐ, ਆਪੇ ਬਖਸ਼ਣਹਾਰ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 62-63

245. ੳ) ਇਕਿ ਖੋਟੇ ਇਕਿ ਖਰੇ ਆਪੇ ਪਰਖਣਹਾਰੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 143

ਅ) ਆਪੇ ਪਰਖੇ ਪਰਖਣਹਾਰਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1014

ੲ) ਆਪੇ ਪਰਖੇ ਪਰਖਣਹਾਰੈ ਬਹੁਰਿ ਸੂਲਾਕੁ ਨਾ ਹੋਈ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1153

246. ੳ) ਜਿਉ ਭਾਵੈ ਤਿਉ ਰਾਖੁ ਤੂੰ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 62

ਅ) ਤਾ ਕਉ ਬਿਘਨ ਨ ਲਾਗਈ ਚਾਲੈ ਹੁਕਮਿ ਰਜਾਈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 421

247. ੳ) ਨਦਰਿ ਕਰੇ ਆਪੇ ਰਖਵਾਲਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 412

ਅ) ਰਖੇ ਰਖਣਹਾਰ ਜਿਨਿ ਸਬਦੁ ਬੁਝਾਇਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1282

ੲ) ਜਾ ਕਉ ਤੂ ਰਾਖਹਿ ਰਖਣਹਾਰੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1169

ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾ ਲਈ ਵੇਖੋ ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 356, 876

248. ੳ) ਮੈਂ ਨਿਧਰਿਆ ਧਰ ਏਕ ਤੂੰ ਮੈ ਤਾਣੁ ਸਤਾਣਾ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 421

ਅ) ਪ੍ਰਭ ਆਦੇਸੁ ਆਪਿ ਰਖਵਾਰਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 839

249. ੳ) ਜਿਸ ਤੂੰ ਬਖਸਹਿ ਨਾਮੁ ਜਪਾਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 416

ਅ) ਜਿਸ ਨੋ ਬਖਸੇ ਸਿਫਤਿ ਸਾਲਾਹ। ਨਾਨਕ ਪਾਤਿਸਾਹੀ ਪਾਤਿਸਾਹੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 5

ੲ) ਨਦਰਿ ਕਰੇ ਪੂਰਾ ਗੁਰੁ ਭੇਟੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1036

250. ਤੂੰ ਸੁਖ ਸਾਗਰੁ ਗੁਣ ਗਹੀਰ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1190.

251. ੳ) ਪ੍ਰਭੁ ਦਾਨਾ ਬੀਨਾ ਗਰਬੁ ਗਵਾਏ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1040

ਅ) ਤੂੰ ਕਰਤਾ ਤੂ ਦਾਨਾ ਬੀਨਾ ਤੇਰੇ ਨਾਮਿ ਤਰਾਉ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1016

ੲ) ਆਪੇ ਦਾਨਾ ਸਚੁ ਪਰਾਖੇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1032

(ਪਿਛਲੇ ਪੰਨੇ ਦੇ ਬਾਕੀ ਫੁਟ ਨੋਟ)

252. ਮਹਾ ਗੰਭੀਰ ਪਤ੍ਰ ਪਾਤਾਲਾ ਨਾਨਕ ਸਰਬ ਜੁਆਇਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 503

253. ਸਭ ਭੁਲੇ ਆਵਣ ਜਾਵਣੀ, ਮੁਕਾਮੁ ਏਕੁ ਰਹੀਮੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 70.

254. ੳ) ਸਚੇ ਦੀਨ ਦਇਆਲ ਮੇਰੇ ਸਾਹਿਬਾ ਸਚੇ ਮਨ ਪਤੀਆਵਣਿਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 109

ਅ) ਇਤ ਉਤ ਰਾਖਹੁ ਦੀਨ ਦਇਆਲਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 228

ੲ) ਜਬ ਦੇਖਾ ਤਬ ਦੀਨ ਦਇਆਲਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1038

255. ੳ) ਠਾਕੁਰ ਏਕ ਸਬਾਈ ਨਾਰਿ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 933

ਅ) ਮੇਰੇ ਠਾਕੁਰ ਹਥਿ ਵਡਿਆਈਆ ਭਾਵੈ ਜੈ ਭਾਵੈ ਤੈ ਦੇਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 637

ੲ) ਸਾਚਾ ਠਾਕੁਰੁ ਤ੍ਰਿਭਵਣਿ ਮੇਰਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 109

256. ੳ) ਗਿਆਨੁ ਗਿਆਨੁ ਸਭੁ ਗਹਿਰ ਗੰਭੀਰਾ। ਕੋਈ ਨਾ ਜਾਣੈ ਤੇਰਾ ਚੀਰਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1034

ਅ) ਐਸਾ ਮੇਰਾ ਠਾਕੁਰ ਗਹਿਰ ਗੰਭੀਰੁ।
ਜਿਨਿ ਜਪਿਆ ਤਿਨ ਹੀ ਸੁਖੁ ਪਾਇਆ ਹਰਿ ਕੈ ਨਾਮਿ ਨ ਲਗੈ ਜਮ ਤੀਰੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 905

257. ੳ) ਸਾਜਨ ਤੇਰੇ ਚਰਨ ਕੀ ਹੋਇ ਰਹਾ ਸਦ ਧੂਰਿ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 905

ਅ) ਹਉ ਬਲਿਹਾਰੀ ਸਾਜਨਾ ਮੀਤਾ ਅਵਰੀਤਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 765

ੲ) ਸਜਨ ਕਾਰਿ ਵੰਞੀਨੜੇ ਕੈਂਡੂ ਨਾਉ ਧਰਾਇਆ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 76

258. ੳ) ਪ੍ਰਹਲਾਦ ਉਧਾਰੇ ਕਿਰਪਾ ਧਾਰੀ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 224

ਅ) ਨਾ ਤਰਨਾ ਤੁਲਹਾ ਹਮ ਬੂਡਸਿ ਤਾਰਿ ਲੇਹਿ ਤਾਰਣ ਰਾਇਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 433

259. ਕਰਤਾ ਤੂ ਮੇਰਾ ਜਜਮਾਨੁ।
ਇਕ ਦਖਣਾ ਹਉ ਤੈ ਪਹਿ ਮਾਗਉ ਦੇਹਿ ਆਪਣਾ ਨਾਮੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1329

260. ੳ) ਦੀਨਾ ਨਾਥੁ ਦਇਆਲੁ ਨਿਰੰਜਨ। ਅਨਦਿਨੁ ਨਾਮੁ ਵਖਾਣਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 689

ਅ) ਦੀਨਾ ਨਾਥੁ ਪੀਉ ਬਨਵਾਰੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1330

261. ੳ) ਤੂ ਆਪੇ ਆਪਿ ਕੁਲਾਹੁ ਹੈ ਵਡ ਪੁਰਖ ਵਡਾਤੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 138

ਅ) ਤਰਸਿ ਪਏ ਅਰ ਆਪਣੇ ਕੀਨੀ ਕੀਤ ਜੁਲਾਇਣ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 933

262. ੳ) ਨਾਨਕ ਸਚਾ ਪਾਤਿਸਾਹੁ, ਪਤਿ ਨ ਕਰੈ ਬੀਚਾਰੁ। ਸਿ ਕੋਵਹੁ ਹੈ ਬਾਹੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 17

ਅ) ਜਿਥੈ ਵਸੈ ਮੇਰਾ ਪਾਤਿਸਾਹੁ/ ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 53

ੲ) ਏਕੋ ਤਖਤੁ ਏਕੋ ਪਾਤਿਸਾਹੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1188

(ਪਿਛਲੇ ਪੰਨੇ ਦੇ ਬਾਕੀ ਫੁਟ ਨੋਟ)

263. ੳ) ਤੂੰ ਸੁਲਤਾਨੁ ਕਹਾ ਹਉ ਮੀਆ ਤੇਰੀ ਕਵਨ ਵਡਾਈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 795

ਅ) ਦੀਪ ਲੋਅ ਪਤਾਲ ਤਹ ਖੰਡ ਮੰਡਲ ਹੈਰਾਨੁ।
ਤਾਰ ਘੋਰ ਬਾਜਿੰਤ੍ਰ ਤਹ ਸਾਚਿ ਤਖਤਿ ਸੁਲਤਾਨੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1291

264. ੳ) ਤੂ ਸਚਾ ਦੀਬਾਣੁ ਹੋਰਿ ਆਵਣ ਜਾਇਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 150

ਅ) ਸਦਾ ਤੇਰਾ ਅਮਰੁ ਸਚਾ ਦੀਬਾਣ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 463

ੲ) ਖੋਟੇ ਖਰੇ ਪਰਖੀਅਨਿ ਸਾਹਿਬ ਕੈ ਦੀਬਾਣਿ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 789

265. ੳ) ਆਪੇ ਕਰੇ ਨਿਆਉ ਜੋ ਤਿਸੁ ਭਾਇਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 422

ਅ) ਉਹ ਆਪੇ ਤਖਤਿ ਬਹੈ ਸਚਿਆਰਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1026

ੲ) ਵਡੀ ਵਡਿਆਈ ਜਾ ਸਚੁ ਨਿਆਉ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 463

266. ੳ) ਆਪੇ ਰਾਜਨੁ ਪੰਚਾ ਕਾਰੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1022

ਅ) ਕਾਇਆ ਕੋਟੁ ਰਚੇ ਮਹਿ ਰਾਜਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1037

ੲ) ਰਾਜੇ ਤ ਤੇਰਾ ਸਚ ਨਿਬੇੜਨੁ ਏਹੁ ਕਲਪੁ ਨਾ ਜਾਣਈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 567

267. ੳ) ਬਿਨੁ ਜਗਦੀਸ ਭਜੇ ਨਿਤ ਖੁਆਰੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 225

ਅ) ਬਿਨੁ ਬੂਝਿਆ ਜਗਦੀਸ ਕੀ ਬਿਨਸੈ ਨ ਅੰਧਿਆਰਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 228

ੲ) ਬਿਨੁ ਜਗਦੀਸ ਕਹਾ ਸਚੁ ਪਾਵਉਗੇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 225

268. ੳ) ਸਾਚੋ ਸਾਚਾ ਨਾਉ ਗੁਣ ਗੋਵਿੰਦੁ ਹੈ ਜੀਉ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 688

ਅ) ਪਰਬ੍ਰਹਮ ਚਿਤ ਸਮਾਲਿ ਸੋਇ ਸਦਾ ਸਦਾ ਗੋਵਿੰਦੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1168

ੲ) ਦੂਰਜਨ ਤੇ ਸਾਜਨ ਭਏ ਭੇਟੇ ਗੁਰ ਗੋਵਿੰਦ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 934

269. ੳ) ਜੋ ਆਇਆ ਸੋ ਚਲਸੀ, ਅਮਰੁ ਗੁਰ ਕਰਤਾਰ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 63

ਅ) ਗੁਰ ਮਹਿ ਆਪੁ ਰਖਿਆ ਕਰਤਾਰੇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1024

ੲ) ਲੇਖੁ ਨ ਮਿਟਈ ਹੇ ਸਖੀ ਜੋ ਲਿਖਿਆ ਕਰਤਾਰਿ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 937

270. ੳ) ਮਨਿ ਤਨਿ ਰਵਿ ਰਹਿਆ ਜਗ ਜੀਵਨੁ ਗੁਰਸਬਦੀ ਰੰਗੁ ਮਾਣੀ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਪੰਨਾ 1109

ਅ) ਮਨਿ ਮੁਖਿ ਨਾਮੁ ਜਪਹੁ ਜਗਜੀਵਨ ਰਿਦ ਅੰਤਰਿ ਅਲਖ ਲਖਾਇਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1041

271. ੳ) ਹਰਿ ਅੰਤੁ ਨਾ ਪਾਈਐ ਗੁਰ ਗੋਪਾਲਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1027

ਅ) ਭਗਤਿ ਪਰਾਪਤਿ ਗੁਰ ਗੋਪਾਲਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1042.

ੲ) ਤੁਮਰੀ ਸਰਣਿ ਪਰੇ ਪੰਚ ਰਾਖਹੁ ਸਾਚੁ ਮਿਲੈ ਗੋਪਾਲਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1274

<u>ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਵਿਰਾਟ ਸਰੂਪ:</u> ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਵਿਰਾਟ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਚਿਤਰਿਆ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ 'ਧਨਾਸਰੀ ਰਾਗੁ' ਦੀ ਆਰਤੀ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਵਿਰਾਟ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਬੜੇ ਹੀ ਸੁੰਦਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਿਆਨਿਆ ਹੈ।[276] ਸਭ ਪਾਸੇ ਉਹ ਵਿਆਪਕ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਕੋਈ ਦੂਸਰੀ ਵਸਤੂ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਸਭ ਪਾਸੇ ਉਸ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ।[277] ਉਸ ਕਰਣ ਕਾਰਣ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਦਸਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।[278] ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਅਕਥ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਕਥਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਵਿਰਾਟ ਵੀ ਸਰੂਪ ਵੀ ਕਥਨ ਦੀ ਹੱਦ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ।[279]

(ਪਿਛਲੇ ਪੰਨੇ ਦੇ ਬਾਕੀ ਫੁਟ ਨੋਟ)

272. ੳ) ਇਹੁ ਜਗੁ ਤੇਰਾ, ਤੂ ਗੋਸਾਈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 417
ਅ) ਸੁਧ ਰਸ ਨਾਮੁ ਮਹਾ ਰਸੁ ਮੀਠਾ ਨਿਜ ਘਰਿ ਤੂਠ ਗੁਸਾਈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1232
ੲ) ਗੁਸਾਈ ਤੇਰਾ ਕਹਾ ਨਾਮੁ ਕੈਸੇ ਜਾਤੀ।

273. ੳ) ਸਚੁ ਸਿਰੰਦਾ ਸਚਾ ਜਾਣੀਐ ਸਚੜਾ ਪਰਵਦਗਾਰੋ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 580
ਅ) ਹਕਾ ਕਬੀਰ ਕਰੀਮ ਤੂ ਬੇਐਬ ਪਰਵਦਗਾਰ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 721
ੲ) ਨਾਨਕੁ ਸਾਇਰ ਏਵ ਕਹਤੁ ਹੈ ਸਚੇ ਪਰਵਦਗਾਰਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 660

274. ੳ) ਆਪੇ ਪਰਖੇ ਪਾਰਖੂ, ਪਵੈ ਖਜਾਨੈ ਰਾਸਿ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 61
ਅ) ਆਪੇ ਰਤਨੁ ਵਿਸਾਰੇ ਨੇਰੇ ਆਪੀ ਕੀਮਤਿ ਪਾਇਦਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1036
ੲ) ਏਕੋ ਏਕੁ ਤੂ ਅਪਰ ਪਰੰਪਰੁ ਪਰਖਿ ਖਜਾਨੈ ਪਾਇਦਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1034

275. ੳ) ਆਪੇ ਸਾਹੁ ਆਪੇ ਵਣਜਾਰਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1040.
ਅ) ਨੈ ਕੈ ਤਰਕੜੀ ਤੋਲਹਿ ਨਾਰਾ ਘਟਿ ਹੀ ਮਹਿ ਵਣਜਾਰਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 156
ੲ) ਆਪੇ ਕੂੜੇ ਆਪੇ ਵਣਜਾਰਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 152

276. ਗਗਨ ਮੈ ਥਾਲੁ ਰਵਿ ਚੰਦੁ ਦੀਪਕ ਬਨੇ ਤਾਰਿਕਾ ਮੰਡਲ ਜਨਕ ਮੋਤੀ।
ਧੂਪੁ ਮਲਆਨਲੋ ਪਵਣੁ ਚਵਰੋ ਕਰੇ ਸਗਲ ਬਨਰਾਇ ਫੂਲੰਤ ਜੋਤੀ। ਕੈਸੀ ਆਰਤੀ ਹੋਇ।
ਭਵਖੰਡਨਾ ਤੇਰੀ ਆਰਤੀ, ਅਨਹਤਾ ਸਬਦ ਵਾਜੰਤ ਭੇਰੀ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 13

277. ਆਪੇ ਆਪੁ ਉਪਾਇ ਪਤੀਨਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1020

278. ਆਪੇ ਅਕਥੁ ਕਥੁ ਕਰਣੈਹਾਰੁ ਤੇਰਾ ਰੂਪੁ ਨ ਲਖਣਾ ਜਾਈ ਹੇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1020

279. ਏਹੁ ਅੰਤੁ ਨਾ ਜਾਣੈ ਕੋਇ। ਬਹੁਤ ਕਹੀਐ ਬਹੁਤਾ ਹੋਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 5

ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਸਰੂਪ ਕਿਤਨਾ ਮਹਾਨ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਜਾਣ ਸਕਦਾ ਹੈ।[280] ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੀ ਅਨੰਤਤਾ ਹੀ ਉਸ ਵਿਰਾਟ ਸਰੂਪ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਤ

<u>ਆਤਮਾ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ:</u> ਭਾਰਤੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਆਤਮਾ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵੇਦਾਂ[281], ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ[282] ਅਤੇ ਗੀਤਾ[283] ਵਿਚ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਰੂਪ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਂਖ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਦੋ ਮੂਲ ਤੱਤ-ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਹਨ। ਪੁਰਸ਼ ਹੀ ਆਤਮਾ ਹੈ।[284] ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਤਮਾ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚ ਕੋਈ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ। ਸਾਧਕ ਜਦੋਂ ਸਾਧਨਾ ਨਾਲ ਅੰਦਰਲੀ ਸੁਰ ਨੂੰ ਸਬਦ ਨਾਲ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਤਮਾ ਅੰਦਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਇਉਂ ਹੀ ਦਿਸਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਜਲ ਵਿਚ ਚੰਨ ਦੀ ਪਰਛਾਈ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।[285] ਨਾਥ ਪੰਥ ਸ਼ਕਤੀ ਯੁਕਤ ਸ਼ਿਵ ਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਸੱਚ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸ਼ਿਵ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਇਕ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।[286] ਸਾਧਕ ਨਰ ਜੋਨੀ ਵਿਚ ਹੀ 'ਅਜੋਨੀ' ਸ਼ੰਭੂ' ਦਾ ਸਾਖਸ਼ਾਤਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।[287] ਸ਼ਿਵ ਤੋਂ ਗੋਰਖਨਾਥ ਦਾ ਭਾਵ ਕਿਸੇ ਮੂਰਤੀ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਸਰੀਰ-ਧਾਰੀ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਦੇਵਤੇ ਤੋਂ ਸੀ।[288] ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਸਰਵੋਤਮ ਦੇਵਤਾ, ਗੁਰੂ ਤੇ ਪਰਮ ਤੱਤ ਸ਼ਿਵ ਰੂਪ ਕਿਹਾ ਹੈ।[289] ਗੋਰਖਨਾਥ ਨੇ ਤਾਂ ਆਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਪੂਰਣ ਬ੍ਰਹਮ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਕੇ ਸਾਧਕ ਨਿਰਵਾਣ ਪਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[290] ਇਹ ਸ਼ਿਵ ਨਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਮੂਰਤੀ ਰੂਪ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਅਵਤਾਰ ਰੂਪ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਨੇ " ਜੋ ਵੀ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਵਿਚ ਹੈ ਉਹੀ ਸਭ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਹੈ," ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਨੂੰ ਢੂੰਡ ਕੇ ਸਭ ਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।[291] ਇਹ ਦੇਵ, ਦੇਹੁਰਾ ਅਤੇ ਤੀਰਥ ਸਭ ਇਸ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਹੀ

---

280. ਜੇ ਵਡੁ ਆਪਿ ਜਾਣੈ ਆਪਿ ਆਪਿ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 5
281. ਰਿਗ ਵੇਦ, 1. 164. 20
282. ੳ) ਬ੍ਰਿਹਦਾਰਣਯਕ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, 2.5.19. 14.10.2.5.19
ਅ) ਛਾਂਦੋਗਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, 6. 1. 4
283. ਗੀਤਾ, 2. 23
284. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਤੇ ਨਿਰਗੁਣ ਧਾਰਾ, ਪੰਨਾ 93-94
285. ੳ) ਆਤਮਾ ਮਧੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀਸੈ, ਜਿਉ ਜਲ ਮਧੇ ਚੰਦਾ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 65.124
ਅ) ਬਦੰਤ ਗੋਰਖਨਾਥ ਆਤਮਾ ਵਿਚਾਰੰਤ, ਜਿਉਂ ਜਲ ਦੀਸੈ ਚੰਦਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 50.82
286. ਸਿਵ ਸਕਤੀ ਲੈ ਕਰਿ ਜੋੜੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 51.84
287. ਜੋ ਨਰ ਜੋਨਿ ਅਜੋਨੀ ਸਿੰਭੂ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 228. 33
288. ੳ) ਨਿਹਾਇਨੇ ਕੋ ਤੀਰਥ ਨ ਪੂਜਿਬੇ ਕੋ ਦੇਵ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 228.41
ਅ) ਥਾਨ ਮਾਨ ਸਭ ਧੰਧਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 50.82 ਅਤੇ 65.124
289. ਆਤਮਾ ਉਤਮਿ ਦੇਵ ਤਾਂਹੀ ਕੋ ਨਾ ਜਾਣੈ ਸੰਦੇਵ।
ਆਨ ਦੇਵ ਪੂਜਿ ਪੂਜਿ ਇਮਰੀ ਮਰੀਏ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 233.13
290. ਆਕਾਸ਼ ਤਤ ਸਦਾਸਿਵ ਜਾਣ। ਤਸ ਅਭਿਅੰਤਰਿ ਪਦ ਨਿਰਬਾਣ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 79.168
291. ਪਿੰਡੇ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਖੋਜੰਤਾ, ਅਰੁ ਸਬ ਸਿਧੀ ਪਾਈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 135.23

ਸਥਿਤ ਹਨ ਜਿਥੇ 'ਅਬਿਨਾਸ਼ੀ ਬ੍ਰਹਮ ਸਹਜ ਰੂਪ ਨਾਲ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।[292] ਆਤਮਾ ਨਾ ਨਾਸ਼ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਵੇਦ ਹੈ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਆਤਮਾ ਦਾ ਪੂਰੀ ਭਾਂਤ ਪਰਿਚਯ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਆਵਾਗਵਨ ਮੁੱਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[293] ਆਤਮਾ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸਾਧਕ ਸਾਰੀਆਂ ਚਿੰਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਨਿਸਚਿੰਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[295] ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਦਾ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਅਨੁਰੂਪ ਹੈ ਕਿ ਆਤਮਾ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਇਸ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ। ਸੋ, ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦਾ ਬ੍ਰਹਮਵਾਦ ਅਤੇ ਆਤਮਵਾਦ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਜੋੜ ਨਾਥ-ਪੰਥੀ ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ੈਵ ਭਾਵਨਾ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਗੋਰਖਨਾਥ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਛੁਪੇ ਹੋਏ ਇਸ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਮੰਨਣ ਕਾਰਣ ਨਾ ਤਾਂ ਸੂਫੀਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਰਗੁਣ ਉਪਾਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਅਵਤਾਰੀ ਭਗਵਾਨ ਅਰਥਾਤ ਮੂਰਤੀਆਂ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਝਾਕੀ ਦੇਖੀ ਹੈ। ਉਹ ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕ ਜ਼ਰੂਰ ਸਨ ਪਰ ਸ਼ੈਵਾਂ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਸਨ।[296] ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਉਹ ਸ਼ਕਤੀ (ਕੁੰਡਲਿਨੀ) ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਪਰ ਸ਼ਾਕਤ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ਿਵ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬ੍ਰਹਮਵਾਦ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣਾਇਆ ਤੇ ਬਾਹਰਲੀ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਭੀਤਰੀ ਸਾਧਨਾ ਬਣ ਗਈ ਸੀ।

ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਯੁੱਗ ਅਤੇ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਗੀਤਾ ਅਤੇ ਵੇਦਾਂਤ ਵਾਂਗ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਅੰਸ਼[297] ਅਤੇ ਕਿਧਰੇ ਵਧ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਅਭੇਦ ਕਿਹਾ ਹੈ।[298]

ਪੁਰਸ਼ ਬ੍ਰਹਮ:- ਵੇਦਾਂ,[299] ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ[300] ਅਤੇ ਗੀਤਾ[301] ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਪੁਰਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਂਖ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਦੋ ਮੂਲ ਤੱਤ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ

---

292 ੳ) ਕਾਯਾ ਗੜ੍ਹ ਭੀਤਰਿ ਦੇਵ ਦੇਹੁਰਾ ਕਾਸੀ। ਸਹਜ ਸੁਭਾਇ ਮਿਲੇ ਅਬਿਨਾਸੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 135.2
ਅ) ਘਟਿ ਹੀ ਭੀਤਰਿ ਅਠਸਠਿ ਤੀਰਥ ਕਹਾਂ ਭ੍ਰਮੈ ਰੇ ਭਾਈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 77.163

293. ਆਤਮਾ ਪਰਚੈ ਮਰੈ ਨਾ ਕੋਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 77.163

294. ਚਿੰਤੇ ਪਰਚਾਨੈ ਗੁਰਮੁਖਿ ਸੋਇ। ਬਾਹੁੜਿ ਆਵਾ ਗਵਨ ਨਾ ਹੋਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 79.168

295. ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਪਨਿਸ਼ਦ 6.2

296. ਸੰਤ ਕਾਵਿਯ ਮੇਂ ਪਰੋਕਸ਼ ਸਤਤਾ ਕਾ ਸਵਰੂਪ, ਪੰਨਾ 137

297. ੳ) ਸਰਬ ਕਲਾ ਜਗਦੀਸੈ ਅੰਸੁ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 1352
ਅ) ਰੂਪ ਤੇ ਉਪਜਹਿ ਰੂਪ ਮਹਿ ਸਮਾਵਹਿ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1035
ੲ) ਤੂੰ ਪੂਰਾ ਹਮ ਊਰੇ ਹੋਛੇ ਤੂੰ ਗਉਰਾ ਹਮ ਹਉਰੇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 597
ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਲਈ ਵੇਖੋ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਪੰਨਾ 597, 877, 1256

298. ੳ) ਆਤਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਏਕੋ ਕਰੈ। ਅੰਤਰਿ ਕੀ ਦੁਬਿਧਾ ਅੰਤਰਿ ਮਰੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 661
ਅ) ਪੰਚ ਤਤੁ ਮਿਲਿ ਕਾਇਆ ਕੀਨੀ। ਤਿਸ ਮਹਿ ਰਾਮ ਰਤਨੁ ਲੈ ਚੀਨੀ।
ਆਤਮਾ ਰਾਮੁ ਰਾਮੁ ਹੈ ਆਤਮ ਹਰਿ ਪਾਈਐ ਸਬਦਿ ਵੀਚਾਰਾ ਹੇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1030
ੲ) ਆਤਮ ਮਹਿ ਰਾਮੁ ਰਾਮ ਮਹਿ ਆਤਮੁ ਚੀਨਸਿ ਗੁਰ ਬੀਚਾਰਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1153
ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਲਈ ਵੇਖੋ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਪੰਨਾ 599, 1093.

ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਨਾਲ ਸਗਤ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਚੇਤਨ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਸੁਚੇਤਨ ਹੈ ਪਰ ਭ੍ਰਮਤਾ ਦੇ ਕਰਤਾ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲੱਖ ਕੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰਿਆ ਹੈ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਨਹੀਂ।[302] ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪੁਰਸ਼ ਕ੍ਰਿਆਹੀਨ ਹੈ।[303]

ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਬ੍ਰਹਮ ਰੂਪ ਚਿਤ੍ਰਣ ਗੋਰਖਨਾਥ ਦੀ ਬੋਧਿਕ ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੈ। ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਕਾਰਜਾਂ ਤੇ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਉਸ ਸਰੂਪ ਦਾ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਨੂੰ 'ਅਲੇਖ ਪੁਰਸ਼' ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਨਾਲ ਪਹਿਚਾਨਣ ਲਈ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।[304] ਉਥੇ ਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਜਦੋਂ ਸਾਧਕ ਦਾ ਸਰੀਰ ਸਾਧਨਾ ਕਾਰਨ ਅਟੱਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪੇ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।[305] ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਜਦੋਂ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਅਬਿਨਾਸ਼ੀ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਰੰਗ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ[306] ਜਦੋਂ ਉਹਨੂੰ ਵਿਧੀਆਂ ਸਿਧੀਆਂ ਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨਹੀਨ ਪੁਰਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।[307] ਜਿਸ ਨੇ ਵੀ ਅਕਲ' ਪੁਰਸ਼'[308] ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਲਿਆ, ਸਮਝੋ ਉਸ ਦੇ ਸਭ ਵਿਚਾਰ ਸਿਆਣੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹਨ। ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਹਰ ਵੇਲੇ 'ਪਰਮ ਪੁਰਸ਼[309] ਦਾ ਧਿਆਨ ਧਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਮ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਵਾਸਾ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਲੱਭ ਕੇ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।[310] ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਅਨੁਭੂਤੀ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸਾਧਕ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਾਹੀਂ 'ਅਲੇਖ ਪੁਰਸ਼' ਸਮਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਆਪਣਾ ਆਪ ਨੂੰ ਉਸ

(ਪਿਛਲੇ ਪੰਨੇ ਦੇ ਬਾਕੀ ਫੁਟ ਨੋਟ)

299. ਰਿਗਵੇਦ, 10.90.1., 10.90.8
300. ੳ) ਕਠ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, 1.3. 11
   ਅ) ਮਾਂਡੂਕਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, 3.1 3
301. ਗੀਤਾ, 13.22 ,15.16,15.17
302. ਸਾਂਖਯ ਕਾਰਿਕਾ, ਗੌੜਪਾਦ ਭਾਸ਼ਯ, 3.
303. ਸਾਂਖਯ ਕਾਰਿਕਾ, ਗੌੜਪਾਦ ਭਾਸ਼ਯ,ਪੰਨਾ 64
304. ਅਲੇਖ ਪੁਰਿਸ ਜਿਨਿ ਗੁਰ ਮੁਖਿ ਚੀਨ੍ਹਿਆ। ਰਹਿਬਾ ਤਿਸੀ ਕੈ ਸੰਗੇ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 138, 29
305. ਅਤੀਤ ਪੁਰਸ਼ ਗਿਆਨ ਪਦ ਪਰਸੈ। ਅਵਿਚਲ ਹੋਇਆ ਸਰੀਰੰ ਦਰਸੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 150,50
306. ਅਬਿਨਾਸੀ ਪੁਰਖੁ ਕਾ ਲਾਗਾ ਰੰਗ। ਰਿਧਾ ਸਿਧਾ ਤ ਹੀ ਕੇ ਸੰਗ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 257, 5
307. ਸੰਜਮ ਹੋਇ ਬਾਇ ਸੰਗ੍ਰਹੈ। ਇਸ ਬਿਧਿ ਅਕਲ ਪੁਰਸ਼ ਕੋ ਗਹੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 172, 145
308. ਅਕਲ ਪੁਰਿਸ਼ ਕੀ ਸਕਲ ਨਿਆਵ। ਮੀਠਾ ਬੋਲੈ ਕੂੜਾ ਭਾਵ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 180,20
309. ਪਰਮ ਪੁਰਿਸ਼ ਕਾ ਧਰੀਏ ਧਿਆਨ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 212,104
310. ੳ) ਪਰਮ ਪੁਰਖੁ ਪਿੰਜਰਿ ਚਿਨੀਆ, ਤਥੇ ਅਗਮ ਰਤ ਮੇਰੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 225,20
   ਅ) ਪੰਚ ਤਤ ਮੈਂ ਮਹਾ ਪੁਰਸਿ ਕਾ ਵਾਸਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 225 18

ਵਿਚ ਲੀਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਤਕ ਇਸ ਅਭੇਦ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਸਾਧਕ ਆਪਣੇ ਅਸਤਿਤਵ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਲਿਆਉਂਦਾ ਉਸ ਵੇਲੇ ਤਕ ਅਧਿਆਤਮਕ ਕਥਨ ਸਭ ਝੂਠ ਹੀ ਗੁਜ਼ਰਦਾ ਹੈ।[311]

ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਲਈ ਪੁਰਖ ਦੀ ਵਾ 'ਪੁਰਖ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ।[312] ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪੁਰਖ ਦੇ ਭਿੰਨ 2 ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ[313] ਨਿਰਲੇਪ,[314] ਅਗਮ ਅਗੋਚਰ,[315] ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ,[316] [317] ਦਾਤਾ, ਸਭ ਥਾਂਈ ਵਿਆਪਕ[318] ਦਸਵੇਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਚ ਵਸਦਾ[319] ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲਿਆ ਉਸ ਲਈ ਦੁਖ ਸੁਖ ਨੂੰ ਇਕ ਸਮਾਨ ਹਨ।[320] ਉਸ ਆਦਿ ਪੁਰਖ ਨੂੰ ਜੋ ਜੀਵ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਸਿਮਰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।[321] ਗੁਰੂ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ[322] ਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਜੀਵ ਦਾ ਮਨ ਪੂਰੇ ਗੁਰੂ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਵਿਚ ਸਮਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਦਿ ਪੁਰਖ ਗੁਰੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਗਈ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।[323] ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਅਲਖ ਪੁਰਖ ਨੂੰ[324] ਨਮਸਕਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਭੇਤਾਂ ਦਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਲਭਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਨਵੀਂ ਤਰਾਂ ਦੇ ਵੇਸ ਵਰਤਾ ਕੇ ਆਪ ਹੀ ਵੇਖਦਾ ਹੈ।

---

311. ਅਲਖ ਪੁਰਖੁ ਮੇਰੀ ਦ੍ਰਿਸਟੀ ਸਮਾਨਾ, ਐਸਾ ਗੁਣਾ ਅਪੂਰਾ।
ਜਬ ਲਗੁ ਪੁਰਖਾ ਤਨਮਨ ਨਹੀਂ ਨਿਪਜੈ, ਕਥੇ ਬਾਦੇ ਸਭ ਕੂੜਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 223.2

312. ੧ਓ ਸਤਿਨਾਮ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ.....। ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਪੰਨਾ 1

313. ਤੂੰ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖੁ ਨਾਹਿ ਸਿਰਿ ਕਾਲਾ। ਉਹੀ ਪੰਨਾ 1038

314. ੳ) ਤੂੰ ਪੁਰਖੁ ਅਲੇਖ ਅਗਮ ਨਿਰਾਲਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1038
ਅ) ਪੁਰਖੁ ਅਲੇਖੁ ਸਚੇ ਦੀਵਾਨਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1039.

315. ਆਪ ਅਗੋਚਰੁ ਪੁਰਖੁ ਨਿਰਾਲਾ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 838

316. ਸਰਬ ਨਿਰੰਜਨ ਪੁਰਖੁ ਸੁਜਾਨਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1039

317. ਜਗ ਜੀਵਨੁ ਦਾਤਾ ਪੁਰਖੁ ਬਿਧਾਤਾ ਸਹਜਿ ਮਿਲੈ ਬਨਵਾਰੀ। ਉਹੀ ਪੰਨਾ 1112

318. ਤੂੰ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖੁ ਅਗੰਮੁ ਹੈ ਰਵਿਆ ਸਭ ਠਾਈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 129

319 ਦਸਵੈ ਪੁਰਖੁ ਅਤੀਤੁ ਨਿਰਾਲਾ ਆਪੇ ਅਲਖੁ ਲਖਾਇਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1039

320. ਸਿਖਿਆ ਸੀਖੁ ਏਕੁ ਹੈ ਬੂਝੈ ਪੁਰਖ ਸੁਜਾਣੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 937

321. ਆਦਿ ਪੁਰਖ ਅਪਰੰਪਰੁ ਸੋ ਪ੍ਰਭੁ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਰਿਦੈ ਲੈ ਪਾਰਿ ਪਾਇਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 906

322. ੳ) ਪੁਰਖੁ ਅਤੀਤੁ ਵਸੈ ਨਿਹਕੇਵਲੁ ਗੁਰ ਪਰਚੈ ਪੁਰਖੁ ਮਿਲਾਇਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1040
ਅ) ਆਦਿ ਪੁਰਖੁ ਅਪਰੰਪਰੁ ਪਿਆਰਾ ਸਤਿਗੁਰਿ ਅਲਖੁ ਲਖਾਇਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 436.
ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾ ਲਈ ਵੇਖੋ ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 469., 1014, 1937

323. ਮਨ ਮਾਣਿਆ ਹਰਿ ਰਸਿ ਮੇਰਾ। ਗੁਰੁ ਪੂਰੇ ਸਚੁ ਸਮਾਇਆ।
ਗੁਰ ਆਦਿ ਪੁਰਖੁ ਹਰਿ ਪਾਇਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 879.

324. ਆਦੇਸੁ ਬਾਬਾ ਆਦੇਸੁ।
ਆਦਿ ਪੁਰਖ ਤੇਰਾ ਅੰਤੁ ਨ ਪਾਇਆ ਕਰਿ ਕਰਿ ਦੇਖਹਿ ਵੇਸ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 469.

ਓਅੰਕਾਰ ਬ੍ਰਹਮ: ਓਅੰਕਾਰ ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਹੋਰ ਅਰਥਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਕ ਅਰਥ 'ਬ੍ਰਹਮ' ਅਤੇ 'ਪ੍ਰਣਵ[325] ਵੀ ਹੈ। ਛਾਂਦੋਗਯ[326] ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚ ਓਅੰਕਾਰ ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਾਂਡੂਕਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ[327] ਅਨੁਸਾਰ ਓਅੰਕਾਰ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਤ੍ਰੈਕਾਲ ਅਤੀਤ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਓਅੰਕਾਰ ਹੀ ਹੈ।

ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਓਅੰਕਾਰ ਦੇ ਉਸ ਸਰੂਪ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਗਿਆਨ ਮਾਰਗੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬ੍ਰਹਮ ਲਈ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੋਰਖਨਾਥ ਦਾ ਓਅੰਕਾਰ ਨਿਰਾਕਾਰ ਹੈ। ਉਹ ਨਾ ਸੂਖਮ ਹੈ ਨਾ ਸਥੂਲ। ਉਹ ਨਾ ਬ੍ਰਿਖ ਹੈ ਨਾ ਉਸ ਦੇ ਪੱਤੇ ਹਨ। ਨਾ ਉਹ ਡਾਲਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਫੁੱਲ ਹਨ। ਨਾ ਉਸ ਦਾ ਮੂਲ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਹਨ। ਨਾ ਉਹ ਵੇਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਉਹ ਬ੍ਰਿਛ ਹੈ। ਨਾ ਉਸ ਦੀ ਕੋਈ ਸਾਖੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਨਾ ਉਹ ਗੁਰੂ ਹੈ ਨਾ ਉਹ ਚੇਲਾ ਹੈ।[328] ਸਭ ਕੁਝ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਓਅੰਕਾਰ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਨਾਭੀ ਵਿਚ ਹੈ ਉਹ ਹੀ ਦੇਵਤਾ ਤੇ ਉਹ ਹੀ ਗੁਰੂ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਧੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਸੰਭਵ ਹੈ।[329] ਸਭ ਕੁਝ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਉਸ ਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ।[330] 'ਓਅੰਕਾਰ' ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਣਨ ਨਾਲ ਉਸ ਜੋਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਸਭ ਪਾਸੇ ਪਸਰੀ ਹੋਈ ਹੈ।[331] ਉਸ ਤੋਂ ਹੀ ਨਾਦ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਹੋਈ ਹੈ।[332]

---

325. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਡਾ: ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਪੰਨਾ 138
326. ਛਾਂਦੋਗਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, 2.23.3
327. ਮਾਂਡੂਕਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, 1
328. ਓਂਕਾਰ ਨਿਰਾਕਾਰ ਸੂਖਿਮ ਨ ਅਸਥੂਲੰ, ਬੇਲ ਨ ਪਤ ਡਾਲੇ ਨਹੀਂ ਫੂਲੰ।
ਡਾਲ ਨ ਮੂਲ ਨ ਬ੍ਰਿਖ ਨ ਬੇਲਾ, ਸਾਖੀ ਨ ਸਬਦ ਗੁਰੂ ਨਹੀਂ ਚੇਲਾ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਪੰਨਾ 142, 35
329. ਓਂਕਾਰ ਅਠੇ ਧਾਤੂਮੂਲ ਮੰਤ੍ਰ ਧਾਰਾ, ਓਂਕਾਰ ਬਿਆਪੀ ਲੈ ਸਕਲ ਸੰਸਾਰਾ।
ਓਂਕਾਰ ਨਾਭੀ ਹ੍ਰਿਦੈ ਦੇਵ ਗੁਰੂ ਸੋਈ। ਓਂਕਾਰ ਸਾਧੇ ਬਿਨਾਂ ਸਿਧੀ ਨ ਹੋਈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 127.2
330. ਓਂਕਾਰ ਦਿਸਾ ਭਈ ਉਤਪਤੀ ਸਰੀਰ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 204.58
331. ਓਂਕਾਰ ਮਧੇ ਜੋਤਿ ਜਾਣੀ ਏ, ਉਰਮ ਪੂਰਮ ਜੋਤਿ ਜਾਲਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 221
332. ਅਵਧੂ ਓਂਕਾਰ ਉਪਜਤੇ ਨਾਦੰ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 200.36.

ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜਪੁਜੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ '੧ੴ' ਇਕ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਡਾਕਟਰ ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਨੇ '੧ੴ' ਦੇ ਅਰਥ ' ਇਕ ਹੈ ਉਹ ਜਿਸ ਦਾ ਵਾਚਕ ਓਮ ਸ਼ਬਦ ਹੈ,' ਕੀਤੇ ਹਨ।[333] ਡਾ: ਜੈ ਰਾਮ ਮਿਸ਼ਰ ਨੇ ਓਅੰਕਾਰ ਦਾ ਲੱਛਣ ਦਸਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਥੇ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਇਕ, ਸਤਿ ਸਰੂਪ, ਨਿਰਭੈ, ਨਿਰਵੈਰ, ਅਜੋਨੀ ਆਦਿ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਉਥੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਰਤਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਾਲਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਓਅੰਕਾਰ ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਰਥਕ ਸੱਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ, ਉਹ ਕੁਝ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵੀ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਓਅੰਕਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਨਿਰਾਕਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਪਤੰਜਲੀ ਦੇ ਯੋਗ ਸੂਤਰ ਵਿਚ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[334] ਪਰਮ ਸੱਤਾ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਆਰੋਪ ਓਅੰਕਾਰ ਵਿਚ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਇਕਾਮਿਕਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਹੈ।[335]

ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਓਅੰਕਾਰ ਤੋਂ ਸਭ ਕੁਝ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦਸੀ ਗਈ ਹੈ। ਅਤੇ ਓਮ, ਨਮੋ ਅੱਖਰ ਉਸ ਅਬਿਨਾਸ਼ੀ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਤਿੰਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪਤੀ ਹੈ।[336] ਇਹ ਉਹ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸਭ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸਮਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।[337] ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਰੱਬੀ ਰਹਿਣੀ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ। ਉਹ ਸੱਚ ਦੁਆਰਾ ਓਅੰਕਾਰ ਵਿਚ ਸਮਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[338]

ਸ਼ਬਦ ਬ੍ਰਹਮ: ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਿਗਵੇਦ,[339] ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ[340] ਤੇ ਗੀਤਾ[341] ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਥ-ਜੋਗੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਬਦ ਬ੍ਰਹਮ ਸਭ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਚੇਤਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰਕੇ ਬੈਖਰੀ ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[342] ਹਠਯੋਗ ਵਿਚ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਸਾਧਨਾ ਹੈ ਉਸ ਧਾਰਣਾ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਜੋਗੀਆਂ ਦਾ ਇਹ ਯਕੀਨ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਬਦ 'ਮੂਲਾਧਾਰ ਚੱਕਰ' ਤੋਂ ਉਪਰ ਵਲ ਉਠਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੀ ਬਹਿਰਮੁਖੀ ਬਿਰਤੀ ਨੂੰ ਰੋਕ ਕੇ ਸੁਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ 'ਅਨਹਦ ਨਾਦ' ਹੈ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹੋ ਹੀ ਪ੍ਰਣਵਵਾਦ ਹੈ।[343]

---

333. ਜਪੁਜੀ ਸਟੀਕ, ਪੰਨਾ 22
334. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ 62
335. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਡਾ: ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ। ਪੰਨਾ 138
336. ਓਅੰਕਾਰਿ ਬ੍ਰਹਮਾ ਉਤਪਤਿ। ਓਅੰਕਾਰੁ ਕੀਆ ਜਿਨਿ ਚਿਤਿ।
ਓਅੰਕਾਰਿ ਸੈਲ ਜੁਗ ਭਏ। ਓਅੰਕਾਰਿ ਬੇਦ ਨਿਰਮਏ। ਓਅੰਕਾਰਿ ਸਬਦਿ ਉਧਰੇ ।ਓਅੰਕਾਰਿ
ਗੁਰਮੁਖਿ ਤਰੇ॥ ਓਨਮ ਅਖਰ ਸੁਣਹੁ ਬੀਚਾਰੁ। ਓਨਮ ਅਖਰੁ ਤ੍ਰਿਭਵਣ ਸਾਰੁ।
ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 929/30
337. ਏਅੰਕਾਰੁ ਅਵਰੁ ਨਹੀਂ ਦੂਜਾ ਨਾਨਕ ਏਕੁ ਸਮਾਈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 930
338. ਬਿਨੁ ਸਬਦੈ ਆਚਾਰੁ ਨ ਕਿਨ ਹੀ ਪਾਇਆ। ਗੁਰਮੁਖਿ ਓਅੰਕਾਰਿ ਸਚਿ ਸਮਾਇਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1285
339. ਰਿਗ ਵੇਦ, 1.64.10
340. ਕਠ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, 1.2.16
341. ਗੀਤਾ, 8. 3.
342. ਸਾਰਦਾ ਤਿਲਕ, ਪੰਨਾ 12
343. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੇ ਨਿਰਗੁਣਧਾਰਾ, ਪੰਨਾ 79

ਪਾਤੰਜਲੀ ਨੇ 'ਤਸਯ ਵਾਚਕਮ ਪ੍ਰਣਵਹ' ਕਹਿ ਕੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਸ਼ਬਦ-ਸਰੂਪਤਾ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਹੈ।[344] ਆਚਾਰੀਆ ਸ਼ੰਕਰ ਨੇ ਵੀ ਬ੍ਰਹਮ ਸੂਤਰ ਦੇ ਭਾਸ਼ਯ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਮੰਨੀ ਹੈ।[345]

ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਹੀ ਤਾਲਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਹੀ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਪਰਮਤੱਤ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰ ਕੇ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਧਾਰਾ ਹੀ ਸੂਖਮ ਪਰਮਤੱਤ ਉਪਰ ਸਥੂਲ ਪਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮੂਲ ਸਥਾਨ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਧਾਰਾ ਨੂੰ ਪਕੜ ਕੇ ਹੀ ਵਾਪਸ ਆਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਹੀ ਕੁੰਜੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਤਾਲਾ ਖੋਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਪਰਮਤੱਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਦੇ ਮਨਨ-ਚਿੰਤਨ ਨਾਲ ਹੀ ਖੁਲ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਅੰਦਰਲਾ ਸ਼ਬਦ(ਨਾਦ) ਇਸ ਸ਼ਬਦ(ਗੁਰੂ ਉਪਦੇਸ਼) ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਚੇਤੀਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਥੂਲ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਸੂਖਮ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਪਛਾਣ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਥੂਲ ਸ਼ਬਦ ਸੂਖਮ ਮੂਲ ਸ਼ਬਦ ਅੰਦਰ ਸਮਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[346] ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਮਨਨ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਸਥਿਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ' ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਗਿਣਤੀ ਅਨੇਕਾਂ ਰਾਜੇ ਵੀ ਨੇ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਪਰਜਾ ਵਿਚੋਂ ਕਿਤਨੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।[347] ਅਸਲ ਜੋਗੀ ਦੀ ਇਹੋ ਪਛਾਣ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਉਪਰ ਵਿਚਾਰ ਕਰਕੇ ਉਸ ਤੇ ਹੀ ਅਮਲ ਕਰਦਾ ਹੈ।[348] ਜਦੋਂ ਸਾਧਕ ਅੰਦਰ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮਾਇਆ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਫਿਰ 'ਅਦੇਖ' ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੋਗੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਮੋ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।[349] ਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਦੀਵੇ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[350]

---

344. ਯੋਗ ਸੂਤਰ, 1.27

345. ਬ੍ਰਹਮ ਸੂਤਰ ਭਾਸ਼ਯ, 1.3.28

346. ੳ) ਸਬਦਹਿ ਤਾਲਾ ਸਬਦਹਿ ਕੂੰਚੀ, ਸਬਦਹਿ ਸਬਦ ਜਗਾਯਾ।
ਸਬਦਹਿ ਸਬਦ ਸੂੰ ਪਰਚਾ ਹੂਆ, ਸਬਦਹਿ ਸਬਦ ਸਮਾਯਾ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 27
ਅ) ਓ ਸਬਦਹਿ ਤਾਲਾ ਸਬਦਹਿ ਕੂੰਚੀ। ਸਬਦਹਿ ਸਬਦ ਭਯਾ ਉਜਿਯਾਲਾ।
ਕਾਂਟਾ ਸੇਤੀ ਕਾਂਟਾ ਖੂਟੈ ਕੂੰਚੀ ਸੇਤੀ ਤਾਲਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 223

347. ਸਬਦ ਹਿਏ ਅਵਧੂ ਸਬਦ ਛਿਏ, ਸਬਦੈ ਸੀਝੰਤ ਕਾਯਾ,
ਨਿਨਾਣਵੈ ਕੋੜਿ ਰਾਜਾ ਮਸਤਕ ਮੁੰਡਾਇਲੇ। ਪਰਜਾ ਕਾ ਅੰਤ ਨਾ ਪਾਯਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 66.129

348. ਜੋਗੇਸਰ ਕੀ ਇਹੋ ਪਰਛਿਆ ਸਬਦ ਵਿਚਾਰਯਾ ਖੇਲੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 106,254

349. ਅਵਧੂ ਸਬਦ ਚੀਨੈ ਸਕਤਿ ਸੋਵੈ। ਅਦੇਖ ਰੂਪ ਮੈਂ ਆਪਾ ਜੋਵੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 211.98

350. ਅਵਧੂ ਗਿਆਨ ਸੇ ਦੀਵਾ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਕਾਸ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 214.16

ਡਾ: ਗੋਵਿੰਦ ਤ੍ਰਿਗੁਣਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਤੰਤਰ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ 'ਨਾਦ' ਅਤੇ 'ਬਿੰਦੂ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਤੰਤਰਾਂ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਨਾਦ-ਸਰੂਪੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।[351] ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਾਦ, ਨੂੰ 'ਓਅੰਕਾਰ" ਦੇ ਵਿਅਕਤ ਰੂਪ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਅਤੇ ਮਹਾਂਦੇਵ ਸਭ ਲੀਨ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਰਖਿਆ ਸਹਜ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਨਾਦ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਰੂਪੀ ਨਗਰੀ ਵਿਚ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਹੀ ਨਿਰਵਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।[352]

ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ " ਸਿਧ ਗੋਸ਼ਟਿ" ਵਿਚ ਸਿੱਧਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਿ ਸ਼ਬਦ ਰਾਹੀਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਸਾਰ ਸਾਗਰ ਤੋਂ ਤਰੀਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਟਿਕਾਣਾ ਕਿਥੇ ਹੈ,[353] ਦਾ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਵਾਸਾ ਹਰ ਇਕ ਦੇ ਅੰਦਰ ਤੇ ਹਰ ਥਾਂ ਤੇ ਹੈ। ਜਿਧਰ ਵੀ ਵੇਖੀਦਾ ਹੈ ਉਧਰ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਵਾਸਾ ਹਰ ਥਾਂ ਇਸ ਲਈ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰ-ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਵਾਸਾ ਵੀ ਹਰ ਥਾਂ ਹੈ। ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਐਸੀ ਕਲਾ ਨਾਲ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਲਾ ਦਿਸਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਜਿਸ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਹਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਵਾਸਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਅੰਦਰੋਂ ਸਭ ਭਰਮ ਭੁਲੇਖੇ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦਾ ਤਨ ਮਨ ਨਿਰਮਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਨਾਮ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚ ਵਸਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ-ਸ਼ਬਦ ਦੁਆਰਾ ਭਵ-ਸਾਗਰ ਤਰੀਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਹਰ ਥਾਂ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਵਿਆਪਕ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਉਸ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਵਰਨ ਚਿਹਨ ਨਹੀਂ ਤੇ ਜੋ ਮਾਇਆ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਉਪਰ ਹੈ।[354] ਇਸ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਕਰਮ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਕਮਾਈ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਸਭ ਮੋਹ ਹੈ ਉਹ ਜੀਵ ਸ਼ਬਦ

---

351. ਹਿੰਦੀ ਕੀ ਨਿਰਗੁਣ ਕਾਵਿਧਾਰਾ ਔਰ ਉਸ ਕੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪ੍ਰਿਸ਼ਠਭੂਮੀ, ਪੰਨਾ 415

352. ਨਾਦੇ ਲੀਨ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨਾਦੇ ਲੀਨਾ ਨਰ ਹਰਿ, ਨਾਦੇ ਲੀਨਾ ਉਮਾਪਤਿ ਜੋਗ ਲਿਯੇ ਧਰਿ ਧਰਿ।
ਨਾਦ ਹੀ ਤੈ ਆਛੈ ਬਾਪੂ ਸਬ ਕਛੂ ਨਿਧਾਨਾ, ਨਾਦ ਹੀ ਥੈ ਪਾਇਏ ਪਰਮ ਨਿਰਵਾਣਾ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ
ਪੰਨਾ 127

353. ਸੁ ਸਬਦ ਕਾ ਕਹਾ ਵਾਸੁ ਕਥੀਅਲੇ ਜਿਤੁ ਤਰੀਐ ਭਵਜਲੁ ਸੰਸਾਰੋ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 944

354. ੳ) ਸੁ ਸਬਦਿ ਕਉ ਨਿਰੰਤਰਿ ਵਾਸੁ ਅਲਖੰ ਜਹ ਦੇਖਾ ਤਹ ਸੋਈ।
ਪਵਨ ਕਾ ਵਾਸਾ ਸੁੰਨ ਨਿਵਾਸਾ ਅਕਲ ਕਲਾ ਧਰ ਸੋਈ।
ਨਦਰਿ ਕਰੇ ਸਬਦੁ ਘਟ ਮਹਿ ਵਸੈ ਵਿਚਹੁ ਭਰਮੁ ਗਵਾਏ।
ਤਨੁ ਮਨੁ ਨਿਰਮਲੁ ਬਾਣੀ ਨਾਮੋ ਮੰਨਿ ਵਸਾਏ।
ਸਬਦਿ ਗੁਰੂ ਭਵ ਸਾਗਰ ਤਰੀਐ ਇਤ ਉਤ ਏਕੋ ਜਾਣੈ।
ਚਿਹਨੁ ਵਰਨੁ ਨਹੀਂ ਛਾਇਆ ਮਾਇਆ ਨਾਨਕ ਸਬਦੁ ਪਛਾਣੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 944
ਅ) ਸੁ ਸਬਦੁ ਨਿਰੰਤਰਿ ਨਿਜ ਘਰਿ ਆਛੈ ਤ੍ਰਿਭਵਣ ਜੋਤਿ ਸੁ ਸਬਦਿ ਲਹੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 945

ਦੁਆਰਾ ਮੁਕਤੀ ਉੱਚੀ ਮੱਤ ਤੇ ਉੱਚੀ ਪਦਵੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।[355] ਸਾਰੇ ਕਰਮ ਕਾਂਡ, ਸੁੱਚ, ਸੰਜਮ, ਜਪ ਤਪ ਤੇ ਤੀਰਥ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਹੀ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।[356] ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਘੜਨ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਦਸਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਜਤ-ਰੂਪ ਭੱਠੀ ਹੋਵੇ, ਧੀਰਜ ਰੂਪੀ ਸੁਨਿਆਰ ਹੋਵੇ, ਮਤ-ਰੂਪ ਅਹਰਣ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਗਿਆਨ-ਰੂਪ ਹਥੌੜਾ ਹੋਵੇ, ਪ੍ਰਭੂ-ਭੈ ਦੀ ਖਲ(ਧੌਂਕਣੀ) ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਕਰੜੀ ਘਾਲਣਾ ਰੂਪ ਅੱਗ ਹੋਵੇ, ਪ੍ਰੇਮ ਰੂਪ ਭਾਂਡਾ (ਕੁਠਾਲੀ) ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਕੁਠਾਲੀ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਨਾਮ ਢਾਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਹੀ ਸੱਚੀ ਟਕਸਾਲ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਘੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਹੀ ਕੇਵਲ ਇਹ ਕਾਰ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮਿਹਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਨਿਹਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।[357]

ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਜਗਤ ਦੀ ਕੋਈ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਰੂਪ ਕੁਲ-ਰਹਤ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਸੀ।[358] ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪ ਹੋ ਕੇ ਜਗਤ ਦਾ ਰੰਗ, ਰੂਪ ਤੇ ਭੇਖ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਸਮਾਈ ਬੈਠਾ ਹੈ।[359] ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਸਥਿਰ ਹੈ, ਹੋਰ ਸ਼ਬਦ ਜੋ ਬੋਲੀਦਾ ਹੈ, ਨਾਸ਼ਵੰਤ ਹੈ। ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣੇਗਾ ਜਿਵੇਂ ਜੋਗੀ ਕੰਦ ਮੂਲ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਂਦਾ ਹੈ।[360] ਜੋ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸੱਚੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸੱਚਾ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਹਰ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਪਛਾਣੀਦਾ ਹੈ।[361] ਇਸ ਜੋਤਿ

---

355. ਇਨਿ ਜਗ ਮਹਿ ਸਬਦੁ ਕਰਣੀ ਹੈ ਸਾਰੁ। ਬਿਨੁ ਸਬਦੈ ਹੋਰੁ ਮੋਹੁ ਗੁਬਾਰੁ।
ਸਬਦੇ ਨਾਮੁ ਰਖੈ ਉਰਿਧਾਰਿ। ਸਬਦੇ ਗਤਿ ਮਤਿ ਮੋਖ ਦੁਆਰਾ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 1342

356. ੳ) ਸਗਲੇ ਕਰਮ ਧਰਮ ਸੁਚਿ ਸੰਜਮ ਜਪ ਤਪ ਤੀਰਥ ਸਬਦਿ ਵਸੇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1332
ਅ) ਸੇਵਾ ਸੁਰਤਿ ਸਬਦਿ ਵੀਚਾਰਿ। ਜਪੁ ਤਪੁ ਸੰਜਮੁ ਹਉਮੈ ਮਾਰਿ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 134
ੲ) ਗੁਰਮੁਖਿ ਜੋਗ ਕਮਾਵੈ ਅਉਧੂ ਜਤੁ ਸਤੁ ਸਬਦਿ ਵੀਚਾਰੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 908

357. ਜਤੁ ਪਾਹਾਰਾ ਧੀਰਜੁ ਸੁਨਿਆਰੁ, ਅਹਰਣਿ ਮਤਿ ਵੇਦੁ ਹਥੀਆਰੁ।
ਭਉ ਖਲਾ ਅਗਨਿ ਤਪ ਤਾਉ। ਭਾਂਡਾ ਭਾਉ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਤਿਤੁ ਢਾਲਿ।
ਘੜੀਐ ਸਬਦੁ ਸਚੀ ਟਕਸਾਲ। ਜਿਨ ਕਉ ਨਦਰਿ ਕਰਮੁ ਤਿਨ ਕਾਰ।
ਨਾਨਕ ਨਦਰੀ ਨਦਰਿ ਨਿਹਾਲ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 8

358. ਰੂਪੁ ਨ ਰੇਖਿਆ ਜਾਤਿ ਨ ਹੋਤੀ ਤਉ ਅਕੁਲੀਣਿ ਰਹਤਉ ਸਬਦੁ ਸੁਸਾਰੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 945

359. ਵਰਨੁ ਭੇਖੁ ਅਸਰੂਪੁ ਸੁ ਏਕੋ ਸਬਦੁ ਵਿਡਾਣੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 945-46

360. ਏਕੋ ਸਬਦੁ ਦੂਜਾ ਹੋਰੁ ਨਾਸਤਿ ਕੰਦ ਮੂਲਿ ਮਨੁ ਲਾਵਸਿਤਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 155

361. ੳ) ਸਚਾ ਦੂਰਿ ਨ ਜਾਣੀਐ ਘਟਿ ਘਟਿ ਸਬਦੁ ਪਛਾਣੈਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 581
ਅ) ਸਚੁ ਸਬਦੁ ਪਛਾਣਹੁ ਦੂਰਿ ਨ ਜਾਣਹੁ ਜਿਨਿ ਏਹ ਰਚਨਾ ਰਾਚੀ। ਉਹੀ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 581

ਦਾ ਮਾਲਕ ਨਿਰਮਲ ਹੈ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਉਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਕੀਤਿਆਂ ਹੀ ਉਧਾਰ ਦਸਦੀ[362] ਹੈ। ਜੀਵ ਦਾ ਨਿਸਤਾਰਾ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਕਲਪ ਨਾਂਹ-ਦੁਣਾ ਕਾਬੀਲ[363] ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਪਾਗਲ ਹੋਇਆ ਫਿਰਦਾ[364] ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਵਿਕਾਰ ਛੁੱਟ ਜਾਣ ਨਾਲ ਜੀਵ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਰੂਪ ਹੋ[365] ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਨਾਦ, ਅਨਹਦ ਨਾਦ ਆਦਿ ਯੋਗਿਕ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਲਿਆ ਕੇ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ।

<u>ਨਾਦ-ਬਿੰਦੂ, ਸੂਖਮ:</u> ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਾਦ ਅਤੇ ਬਿੰਦੂ ਦਾ ਜਿਵੇਂ ਸਾਧਨਾਤਮਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਰਨਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਵੇਂ ਇਸ ਦਾ ਸੂਖਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਨਿਰੂਪਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਨਾਦ ਸੂਖਮ ਸ਼ਬਦ-ਤੱਤ ਦਾ ਕਰਮੀ ਸਰੂਪ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸਥੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਇਹ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਸਥੂਲ ਸਰੂਪ ਮੁਕ-ਜੋਮੇ ਬਣ ਮੁੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹੇਠਾਂ ਵਲ ਨੂੰ ਉਤਰਦਾ ਹੋਇਆ ਬਿੰਦੂ ਉਪਰਗਾਮੀ (ਆਕਾਸ਼ ਵਲ ਨੂੰ ਜਾਣ ਵਾਲਾ)[366] ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਦ ਸਭ ਕੁਝ ਦਾ ਅਧ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਨਿਰਵਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ[367] ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਨਾਦ ਅਤੇ ਬਿੰਦੂ ਸਮੋਏ ਹੋਏ ਹਨ ਉਸ ਦਾ ਹਰ ਕੋਈ ਸੇਵਕ ਬਣਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦਾ[368] ਹੈ। ਬਿੰਦੂ 'ਸ਼ਿਵ' ਸਰੂਪ ਵੀ ਦਸਿਆ ਗਿਆ[369] ਹੈ। ਨਾਦ ਬਿੰਦੂ ਤੋਂ ਨਾਮ ਦੀ ਉਤਪਤੀ[370] ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬਿੰਦੂ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਆਸਮਾਨ ਦਸਵਾਂ ਦੁਆਰ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਾਦ ਦਾ[371] ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਹਾਂਬਿੰਦੂ ਨੂੰ ਵੀ ਸੂਖਮ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ[372] ਹੈ।

331427

---

362. ਨਿਰਮਲੁ ਮੈਲ ਨ ਲਾਗੈ ਸਬਦਿ ਰਤੇ ਪਤਿ ਹੋਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 19
363. ੳ) ਮਨ ਕੇ ਸਬਦਿ ਤਰਸੁ ਕਿਉ ਹੋਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 19
ਅ) ਏਕ ਸਬਦਿ ਰਾਤੇ ਸਚਿ ਸਮਾਹਿ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1343
ੲ) ਜਿਨਿ ਕਿਛੁ ਕੀਆ ਸੋਈ ਜਾਣੈ ਸਬਦੁ ਬੀਚਾਰਿ ਭਉ ਸਾਗਰੁ ਤਰੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1342
364. ਬਿਨੁ ਸਬਦੈ ਜਗੁ ਬਉਰਾਨੰ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 635
365. ਸਬਦੁ ਬੀਚਾਰਿ ਭਏ ਨਿਰੰਕਾਰੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 904
366. ਉਰਧੰਤ ਨਾਦੰ ਪਤੰਤ ਬਿੰਦੰ, ਕਹੀ ਲੈ ਤਣਿ ਚੰਦ੍ਰਸਿ ਜਿੰਦ, ਗੋਰਖਬਾਣੀ, 41.55
367. ਨਾਦ ਬੰਧੈ ਪਾਇਏ ਪਰਮ ਨਿਰਬਾਣਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 127.12
368. ਨਾਦ ਬਿੰਦ ਜਾਕੇ ਘਟਿ ਜਰੈ, ਤਾਕੀ ਸੇਵਾ ਪਾਰਬਤੀ ਕਰੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 26.19
369. ਸਕਤੀ ਰੂਪੀ ਰਜ ਅਛੈ ਸਿਵ ਰੂਪੀ ਬਿੰਦ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 127.12
370. ਨਾਦ ਬਿੰਦ ਤੇ ਨਾਮ ਉਤਪਤੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 259.
371. ਗਗਨੇ ਰਹਾਂਤਿ ਬਿੰਦ ਕਾ ਵਾਸ, ਸਾਤਕਿ ਗੋਰਖਨਾਥ ਕਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 146.18
372. ਬਿੰਦ ਬਿੰਦ ਸਬ ਕੋਇ ਕਹੈ। ਮਹਾਂਬਿੰਦ ਕੋਇ ਬਿਰਲਾ ਕਹੈ।
ਇਹ ਬਿੰਦ ਭਰੋਸੇ ਲਾਵੈ ਧੀਯ। ਆਸਿਰਿ ਕੋਣ ਨ ਹੋਵੇ ਸੀਧ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 102,237.

ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਾਰਾਇਣ ਦਾ ਬ੍ਰਹਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਾਂ ਮਾਤ੍ਰ ਹੀ ਵਰਣਨ ਹੋਇਆ ਹੈ ਪਰ ਜਿਥੇ ਜਿਥੇ ਇਸ ਦੇ ਬਾਰੇ ਜ਼ਰੂਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿਸੇ ਨਾਰਾਇਣ-ਰੂਪ ਨਿਰੰਕਾਰ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂ-ਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਨਿਰਗੁਣ ਤੇ ਸਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰੇ ਉਹ ਵੀ ਉਹੀ ਆਤਮਕ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਗਿਆਨ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਆਇਆਂ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।[373] ਇਥੇ ਨਾਰ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂ ਪੈਰ, ਕਰਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤ ਕੇ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਉਹ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਕੇਵਲ ਵਿਸ਼ਨੂ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਸੀ।[374]

ਸੂਖਮ ਬ੍ਰਹਮ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸੂਖਮ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਈ ਰੂਪਾਂ ਤੇ ਕਈ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਪ੍ਰਿਸ਼ਠਭੂਮੀ ਦਾ, ਸੰਖੇਪ ਵਰਣਨ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਧਾਰਮਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ, ਵਿਵੇਚਨ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘਟ ਹੈ ਪਰ ਜਿਥੇ ਜਿਥੇ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ, ਹੈ ਉਹ 'ਆਕਾਸ਼' ਜਾਂ 'ਤਾਮਸਿ' ਦੇ ਅਰਥ ਵਿਚ ਹੀ।[375] ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਅਨੇਕ ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਨਾਂ 'ਸੂਖਮ' ਵੀ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।[376] ਟੀਕਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਸੂਖਮ ਹੈ।[377] ਡਾ: ਗੋਬਿੰਦ ਤ੍ਰਿਗੁਣਾਇਤ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੇ ਇਸ ਕਥਨ ਤੇ ਬੋਧਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੋਵੇ ਪਰ ਇਹ ਤਾਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਸੂਖਮ ਕਹਿਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਥਾਂ ਜੋਗੀਆਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ।[378] ਸੂਖਮਵਾਦ ਦੇ ਪਰੰਪਰਾਮਈ ਵਿਕਾਸ-ਧਾਰਣਾ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਵੇਦਾਂਤ ਵਿਚ ਸੂਖਮ ਨਾਸਤਕ ਚਾਰਵਾਕ,[379] ਮਹਾਂਯਾਨ ਵਿਚ ਆਸਤਿਕ ਤੱਤ,[380] ਨਾਗਾਰਜੁਨ ਦੇਵਤਾ,

---

373. ਨਾਰ ਵਿਚ ਕੀ ਸੁਰਤਿ ਸਮਾਇ।
ਸਤਿਗੁਰੂ ਸੇਵਿ ਪਰਮ ਪਦੁ ਪਾਇ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ,ਪੰਨਾ 352

374. ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 352(ਫੁਟ ਨੋਟ)

375. ਹਿੰਦੀ ਕੀ ਨਿਰਗੁਣ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਔਰ ਉਸ ਕੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪ੍ਰਿਸ਼ਠਭੂਮੀ,ਪੰਨਾ 703

376. ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਕੋਸ਼, ਸੰ: ਧੀਰੇਂਦਰ ਵਰਮਾ,ਪੰਨਾ 768

377. ਵਿਸ਼ਨੂ ਸਹਸ੍ਰਨਾਮ ਭਾਸ਼੍ਯ, ਸ਼ੰਕਰ ਭਾਸ਼੍ਯ,ਪੰਨਾ 213-14

378. ਹਿੰਦੀ ਕੀ ਨਿਰਗੁਣ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਔਰ ਉਸ ਕੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪ੍ਰਿਸ਼ਠਭੂਮੀ,ਪੰਨਾ 705

379. ੳ) ਵੇਦਾਂਤ ਸੂਤਰ, 2.18 26
ਅ) ਹਿੰਦੀ ਕੀ ਨਿਰਗੁਣ ਕਾਵਿਧਾਰਾ ਔਰ ਉਸ ਕੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪ੍ਰਿਸ਼ਠਭੂਮੀ,ਪੰਨਾ 704

380. ੳ) ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ,ਡਾ: ਬਲਦੇਵ ਉਪਾਧਿਆਇ ਪੰਨਾ 219
ਅ) ਬੋਧ ਦਰਸ਼ਨ ਡਾ: ਬਲਦੇਵ ਉਪਾਧਿਆਇ ਪੰਨਾ 365-67
ੲ) ਸਿਖ ਸਾਹਿਤ, ਧਰਮਵੀਰ ਭਾਰਤੀ,ਪੰਨਾ 336

ਅਦਵੈਤਾ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਚਾਰ ਕੋਟੀਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਤੱਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ (ਕੀਤੀ)[381] ਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਬੋਧਾਂ ਸਿਧਾਂ ਵਿਚ ਸੂਨਯ ਮੁਕੰਮਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਤਮਕ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਰਮਾਰਥ ਤੱਤ ਦਾ ਅਰਥ ਲਿਆ ਜਾਣ ਲਗ ਪਿਆ ਸੀ।[382] ਬੋਧ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਸੂਨਯ ਦੇ ਕਈ ਭੇਦ ਗਿਣੇ ਗਏ ਹਨ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਿਣਤੀ ਸੋਲ੍ਹਾਂ, ਸੋਲ੍ਹਾਂ, ਅਠਾਰਾਂ ਅਤੇ ਵੀਹ ਤਕ ਕੀਤੀ ਹੈ।[383] ਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਚਾਰ ਸੂਨਯ-ਸੂਨਯ, ਅਤਿਸੂਨਯ, ਮਹਾਸੂਨਯ ਅਤੇ ਸਰਬਸੂਨਯ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਉਲੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।[384] ਇਸ ਵਿਚ ਸੂਨਯ ਨੂੰ ਅਲੌਕਿਕ ਰੂਪ ਪਰਭਾਸ਼ਿਤ ਸਰੂਪ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਤੱਤ ਨਿਰਗੁਣਮਈ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।[385] ਹਠਯੋਗ ਪ੍ਰਦੀਪਿਕਾ ਵਿਚ ਚਾਰ ਸੂਨਯ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਚਾਰ ਭਤਰ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਜੁੜੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਬਦਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤਾਂਤਰਾਂ ਦੀ ਚਾਰ ਸੂਨਯਵਾਦੀ ਧਾਰਾ ਨਾਲ ਪੀਹੀ ਯੋਗ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈ ਸੀ। ਨਾਥਪੰਥ ਅਤੇ ਸਿਧਮਤ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਉਹ ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਰਥ ਤੱਤ ਦਾ ਹੀ ਵਾਚਕ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸਗੋਂ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਬ੍ਰਹਮ-ਰੰਧਰ, ਵੇਸ ਨਾਲ ਪਰਿਚਿਤ ਬ੍ਰਹਮ, ਸੁਖਮਣਾ ਨਾੜੀ, ਅਨਾਹਦ ਚੱਕਰ ਲਈ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।[386]

ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸੂਨਯ/ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਵਿਆਪਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਪਰ ਅਸੀਂ ਚਰਚਾ ਕਰ ਚੁਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਨਾਗਾਰਜੁਨ ਨੇ ਸੂਨਯ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਅਦਵੈਤਾਦਵੈਤ ਵਿਲੱਖਣ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ।[387] ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ "ਬਸਤੀ ਨ ਸੁੰਨੰ, ਸੁੰਨੰ ਨਾ ਬਸਤੀ" ਨਾਲ ਜੇ ਇਸ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਬਸਤੀ' ਅਤੇ 'ਨ ਬਸਤੀ' ਕ੍ਰਿਮਵਾਰ ਵਾਦੀਆਂ ਦੇ 'ਨ ਸੱਤ ਅਤੇ ਨ ਦ ਅਸਤ' ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ 'ਨ ਸੁੰਨੰ' ਅਤੇ 'ਸੁੰਨੰ, ਸੂਨਯਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਸੂਨਯ ਅਤੇ ਅਸੂਨਯ ਦੀ ਹੀ ਗੂੰਜ ਹੈ।[388] ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, 'ਤਾਂਕਾ ਨਾਮ ਧਰਿਆ ਕੋਨਾ" ਦਾ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ। ਪਰ ਸੈਵੇ' ਰਗਨਿ ਸਿਧਰ

---

381. ੳ) ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਕਾਵਿਕ, ਪੰਨਾ 1.7
ਅ) ਸਿਧ ਸਾਹਿਤ, ਡਾ: ਧਰਮਵੀਰ ਭਾਰਤੀ ਪੰਨਾ 336
382. ਸੰਤ ਕਾਵਿਨ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਪਰ ਬੋਧ ਧਰਮ ਕਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੰਨਾ 115-16
383. ਬੋਧ ਦਰਸ਼ਨ, ਡਾ: ਬਲਦੇਵ ਉਪਾਧਿਆਇ, ਪੰਨਾ 353,365,67
384. Obsecure Religious Cults, S.B. Dass, Gupta, Page 58
385. ਨਾਥ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ, ਡਾ: ਹਜਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦ੍ਵਿਵੇਦੀ, ਪੰਨਾ 94
386. ਹਠਯੋਗ ਪ੍ਰਦੀਪਿਕਾ, 4.10,4.12
387. ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 19.1
388. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 19.1

ਮਧਿ ਬਾਲਕ ਬੋਲੈ ' ਕਹਿ ਕੇ ਸੂਨਯ ਦਾ ਸਬੰਧ, ਨਾਦ ਜਾਂ 'ਸ਼ਬਦ' ਨਾਲ ਵੀ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੋਰਖਨਾਥ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸੰਸ਼ੋਧਨ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਹਠਯੋਗ ਵਿਚ ਗਗਨ ਮੰਡਲ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮਰੰਧਰ ਵਿਚ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਯੋਗ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਸਾਖਸ਼ਾਤਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਨਾਦ ਤੱਤ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੋਰਖਨਾਥ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਾਦ ਅਤੇ ਸੂਨਯ ਦੀ ਨਵੀਂ[389] ਅਦੁੱਤੀ ਜੋੜੀ ਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਮੰਨੇ ਵੀ ਇਸ ਨਾਦ ਨੂੰ ਸੂਨਯ ਦਾ ਪਰਿਆਇ ਮੰਨ ਲਿਆ ਹੈ। ਗੋਰਖਨਾਥ ਸੂਨਯ ਨੂੰ ਮਾਤਾ ਤੇ ਪਿਤਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਨ ਨਾਦ ਨਾਲ ਸਥਿਰਤਾ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜੋਗੀ ਕੇਵਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਨਿਸ਼ਚਿੰਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[390] ਸੂਨਯ ਨੂੰ ਕਰਤਾ ਤੇ ਸਰਵੱਗਤਾ ਵੀ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।[391] ਗੋਰਖਨਾਥ ਨੇ ਮਨ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਰੂਪ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਸੂਨਯ ਨੂੰ ਮਨ ਸਰੂਪੀ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਵੀ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।[392] ਇਹ ਮਨ ਸ਼ਿਵ ਹੈ, ਇਹ ਪੰਜਾਂ ਤੱਤਾਂ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਜੀਵ ਹੈ। ਮਨ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਅਸਥਾਨ ਵੀ ਨਿਰੰਜਨ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਨਾਲ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ, ਮਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਮਨ ਤੋਂ ਹੀ ਪੰਜ ਤੱਤ ਸਰੀਰ ਦਾ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[393] ਵੇਦ ਵਿਚ ਸੂਨਯ ਨੂੰ ਅਪਰੋਖ ਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।[394] ਇਕ ਹੋਰ ਥਾਂ ਤੇ ਸੂਨਯ ਦੇ ਅਨਿਰਵਚਨੀਯ ਬ੍ਰਹਮ ਰੂਪ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਨਾ ਸੂਨਯ ਹੈ ਨਾ ਅਸੂਨ, ਨਾ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਕੋਈ ਪੂਜਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜਿਥੇ, ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਨਹਦ ਨਾਦ ਦੀ ਗਰਜਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।[395]

ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੂਨਯ ਦਾ ਵਰਣਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[396] ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਥਾਂ ਵਖੋ ਵੱਖ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 'ਸਹਜ ਸੁੰਨਿ', 'ਸਮਿ ਸੁੰਨਿ' ਅਤੇ 'ਅਤੀਤ ਸੁੰਨਿ' ਹਨ।[397]

---

389. ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਤ ਕੀ ਪਰਖ, ਪਰਸ਼ੂ ਰਾਮ ਚਤੁਰਵੇਦੀ, ਪੰਨਾ 240
390. ਸੁੰਨਿ ਜ ਮਾਈ ਸੁੰਨਿ ਜ ਬਾਪ। ਸੁੰਨਿ ਨਿਰੰਜਨ ਆਪੈ ਆਪ।
ਸੁੰਨਿ ਕੈ ਪਰਚੈ ਭਯਾ ਸਥੀਰ, ਨਿਹਚਲ ਜੋਗੀ ਗਹਰ ਗੰਭੀਰ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 100.23
391. ਅਵਧੂ ਸੁੰਨੈ ਆਵੈ ਸੁੰਨੈ ਜਾਇ, ਸੁੰਨੈ ਥੀਜਾ ਰਹੈ ਸਮਾਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 207.78
392. ਅਵਧੂ ਮਨ ਕਾ ਸੁੰਨਿ ਰੂਪ। ਉਹੀ ਪੰਨਾ 196.8
393. ਯਹੁ ਮਨ ਸਕਤੀ ਯਹੁ ਮਨ ਸੀਵ।
ਯਹੁ ਮਨ ਪਾਂਚ ਤੱਤ ਕਾ ਜੀਵ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 39.50
394. ਅਵਧੂ ਸੁੰਨਿ ਸੋ ਮੰਦਿਰ ਮਨ ਸੋ ਦੇਵ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 213.114
395 ਸੁੰਨਿ ਨ ਅਸਥੂਲ ਲਿੰਗ ਨਹੀਂ ਪੂਜਾ, ਸੁੰਨਿ ਧਿਨ ਅਨਹਦ ਗਾਜੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 131.18
396. ਤੀਨਿ ਸੁੰਨਿਯੈਂ ਕੀ ਰਹਣੀ ਜਾਣੈ, ਤਾਂ ਅਦਿ ਪਾਪ ਨ ਪੁੰਨਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 182.46
397. ਅਵਧੂ ਸਹਜ ਸੁੰਨਿ ਉਤਪਨਾ ਆਇ, ਸਮਿ ਸੁੰਨਿ ਸਤਗੁਰੂ ਬੁਝਾਇ।
ਅਤੀਤ ਸੁੰਨਿ ਮੈਂ ਰਹਿਆ ਸਮਾਇ, ਪਰਮ ਤੱਤਵ ਮੈਂ ਰਹੂ ਸਮਝਾਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 205.62

ਇਕ ਹੋਰ ਬਾਣੀ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ[398] ਨੇ ਵਰਣਨ 'ਅਗਾਧ ਸੁੰਨਿ,' 'ਪਰਮ ਸੁੰਨਿ' ਅਤੇ 'ਅਤੀਤ ਸੁੰਨਿ,' ਨਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਗਗਨ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਹੀ[399] ਇਹ ਸੁਨਿਸ਼ਚਤ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੀ ਹਠਯੋਗ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਵਾਲਾ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਡਾ: ਪਰਸ਼ੂ ਰਾਮ ਚਤੁਰਵੇਦੀ ਦਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਉਚਿਤ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਥਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਯੁਕਤ 'ਗਗਨ ਸਰੀਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦਾ ਉਹ ਆਕਾਸ਼ ਤੱਤ ਹੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਜੋਤਿ ਮਈ ਤੱਤ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਿਖ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਥੇ ਅਨਹਦ ਨਾਦ ਦੀ ਧੁਨੀ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।[400] ਸੁੰਨ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।[401] ਡਾ: ਰਾਹੁਲ ਸਾਂਕ੍ਰਿਤਿਆਯਨ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਥਪੰਥ ਵਿਚ ਅਦਵੈਤ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਸੁੰਨ ਦਾ ਸਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਕਿਧਰੇ ਕਿਧਰੇ ਦਵੈਤਾਦਵੈਤ ਵਿਲੱਖਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਿਹਜ ਹੋਇਆ ਹੈ ਸੁੰਨ ਸ਼ਬਦ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਸਮੇਟਦਾ ਹੋਇਆ ਇਸ ਨਾਥ ਪੰਥ ਵਿਚ ਅਸਾਧਾਰਣ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਬਾਦ ਇਸ ਦਾ ਸਬੰਧ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਤੋਂ ਹਠਯੋਗ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਤਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਨਾਲ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ।[402] ਸੁੰਨ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਲਈ ਚਿੰਤਨ ਤਕ ਤੇ ਜਿਤਨੀ ਸਿਆਣਾ ਕਠਨਾਈ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਤਨਾ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਠਿਨ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹੀ ਪਰੰਪਰਾ ਬਾਦ ਵਿਚ ਵਿਕਾਸਤ ਹੋ ਕੇ ਸੰਤਾਂ ਤੀਕ ਪਹੁੰਚੀ ਹੈ।

ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸੁੰਨ ਦੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਰੂਪ 'ਸੁੰਨਿ' ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਜਦੋਂ ਅਜੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦਾ ਬ੍ਰਹਮ ਸੂਖਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਸੀ।[403] ਉਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਉਹ ਅਡੋਲ, ਅਗਾਧ ਤੇ ਨਿਰਗੁਣ ਸੀ। ਇਸ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਉਹ ਸਮਾਧੀ ਲਾਈ ਹੈ। ਰੋਜ਼

398\. ੳ) ਅਵਧੂ ਕੁਬ੍ਹ ਤੇਜ ਕੇ ਜੋਤਿ ਪਰਟੇ, ਅਗਾਧ ਸੁੰਨਿ ਮੈ ਵਾਸਾ ਹੂਵੈ।
ਪਰਮ ਸੁੰਨਿ ਕੈ ਤ੍ਰਿਕੁਟ ਸਾਰ, ਅਤੀਤ ਸੁੰਨਿ ਉਤਰਿਬਾ ਪਾਰ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 206.70

399\. ੳ) ਗਗਨ ਮੰਡਲ ਮੈਂ ਸੁੰਨਿ ਦੁਆਰ, ਬਿਜਲੀ ਚਮਕੈ ਘੋਰ ਅੰਧਾਰ।
ਤਾ ਮਹਿ ਨਿਰੰਜਨ ਆਵੈ ਜਾਇ। ਪੰਚ ਤਤ ਮੈਂ ਰਹੈ ਸਮਾਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 82.176
ਅ) ਗਗਨ ਮੰਡਲ ਮੈਂ ਰਹੈ ਸਮਾਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 233:16
ੲ) ਚੇਲੇ ਏ ਤਤ ਸੂਖਮ ਅਕਾਸ਼। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 231.3

400\. ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਤ ਕੀ ਪਰਖ, ਪੰਨਾ 240

401\. ੳ) ਅਰਧ ਉਰਧ ਬਿਚਿ ਧਰੀ, ਉਠਾਈ, ਮਧਿ ਸੁੰਨਿ ਬੈਠਾ ਜਾਈ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 49.79
ਅ) ਸੁੰਨਿ ਮੰਡਲ ਤਹਾਂ ਨੀਝਰ ਝਰਿਆ, ਚੰਦ ਸੂਰਜਿ ਲੇ ਉਨਮਨਿ ਧਰਿਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 41.85

402\. ਹਿੰਦੀ ਕਾਵਿਧਾਰਾ, ਭੂਮਿਕਾ, ਪੰਨਾ 34-35

403\. ਆਦਿ ਕਉ ਬਿਸਮਾਦੁ ਬੀਚਾਰੁ ਕਥੀਅਲੇ ਸੁੰਨ ਨਿਰੰਤਰਿ ਵਾਸੁ ਲੀਆ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 940

ਰੱਬ ਜਗਤ ਰਚਨਾ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਨਿਰੋਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਟਿਕਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।[404] 'ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ' ਵਿਚ ਜੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ[405] ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੁੰਨ ਰੂਪੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸਦਾ ਲਈ ਧਾਰਨ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਸਰਗੁਣ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਆਪ ਨਿਰਲੇਪ ਤੇ ਅਪਰ ਅਪਾਰ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ[406] ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਕਰਤਾਰ ਰਚਨਾ ਕਰਕੇ ਸਰਗੁਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਨਿਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸਗੋਂ ਉਹ ਸਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਥਲੱਗ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਸਰੂਪ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਜਦ ਉਹ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਮੁੜ ਨਿਰੋਲ ਨਿਰਗੁਣ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਇਸ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਜਦ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਨਿਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਮੁੜ ਨਿਰੋਲ ਨਿਰਗੁਣ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੰਦਾ[407] ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੁੰਨ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਹਵਾ, ਪਾਣੀ,[408] ਸਤ ਸਰੋਵਰ[409] ਸੂਰਜ, ਚੰਨ, ਆਕਾਸ਼[410], ਧਰਤੀ,[411] ਚਾਰ ਖਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਜੀਵਾਂ ਦੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ,[412] ਰਾਤ, ਦਿਨ[413] ਪਾਤਾਲ,[414] ਬਿਸ਼ਨੂੰ, ਬ੍ਰਹਮਾ[415] ਅਤੇ ਮਹੇਸ਼, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਦਸ ਅਵਤਾਰ[416] ਅਤੇ ਇਸ ਸੁੰਨ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਹੀ ਜੀਵ ਨੇ ਪੰਜਾਂ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਜੀਵ ਦੇਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਕਰਮਾਂ ਦੀ [illegible]ਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।[417] ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਉਸ ਸੂਖਮ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਕੇ ਫਿਰ ਉਸ ਸੁੰਨ ਵਿਚ ਹੀ ਸਮਾ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।[418] ਸੁੰਨ ਸਰੂਪ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਸਭ ਪਾਸੇ ਹੈ। ਚੌਥੇ ਪਦ ਵਿਚ ਅਪੜ ਕੇ ਜੋ ਜੀਵ ਨਿਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਦੇਖ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਆਪ ਪਾਪ ਪੁੰਨ ਤੋਂ ਉਪਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਜੋ ਘਟ ਘਟ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਸੁੰਨ ਸਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਭੇਦ ਜਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਆਦਿ ਪੁਰਖ

---

404. ਸੁੰਨੇ ਅਲਖ ਅਪਾਰ ਨਿਰਾਲਮੁ ਸੁੰਨੇ ਤਾੜੀ ਲਾਇਦਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1037
405. ਹਿਰਦਾ ਦੇਹ ਨਾ ਹੋਤੀ ਅਉਧੂ ਤਉ ਮਨੁ ਸੁੰਨਿ ਰਹੇ ਬੈਰਾਗੀ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 947
406. ਸੁੰਨਿ ਕਲਾ ਅਪਰੰਪਰਿ ਧਾਰੀ। ਆਪਿ ਨਿਰਾਲਮੁ ਅਪਰ ਅਪਾਰੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1037
407. ਆਪੇ ਕੁਦਰਤਿ ਕਰਿ ਕਰਿ ਦੇਖੈ ਸੁੰਨਹੁ ਸੁੰਨੁ ਉਪਾਇਦਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1037
408. ਪਉਣੁ ਪਾਣੀ ਸੁੰਨੈ ਤੇ ਸਾਜੇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1037
409. ਸੁੰਨਹੁ ਸਪਤ ਸਰੋਵਰ ਥਾਪੇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1037
410 ਸੁੰਨਿਹੁ ਧਰਤਿ ਅਕਾਸੁ ਉਪਾਏ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1037
411. ਸੁੰਨਹੁ ਚੰਦੁ ਸੂਰਜੁ ਗੈਣਾਰੇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1037
412. ਸੁੰਨਹੁ ਖਾਣੀ ਸੁੰਨਹੁ ਬਾਣੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1037
413. ਸੁੰਨਹੁ ਰਾਤਿ ਦਿਨਸੁ ਦੁਇ ਕੀਏ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1037
414. ਸੁੰਨਹੁ ਸਪਤ ਪਾਤਾਲ ਉਪਾਏ। ਸੁੰਨਹੁ ਭਵਣ ਰਖੇ ਲਿਵ ਲਾਏ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1038
415. ਸੁੰਨਹੁ ਬ੍ਰਹਮਾ ਬਿਸਨੁ ਮਹੇਸੁ ਉਪਾਏ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1037
416. ਪੰਚ ਤਤੁ ਸੁੰਨਹੁ ਪਰਗਾਸਾ। ਦੇਹ ਸੰਜੋਗੀ ਕਰਮ ਅਭਿਆਸਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1038
417. ਸੁੰਨਹੁ ਉਪਜੇ ਦਸ ਅਵਤਾਰਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1037
418. ਸੁੰਨਹੁ ਉਪਜੀ ਸੁੰਨਿ ਸਮਾਣੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1037.

ਜਨ ਹਰਿ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[419]

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸੁੰਨ ਨੂੰ ਨਿਰੋਲ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਚਿਤਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਡਾ: ਜੋਗੀ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਸੁੰਨ ਨੂੰ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਨਿਰਵਿਕਲਪ, ਅਫੁਰ ਅਵਸਥਾ ਲਈ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਕਰ ਕੇ ਸੁੰਨਵਾਦ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਭਾਵਾਤਮਕ ਜਗਤ ਵਿਚ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜਿਥੇ ਸੁੰਨ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਥੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਸਤਿਕ ਜਾਮਾ ਪਵਾ ਕੇ ਅਵਿਕ੍ਰਤ ਨਿਰਗੁਣ ਦਾ ਵਾਚਕ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਦਵੈਤਾਦਵੈਤ ਵਿਲੱਖਣ ਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ: ਸ਼ੈਵ ਸ਼ਾਕਤ ਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਨਾਦ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਦਵੈਤਾਦਵੈਤ ਵਿਲੱਖਣ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਗੋਰਖਨਾਥ ਦੀ ਬ੍ਰਹਮ ਧਾਰਣਾ ਵੀ ਕੇਵਲ ਨਿਰਗੁਣ ਨਿਰਾਕਾਰ ਤਕ ਹੀ ਟਿਕੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਨਿਰਗੁਣ ਤੇ ਸਗੁਣ ਦੇ ਭੇਦ ਤੋਂ ਅਤੀਤ ਹੈ, ਦਵੈਤਾਦਵੈਤ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ। ਡਾਕਟਰ ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦ੍ਵਿਵੇਦੀ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਥ ਪੰਥ ਦਵੈਤ ਅਤੇ ਅਦਵੈਤ, ਸਾਕਾਰ ਅਤੇ ਨਿਰਾਕਾਰ ਤੋਂ ਪਰੇ ਇਕ ਵਿਲੱਖਣ ਤੱਤ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਗੁਰ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਇੰਦਰ, ਸ਼ਿਵ, ਦੇਵ, ਪਸ਼ੂ, ਸੂਰਜ, ਚੰਦ, ਵਿਧੀ-ਨਿਸ਼ੇਧ, ਜਲ ਥਲ, ਅਗਨ, ਵਾਯੂ, ਕਾਲ ਸਭ ਤੋਂ ਪਰੇ ਸਦੈ ਜੋਤੀ ਸਰੂਪ ਇਕ ਮਾਤਰ ਸਤਿ-ਚਿਤ-ਅਨੰਦ ਮੂਰਤੀ ਹੈ।[420] ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, 'ਅਵਧੂਤ ਗੀਤਾ' ਵਿਚ ਇਸ ਤੱਤ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਕੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਲੋਕ ਦਵੈਤ ਨੂੰ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਅਦਵੈਤ ਨੂੰ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਦਵੈਤਾ-ਦਵੈਤ ਵਿਲੱਖਣ ਤੱਤ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਜੋ ਸਮਤੱਤ ਹੈ।[421] ਗੋਰਖਨਾਥ ਇਸ ਦਵੈਤਾਦਵੈਤ ਵਿਲੱਖਣ ਸਮਤੱਤ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਕ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਨਿਰਵਚਨੀਯ 'ਸਤਿ-ਚਿਤ-ਅਨੰਦ' ਸਰੂਪ ਕਿਹਾ ਹੈ।[422] ਇਸ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚ ਪਰਮਤੱਤ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਅਤੇ ਨਿਰਾਕਾਰ ਆਖਣ ਨਾਲ ਇਹ, ਪ੍ਰਗਟ ਆਕਾਰ ਮੁਕਤ ਦਾ ਕਾਰਣ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਸਾਕਾਰ ਕਹਿਣ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਸੀਮਤ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ

---

419. ਅਤਲਿ ਸੁੰਨ ਪਾਤਾਲ ਸੁੰਨ ਤ੍ਰਿਭਵਣ ਸੁੰਨਮ ਸੁੰਨ।
ਚਉਥੇ ਸੁੰਨੈ ਜੋ ਨਰੁ ਜਾਣੈ ਤਾ ਕਉ ਪਾਪੁ ਨ ਪੁੰਨ।
ਘਟਿ ਘਟਿ ਸੁੰਨ ਕਾ ਜਾਣੈ ਭੇਉ। ਆਦਿ ਪੁਰਖੁ ਨਿਰੰਜਨ ਦੇਉ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 943
ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਲਈ ਵੇਖੋ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਪੰਨਾ 411,436,465,466,635,904,93
944,945,1037.

420. ੳ) ਨਾਥ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ, ਪੰਨਾ 136
ਅ) ਗੋਰਖਨਾਥ ਸਿਧਾਂਤ ਸੰਗ੍ਰਹਿ, ਪੰਨਾ 111

421. ਅਵਧੂਤ ਗੀਤਾ, 1.36

422. ਗੋਰਖ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, ਪੰਨਾ 1

ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦਵੈਤਾਦਵੈਤ ਵਿਲੱਖਣ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।[423]

ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਦਵੈਤਾਦਵੈਤ ਵਿਲੱਖਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਪਰਮਤੱਤ ਤਕ ਕਿਸੇ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀ ਨਹੀਂ ਬਣਦੇ ਉਹ ਅਗਮ ਅਗੋਚਰ ਹੈ। ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾ ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬਸਤੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਨਾ ਸੁੰਨ। ਨਾ ਇਹ ਕਿਹ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਕੁਝ ਹੈ (ਬਸਤੀ) ਅਤੇ ਅਭਾਵ (ਸੁੰਨ), ਸਤ ਅਤੇ ਅਸਤ ਦੋਹਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ। ਇਸ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ 'ਸੁੰਨੀ ਨਾ ਬਸਤੀ' ਕਹਿ ਕੇ ਇਸ ਗਲ ਨੂੰ ਫਿਰ ਦੁਹਰਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਆਕਾਸ਼ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਖੇਲਣ ਵਾਲਾ ਬਾਲਕ ਹੈ। ਆਕਾਸ਼ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਖੇਲਣ ਵਾਲਾ ਇਸ ਲਈ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸੁੰਨ ਜਾਂ ਆਕਾਸ਼ ਜਾਂ ਬ੍ਰਹਮਰੰਧਰ ਵਿਚ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਥੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੇ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸਾਖਸ਼ਾਤਕਾਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਥੇ ਹੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਲਕ ਇਸ ਲਈ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਲਕ ਪਾਪ ਪੁੰਨ ਤੋਂ ਅਛੂਤਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਵੀ। ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਨਹੀ ਰਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਰੂਪ ਅਤੇ ਨਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋਹਾਂ ਉਪਾਧੀਆਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ।[424]

ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਇਸ ਦਵੈਤਾਦਵੈਤ ਵਿਲੱਖਣ ਦਾ ਸਰੂਪ ਹੋਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਮੰਦਰਾਂ ਅੰਦਰ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਧਿਆਉਂਦੇ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਸੀਤ ਅੰਦਰ ਖੁਦਾ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਜੋਗੀ ਦਾ ਧਿਆਨ ਪਰਮ ਪਦ ਵਿਚ ਉਸ ਥਾਂ ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਨਾ ਮੰਦਰ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮਸੀਤ ਹੈ।[425] ਹਿੰਦੂ ਰਾਮ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਖੁਦਾ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਜੋਗੀ ਤਾਂ ਉਸ ਆਤਮ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸਾਧਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜਾ ਰਾਮ ਤੇ ਖੁਦਾ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ।[426] ਜੇ ਬ੍ਰਹਮ ਸਰੀਰ ਅੰਦਰ ਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਕੋਈ ਵੀ ਸਰੀਰ ਨਾਸ਼ ਨਾ ਹੁੰਦਾ। ਜੇ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਅੰਦਰ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦਿਖਾਈ

---

423. ਗੋਰਖਸ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, ਪੰਨਾ 1
424. ਬਸਤੀ ਨਾ ਸੁੰਨੀ ਸੁੰਨੀ ਨਾ ਬਸਤੀ ਅਗਮ ਅਗੋਚਰ ਐਸਾ।
ਗਗਨ ਸਿਖਰ ਮਹਿ ਬਾਲਕ ਬੋਲੈ ਤਾਕਾ ਨਾਂਵ ਧਰਹੁਗੇ ਕੈਸਾ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 19.1
425. ਹਿੰਦੂ ਧਿਆਵੈ ਦੇਹੁਰਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਸੀਤ।
ਜੋਗੀ ਧਿਆਵੈ ਪਰਮਪਦ ਜਹਾਂ ਦੇਹੁਰਾ ਨ ਮਸੀਤ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਪੰਨਾ 46.68
426. ਹਿੰਦੂ ਆਖੈ ਰਾਮ ਕੋ ਮੁਸਲਮਾਨ ਖੁਦਾਇ।
ਜੋਗੀ ਆਖੈ ਅਲਖ ਕੋ ਤਹਾਂ ਰਾਮ ਅਛੈ ਨਾ ਖੁਦਾਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 46.69.

ਦੇ ਵਿਚ ਜਿਵੇਂ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਦੀਆਂ ਖੇਡ ਵਾਸਤਾ[427] ਵਿਆਪੀ ਜਿਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੋਰਖਨਾਥ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਸੰਯੋਗ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਵੇਰ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ।

ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਰਵੰਤਾਕਰਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰੇ ਕਰੀਂ ਚਿਤ੍ਰਿਆ ਗਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਤਮਾ, ਪਰਮੇਸ਼ਰ, ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ, ਕਰਤਾ, ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਸਭ ਥਾਂਈ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਉਹ ਨਿਰਗੁਣ ਤੇ ਸਰਗੁਣ ਦੋਵੇਂ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ।

<u>ਨਿਰੰਜਨ ਬ੍ਰਹਮ</u>:- ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਿਰੰਜਨ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਨਾਥ ਪੰਥ ਦਾ ਇਹ ਬੜਾ ਪਿਆਰਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਾਥ ਜੋਗੀ ਬੜੇ ਆਦਰ ਨਾਲ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਸੰਤਮਤ ਵਿਚ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਉਲੇਖ ਵਾਰ ਵਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਦੀ ਇਹ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਨਿਰਗੁਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਦੇ ਕਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਵਾਚਕ ਸੰਗਿਆ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। 'ਨਿਰੰਜਨ' ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ 'ਨਿਰੰਜਨੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ' ਦੀ ਹਸਤੀ ਜੋ ਰਾਜਸਥਾਨ ਅਤੇ ਉੜੀਸਾ ਵਿਚ ਹੁਣ ਤਕ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ।[428] ਮਾਂਡੂਕਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ[429] ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਬ੍ਰਹਮ-ਵੇਤਾ, ਸ੍ਰੀ ਮਦ ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ[430] ਵਿਚ ਨਿਰਮਲ, ਪਵਿੱਤਰ ਤੇ ਆਸ਼ਿਆਨ ਰਹਿਤ, 'ਯੋਗ ਕੁੰਡਲ ਉਪਨਿਸ਼ਦ'[431] ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਾਸ਼ੁਪਤ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਪਸ਼ੂ ਨੂੰ ਜੀਵ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਸ਼ੂ ਦੇ ਦੋ ਭੇਦ-ਸਾਂਜਨ ਅਤੇ ਨਿਰੰਜਨ[432] ਹਨ। ਸਾਂਜਨ ਸਰੀਰਧਾਰੀ ਜੀਵ ਲਈ ਅਤੇ ਨਿਰੰਜਨ ਅਸਰੀਰ ਜੀਵ ਲਈ, ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਨੇ ਆਮ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ। 'ਸਿਧ ਸਾਹਿਤ' ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸ਼ੂਨਯ[433] ਅਦ੍ਵੈਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।[434] ਹਠਯੋਗ ਪ੍ਰਦੀਪਿਕਾ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਮਾਇਆ ਰਹਿਤ ਸ਼ੁੱਧ, ਬੁੱਧ, ਮੁਕਤ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਵਾਚਕ ਵਿਚ ਹੋਇਆ।[435]

ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ 'ਨਿਰੰਜਨ ਸਰਬ ਵਿਆਪੀ ਹੈ। ਉਹ ਨਾ ਸੂਖਮ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਸਥੂਲ ਹੈ।[436]

---

427. ਜਿਹਿ ਘੋਰੀ ਤੋਂ ਮਰੈ ਨ ਕੋਈ, ਬ੍ਰਹਮੰਡੇ ਤੇਊ ਸਭ ਲੋਈ।
ਪਿੰਡ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਨਿਰੰਤਰ ਬਾਸ ਭਣੰਤ ਗੋਰਖ ਮਛਿੰਦਰ ਕਾ ਦਾਸ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਪੰਨਾ 46,70
428. ਕਬੀਰ, ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦ੍ਵਿਵੇਦੀ, ਪੰਨਾ 52
429. ਮਾਂਡੂਕਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, 3.3
430. ਸ੍ਰੀਮਦ ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ, 1.5.12
431. ਯੋਗ ਕੁੰਡਲ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, 3.3
432. ਹਿੰਦੀ ਕੀ ਨਿਰਗੁਣ ਕਾਵਿਧਾਰਾ ਔਰ ਉਸ ਕੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪ੍ਰਿਸ਼ਠਭੂਮੀ, ਪੰਨਾ 720.21
433. ਬੋਧ ਕੋਸ਼, ਪੀ.ਸੀ ਬਾਗਚੀ, ਪੰਨਾ 9
434 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 5
435. ਹਠਯੋਗ ਪ੍ਰਦੀਪਿਕਾ, 4.105.4.1.4.4
436. ਐਸੀ ਨਿਰੰਜਨ ਨਾਠ ਨਾ ਮੂਲ, ਸਰਬ ਬਿਆਪੀਕ ਸੂਖਮ ਨਾ ਅਸਥੂਲ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 60.11

ਗੋਰਖਨਾਥ ਨੇ ਮਨਸਾ ਨੂੰ ਮਾਤਾ ਤੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਨਿਰੰਜਨ ਨਿਰੰਕਾਰ ਆਖਿਆ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਸ਼ਿਵ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਮਾਤਾ ਕਿਹਾ ਹੈ।[437] ਜਿਹੜਾ ਜੋਗੀ ਘਰ ਬਾਰੀ ਛੱਡ ਬੈਠਿਆ, ਅਭੇਦ ਭਾਵ ਰਖਦਾ ਅਤੇ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿ ਕੇ ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਾਇਆ ਰਹਿਤ ਨਿਰੰਜਨ ਦਾ ਸਰੀਰ ਅਰਥਾਤ ਬ੍ਰਹਮ ਸਮਾਨ ਹੀ ਹੈ।[438] ਗਗਨ ਵਿਚ ਜੋਤਿ ਸਰੂਪ ਨਿਰੰਜਨ ਬ੍ਰਹਮ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਜੋਤੀ ਜਿਹੜੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਉਹ ਨਿਰੰਜਨ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ[439] ਜਦੋਂ ਸਾਧਕ ਬ੍ਰਾਹਰਮੁਖੀ ਬਿਰਤੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਅੰਦਰਮੁਖੀ ਬਿਰਤੀ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਰੰਜਨ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਜੋਤੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਿਸਦੀ ਹੈ।[440] ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ[441] ਜਿਵੇਂ ਤਿਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤੇਲ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਨਿਰੰਜਨ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਨਿਰੰਜਨ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚ ਹੀ ਧਿਆਨ ਲਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।[442] ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਭੇਖਾਂ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਜਿਤੀ ਹੋਈ ਬਾਜੀ ਹਾਰਨੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦੀ।[443]

ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਿਰੰਜਨ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਿਰਗੁਣ ਨਿਰੰਕਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਲਈ ਹੋਈ ਹੈ।[444] ਉਹ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਰਹਿਤ, ਸਾਕਾਰ, ਕੁਲ ਰਹਿਤ, ਮਾਇਆ ਰਹਿਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਤਮ ਹੀਰਾ ਹੈ। ਉਸ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਰਹਿਤ ਸਰਬੱਗ ਨੂੰ ਸਿਮਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਪਖੰਡ ਛੱਡ ਦੇਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।[445] ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਹਰ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ, ਸਭ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੈ।[446] ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਵਾਸਾ ਹੈ ਉਹ ਸਰੀਰ ਨਿਰਮਲ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਉਜਲ ਹੈ।[447] ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਆਸ ਸੁਆਸ ਸਿਮਰਦੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ

---

437. ਮਾਤਾ ਹਮਾਰੀ ਮਨਸਾ ਬੋਲੀਏ ਪਿਤਾ ਬੋਲੀਏ ਨਿਰੰਜਨ ਨਿਰੰਕਾਰ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 90,202

438. ਸਰਬ ਨਿਰੰਤਰਿ ਕਾਟੇ ਮਾਯਾ, ਸੋ ਘਰ ਬਾਰੀ ਕਹਿਏ ਨਿਰੰਜਨ ਕੀ ਕਾਯਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 36.44

439. ਨਾਥ ਨਿਰੰਜਨ ਆਰਤੀ ਸਾਜੈ। ਗੁਰ ਕੇ ਸਬਦੂ ਝਾਲਰਿ ਬਾਜੈ।
ਅਨਹਦ ਨਾਦ ਗਗਨ ਮੈਂ ਗਾਜੈ। ਪਰਮ ਜੋਤਿ ਤਹਾਂ, ਤਹਾਂ ਆਪ ਬਿਰਾਜੈ।
ਦੀਪਕ ਜੋਤਿ ਅਖੰਡਤ ਬਾਤੀ। ਪਰਮ ਜੋਤ ਜਗੈ ਦਿਨ ਰਾਤੀ।
ਸਕਲ ਭਵਨ ਉਜਿਆਰਾ ਹੋਈ। ਦੇਵ ਨਿਰੰਜਨ ਔਰ ਨਾ ਕੋਈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 156.62

440. ਤਸਿਭ ਤਿੰਹੁ ਲੋਕ ਨਿਵਾਸਾ। ਤਹਾਂ ਨਿਰੰਜਨ ਜੋਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 165.3.

441. ਅੰਜਨ ਮਾਹਿ ਨਿਰੰਜਨ ਭਣਿਬਾ ਤਿਲ ਮੁਖ ਭੇਟਿ ਤੇਲੰ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 229.41.

442. ਨਿਰੰਜਨ ਉਪਰਾਂਤਿ ਧਿਆਨ ਨਾਹੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 256

443 ਅੰਜਨਿ ਛੂਟਾ ਨਿਰੰਜਨ ਰੂਠਾ ਤੁਮ੍ਹੇ ਲੀਆ ਸਾਧਿਮ ਬਾਨੋ ਰੇ।
ਮਛਿੰਦ੍ਰ ਪ੍ਰਸਾਦੇ ਜਤੀ ਗੋਰਖ ਬੋਲਿਆ ਜਤਿ ਸਾਰ ਨਾ ਹਾਰਾਵੇ ਰੇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 153.55

444. ਤੂ ਸਚੁ ਸਾਹਿਬੁ ਗੁਣ ਗਹੀਰ, ਤੂ ਅਕੁਲ ਨਿਰੰਜਨ ਪਰਮ ਹੀਰੁ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 191.

445. ਸਰਬ ਜੋਤਿ ਨਿਰੰਜਨ ਸੰਭੂ ਛੋਡਹੁ ਬਹੁਤੁ ਜੰਜਾਲਾ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 503

446. ੳ) ਘਟਿ ਘਟਿ ਨਾਮੁ ਨਿਰੰਜਨਾ ਸੋ ਠਾਕੁਰ ਮੇਰਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 229
ਅ) ਸਭ ਮਹਿ ਏਕੁ ਨਿਰੰਜਨ ਸੋਈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 223
ੲ) ਸਰਬ ਨਿਰੰਜਨ ਘਟਿ ਘਟਿ ਜਾਣਿਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1039
ਸ) ਅੰਜਨ ਮਾਹਿ ਨਿਰੰਜਨ ਜਾਣੈ ਸਰਬ ਨਿਰੰਜਨ ਰਾਇਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1040

447. ਨਿਰਮਲ ਕਾਇਆ ਊਜਲ ਹੰਸਾ। ਤਿਸੁ ਵਿਚਿ ਨਾਮੁ ਨਿਰੰਜਨ ਅੰਸਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1034.

ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਵੀ ਵਿਸਾਰਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ।[448] ਜੀਵ ਦੀ ਰਾਸ ਪੂੰਜੀ ਨਿਰੰਜਨ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਨਾਮ ਹੀ ਹੈ।[449] ਜਦੋਂ ਜੀਵ ਰਜੋ, ਸਤੋ ਅਤੇ ਤਮ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਸੱਚਾ ਨਾਮ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਫਿਰ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਨਿਰਲੇਪ ਨਿਰੰਜਨ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਵਾਸਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ[450] ਫਿਰ ਉਹ ਉਸ ਨਿਰੰਜਨ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਚਿਤ ਜੋੜਦੇ,[451] ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਰੂਪ ਹੁੰਦੇ ਹਨ[452] ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਆਤਮਕ ਸੰਗੀਤ ਬਿਨਾ ਵਜਾਇਆਂ ਹੀ ਵਜਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮਾਇਆ ਰਹਿਤ ਬ੍ਰਹਮ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਨਾਮ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਚਲਾ ਦਿਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਚਿਹਨ ਚੱਕਰ ਨਹੀਂ ਹੈ।[453] ਅਸਲ ਵਿਚ ਜੀਵ ਸੱਚ ਰੂਪੀ ਸੁਰਮਾ ਪਾ ਕੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਨਾਂ ਵਿਚ ਰੰਗਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[454] ਉਹ ਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਰੰਗ ਕੇ ਸਭ ਕੁਝ ਵੇਖਣ ਦੇ ਸਮੱਰਥ ਹੁੰਦੇ ਹਨ[455] ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਮ ਦੇ ਫਾਹੇ ਕੱਟੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ[456] ਜਿਹੜੇ ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰੰਜਨ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ[457] ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਕੇ ਸੰਸਾਰ-ਚੱਕਰ ਨਹੀਂ ਪਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ।[458]

<u>ਸਹਜ ਬ੍ਰਹਮ</u>: ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ 'ਸਹਜ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਅਨੇਕਾਂ ਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਹਜ ਸਾਧਨਾ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੀ ਸਾਧਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਉਦਭਵ ਕਰਮਕਾਂਡ ਅਤੇ ਆਡੰਬਰਾਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵੈਦਿਕ ਧਰਮ ਕਰਮ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੈਦਿਕ ਯੁਗ ਵਿਚ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।[459] ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਹਜਵਾਦ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸਹਜਯਾਨੀ ਬੋਧਾਂ ਅਤੇ ਵੈਸ਼ਨਵਾਂ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਸਹਜਯਾਨੀਆਂ ਨੇ ਜਿਥੇ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਬਹੁ-ਅਰਥਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ, ਉਥੇ ਮੁਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਦਵੈਤਾਦਵੈਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਣ

---

448. ਇਹੁ ਰੰਗਿ ਥਕੀ ਨ ਰਜਾ ਵਿਸਰੇ ਸਾਸਿ ਸਾਸਿ ਨਿਰੰਜਨੋ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 843
449. ਪੂੰਜੀ ਨਾਮੁ ਨਿਰੰਜਨ ਸਾਚੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 414
450. ਪਉਣ ਪਾਣੀ ਅਗਨੀ ਬਿਸਰਾਉ। ਤਹੀ ਨਿਰੰਜਨੁ ਸਾਚੋ ਨਾਉ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 839
451. ਆਪਿ ਜੁਗਾਇ ਨਿਰੰਜਨਾ ਜਨ ਹਰਿ ਸਰਣਾਈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 420
452. ਜੋ ਜਨੁ ਨਾਮ ਨਿਰੰਜਨ ਰਾਤਾ। ਨਾਨਕ ਸੋਈ ਪੁਰਖ ਬਿਧਾਤਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 843
453. ੳ) ਤਿਸੁ ਰੂਪੁ ਨ ਰੇਖ ਅਨਾਹਦੁ ਵਜੈ ਗੁਰ ਸਬਦਿ ਨਿਰੰਜਨੁ ਪਾਇਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 351
ਅ) ਸੁਣਿ ਅਨੰਦ ਅਨਾਹਦੁ ਵਜੈ ਗੁਰ ਸਬਦਿ ਨਿਰੰਜਨੁ ਪਾਇਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1042
454. ਸਚੁ ਅੰਜਨੋ ਅੰਜਨੁ ਸਾਰਿ ਨਿਰੰਜਨਿ ਰਾਤਾ ਰਾਮ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 437
455. ਗਿਆਨ ਅੰਜਨ ਤੇ ਰੰਜਨਾ, ਵੇਖੁ ਨਿਰੰਜਨ ਭਾਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 57
456. ਜਮ ਕੇ ਫਾਹੇ ਕਟਹਿ ਹਰਿ ਜਾਪਿ ਅਕੁਲ ਨਿਰੰਜਨ ਪਾਇਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1041
457. ੳ) ਗੁਰਮੁਖਿ ਨਾਮ ਨਿਰੰਜਨ ਪਾਇਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1013
ਅ) ਅਕੁਲ ਨਿਰੰਜਨ ਸਿਉ ਸਚਿ ਸਾਚੀ ਗੁਰਮਤਿ ਨਾਮੁ ਧਿਆਵੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1255
458. ਸਤਿਗੁਰਿ ਮਿਲਿਐ ਨਿਰੰਜਨੁ ਪਾਇਆ ਬਾਹੁੜਿ ਨ ਭਵਜਲਿ ਫੇਰਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1255
459. ਹਿੰਦੀ ਕੀ ਨਿਰਗੁਣ ਕਾਵਿਧਾਰਾ ਔਰ ਉਸ ਕੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪ੍ਰਿਸ਼ਠਭੂਮੀ, ਪੰਨਾ 717.

ਕਰ ਲਿਆ।[460] ਸਹਜਯਾਨੀ ਵੈਸ਼ਨਵ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਚਰਮ ਸਥਿਤੀ ਵੀ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।[461] ਡਾ: ਪਰਸ਼ੂਰਾਮ ਚਤੁਰਵੇਦੀ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਸਹਜ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ 'ਸਹਜ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ' ਵੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆ ਗਈ ਸੀ।[462]

ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ 'ਸਹਜ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਜਿਥੇ ਸਹਜਾਵਸਥਾ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿਚ ਹੋਇਆ, ਹੈ ਦੂਜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਹਜਯਾਨੀਆਂ ਦਾ 'ਸਹਜ' ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ 'ਮਹਾਸੁਖ' ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਹ 'ਮਹਾਸੁਖ' ਅਨੁਭੂਤੀ ਆਦਿ, ਮੱਧ, ਅੰਤ, ਭਵ ਅਤੇ ਨਿਰਵਾਣ ਸਭ ਤੋਂ ਪਰੇ ਸੀ।[463] ਸਹਜਯਾਨੀ ਸਿੱਧਾਂ ਦਾ ਇਹ ਸਹਜਤੱਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਬੋਧਾਂ ਦੇ ਨਿਰਵਾਣ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਧਨਾਤਮਕ ਸੀ ਪਰ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਨਇਸ਼ਵਰਵਾਦੀ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਬੋਧ ਸਿੱਧ ਇਸ ਸਹਜ ਤੱਤ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਣ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਦੇ ਮੂਲ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਸਕੇ।[464]

ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਛੰਦਰ ਨਾਥ ਗੋਰਖਨਾਥ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਦਵੰਦ ਨੂੰ ਮੇਟ ਕੇ ਹੀ ਸਹਿਜ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।[465] ਮਨ ਦੀ ਦਵੰਦ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਮੇਟਣਾ ਹੀ ਸਹਜ ਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕਾਇਆ ਅਤੇ ਮਨ ਸਥਿਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।[466] ਫਿਰ ਜੋਗੀ ਸ਼ਿਵ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਅਨੰਦਮਈ ਇਕਤੱਤ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।[467] ਇਸ ਇਕ ਤੱਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਸ਼ਿਵ ਸ਼ਕਤੀ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਸਥਾਈ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਦਵੈਤਾ-ਦਵੈਤ ਵਿਲੱਖਣ ਸਮਰਸ ਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਮੱਛੰਦਰ ਨਾਥ ਗੋਰਖਨਾਥ ਦੇ ਜਗਿਆਸੂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੁੱਛੇ ਗਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦੋਂ ਜਗਤ ਦਾ ਪਸਾਰਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਸਹਜ ਵਿਚੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਇਹ ਪਸਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ,

---

460. ਦੋਹਾਕੋਸ਼, ਪੀ.ਸੀ.ਬਾਗਚੀ, ਪੰਨਾ 1
461. ਹਿੰਦੀ ਕੀ ਨਿਰਗੁਣ ਕਾਵਿਧਾਰਾ ਔਰ ਉਸ ਕੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪ੍ਰਿਸ਼ਠਭੂਮੀ, ਪੰਨਾ 718
462. ਸੰਤ ਸਾਹਿਤ ਕੀ ਪਰਖ, ਪੰਨਾ 247
463. ਹਿੰਦੀ ਕਾਵਯ ਧਾਰਾ, ਪੰਨਾ 6
464. Obsecure Religious Cults, S.N.Dass Gupta, Page 139
465. ਗੋਰਖ: ਦੁਬਧਿਆ ਕੈਟੇ ਕੈਸੇ ਰਹੈ।
ਮਛਿੰਦਰ: ਦੁਬਧਿਆ ਮੇਟਿ ਸਹਜ ਮੈ ਰਹੈ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 208.82-83
466. ਸਹਜ ਹੂੰਕਿ ਮਨ ਤਨ ਥਿਰ ਰਹੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 207.78
467. ਗੋਰਖ ਕਹੈ ਹਮਾਰੇ ਚੰਦਨ ਕੁਹਿਯਾ। ਸਿਵ ਸਕਤੀ ਲੈ ਨਿਜ ਘਰਿ ਰਹਿਯਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 65,130

ਜਾਣ ਸਹਜ ਵਿਚ ਸਮਾਈ[468] ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਂ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਉਤਪਤ ਸਹਜ ਤੋਂ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਸਹਜ ਵਿਚ ਹੀ ਵਿਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ[469] ਹਨ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਹਜ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਪਰਮਪਦ,[470] ਪਰਮ ਨਿਰਵਾਣ[471] ਅਤੇ ਸ਼ਿਵ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਸਹਜ[472] ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਨਾਨਕਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਹਜ ਬ੍ਰਹਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਰਹੱਸ ਦੇ ਮੁਕਾਮ ਦੇ 'ਸਹਿਜ ਜੋਗ' ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਉਲੇਖ ਅਸੀਂ ਅੱਗੇ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ।

<u>ਗਗਨ ਬ੍ਰਹਮ</u>। 'ਗਗਨ ਸ਼ਬਦ ਆਕਾਸ਼ ਦਾ ਪਰਿਆਇਵਾਚਕ ਹੈ। ਸਰਬਵਿਆਪੀ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਆਕਾਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਲਪਨਾ ਜੈਨ ਸਿਧਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ[473] ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਿਰਵਾਣ ਮੰਜਰੀ' ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਆਕਾਸ਼ ਦੀ ਭਾਂਤੀ ਸਰਬ ਵਿਆਪੀ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਥ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ' ਵਿਚ ਆਕਾਸ਼ ਅਤੇ ਗਗਨ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਬੋਧਕ ਹਨ। ਗੋਰਖਨਾਥ ਨੇ 'ਯੋਗ ਮਾਰਤੰਡ' ਵਿਚ ਸਨਾਤਨ ਨਿਰਗੁਣ ਸ਼ਿਵ ਦਾ 'ਗਗਨ' ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ[474] ਹੈ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਆਕਾਸ਼-ਤੱਤ ਨੂੰ ਪੂਰਣ ਬ੍ਰਹਮ ਸਮਝਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸੇ ਵਿਚ ਹੀ ਨਿਰਵਾਣ ਪਦ ਹੈ।[475] ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, 'ਗਗਨਿ ਸਿਖਰ ਮਹਿ ਸੁਬਦ ਪ੍ਰਕਾਸਿਆ'[476] 'ਗਗਨ ਮੰਡਲ ਮੇਂ ਅਨਹਦ ਬਾਜੈ,[477] ਗਗਨ ਮੰਡਲ ਮੈ ਊਂਧਾ ਕੂਵਾ ਤਹਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕਾ ਵਾਸਾ[478] ਅਤੇ 'ਗਗਨ ਮੰਡਲ ਮੈ ਤੇਜ ਚਮਕੈ,[479] ਦੁਆਰਾ ਗਗਨ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ-ਭਾਵ ਨਾਲ ਹੀ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਗਗਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ

---

468. ਗੋਰਖ: ਸੁਆਮੀ ਤਬਿ ਨਾ ਹੋਤੀ ਦਿਨ ਕਹਾਂ ਥੇ ਆਯਾ।
ਬਿਨ ਪਰਸਿਆ ਰਾਤਿ ਕਹਾਂ ਸਮਾਯਾ।
ਮਛਿੰਦ੍ਰ: ਅਵਧੂ ਰਾਤਿ ਨਾ ਹੋਤੀ ਦਿਨ ਸਹਜੈ ਆਯਾ।
ਬਿਨ ਪਰਸਿਆ ਰਾਤਿ ਸਹਜੈ ਸਮਾਯਾ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 199.29-30
469. ਪਾਂਚਤਤ ਬਾਬੂ ਸਹਜ ਪ੍ਰਕਾਸਾ। ਪਾਂਚੋ ਤਤ ਬਾਬੂ ਸਮਹਿ ਸਮਾਸਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 28.12
470. ਕਤ ਕਹੋ ਹਮ ਸਹਜ ਸਮਾਨ, ਸਾਂਭਲਿ ਗੋਰਖ ਪਦ ਨਿਰਬਾਨ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 25.46
471. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 208.83
472. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 127-28.12
473. ਨਿਰਵਾਣ ਮੰਜਰੀ, ਸ਼ਲੋਕ, 12
474. ਭਾਰਤੀ ਸਾਧਨਾ ਔਰ ਸੰਤ ਤੁਲਸੀ, ਪੰਨਾ 465
475. ਆਕਾਸ ਤਤ ਸਦਾਸਿਵ ਜਾਣ। ਤਸ ਅਭਿਅੰਤਰਿ ਪਦ ਨਿਰਬਾਣ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 79,168
476. ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 20.4
477. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 32.32
478. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 29.23
479 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 40.51

ਅਗੰਮ, ਅਨਾਥ, ਅਜੋਨੀ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਵਿਚ ਧਿਆਨ ਜੋੜ ਕੇ ਜੀਵ ਅਭੇਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[480] ਜਿਸ ਜੀਵ ਦਾ ਉਸ ਵਿਚ ਵਾਸਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਗਗਨ ਵਾਂਗ ਹੀ ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਫਿਰ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਗੁਣ ਗਾਉਂਦਾ, ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਸਹਜ ਸੁਖ ਵਿਚ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[481]

ਜੇ ਉਪਰੋਕਤ ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਅਤੇ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਗੋਰਖਨਾਥ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਬ੍ਰਹਮ ਸਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਵਿਸਤਰਿਤ ਵਿਵੇਚਨ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰੂਪਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਕੇਵਲ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਵੇਦ, ਸ਼ਾਸਤਰ, ਕੁਰਾਨ ਆਦਿ ਰਾਹੀਂ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਪਰਮਸਤਿ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਮਸਲਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਪਕੜ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਪਰ ਮਜਬੂਰੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਸੀਮਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਅਨਿਰਵਚਨੀਯ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਕਈ ਸੰਕੇਤ-ਆਤਮਿਕ, ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਿਕ, ਨਿਸ਼ੇਧਾਤਮਿਕ, ਵਿਰੋਧਾਤਮਕ, ਸਾਧਾਰਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਮਈ ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਅਵਸਥਾ ਦੁਆਰਾ, ਉਸ ਦੀ ਅਨਿਰਵਚਨੀਯਤਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਇਤਨਾ ਹੀ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ 'ਨੇਤਿ ਨੇਤਿ' ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਅਨਿਰਵਚਨੀਯਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਨਾਲ ਨਿਰਗੁਣ ਨਿਰੰਕਾਰ ਤੇ ਇਕ, ਅਨੰਤ, ਅਦ੍ਵੈਤ, ਸਰਬਵਿਆਪਕ, ਅਜੂਨੀ, ਸੈਭੰ, ਨਿਰਭਉ ਆਦਿ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਆਰੋਪ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਗੁਣ ਨਿਸ਼ੇਧ ਗੁਣ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਅਨਿਰਵਚਨੀਯ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟਿ ਕੇ ਆਈਆਂ ਹਨ। ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਅਨਿਰਵਚਨੀਯ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਵਰਣਨੀਯ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਅਧੀਨ ਉਸ ਨੂੰ ਜੋਤ ਰੂਪ ਅਤੇ ਮਨ ਰੂਪ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਸੁਆਮੀ-ਸੇਵਕ, ਸਖਾ ਭਾਵ, ਵਾਤਸਲਯ ਭਾਵ, ਦਾਤ੍ਰਿਆਰੀ ਭਾਵ, ਅਤੇ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦੇ ਸਬੰਧਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਵਰਣਨ ਹੋਇਆ ਹੈ ਪਰ ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੈ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਅਤੇ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਨਿਰਪੇਖ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਸਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਿਆ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਅਵਤਾਰਵਾਦੀ ਅਤੇ ਮੂਰਤੀਪੂਜਾ ਦਾ ਭਗਵਾਨ ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਕੇਵਲ ਗੋਰਖਨਾਥ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਆਪਣੀ ਨਿਰਗੁਣ ਨਿਰੰਕਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ

---

480. ਗਗਨੁ ਅਗੰਮੁ ਅਨਾਥੁ ਅਜੋਨੀ। ਅਸਥਿਰੁ ਚੀਤੁ ਸਮਾਧਿ ਸਗੋਨੀ। ਸ.ਗੁ.ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 932

481. ਗਗਨ ਗੰਭੀਰੁ ਗਗਨੰਤਰਿ ਵਾਸੁ। ਗੁਣ ਗਾਵੈ ਸੁਖ ਸਹਜਿ ਨਿਵਾਸੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 932.

ਸ਼ਕਤੀ ਭਾਵਨਾ ਹੀ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਉਸ ਨਿਰਗੁਣ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਹੀ ਸਬੰਧਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਰੂਪ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਭਾਵ-ਆਵੇਸ਼ ਅਤੇ ਭਾਵ ਕਲਪਨਾ ਹੀ ਆਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਣਨ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ 'ਪੁਰਸ਼' ਰੂਪ ਵਰਣਨ ਕਰਦਿਆਂ ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਸ 'ਕਰਤਾ' ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਅਸਥਾਨ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਸੋਝੀ ਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਹ ਅਕਲ, ਨਿਰਲੇਪ ਅਤੇ ਅਬਿਨਾਸ਼ੀ ਹੈ ਪਰ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪੁਰਸ਼ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ, ਜਗਜੀਵਨ, ਦਾਤਾ, ਅਗਮ ਅਗੋਚਰ ਮਾਇਆ ਰਹਿਤ ਹੈ। ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਕਰਤਾ ਦਸ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਸੂਖਮ ਸਿਰਜਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਰਸ਼ ਇਸ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਕਰਤਾ ਤੇ ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਹੈ ਤੇ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਣ ਹੈ। ਇਹੀ ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਵਿਚ ਪੁਰਸ਼(ਪੁਰਖ) ਦੀ 'ਚੇਤਨਾ' ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਆਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਓਅੰਕਾਰ ਨਿਰਗੁਣ ਨਿਰਾਕਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਭ ਕੁਝ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਪਰ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਨਾਲ '੧' ਅੰਕ ਲਾ ਕੇ ਇਸ ਦੀ ਅਰਥ ਰੇਖਾ ਸੀਮਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਇਸ਼ਵਰਵਾਦ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੋਰਖਨਾਥ ਨੇ ਨਾਥ ਜਾਂ ਸ਼ਿਵ ਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਸੱਚ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਿਵ ਤੋਂ ਭਾਵ ਕਿਸੇ ਮੂਰਤੀ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਸਰੀਰ-ਧਾਰੀ ਅਤੇ ਜੂਨਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਦੇਵਤੇ ਤੋਂ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਉਸ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਿਹੜਾ ਦੇਸ਼, ਕਾਲ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਂ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਕੇਵਲ ਇਕ ਨਿਰਭਉ ਨਿਰੰਕਾਰ ਨੂੰ ਹੀ ਪਰਮ ਸੱਤਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਬਾਕੀ ਸਭ ਅਵਤਾਰਾਂ ਅਤੇ ਮੂਰਤੀ ਤੇ ਪੂਰਤੀ-ਪੂਜਾ ਦੀ ਘੋਰ ਨਿੰਦਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬ੍ਰਹਮ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਕਿਸੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਿਆ।

ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਸਥਿਰ, ਮਾਇਆ ਨਾਸ਼, ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਦ ਸ਼ਾਸਵਤ ਅਤੇ ਅਨਸ਼ਵਰਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਬਾਹਰੀ ਨਾਦ ਕ੍ਰਿਆ ਦੀ ਕੋਈ ਮਹਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਹਰ ਵੇਲੇ ਅਨਹਦ ਨਾਦ ਵਜਦਾ ਹੈ। ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਸਮਾਈ ਹੋਈ ਦੱਸੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਅਜੇ ਇਸ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਆਕਾਰ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਏ ਸਨ ਉਸ ਵੇਲੇ ਤੱਤ-ਰੂਪ ਸ਼ਬਦ ਕੁਨ-ਰਹਤ ਵਿਚ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਸੀ। ਸ਼ਬਦ ਰੂਪ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਜਗਤ ਦਾ ਸਰੂਪ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਸਮੇਟਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਦ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪ ਤੇ ਬਿੰਦੂ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਨਾਦ, ਅਨਹਦ ਨਾਦ ਆਦਿਕ

ਯੋਗਿਕ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਵਿਆਪਕ ਅਵਸਥਾਂ ਵਿਚ ਅਪੜਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਨਿਰਗੁਣ, ਸਗੁਣ ਤੇ ਕਰਨ ਅਵਸਥਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਸਰੂਪ ਨਿਰਗੁਣ ਨਿਰੰਕਾਰ ਹੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਾਮ ਸ਼ਬਦੀ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ ਪਰ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸੂਖਮ ਸਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਨਿਰਗੁਣ ਨਿਰੰਕਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿਤਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੋਰਖਨਾਥ ਦੇ ਸੂਖਮ ਦਵੈਤਾਦਵੈਤ ਦੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦਵੈਤਾਦਵੈਤ ਵਿਲੱਖਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਪਣਾ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਸਬੰਧ ਸ਼ਿਵ ਸ਼ਕਤਿ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਿਵ ਤੱਤ ਦਾ ਸਥਾਨ ਗਗਨ ਮੰਡਲ ਅਰਥਾਤ ਬ੍ਰਹਮਰੰਧ੍ਰ ਵਿਚ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਾਖਸ਼ਾਤਕਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਗਗਨ ਮੰਡਲ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਹੈ ਜਿਥੇ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਸੂਖਮ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਿਰਗੁਣ ਨਿਰੰਕਾਰ ਸਰੂਪ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਸਭ ਤੱਤ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਹਨ।

—

(ੲ) ਸਰਤ ਘਰਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਚਨਾਂ,

ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਜਗਤ ਅਥਵਾ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜਗਿਆਸਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵੈਦਿਕ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਬਾਰੇ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਠੇ ਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣ, ਰਕਤ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਕਿਥੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਬੱਦਲਾਂ ਤੋਂ ਮੀਂਹ ਦੇ ਵਰ੍ਹਣ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ, ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ ਰਵਾਨੀ ਤੋਂ ਪਸ਼ੂ-ਪੰਛੀ ਬਣਦੇ ਦੇਖ ਕੇ, ਫਸਲਾਂ ਨੂੰ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਉਗਦਾ ਦੇਖ ਕੇ ਅਤੇ ਗਰਭ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਦੇਖ ਕੇ ਰਿਸ਼ੀਆਂ[2] ਨੂੰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕਾਰਜ-ਸਬੰਧ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਸੋਚਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋਣਾ ਪਿਆ ਹੋਵੇ।

<u>ਜਗਤ ਅਥਵਾ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ:</u> ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਜਗਤ ਅਥਵਾ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ। ਡੀ.ਐਸ. ਸ਼ਰਮਾ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਜਗਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਉਸਦਾ ਸੁਭਾਅ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਅਗਨੀ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਸੇਕ ਅਤੇ ਰੌਸ਼ਨੀ ਹੈ।[3] ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ[4] ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਅਨੇਕ ਹੋਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਰਚਿਆ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਡਾਕਟਰ ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦਿਵੇਦੀ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਗੋਰਖਨਾਥ ਦੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ[5] ਵਿਚ 'ਅਕੁਲ' ਨੂੰ ਸ਼ਿਵ ਅਤੇ 'ਕੁਲ' ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਨਾਂ ਅਕੁਲ ਹੋਣਾ ਉਚਿਤ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਕੁਲ-ਗੋਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਆਦਿ ਅੰਤ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।[6] ਇਸ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਹੀ ਸਮਸਤ ਪਦਾਰਥ ਉਤਪੰਨ ਹੋਏ ਹਨ। ਸ਼ਕਤੀ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੈ ਪਰ ਸ਼ਿਵ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਚੰਨ ਅਤੇ ਚਾਨਣੀ ਦਾ ਜੋ ਸਬੰਧ ਹੈ ਉਹ ਸਬੰਧ ਸ਼ਿਵ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ।[7] ਸ਼ਕਤੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਹੇਤੂ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਸਤ ਜਗਤ ਰੂਪੀ ਪ੍ਰਪੰਚ ਦੀ ਪ੍ਰਵਰਤਕਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਲ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।[8] ਪਰਲੋ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀ ਪਰਮਸ਼ਿਵ ਵਿਚ ਤੱਤਰੂਪ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਸ਼ਿਵ ਵਿਚ ਸਿਰਜਣ ਤੇ ਕਾਰਜ

---

1. ਰਿਗਵੇਦ, 1.164.4
2. ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ-ਕਾਵਿ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ, ਪੰਨਾ 37
3. A Premier of Hinduism, page 120
4. ੳ) ਤੈਤਰੀਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, 1 1, 2.6
   ਅ) The Principal Upanished, page 68.
5. ੳ) ਨਾਥ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ, ਪੰਨਾ 67
   ਅ) ਸਿਧ ਸਿਧਾਂਤ ਸੰਗ੍ਰਹਿ, 4.10-11
6. ੳ) ਉਹੀ ਪੰਨਾ, 67
   ਅ) ਗੋਰਖ ਸਿਧਾਂਤ ਸੰਗ੍ਰਹਿ, ਪੰਨਾ 67
7. ਸਿਧ ਸਿਧਾਂਤ ਸੰਗ੍ਰਹਿ, 4.8-11
8. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 4.12-13.

ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ 'ਕੁਲ' ਅਤੇ 'ਅਕੁਲ' ਦੇ ਭੇਦ ਤੋਂ ਪਰੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਵਿਅਕਤ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਵਿਰਾਜਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਕਾਰਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਿਵ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[9]

ਪਰਮ ਸ਼ਿਵ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇੱਛਾ ਯੁਕਤ ਹੋਣ ਦੇ[10] ਕਾਰਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਕਲ ਸ਼ਿਵ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਇੱਛਾ ਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪਰਮਸ਼ਿਵ ਤੋਂ ਇਕੋ ਵੇਲੇ ਦੋ ਤੱਤ-ਸ਼ਿਵ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਭੇਦ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਪੰਜ ਅਵਸਥਾਵਾਂ-ਨਿਜਾ, ਪਰਾ, ਅਪਰਾ, ਸੂਖਮਾ ਅਤੇ ਕੁੰਡਲੀ ਅਖਵਾਂਦੀ ਹੈ।[11] ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਿਵ ਵੀ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਅਪਰ, ਪਰਮ, ਸ਼ੂਨਯ, ਨਿਰੰਜਨ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।[12] ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਪੰਜ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਦੀ ਹੋਈ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਸਮਸਤ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ਿਵ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵ ਪ੍ਰਪੰਚ ਦੀ ਉਤਪਤੀ, ਪਾਲਨ ਅਤੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਵਿਚ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕ੍ਰਿਆ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਅਤੇ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਸ਼ਿਵ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਹੀ ਅਭਿੰਨਤ 'ਸੂਖਮ' ਪਰ 'ਪਿੰਡ' ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋਈ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ ਇਥੇ ਇਹ ਗੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਇਥੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਵੇਦਾਂਤ ਦੀ ਚਿਤ ਸਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ, 'ਮਾਇਆ' ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਭਿੰਨ ਹੈ। ਗੋਰਖਨਾਥ ਨੇ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਜਾਂ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ '[illegible]' ਅਤੇ 'ਵਿਸ਼ਵਰੂਪਣੀ' ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।[13] ਇਹ '[illegible]' ਸ਼ਕਤੀ ਅਨੰਤਰੂਪ ਅਤੇ ਅਨੰਤਸ਼ਕਤੀ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਜਗਤ ਇਸ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹੋ ਸ਼ਕਤੀ ਜਗਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਪਰਮ ਸ਼ਿਵ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨੂੰ ਸੰਗਠਨ ਵਿਚ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋਣ ਤੇ ਸ਼ਿਵ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਯੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।[14]

---

9. ਸਿਧ ਸਿਧਾਂਤ ਸੰਗ੍ਰਹ, 4.4
10. ਨਾਥ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ, ਡਾ: ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦ੍ਵਿਵੇਦੀ, ਪੰਨਾ 114
11. ੳ) ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 115.
    ਅ) ਸਿਧ ਸਿਧਾਂਤ ਸੰਗ੍ਰਹ, 1.13
12. ੳ) ਨਾਥ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ, ਡਾ: ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦ੍ਵਿਵੇਦੀ, ਪੰਨਾ 115
    ਅ) ਸਿਧ ਸਿਧਾਂਤ ਸੰਗ੍ਰਹ, 1.14 -15
13. ਸਿਧ ਸਿਧਾਂਤ, 1.6.
14. ੳ) ਨਾਥ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ, ਪੰਨਾ 116
    ਅ) ਸਿਧ ਸਿਧਾਂਤ ਸੰਗ੍ਰਹ, 4.6

ਜੋ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਕਤੀ ਹੀ ਜਗਤ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਣ ਹੈ। ਇਹੀ ਸ਼ਿਵ ਦੀ 'ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਇੱਛਾ' ਹੈ। ਨਾਥ ਪੰਥ ਦੀਆਂ ਸਿਧਾਂਤਾਤਮਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਜਗਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਕਾਰਣ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।[15]

ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜਗਤ ਅਥਵਾ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਖੇਡ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ।[16] ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਦੱਸਦਿਆਂ 'ਵਾਰ ਆਸਾ' ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵੇਖਣ ਲਈ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਹੈ।[17] ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਤੇ ਪਛਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਪਸਾਰਾ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਹੈ।[18] ਉਸ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਨੇ ਇਹ ਜਗਤ ਤਮਾਸ਼ਾ ਵੇਖਣ ਲਈ ਆਪ ਹੀ ਆਪਣਾ ਨਿਰਗੁਣ ਤੋਂ ਸਰਗੁਣ ਸਰੂਪ[19] ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਇਸ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਹਰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਦਾ ਹੀ ਪਰਿਣਾਮ ਹੈ।

<u>ਓਅੰਕਾਰ ਤੋਂ ਜਗਤ ਅਥਵਾ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ।</u> ਵੇਦਾਂ[20] ਅਤੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ[21] ਵਾਂਗ ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜਗਤ ਅਥਵਾ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਓਅੰਕਾਰ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਇਆ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੋਰਖਨਾਥ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਮੂਲ ਉਤਪਤੀ ਓਅੰਕਾਰ ਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਤੇ ਉਹ ਹੀ ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹੈ।[22] ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਓਅੰਕਾਰ ਤੋਂ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਹੀ ਤਿੰਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਾਰ ਤਤ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

<u>ਸੁੰਨ ਤੋਂ ਜਗਤ ਅਥਵਾ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ।</u> ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਥਵਾ ਜਗਤ ਰਚਨਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬ੍ਰਹਮ

---

15. ੳ) ਨਾਥ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ, ਪੰਨਾ 116
15. ਅ) ਸ਼ਕਤੀ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਤ੍ਰਿਭੁਵਨ ਸਕਲੀ।
ਨਾਥ ਸਿੱਧੋਂ ਕੀ ਬਾਨੀਆਂ, ਪੰਨਾ 69
16. ਜਗਤੁ ਉਪਾਇ ਖੇਲੁ ਰਚਾਇਆ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 1031.
17. ਪਪੈ ਪਾਤਿਸਾਹੁ ਪਰਮੇਸਰੁ ਵੇਖਣ ਕਉ ਪਰਪੰਚੁ ਕੀਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 433.
18. ਆਪੇ ਜਾਣੈ ਆਪਿ ਪਛਾਣੈ ਸਭੁ ਤਿਸ ਕਾ ਚੋਜੁ ਸਬਾਇਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1041
19. ਵਵੈ ਵਾਸੁਦੇਉ ਪਰਮੇਸਰੁ ਵੇਖਣ ਕਉ ਜਿਨਿ ਵੇਸੁ ਕੀਆ।
ਵੇਖੈ ਚਾਖੈ ਸਭੁ ਕਿਛੁ ਜਾਣੈ ਅੰਤਰਿ ਬਾਹਰਿ ਰਵਿ ਰਹਿਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 434
20. ਰਿਗਵੇਦ, 1.3 22
21. ੳ) ਮਾਂਡੂਕਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, 1
ਅ) ਛਾਂਦੋਗਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, 2.23.3.
22. ਓਅੰਕਾਰ ਆਛੈ ਬਾਬੂ ਮੂਲ ਮੰਤ੍ਰ ਧਾਰਾ। ਓਅੰਕਾਰ ਬਿਆਪੀਲੇ ਸਕਲ ਸੰਸਾਰਾ।
ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 127.12.

ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਨਿਰਲਿਪਤ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਸੀ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ[24] ਵਿਚ ਵੀ ਇਹੋ ਗੱਲ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਆਖੀ ਗਈ ਹੈ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, ਗਿਆ, ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਸ 'ਸ਼ਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਤ੍ਰਿਗੁਣ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।[25] ਇਥੇ ਸੁੰਨ ਦਾ ਅਰਥ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਥੇ' ਸੁੰਨਿ' ਤੋਂ ਭਾਵ ' ਪਰਮ ਸੁੰਨ' ਦੀ ਉਹ ਅਵਸਥਾ, ਹੈ ਜਦੋਂ ਸੰਸਾਰ ਸਿਰਜਣਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਇਕ ਮਾਤਰ ਉਸ ਵਿਚ ਸਮਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਰੂਪ, ਰੰਗ, ਰੇਖ, ਆਕਾਰ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ।[26]

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਕਥਿਨ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਨੇ ਨਿਰਗੁਣ ਰੂਪ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸਦਾ ਹੀ ਧਾਰਨ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਹ ਸਰਗੁਣ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਆਪ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਕਥਨ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ, ਨਿਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਬਿਲਕੁਲ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਉਹ ਸਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਅਲਗ ਥਲਗ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਸਰੂਪ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਜਦੋਂ ਉਹੀ ਚਾਹੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਮੁੜ ਨਿਰੋਲ ਨਿਰਗੁਣ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦਾ, ਹੈ ਤੇ ਆਪ ਹੀ ਇਸ ਦੀ ਸੰਘਾਰ ਕਰਦਾ, ਹੈ ਅਤੇ ਜਦੋਂ[27] ਚਾਹੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਸਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਮੁੜ ਨਿਰੋਲ ਸੁੰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਲਾ, ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਕੁਝ ਸੁੰਨ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਕੇ ਫਿਰ ਉਸ ਵਿਚ ਸਮਾਅ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ, ਵਿਸਤਾਰ ਵਿਵੇਚਨ ਅਸੀਂ ' ਬ੍ਰਹਮ' ਵਿਚ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ।

ਜਪ ਤੋਂ ਜਗਤ ਪਸਾਰਾ, ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ:[28] ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜਿਸ ਜਪ ਤੋਂ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਕਥਨ ਕਰਨ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਹੈ। ਪਰ ਨਾਨਕਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜਪ ਤੋਂ ਜਗਤ ਪਸਾਰਾ, ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਹੋਣ ਦਾ, ਅਭਾਵ ਹੈ।

---

23. ਓਅੰਕਾਰਿ ਸੈਲ ਜੁਗ ਭਏ। ਓਅੰਕਾਰਿ ਬੇਦ ਨਿਰਮਏ।
ਓਅੰਕਾਰਿ ਸਬਦਿ ਉਧਰੇ। ਓਅੰਕਾਰਿ ਗੁਰਮੁਖਿ ਤਰੇ।
ਓਨਮ ਅਖਰ ਸੁਣਹੁ ਬੀਚਾਰੁ। ਓਨਮ ਅਖਰੁ ਤ੍ਰਿਭਵਣ ਸਾਰੁ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 929-30

24. ਛਾਂਦੋਗਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, 7.24.1

25. ਪਰਮ ਸੁੰਨਿ ਮੈਂ ਤ੍ਰਿਗੁਣ ਸਾਰ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 206.70

26. ਸਭਨੇ ਹੀ ਆਕਾਰ ਨਿਰਾਕਾਰ ਹੋਇਸੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 201.40

27. ਸੁੰਨ ਕਲਾ ਅਪਰੰਪਰਿ ਧਾਰੀ, ਆਪਿ ਨਿਰਾਲਮੁ ਅਪਰ ਅਪਾਰੀ।
ਆਪੇ ਕੁਦਰਤਿ ਕਰਿ ਕਰਿ ਦੇਖੈ ਸੁੰਨਹੁ ਸੁੰਨੁ ਉਪਾਇਦਾ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 1037

28. ਕਰੈ ਆਸਿਥੀ ਦੋਇ ਪਖ ਉਜਾਲਿਆ, ਨਿਰੰਕਾਰ ਜਾਪੇ ਜਪਿਆ,
ਜੋ ਜਪ ਸਕਲ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਉਤਪੰਨਾ, ਤੇ ਜਾਪ, ਸ੍ਰੀ ਗੋਰਖਨਾਥ ਕਥਿਆ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 128, 13

<u>ਹਉਮੈ ਤੋਂ ਜਗਤ ਅਕਾਰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ।</u> ਵੇਦਬਾਣੀ ਵਿਚ ਹਉਮੈਂ ਤੋਂ ਜਗਤ ਅਕਾਰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਉਤਪਤੀ ਦੇਣ ਦਾ ਵਰਣਨ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੀ ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ ਵਿਚ ਸਿਧਾਂ ਦੇ ਪੁਛੇ ਗਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨ[29] ਦਾ ਉੱਤਰ ਦਿੰਦੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਜਗਤ ਹਉਮੈ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾਮ ਭੁਲਾਕੇ ਦੁਖ ਪਾਂਦਾ ਤੇ ਨਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[30]

<u>ਹੁਕਮ ਤੋਂ ਜਗਤ ਅਕਾਰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ</u>।- ਵੇਦਬਾਣੀ ਵਿਚ ਹੁਕਮ ਤੋਂ ਜਗਤ ਅਕਾਰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਪਰ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ[31] ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਹੀ ਸਮਾ ਜਾਂਦੀ[32] ਹੈ। ਸਿਧ ਗੋਸ਼ਟਿ ਵਿਚ ਸਿਧਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਦਿੰਦੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੀਵ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਤੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।[33] ਇਹ ਹੁਕਮ ਅਪਰਅਪਾਰ ਹੈ ਪਰ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਜੀਵਨ ਜੁਗਤੀ ਨੂੰ ਠੀਕ ਸਮਝ ਲੈਂਦਾ[34] ਹੈ। ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਹੀ ਸਾਰੀ ਕਾਰ ਚਲ ਰਹੀ ਹੈ।[35] ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪ ਅਸੀਮ ਅਤੇ ਅਕੱਥ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ[36] ਸਾਰੇ ਆਕਾਰ ਉਸ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਏ ਹਨ ਉਸ ਦਾ ਹੁਕਮ ਕਿਹਨਾ,

---

29. ਕਿਤੁ ਕਿਤੁ ਬਿਧਿ ਜਗੁ ਉਪਜੈ ਪੁਰਖਾ, ਕਿਤੁ ਕਿਤੁ ਦੁਖਿ ਬਿਨਸਿ ਜਾਈ।[illegible],ਪੰਨਾ,
30. ੳ) ਹਉਮੈ ਵਿਚਿ ਜਗੁ ਉਪਜੈ ਪੁਰਖਾ, ਨਾਮਿ ਵਿਸਰਿਐ ਦੁਖੁ ਪਾਈ।ਉਹੀ,ਪੰਨਾ, 946
 ਅ) ਹਉਮੈ ਵਿਚਿ ਜਗਤੁ ਉਪਜਿਆ, ਸਬਦੁ ਵਸੈ ਦੁਖੁ ਜਾਇ।ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 946
31. ਹੁਕਮੀ ਹੋਵਨਿ ਆਕਾਰ ਹੁਕਮੁ ਨ ਕਹਿਆ ਜਾਈ।ਜਪੁਜੀਸਾਹਬ ਪੰਨਾ 1
32. ਹੁਕਮੇ ਆਵੈ ਹੁਕਮੇ ਜਾਹਿ। ਆਗੈ ਪਾਛੈ ਹੁਕਮਿ ਸਮਾਹਿ। ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 151
33. ੳ) ਹੁਕਮੇ ਆਵੈ ਹੁਕਮੇ ਜਾਵੈ ਹੁਕਮੇ ਰਹੈ ਸਮਾਈ।ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 940
 ਅ) ਸਭੁ ਹੁਕਮੇ ਵਰਤੈ ਹੁਕਮਿ ਸਮਾਇ। ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 1188
34. ੳ) ਹੁਕਮੁ ਬਿਸਮਾਦੁ ਹੁਕਮਿ ਪਛਾਣੈ ਜੀਅ ਜੁਗਤਿ ਸਚੁ ਜਾਣੈ ਸੋਈ।ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 940
 ਅ) ਗੁਰਮੁਖਿ ਹੋਇ ਸੁ ਹੁਕਮੁ ਪਛਾਣੈ ਮਾਨੈ ਹੁਕਮੁ ਸਮਾਇਦਾ।ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 1036-37
35. ਹੁਕਮੇ ਆਇਆ ਹੁਕਮਿ ਸਮਾਇਆ। ਹੁਕਮੇ ਦੀਸੈ ਜਗਤੁ ਉਪਾਇਆ
ਹੁਕਮੇ ਸੁਰਗੁ ਮਛੁ ਪਇਆਲਾ, ਹੁਕਮੇ ਕਲਾ ਰਹਾਇਦਾ।
ਹੁਕਮੇ ਧਰਤੀ ਧਉਲ ਸਿਰਿ ਭਾਰੰ। ਹੁਕਮੇ ਪਉਣ ਪਾਣੀ ਗੈਣਾਰੰ।
ਹੁਕਮੇ ਸਿਵ ਸਕਤੀ ਘਰਿ ਵਾਸਾ, ਹੁਕਮੇ ਖੇਲ ਖੇਲਾਇਦਾ।
ਹੁਕਮੇ ਆਡਾਣੇ ਆਗਾਸੀ। ਹੁਕਮੇ ਜਲ ਥਲ ਤ੍ਰਿਭਵਣ ਵਾਸੀ।
ਹੁਕਮੇ ਸਾਸ ਗਿਰਾਸ ਸਦਾ ਫੁਨਿ ਹੁਕਮੇ ਦੇਖਿ ਦਿਖਾਇਦਾ,
ਹੁਕਮਿ ਉਪਾਏ ਦਸ ਅਵਤਾਰਾ। ਦੇਵ ਦਾਨਵ ਅਗਣਤ ਅਪਾਰਾ।
ਹੁਕਮੇ ਜੁਗ ਛਤੀਹ ਗੁਦਾਰੇ। ਹੁਕਮੇ ਸਿਧ ਸਾਧਿਕ ਵੀਚਾਰੇ। ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 1037.
36. ਤੇਰਾ ਹੁਕਮੁ ਨ ਜਾਪੀ ਕੇਤੜਾ, ਲਿਖਿ ਨ ਜਾਣੈ ਕੋਇ।ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 53

ਵਿਸਥਾਰ ਦਾ ਵਰਣਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।[37] ਉਸ ਦੀ ਬੇਅੰਤਤਾ ਦਸਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵਿਸਮਾਦ ਰੂਪ ਹੋ ਕੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਇਸ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਪਸਾਰਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।[38] ਜੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਆਪ ਜਿਵੇਂ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੁਕਮ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਭਨਾਂ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹੋ ਕੇ ਮਾਣਦਾ ਵੀ ਹੈ।[39]

ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਅਥਵਾ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਵੇਖੀਏ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰਿਆਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਮੂਲ ਭਾਵਨਾ ਇਕ ਹੀ ਹੈ। ਓਅੰਕਾਰ, ਹੁਕਮ, ਸ਼ਬਦ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਮੂਲ 'ਸ਼ਬਦ-ਸਰੂਪੀ ਹੁਕਮ' ਹੀ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ-ਸਰੂਪੀ ਹੁਕਮ ਤੱਤ ਹੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਣ ਹੈ। ਹੁਕਮ-ਬ੍ਰਹਮ ਨਿਰਗੁਣ ਜਾਂ ਅਰੂਪ ਸਰੂਪ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਵੱਖੀ ਹੁਕਮੇ ਨਾਲ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਸਰਗੁਣਤਾ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹੋ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹੋ ਹੀ ਉਸ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸ਼ਬਦ-ਸਰੂਪ, ਓਅੰਕਾਰ ਸਰੂਪ, ਕਰਤਾਰ-ਸਰੂਪ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਇਹ ਸਾਰੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਇਕ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਹੀ ਬੋਧਕ ਹਨ ਭਾਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਹਨ।

<u>ਜਗਤ ਅਥਵਾ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਸਮਾਂ</u>। ਜਗਤ ਅਥਵਾ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਦਾ ਕਾਲ ਇਨਸਾਨੀ ਸਮਝ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਆਤਮ ਮੰਡਲ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਦੇ ਰਹੱਸ ਨੂੰ ਜਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਿਆ ਹੈ। ਵੇਦਪਾਠੀ ਅਤੇ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਰਚਨਾ ਦੇ ਸਮੇਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਵਿਚਾਰ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟੀਕਰਣ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਜਿਸ ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਨੇ ਸਿਰਜਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਉਹੋ ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕੋਈ ਹੋਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਰਚਨਾ

---

37. ਸਤੇ ਰਾਤੀ ਸਤਿ ਦਿਨ ਸਤਿ ਥਿਤੀ ਸਤਿ ਵਾਰ।
ਸਤੇ ਰੁਤੀ ਮਾਹ ਸਤਿ ਸਤਿ ਧਰਤੀ ਸਤਿ ਵਾਰ।
ਸਤੇ ਪਾਣੀ ਪਉਣ ਸਤਿ ਸਤਿ ਅਗਨੀ ਪਾਤਾਲ।
ਸਤੇ ਪੁਰੀਆ ਖੰਡ ਸਤਿ ਸਤਿ ਲੋਅ ਲੋਅ ਆਕਾਰ।
ਹੁਕਮ ਨ ਜਾਪੀ ਕੇਤੜਾ ਕਹਿ ਨ ਸਕੀਜੈ ਕਾਰ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1241

38. ਕੀਤਾ ਪਸਾਉ ਏਕੋ ਕਵਾਉ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 3

39. ੳ) ਹੁਕਮੁ ਚਲਾਇ ਰਹਿਆ ਭਰਪੂਰੇ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 1042
ਅ) ਆਪੇ ਚਾਖੈ [illegible]। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1190.
ੲ) ਹੁਕਮੀ ਹੁਕਮੁ ਚਲਾਏ ਰਾਹੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 2

ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ।[40] ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਸਿਆਣਾ ਸਮਝ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਸੋਭਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਭ ਕਥਨ ਝੂਠ ਹੀ ਹੈ।[41]

ਸਰਬ ਅਥਵਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਅੰਤ: ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ[42] ਅਤੇ ਗੀਤਾ[43] ਵਿਚ ਸਰਬ ਅਥਵਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਅੰਤ ਬਾਰੇ ਵਰਣਨ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਇਹ ਸਭ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਉਸੇ ਵਿਚ ਸਮਾਅ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਬੀਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸਰਬ ਅਥਵਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਅਤੇ ਸੰਚਾਲਨ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਦੁਆਰਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਸਗੋਂ ਉਸ ਦਾ ਅੰਤ ਵੀ ਬ੍ਰਹਮ ਦੁਆਰਾ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸਾਧਕ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਪਰਿਚਯ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਦ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਅਨੰਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਇਕ ਵਿਚ ਸਮਾਈ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਣ ਲਗਦੀ ਹੈ।[44]

ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਸਰਬ ਅਥਵਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ ਉਥੇ ਉਸ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਵੀ ਉਸ ਤੋਂ ਹੀ ਹੋਇਆ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।[45] ਸਭ ਕੁਝ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ

---

40. ਕਵਣੁ ਸੁ ਵੇਲਾ ਵਖਤੁ ਕਵਣੁ ਕਵਣ ਥਿਤਿ ਕਵਣੁ ਵਾਰੁ।
ਕਵਣਿ ਸਿ ਰੁਤੀ ਮਾਹੁ ਕਵਣੁ ਜਿਤੁ ਹੋਆ ਆਕਾਰੁ।
ਵੇਲ ਨ ਪਾਈਆ ਪੰਡਤੀ ਜਿ ਹੋਵੈ ਲੇਖੁ ਪੁਰਾਣੁ।
ਵਖਤੁ ਨ ਪਾਇਓ ਕਾਦੀਆ ਜਿ ਲਿਖਨਿ ਲੇਖੁ ਕੁਰਾਣੁ।
ਥਿਤਿ ਵਾਰੁ ਨਾ ਜੋਗੀ ਜਾਣੈ ਰੁਤਿ ਮਾਹੁ ਨਾ ਕੋਈ।
ਜਾ ਕਰਤਾ ਸਿਰਠੀ ਕਉ ਸਾਜੇ ਆਪੇ ਜਾਣੈ ਸੋਈ। ਜਪੁਜੀ, ਪੰਨਾ 4

41. ਨਾਨਕ ਆਖਣਿ ਸਭੁ ਕੋ ਆਖੈ ਇਕ ਦੂ ਇਕੁ ਸਿਆਣਾ।
ਵਡਾ ਸਾਹਿਬੁ ਵਡੀ ਨਾਈ ਕੀਤਾ ਜਾ ਕਾ ਹੋਵੈ।
ਨਾਨਕ ਜੇ ਕੋ ਆਪੌ ਜਾਣੈ ਅਗੈ ਗਇਆ ਨ ਸੋਹੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 5

42. ੳ) ਮੁੰਡਕ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, 1.17.,2.1.1
ਅ) ਛਾਂਦੋਗਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, 3.14.1
ੲ) ਸਵੇਤਾ. ਉਪਨਿਸ਼ਦ, 4.1

43. ਸ੍ਰੀ ਮਦ ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ, 8.8.9.7. 10.32

44. ਏਕ ਮੈਂ ਅਨੰਤ ਅਨੰਤ ਮੈਂ ਏਕੋ, ਏਕੋ ਅਨੰਤ ਉਪਾਯ
ਅੰਤਰ ਏਕ ਸੇ ਪਰਚਾ ਹੂਆ। ਤਬ ਅਨੰਤ ਏਕ ਮੈ ਸਮਾਯ। ਕਬੀਰਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 19.14.

ਉਸ ਵਿਚ ਹੀ ਸਮਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[46] ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਨਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪ ਹੀ ਬਣਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਉਹ ਕਰਦਾ ਹੈ।[47]

ਜਗਤ ਅਥਵਾ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ: ਜਗਤ ਅਥਵਾ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਸਬੰਧੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਰਿਗਵੇਦ,[48] ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗ੍ਰੰਥਾਂ,[49] ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ[50] ਅਤੇ ਗੀਤਾ[51] ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਇਕ ਮਾਤਰ ਆਧਾਰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਗਤ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਣ-ਤੱਤ ਹੈ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਬ੍ਰਹਮ ਰੂਪ ਇਕ ਨਿਰੰਜਨ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਇੱਛਾ ਕਰਕੇ ਸਾਰਾ ਜਗਤ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ।[52] ਇਹ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਰੂਪ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਦੁੱਧ ਵਿਚ ਘੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਆਪਕ ਹੈ ਭਾਵ ਉਹ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਸਰੂਪ ਬਾਰੇ ਵੀ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਉਸ ਦਾ ਸਰੂਪ ਦੇਖ ਲਈਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਸਾਰਕ ਭੁੱਖਾਂ ਤ੍ਰਿਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਤੇ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਅੰਦਰ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਉਸ ਦੇ ਰੂਪ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਮੂਰਤ ਹੈ।[53] ਜਿਹੜੇ ਬ੍ਰਹਮ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸਰੂਪ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ ਉਹ ਜੋਗ ਦੀ ਜੁਗਤੀ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਸੰਭਲ [illegible] ਕੇ ਪੈਰ ਰਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।[54] ਉਸ ਨਿਰੰਕਾਰ ਸਰੂਪ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਪਰਗਟ ਅਤੇ ਅਪਰਗਟ ਵਿਚ ਜੋਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਸਿਆ ਹੈ। ਉਸੇ ਇਕ ਜੋਤੀ ਕਾਰਣ ਸਭ ਲੋਕ ਵਿਆਪਕ ਹਨ ਜਿਸ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਸੋਝੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।[55] ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ ਆਦਿ ਤੋਂ

---

45. ੳ) ਜਿਸ ਤੇ ਉਪਜੀ ਤਿਸ ਤੇ ਬਿਨਸੀ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 20
    ਅ) ਜਿਨਿ ਸਭ ਥਾਪੀ ਆਪਿ ਉਥਾਪਿ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 412
    ੲ) ਜਿਨਿ ਸਿਰਿ ਸਾਜੀ ਤਿਨਿ ਫੁਨਿ ਗੋਈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ [illegible]
46. ਰੂਪ ਤੇ ਉਪਜਹਿ ਰੂਪ ਮਾਹਿ ਸਮਾਵਹਿ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1035
47. ਜਦੇ ਭਾਵੈ ਉਸਾਰੇ ਆਪੇ ਜਿਉ ਤਿਉ ਭਾਵੈ ਤਿਵੈ ਕਰੇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 433
48. ਰਿਗਵੇਦ, 10.72.2
49. ਸ਼ਤਪਥ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, 5.72
50. ੳ) ਬ੍ਰਿਹਦਾਰਣਯਕ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, 2.1.20
    ਅ) ਛਾਂਦੋਗਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ , 6 2.3
    ੲ) ਮੁੰਡਕ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, 1.1.7 ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਤੈਤਰੀਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ,2.7 1 ਕਠ ਉਪ 2.3 2 , ਸ੍ਵੇਤਾ ਉਪਨਿਸ਼ਦ,1.1.3.3 ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੋਇਆ ਹੈ।
51. ਸ੍ਰੀ ਮਦ ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ, 7 6,7।9।8,10.8
52. ਇਕ ਹੀ ਆਂਡੇ ਇਛਾ ਹੀ ਅਲੇਖ। ਇਛਾ ਹੀ ਰਚਿਲੇ ਤੀਨਿ ਤਿਲੋਕ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 20
53 ਜਾਸ ਸਰੀਰੀ ਸਭ ਜਗ ਜਾਗ੍ਯਾ। ਸਬਾਦ ਸਰੋਤਾ ਮੀਤਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 20.25.
54. ਮਧੂ ਜਗ ਹੈ ਕਾਟੇ ਕੀ ਬਾੜੀ, ਦੇਖਿ ਦੇਖਿ ਪਗ ਧਰਣਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 47.73
55. ਅਲਖ ਬਿਨਾਣੀ ਦੋਇ ਦੀਪਕ ਰਚਿਲੇ ਤੀਨ ਭਵਨ ਇਕ ਜੋਤੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 21.5

ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਆਪ ਸਵੈ-ਭੂ ਹੈ।[56]

ਗੁਰਮਤ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਰਬ ਸ਼ਕਤ ਪਰਮੇਸ਼ਰ, ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਬ੍ਰਹਮ ਨੇ ਆਪ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਤੇ ਕਰਤਾਰ ਅਕੇਲਾ ਆਪ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ।[57] ਉਹ ਆਪ ਕਰਣ ਕਾਰਣ ਹੀ ਇਸ ਦੇ ਭੇਦ ਨੂੰ ਜਾਣ ਸਕਦਾ ਹੈ[58] ਤੇ ਆਪ ਹੀ ਇਸ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ।[59] ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਭਾਉਂਦਾ ਹੈ ਉਵੇਂ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।[60] ਜੇ ਕੋਈ ਜੀਵ ਆਪਣੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਕੁਝ ਕਥਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।[61] ਉਸ ਨੇ ਕਈ ਰੰਗਾਂ ਤੇ ਕਿਸਮਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਈ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਭੇਦ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਇਹ ਖੇਲ ਬਣਾਈ ਹੈ।[62] ਉਸ ਨੇ ਰਚਨਾ ਰਚ ਕੇ ਸਭ ਨੂੰ ਧੰਧਿਆਂ ਵਿਚ ਲਾਇਆ, ਪੌਣਾਂ[63] ਦਾ ਆਕਾਰ ਵਰਨ ਸੰਪਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।[64] ਉਹ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਕਰਦਾ, ਤੇ ਆਪਣੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਬੰਧ ਕੇ ਚਲਾਂਦਾ ਹੈ।[65] ਉਹ ਆਪ ਦੇਖਦਾ, ਬੈਠ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਹੈ।[66]

---

56. ਸਭ ਸੰਸਾਰੁ ਪਸਰਿਆ ਹੈ ਤੇਰਾ, ਤੂੰ ਇਕਦੂ ਨਾਹਿ ਅਕੀਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 154.58

57. ੳ) ਤੂੰ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖੁ ਅਗੰਮੁ ਹੈ ਆਪਿ ਸ੍ਰਿਸਟਿ ਉਪਾਤੀ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 138
ਅ) ਤੁਧੁ ਸੰਸਾਰੁ ਉਪਾਇਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 71
ੲ) ਸਭਿ ਜੀਉ ਤੂੰ ਕਰਤਾ, ਕਰਤਾਰੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 54
ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਲਈ ਵੇਖੋ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਪੰਨਾ 1042, 1170, 1190, 1290

58. ੳ) ਸਭ ਸਚੁ ਤੇਰਾ ਤੂੰ ਏਕੋ ਜਾਤਾ ਅਵਰੁ ਨ ਦੂਜਾ ਜਾਣੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 634
ਅ) ਪੁਛਿ ਨ ਸਾਜੇ ਪੁਛਿ ਨ ਢਾਹੇ। ਪੁਛਿ ਨ ਦੇਵੈ ਲੇਇ।
ਆਪਣੀ ਕੁਦਰਤਿ ਆਪੇ ਜਾਣੈ, ਆਪੇ ਕਰਣੁ ਕਰੇਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 53

59. ੳ) ਆਪੇ ਕੁਦਰਤਿ ਸਾਜਿ ਕੈ ਆਪੇ ਕਰੇ ਬੀਚਾਰੁ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 143
ਅ) ਕਰਿ ਕਰਿ ਵੇਖੈ ਸਿਰਜਣਹਾਰੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 7
ੲ) ਕਰਿ ਕਰਿ ਵੇਖੈ ਨਦਰਿ ਨਿਹਾਲ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 8
ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਲਈ ਵੇਖੋ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 137, 475

60. ਕਰੇ ਕਰਾਏ ਜਾਣੈ ਆਪਿ। ਨਾਨਕ ਵੇਖੈ ਥਾਪਿ ਉਥਾਪਿ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1125

61. ੳ) ਵਡਾ ਆਖੀਂ ਤੂੰ ਹੋਵਹਿ ਤੁਧ ਹੀ ਜਾਣਿਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 752
ਅ) ਤੂੰ ਕਰਤਾ ਕਰਣਾ ਮੈ ਨਾਹੀ ਜਾ ਹਉ ਕਰੀ ਨ ਹੋਈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 469

62. ੳ) ਸਦਾ ਸਦਾ ਤੂੰ ਏਕੁ ਹੈਂ ਤੁਧੁ ਦੂਜਾ ਖੇਲੁ ਰਚਾਇਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 139
ਅ) ਦੂਜਾ ਖੇਲੁ ਕਰਿ ਦਿਖਲਾਇਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 73.
ੲ) ਰੰਗੀ ਰੰਗੀ ਭਾਤੀ ਕਰਿ ਕਰਿ ਜਿਨਸੀ ਮਾਇਆ ਜਿਨਿ ਉਪਾਈ।
ਕਰਿ ਕਰਿ ਵੇਖੈ ਕੀਤਾ ਆਪਣਾ ਜਿਵ ਤਿਸ ਦੀ ਵਡਿਆਈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 6

ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਕਮਾਉਣ ਵੀ ਆ ਹੈ[67] ਪਰ ਉਸ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਸੋਝੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਰੀ ਬੇਅਰਥੀ ਭਟਕ ਰਹੀ ਹੈ।[68] ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਿਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਸਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਰਚ ਕੇ ਕੁਦਰਤੀ ਕੁਦਰਤ ਰਚੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਜਾਮਾ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਪਰਚਾਵਾ ਕਰੀ ਜਗਤ ਨੂੰ ਰੇਖ ਲਿਆ ਹੈ।[69] ਸ਼ਿਵ ਉਸ ਦਾ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਹੈ[70] ਜੋ ਪਰਚਾਵੇ ਮਾਤਰ ਹੈ।[71] ਜੋ ਵੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਆਇਆ ਜਾਂ ਸੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਹੀ ਹੈ।[72]

<u>ਜਗਤ ਰਚਨਾ, ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਕ੍ਰਮ।</u> ਵੇਦਾਂਤ ਦੀ 'ਨਾਥ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ' ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਰਚਿਤ ਜਗਤ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚ 36 ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਕ੍ਰਮ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ।[73] ਤੈਤਰੀਆ ਉਪਨਿਸ਼ਦ[74] ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਆਕਾਸ਼, ਆਕਾਸ਼ ਤੋਂ ਪਵਨ, ਪਵਨ ਤੋਂ ਅਗਨੀ, ਅਗਨੀ ਤੋਂ ਪਾਣੀ, ਪਾਣੀ ਤੋਂ ਧਰਤੀ, ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਬਨਸਪਤੀ, ਬਨਸਪਤੀ ਤੋਂ ਅੰਨ ਤੇ ਅੰਨ ਤੋਂ ਪੁਰਖ ਆਦਿ ਤੱਤਾਂ ਤੋਂ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਕ੍ਰਮ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਵੇਤਾਸ਼ਵ ਉਪਨਿਸ਼ਦ[75] ਵਿਚ 'ਪੰਚ ਮਹਾਂਭੂਤਾਂ' ਦਾ ਵਰਣਨ ਉਪਲਬਧ ਹੈ। ਗੀਤਾ[76] ਵਿਚ ਅੱਠ ਤੱਤਾਂ ਧਰਤੀ, ਪਾਣੀ, ਅਗਨੀ, ਪਵਨ, ਆਕਾਸ਼, ਮਨ, ਬੁੱਧੀ[77] ਅਤੇ ਅਹੰਕਾਰ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜਗਤ ਰਚਨਾ, ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਕ੍ਰਮ ਦੇ ਪੰਜ ਤੱਤਾਂ-ਪ੍ਰਿਥਵੀ, ਆਪ (ਜਲ), ਤੇਜ (ਅਗਨੀ), ਵਾਈ (ਵਾਯੂ) ਅਤੇ ਆਕਾਸ਼ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸ਼ਿਵ (ਅਵਿਅਕਤ ਰੂਪ) ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਕੋ ਵੇਲੇ ਦੋ ਤੱਤ-ਸ਼ਿਵ (ਸਰਗੁਣ ਰੂਪ) ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੈ। ਇਸ ਇੱਛਾ[78] ਤੋਂ ਆਕਾਸ਼, ਵਾਯੂ, ਤੇਜ, ਆਪ ਅਤੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ[79] ਦਾ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਕ੍ਰਮ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਤੱਤ ਦੀਆਂ ਅੱਗੋਂ ਪੰਜ ਪੰਜ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀਆਂ (ਕੁਲ 25 ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀਆਂ) ਅਤੇ ਵਰਣ, ਸੁਆਦ, ਸੁਗੰਧ, ਸ਼ਬਦ, ਰੂਪ ਆਦਿਕਾਂ, ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।[80] ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਕਤੀ ਜਾਂ ਮਾਇਆ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸ਼ਿਵ ਸ਼ਕਤੀ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਸ਼ਿਵ ਸਰੂਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਬਾਰਾਂ ਕਲਾਵਾਂ ਅਤੇ ਚੰਦਰਮਾ ਦੀਆਂ ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਕਲਾਵਾਂ ਦਾ ਜਦੋਂ ਮੇਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਕ੍ਰਮ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਸਕਦਾ।[81] ਇਥੇ ਸ਼ਿਵ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਜਗਤ ਰਚਨਾ, ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਕ੍ਰਮ ਸੂਰਜ ਅਤੇ ਚੰਦਰਮਾ, ਦੀਆਂ ਕਲਾਵਾਂ ਇਕ ਕੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।[82] ਇਹ ਹੀ ਸਾਧਕ ਦੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਭੂਤੀ ਹੈ।

(ਪਿਛਲੇ ਪੰਨੇ ਤੋਂ ਫੁੱਟ ਨੋਟ)

63. ੳ) ਵਰਤ੍ਰੁ ਵਡਾ ਵਡ ਮੇਦਨੀ ਸਿਰੇ ਸਿਰਿ ਧੰਧੇ ਲਾਇਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 467
    ਅ) ਜਿਨਿ ਜਗਤੁ ਉਪਾਇਆ ਧੰਧੈ ਲਾਇਆ ਤਿਸੈ ਵਿਟਹੁ ਕੁਰਬਾਣੁ ਜੀਉ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 438
    ੲ) ਜਿਨਿ ਕੀਆ ਤਿਨਿ ਦੇਖਿਆ ਜਗੁ ਧੰਧੜੈ ਲਾਇਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 765
64. ੳ) ਜਿਨਿ ਕਰਤੈ ਕਰਣਾ ਕੀਆ ਲਿਖਿਆ ਆਵਣ ਜਾਣੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 467
    ਅ) ਰੂਪੁ ਜਿਨਸੀ ਮੇਦਨੀ ਦੁਖ ਸੁਖ ਭੋਗਣਹਾਰੇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 580

(ਪਿਛਲੇ ਪੰਨੇ ਦੇ ਬਾਕੀ ਫੁਟ ਨੋਟ)

65. ਸਰਬ ਜੀਆ ਸਿਰਿ ਲੇਖੁ ਧੁਰਾਹੂ ਬਿਨੁ ਲੇਖੈ ਨਹੀ ਕੋਈ ਜੀਉ।

ਆਪਿ ਅਲੇਖੁ ਕੁਦਰਤਿ ਕਰਿ ਦੇਖੈ ਹੁਕਮਿ ਚਲਾਏ ਸੋਈ ਜੀਉ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 598-99

66. ੳ) ਜਿਨਿ ਉਪਾਈ ਰੰਗਿ ਰਵਾਈ ਬੈਠਾ ਵੇਖੈ ਵਖਿ ਇਕੇਲਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 722-23

ਅ) ਆਪਿ ਅਤੋਲਵਿ ਆਪਿ ਕਰਿ ਆਪੀਣੈ ਆਪਾਹੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 788

67. ਧਰਤਿ ਉਪਾਇ ਧਰੀ ਧਰਮਸਾਲਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1033

68. ਸਿਆਣ ਤ੍ਰਿਕੁਟੀ ਤਰੇ ਸਬਦੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1034

69. ਆਪੀਨੈ ਆਪੁ ਸਾਜਿਓ ਆਪੀਨੈ ਰਚਿਓ ਨਾਉ।
ਦੁਯੀ ਕੁਦਰਤਿ ਸਾਜੀਐ ਕਰਿ ਆਸਣੁ ਡਿਠੋ ਚਾਉ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 463

70. ੳ) ਥਥੈ ਥਾਨਿ ਥਾਨੰਤਰਿ ਸੋਈ ਜਾ ਕਾ ਕੀਆ ਸਭੁ ਹੋਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 433
ਅ) ਤੂੰ ਸਭਨੀ ਥਾਈ ਜਿਥੈ ਹਉ ਜਾਈ ਸਾਚਾ ਸਿਰਜਣਹਾਰੁ ਜੀਉ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 438

71. ਜਗੁ ਤਿਸ ਕੀ ਛਾਇਆ ਜਿਸੁ ਬਾਪੁ ਨ ਮਾਇਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1038
72. ਅੰਤਰਿ ਉਤਭੁਜੁ ਅਵਰੁ ਨ ਕੋਈ। ਜੋ ਕਹੀਐ ਸੋ ਪ੍ਰਭ ਤੇ ਹੋਈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 905

73. ਸਿਵ ਸ਼ਕਤੀ, ਸਦਾਸ਼ਿਵ, ਈਸ਼ਵਰ, ਸ਼ੁਧ ਵਿਦਿਆ, ਮਾਇਆ, ਵਿਦਿਆ, ਕਲਾ, ਰਾਗ, ਕਾਲ, ਨਿਯਤੀ, ਜੀਵ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ, ਮਨ, ਬੁੱਧੀ, ਅਹੰਕਾਰ, ਕੰਨ, ਚਮੜੀ, ਜੀਭ, ਅੱਖਾਂ, ਨੱਕ, ਵਾਕ, ਹੱਥ, ਪੈਰ, ਗੁਦਾ, ਲਿੰਗ ਜਾਂ ਜੋਨੀ, ਸ਼ਬਦ, ਸਪਰਸ਼, ਰੂਪ ਰਸ, ਗੰਧ ਆਕਾਸ਼, ਵਾਯੂ, ਤੇਜ, ਜਲ, ਪ੍ਰਿਥਵੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ 36 ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਿਵਤੱਤ ਵਿ ਤੱਤ ਅਤੇ ਆਤਮਤੱਤ ਤਿੰਨਾ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਮਿਥਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਿਵ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਸ਼ਿਵਤੱਤ, ਸਦਾਸ਼ਿਵ, ਈਸ਼ਵਰ ਅਤੇ ਸ਼ੁੱਧਵਿਦਿਆ-ਵਿਦਿਆ ਤੱਤ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਦੇ 31 ਤੱਤ ਆਤਮਤੱਤ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਨਾਥ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ, ਡਾ. ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦਿਵੇਦੀ, ਪੰਨਾ 73

74. ਤੈਤਰੀਆ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, 2.1.1

75. ਮੁੰਡਕ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, 3.1.3

76. ਗੀਤਾ, 7.4

77. ਪੰਚ ਤਤ ਕੇ ਉਤਪਨਾ ਸਕਲ ਸੰਸਾਰ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 1[illegible]1.1

78. ੳ) ਓ ਅਬਿਗਤ ਉਤਪਨਤੇ ਓ ੳ ਉਤਪਨਤੇ ਆਕਾਸ਼।
ਆਕਾਸ਼ ਉਤਪਨਤੇ ਬਾਈ। ਬਾਈ ਉਤਪਨਤੇ ਤੇਜ।
ਤੇਜ ਉਤਪਨਤੇ ਰੂਪ। ਰੂਪ ਉਤਪਨਤੇ ਮਹੀ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 159

ਅ) ਈਸ਼ਵਰੋਵਾਚ ਓਂ ਅਬਿਗਤ ਲਿੰਗ। ਲਿੰਗ ਉਤਪਤੇ ਆਕਾਸ਼।
ਆਕਾਸ਼ ਉਤਪਤੇ ਵਾਯੂ, ਵਾਯੂ ਉਤਪਤੇ ਤੇਜ।
ਤੇਜ ਉਤਪਤੇ ਤੋਯੰ, ਤੋਯੰ ਉਤਪਤੇ ਮਾਹੀ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 253.

---

79. ੳ) ਪ੍ਰਥਮ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਬੋਲੀਏ ਅਸਤ 1 ਮਾਸ 2 ਰੂਪ, 3 ਨਾੜੀ 4 ਰੋਮ 5
ਦੂਤੀ ਦੂਜੀਏ ਆਪ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਵਤੀ ਬੋਲੀਏ, ਲਾਰ ਮੂਤ੍ਰ, ਪ੍ਰਸੇਵ ਸ਼ੁਕਲ, ਸ਼ੋਣਿਤ।
ਤ੍ਰਿਤੀਏ ਤੇਜ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਬੋਲੀਏ ਛੁਧਿਆ, ਤ੍ਰਿਸ, ਨਿੰਦ੍ਰ, ਆਲਸ, ਕਾਂਤਿ।
ਚਤੁਰਥੇ ਵਾਯੂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਬੋਲੀਏ, ਧਾਵਣ ਚਾਵਣ ਬਲਵਣ ਬਿਆਨ ਅਵੇਸਵੀ।
ਪੰਚਮੇ ਆਕਾਸ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਬੋਲੀਏ, ਮਾਨ, ਮੋਹ ਲੋਭ, ਕਾਮ ਕਰੋਧ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 238

80. ਪ੍ਰਿਥਵੀ: ਪੀਤ ਬਰਣ, ਮਧੁਰ ਸਵਾਦ, ਧੈਰਜ ਸੁਭਾਵ, ਘਰ ਨਕੋਲੀ, ਰੂਪ ਦਵਾਰ, ਆਇ ਸੁ ਆਕਾਰ, ਅਮਰੀ ਕਲਾਵੀ ਨਿਹਾਰ, ਲੋਭ ਲਾਲਚ ਬਿਓਹਾਰ, ਰੂਪ ਮਨ ਦੇਵਤਾ ਬ੍ਰਹਮਾ ਸਰੂਪ ਭਾਵਨਿਆ, ਆਸਾ, ਧਨਵੰਤੀ, ਮੂਲ ਕੁਣੀ।

ਆਪ: ਸੇਤ ਬਰਣ, ਖਾਰਾ ਸੁਆਦ, ਸੀਤਲ ਸੁਭਾਵ, ਲਿਲਾਟ ਘਰ, ਪੰਜੀ ਦਵਾਰ, ਇਸਤਰੀ ਆਕਾਰ, ਚਿਰ ਨਿਹਾਰ, ਮੈਥੁਨ ਬਿਓਹਾਰ, ਰੂਪ ਬਿਸ਼ਨੂ ਦੇਵਤਾ, ਬੁਧਿ ਸਰੂਪੀ, ਭਾਵਨਿਆ, ਮਨਸਾ, ਕਰੋਟੀ, ਬ੍ਰਿਧ ਕੁਣਾ।

ਤੇਜ: ਰਕਤ ਬਰਣ, ਤੀਖ ਸਵਾਦ, ਤਾਤਾ ਸੁਭਾਵ, ਪੀਠ ਘਰ, ਰੁਦ੍ਰ ਦਵਾਰ, ਤ੍ਰਿਕੁਟ ਕੋਣੇ ਸੁ ਆਕਾਰ, ਰਕਤ ਨਿਹਾਰ, ਪ੍ਰੀਤੀ ਮੋਹ ਬਿਓਹਾਰ, ਰੂਪ ਸੂਰਜ, ਦੇਵਤਾ ਅਗਨਿ ਸਰੂਪੀ ਭਾਵਨਿਆ, ਕਲਪਨਾ ਵੈਰਾਗੀ, ਰੂਪ ਕੁਣਾ।

ਵਾਯੂ: ਨੀਲ ਬਰਣ, ਖਟਾ ਸਵਾਦ, ਚੰਚਲ ਸੁਭਾਵ, ਘਰ ਨਾਭੀ, ਨਾਸਿਕਾ ਦਵਾਰ, ਵਾਜਲਾ ਆਕਾਰ, ਨਿਰਬਾਸੀਕ ਨਿਹਾਰ, ਸੈਨ ਕ੍ਰੋਧ ਬਿਓਹਾਰ, ਭਾਵਨਿਆ ਚਿੰਤਾ, ਜਾਗਣੀ, ਪ੍ਰਮਾਣ ਕੁਣਾ।

ਆਕਾਸ਼: ਸ਼ਿਆਮ ਬਰਣ, ਮਨਹੀਆ ਸਵਾਦ, ਸੂਨ ਸੁਭਾਵ, ਭ੍ਰਕੁਟਿ ਘਰ, ਸ੍ਰਵਣ ਦਵਾਰ, ਗੋਲ ਸੁ ਆਕਾਰ ਜਿਹਦਾ, ਨਿਹਾਰ ਚਿਤ, ਪਾਖੰਡ ਬਿਓਹਾਰ, ਰੂਪ ਸ੍ਰੀ ਗੋਰਖ ਜਤੀ, ਆਦਿ ਮਤਿ ਸਰੂਪੀ ਭਾਵਨਿਆ, ਇਛਿਆ, ਸ਼ੋਭਾਵਤੀ, ਮੇਚਕ ਕੁਣਾ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 239-40

81. ਸ਼ਕਤੀ ਰੂਪੀ ਰਜ ਆਛੈ ਸ਼ਿਵ ਰੂਪੀ ਬਿੰਦ,
ਬਾਰਾ, ਕਲਾ, ਰਵ ਆਛੈ ਸੋਲਹ ਕਲਾ ਚੰਦ।
ਚਾਰਿ ਕਲਾ ਰਵਿ ਕੀ ਜੇ ਸਸਿ ਘਰਿ ਆਵੈ।
ਤੋ ਸ਼ਿਵ ਸਕਤੀ ਸਮਿ ਹੋਵੈ, ਪੰਡ ਰੋਗੀ ਨ ਆਵੈ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 127.12

82. ੳ) ਚਿੰਤਾ, ਤਰੰਗ, ਬਿਵੇਕ, ਮਾਯਾ, ਪਰਵ੍ਰਤਿ,
ਪਰਪੰਚ, ਲੋਭ, ਬੁਧਿ, ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਮੋਹ,
ਪ੍ਰਿਸਟੀ ਦੇ ਬਾਰਹ ਕਲਾ ਸੂਰਜ ਕੀ ਬੋਲੀਏ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 221

ਅ) ਸਾਂਤਿ, ਨਿਰਵਰਤ, ਖਿਮਾ, ਨਿਰਮਲ, ਨਿਹਚਲ,
ਗਿਆਨ, ਸਰੂਪ, ਪਰ, ਨਿਰਭਾਵ, ਨਿਰਵਿਘ,
ਨਿਰੰਜਨ, ਅਮਰ, ਨਿਦ੍ਰ, ਮੈਥੁਨ, ਬਾਣੀ।
ਸੰਮ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਸੋਲਹ ਕਲਾ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਕੀ ਬੋਲੀਏ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 222

ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜਗਤ ਅਥਵਾ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ-ਕ੍ਰਮ ਦਾ ਕੋਈ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਰਣਨ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਪਰ ਕਿਧਰੇ ਕਿਧਰੇ ਇਸ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਅਵੱਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਹੁਕਮ ਤੋਂ ਹਵਾ, ਹਵਾ ਤੋਂ ਜਲ ਤੇ ਜਲ ਤੋਂ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ ਤੇ ਫਿਰ ਉਹ ਇਸ ਘਟ ਘਟ ਵਿਚ ਵਾਸ ਵੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।[83] ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਹਵਾ ਨੂੰ ਗੁਰੂ, ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਮਾਤਾ ਵੀ ਆਖਿਆ ਹੈ।[84] ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ ਤੱਤਾਂ ਪਾਣੀ, ਅੱਗ, ਅਤੇ ਹਵਾ ਦੇ ਮੇਲ ਤੋਂ ਜਗਤ ਸਿਰਜਣਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬੇਅੰਤ ਤਾਕਤ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਬੱਝੇ ਹੋਏ ਹਨ।[85] ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਆਕਾਸ਼ ਵੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਹਨ[86] ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਰਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸੋਝੀ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ[87] ਕਿ ਸਭ ਕੁਝ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।[88] ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਪਾਣੀ ਤੇ ਮਿੱਟੀ ਆਦਿਕ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਕੇ ਜਗਤ ਜਾਂ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਕ੍ਰਮ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੈ।[89] ਇਕ ਥਾਂ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮੂਲ ਵੀ ਆਖਿਆ ਹੈ।[90] ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ-ਕ੍ਰਮ ਚਾਰ ਤੱਤਾਂ-ਹਵਾ, ਪਾਣੀ, ਅੱਗ ਅਤੇ ਪਾਤਾਲ[91] ਅਤੇ ਪੰਜ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਇਸ ਕਾਇਆ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਵੀ ਹੋਇਆ ਹੈ।[92]

<u>ਜਗਤ ਅਥਵਾ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਲੈ-ਕ੍ਰਮ:</u> ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਰਨਣ ਦ ਜਗਤ ਅਥਵਾ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਲੈ-ਕ੍ਰਮ

---

83. ਸਾਚੇ ਤੇ ਪਵਨਾ ਭਇਆ ਪਵਨੈ ਤੇ ਜਲੁ ਹੋਇ।
ਜਲ ਤੇ ਤ੍ਰਿਭਵਣੁ ਸਾਜਿਆ ਘਟਿ ਘਟਿ ਜੋਤਿ ਸਮੋਇ। ਸ੍ਰੀ ਰਾਗੁ, ਪੰਨਾ 19
84. ਪਵਣੁ ਗੁਰੂ ਪਾਣੀ ਪਿਤਾ ਮਾਤਾ ਧਰਤਿ ਮਹਤੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 8
85. ਜਲੁ ਤਰੰਗ ਅਗਨੀ ਪਵਨੈ ਫੁਨਿ ਤ੍ਰੈ ਮਿਲਿ ਜਗਤੁ ਉਪਾਇਆ।
ਐਸਾ ਬਲੁ ਛਲੁ ਤਿਨ ਕਉ ਦੀਆ ਹੁਕਮੀ ਠਾਕਿ ਰਹਾਇਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1345
86. ਪਉਣ ਪਾਣੀ ਅਗਨੀ ਮਿਲਿ ਜੀਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1026
87. ਧਰਿ ਸਿਮਰਿ ਏਕੰਕਾਰੁ ਸਾਚਾ ਸਭੁ ਜਗਤੁ ਜਿਨੀ ਉਪਾਇਆ।
ਪਉਣ ਪਾਣੀ ਅਗਨੀ ਬਾਧੇ ਗੁਰੂ ਖੇਲੁ ਜਗਤਿ ਦਿਖਾਇਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1113
88. ਹੁਕਮੇ ਪਉਣ ਪਾਣੀ ਗੈਣਾਰੇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1037
89. ਆਪੁ ਆਪੁ ਜਿਨਿ ਚੀਨਿ ਕਰਾਈ ਕੰਠ ਨਿਰੰਜਨਾਰੇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 24
90. ਪਾਣੀ ਪਿਤਾ ਜਗਤ ਕਾ ਫਿਰਿ ਪਾਣੀ ਸਭੁ ਖਾਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1240
91. ਪਵਣ ਪਾਣੀ ਅਗਨੀ ਪਾਤਾਲ। ਤਿਸੁ ਵਿਚਿ ਧਰਤੀ ਥਾਪਿ ਰਖੀ ਧਰਮਸਾਲ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 7
92. ਪੰਚ ਤਤੁ ਮਿਲਿ ਕਾਇਆ ਕੀਨੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1030

ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਮੁਕਤ ਹੈ।[93] ਪਰ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨਹੀਂ।

<u>ਯੁਗ ਵਰਣਨ।</u> ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਜਗਤ ਅਥਵਾ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ-ਕ੍ਰਮ ਨੂੰ ਚਾਰ ਯੁਗਾਂ-ਸਤਿ, ਤ੍ਰੇਤਾ ਦੁਆਪਰ ਅਤੇ ਕਲਿ ਅਥਵਾ ਸਤਿਯੁਗ ਜਾਂ ਸੋਨ ਯੁਗ, ਚਾਂਦੀ ਯੁਗ, ਤਾਂਬਾ ਯੁਗ, ਲੋਹ ਯੁਗ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।[94] ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਚਾਰ ਯੁਗਾਂ-ਸਤਯੁਗ, ਤ੍ਰੇਤਾ ਯੁਗ, ਦੁਆਪਰ ਯੁਗ ਅਤੇ ਕਲਿਯੁਗ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਮਾਤਰ ਵਰਣਨ ਹੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।[95]

ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਚਾਰ ਯੁਗਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[96] ਬ੍ਰਹਮ ਨੇ ਆਪ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਪੂਰਬ ਕਈ ਯੁਗ ਹਨ੍ਹੇਰੇ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰ ਛੱਡੇ ਸਨ ਤੇ ਫਿਰ ਆਪ ਹੀ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।[97] ਸਤਿਯੁਗ ਵਿਚ ਜੀਵ ਸੰਤੋਖੀ ਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਕਮਾਈ ਕਰਦੇ ਸਨ।[98] ਤ੍ਰੇਤੇ ਯੁਗ

---

93. ਏਸ਼ਵਰੋਵਾਚ ਪੰਚ ਤਤਵ ਭੇਦ ਕਥਿਤ। ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਗ੍ਰਸੰਤੀ ਆਪ। ਆਪ ਗ੍ਰਸੰਤੀ ਤੇਜ। ਤੇਜ ਗ੍ਰਸੰਤੀ ਵਾਯੁ। ਵਾਯੁ ਗ੍ਰਸੰਤੀ ਆਕਾਸ। ਆਕਾਸ ਗ੍ਰਸੰਤੀ ਇਛਾ। ਇਛਾ ਗ੍ਰਸੰਤੀ ਅਵਿਗਤਾ।
ਅਵਿਗਤ ਰਹੰਤ, ਆਵਤੇ ਨਾ ਜਾਤੇ। ਜੈਸਾ ਥਾ ਤੈਸਾ ਹੋ ਰਹੰਤੇ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਪੰਨਾ 254

94. ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ, ਅਗਸਤ 1975, ਪੰਨਾ 53

95. ਸਤਿਜੁਗ ਮਧੇ ਜੁਗ ਏਕ ਰਚੀਲਾ, ਜਿਸਹਰ ਏਕ ਕਿਆਸਾ।
ਗਿਆਨ ਬਿਹੂਣਾਂ ਰਣ ਰੰਗੁ ਅਰਥੁ, ਸਰ ਹੀ ਭਸਿ ਭਸਿ ਆਸਾ।
ਤ੍ਰੇਤਾ ਜੁਗ ਮਧੇ ਜੁਗ ਦੋਇ ਰਚੀਲਾ, ਰਾਮ ਰਮਾਇਣ ਕੀਨਾ।
ਲਖ ਪੰਦਰ ਸਭ ਲੜਿ ਲੜਿ ਮੂਏ, ਤਿਨ ਭੀ ਗਿਆਨ ਨਾ ਚੀਨ੍ਹਾ।
ਦੁਆਪਰ ਜਗ ਮਧੇ ਜਗ ਤੀਨਿ ਰਚੀਨੇ, ਬਹੁ ਤੀਰਥ ਬਹੁ ਧਾਰੀ।
ਕੈਰੋਂ ਪਾਂਡੋ ਲੜਿ ਲੜਿ ਮੂਏ, ਨਾਰਦ ਜੀਆ ਸੰਘਾਰੀ।
ਕਲਿਜੁਗ ਮਧੇ ਜੁਗ ਚਾਰਿ ਰਚੀਲਾ, ਚੂਕਿਲਾ ਚਾਰ ਬਿਚਾਰੀ।
ਘਰਿ ਘਰਿ ਦੰਦੀ ਘਰਿ ਘਰਿ ਵਾਦੀ, ਘਰਿ ਕਥਣ ਹਾਰੀ।
ਚੌਹੁ ਜੁਗ ਮਧੇ ਜੁਗ ਚਾਰਿ ਜਾ ਪਿਰਾ, ਗਿਆਨ ਨਿਰਾਲੰਬ ਰਹਿਆ।
ਮਛਿੰਦਰ ਪ੍ਰਸਾਦੇ ਜਤੀ ਗੋਰਖ ਬੋਲਿਆ, ਕੋਈ ਬਿਰਲਾ ਪਾਰ ਉਤਰਿਆ।
ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 138.29

96. ੳ) ਚਚੈ ਚਾਰਿ ਵੇਦ ਜਿਨਿ ਸਾਜੇ ਚਾਰੇ ਖਾਣੀ ਚਾਰਿ ਜੁਗਾ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 432
ਅ) ਚਾਰੇ ਦੀਵੇ ਚਹੁ ਹਥਿ ਦੀਏ ਏਕਾ ਏਕਾ ਵਾਰੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1190

97. ੳ) ਜੁਗ ਛਤੀਹ ਤਿਨੈ ਵਰਤਾਏ ਜਿਉ ਤਿਸੁ ਭਾਣਾ ਤਿਵੈ ਚਲਾਏ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1026
ਅ) ਸੁੰਨੇ ਜੁਗ ਛਤੀਹ ਗੁਦਾਰੇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1037
ੲ) ਜੁਗ ਛਤੀਹ ਗੁਬਾਰੁ ਤਿਸ ਹੀ ਭਾਇਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1282

98. ੳ) ਸਤਜੁਗਿ ਰਥੁ ਸੰਤੋਖ ਕਾ ਧਰਮੁ ਅਗੈ ਰਥਵਾਹੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 470
ਅ) ਸਤਜੁਗਿ ਸਚੁ ਸੰਤੋਖੁ ਸਰੀਰਾ। ਸਤਿ ਸਤਿ ਵਰਤੈ ਗਹਿਰ ਗੰਭੀਰਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1023
ੲ) ਸਾਮ ਕਹੈ ਸੇਤੰਬਰੁ ਸੁਆਮੀ ਸਚ ਮਹਿ ਆਛੈ ਸਾਚਿ ਰਹੇ।
ਸਭੁ ਕੋ ਸਚਿ ਸਮਾਵੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 470

ਵਿਚ ਧਰਮ ਰੂਪੀ ਧਵਲ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਖੀਣ ਹੋ ਗਈ[99] ਮਨੁੱਖ-ਜੀਵਨ ਦਾ ਰੰਗ ਜਾਤ ਅਤੇ ਅਤੇ ਰੰਗਦਾਈ ਸੂਰਮਤਾ, ਰੈਣੀ[100] ਤੇ ਕਾਮ ਵੀਰਜ ਸਭ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਹੋਏ।[101] ਦੁਆਪਰ ਵਿਚ ਧਰਮ ਰੂਪੀ ਰਥ ਤਪ ਅਤੇ ਰਥਵਾਨ ਦਾਨ[102] ਪਰ ਇਹ ਕਿਸੇ ਗਰਜ਼ ਵਿਚ ਸੀ।[103] ਕਲਜੁਗ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ-ਜੀਵਨ ਦਾ ਰਥ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ, ਤੇ ਰਥਵਾਨ ਕੂੜ,[104] ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਗਿਆਨ ਤੇ ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਜੀਵ ਜਗਤ[105] ਦੇ ਮਾਲਕ ਨੂੰ ਅੱਲਾ, ਜਾਂ ਖੁਦਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ।[106] ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਇਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਵਾਲੀ[107] ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਦਾ[108] ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਰਸਤਾ ਦੱਸ ਕੇ ਜੀਵਨ ਸਫਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

<u>ਜਗਤ ਅਥਵਾ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਉਦੇਸ਼।</u> ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜਗਤ ਅਥਵਾ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ[109] ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਕੰਡਿਆਂ ਦੀ ਵਾੜ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਲੋਕ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ, ਸੁਣ ਕੇ ਅਣਡਿੱਠ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।[110]

---

99. ਤ੍ਰੇਤੈ ਧਰਮ ਕਲਾ ਇਕ ਚੂਕੀ। ਤੀਨਿ ਚਰਣ ਇਕ ਦੁਬਿਧਾ ਸੂਕੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1023
100. ਤ੍ਰੇਤੈ ਰਥੁ ਜਤੈ ਕਾ ਜੋਰੁ ਅਗੈ ਰਥਵਾਹੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 470
101 ਵਿਚ ਕਹੇ ਰਹਿਆ ਭਰਪੂਰਿ। ਰਾਮ ਨਾਮੁ ਦੇਵਾ ਮਹਿ ਸੂਰ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 470
102. ਦੁਆਪੁਰਿ ਰਥੁ ਤਪੈ ਕਾ ਸਤੁ ਅਗੈ ਰਥਵਾਹੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 470.
103. ਵਾਜੈ ਧਰਮੁ ਕਰਹਿ ਪਰਚਾਏ। ਆਸਾ ਬੰਧੇ ਦਾਨੁ ਕਰਾਏ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1023
104. ੳ) ਕਲਜੁਗਿ ਰਥੁ ਅਗਨਿ ਕਾ ਕੂੜੁ ਅਗੈ ਰਥਵਾਹੁ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 470
ਅ) ਜੇ ਕੋ ਸਤੁ ਕਰੇ ਸੋ ਛੀਜੈ ਤਪ ਘਰਿ ਤਪੁ ਨ ਹੋਇ।
ਜੇ ਕੋ ਨਾਉ ਲਏ ਬਦਨਾਵੀ ਕਲਿ ਕੇ ਲਖਣ ਏਈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 902
ੲ) ਕਲੀ ਅੰਦਰਿ ਨਾਨਕਾ ਜਿੰਨਾ ਦਾ ਅਉਤਾਰੁ।
ਪੁਤੁ ਜਿਨੂਰਾ ਧੀਅ ਜਿਨੂਰੀ ਜੋਰੂ ਜਿੰਨਾ ਦਾ ਸਿਕਦਾਰੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 556
ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਲਈ ਵੇਖੋ ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 1242,1243
105. ੳ) ਚਾਤੇ ਕੀ ਜਿੰਦ ਕਬਿਰ ਐਸਾ, ਕਲਿ ਮਾਹਿ ਡੀਠਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 229
ਅ) ਕਾਜ਼ੀ ਹੋ ਕੇ ਹਕ ਗਵਾਏ। ਜੇ ਕੋ ਪੁਛੈ ਤਾ ਪੜਿ ਸੁਣਾਏ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 951
106. ੳ) ਕਲਿ ਮਹਿ ਬੇਦੁ ਅਥਰਬਣੁ ਹੂਆ ਨਾਉ ਖੁਦਾਈ ਅਲਹੁ ਭਇਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 470
ਅ) ਕਲਿ ਕਲਵਾਲੀ ਸਰਾ ਨਿਬੇੜੀ ਕਾਜੀ ਕ੍ਰਿਸਨਾ ਹੋਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 903
107. ਕਲ ਕਾਲ ਮਹਿ ਇਕ ਕਲ ਰਾਖੀ। ਬਿਨੁ ਗੁਰ ਪੂਰੇ ਕਿਨੈ ਨ ਭਾਖੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1024
108. ਕਲ ਮਹਿ ਰਾਮਨਾਮੁ ਸਾਰੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 602
109. ਧਨੁ ਜੁਗ ਹੈ ਕਾਂਟੇ ਕੀ ਬਾੜੀ, ਦੇਖਿ ਦੇਖਿ ਪਗ ਧਰਣਾ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 47.73.
110. ਗੋਰਖ ਕਹੈ ਸੁਣਹੁ ਰੇ ਅਵਧੂ, ਜਗ ਮੈਂ ਐਸੇ ਰਹਣਾ।
ਆਂਖੇ ਦੇਖਿਆ ਕਾਨੈ ਸੁਣਿਆ, ਮੁਖ ਥੈ ਕੁਛ ਨਾ ਕਹਣਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 47.72

ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜਗਤ ਅਥਵਾ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਲੱਛਣਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਨਾਸ਼ਵਾਨ[111] ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਚਮਕ ਵਾਂਗ,[112] ਧੂਏਂ ਦੇ ਸਮਾਨ[113] ਹਨ ਸਥਿਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਧਨ, ਜਵਾਨੀ ਅਤੇ ਫੁੱਲਾਂ[114] ਇਥੇ ਚਾਰ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਹੁਣੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨਾਲ[115] ਪੱਕਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ ਗੰਢਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।[116] ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਜੀਵ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਜੁਆਰੀਏ ਵਾਂਗ ਚੌਪੜ ਖੇਡ ਕੇ ਜੀਵਨ ਬਾਜ਼ੀ ਹਾਰਦੇ ਹਨ।[117] ਜੋ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਸਭ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਵਾਰੀ ਚਲੇ ਜਾਣਗੇ। ਕਿਉਂਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਸਥਿਰ ਨਹੀਂ ਅੰਤ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਕੇਵਲ ਇਕ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਸਥਿਰ ਹੈ।

<u>ਨੋਟ</u>:- ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਿਧਰੇ ਕਿਧਰੇ 'ਸਪਤ ਦੀਪ' ਅਤੇ 'ਨੌਂ ਖੰਡ' ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਰਚਨਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਨਿਵਾਸ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੀ ਜੋਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹਰ ਵੇਲੇ ਵਿਆਪਕ ਵੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਾਲ ਛੂਹ ਤਕ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ।[118] ਗੋਰਖਨਾਥ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਨੌਂ ਖੰਡ, ਅਤੇ 21 ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਕਾਇਆ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਹਨ।[119]

ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਅਣਗਿਣਤ ਖੰਡ ਤੇ ਪਤਾਲ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਣਨਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।[120] ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਇਹ ਖੰਡ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਸਭੇ ਹਨ।[121] ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਮਾਨੋ ਇਕ ਵੱਡੀ ਹਵੇਲੀ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਹੈ।[122] ਸੱਚ ਖੰਡ ਵਿਚ 'ਨਿਰੰਕਾਰ' ਦਾ ਆਪਣਾ ਵਾਸਾ ਹੈ

---

111. ਦੁਨੀਆ ਮੁਕਾਮੇ ਫਾਨੀ ਤਹਕੀਕ ਦਿਲ ਦਾਨੀ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 721
112 ਬਿਸਮਿਲਿ ਬਿਸਮਿਆਰ ਦੁਨੀਆ ਫਾਨੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1291
113. ਅੰਧਿਜੁ ਭੁਲਿਜੁ ਜਿਹੁ ਮੈਂ ਨਾਨਕ ਜਗੁ ਧੂਏ ਕਾ ਧਵਲਹਰੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 138
114. ਧਨੁ ਜੋਬਨੁ ਅਰੁ ਫੁਲੜਾ ਨਾਠੀਅੜੇ ਦਿਨ ਚਾਰਿ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 23
115. ਨਾਨਕ ਦੁਨੀਆ ਚਾਰਿ ਦਿਹਾੜੇ ਸੁਖਿ ਕੀਤੈ ਦੁਖੁ ਹੋਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1286
116. ਕਿਸੁ ਨਾਲਿ ਕੀਚੈ ਦੋਸਤੀ ਸਭੁ ਜਗੁ ਚਲਣਹਾਰੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 466
117. ਬਾਜ਼ੀ ਰਚੀ ਕੂੜੀ ਮਾਇਆ ਜੋਬਨ ਤੇ ਜੁਆਨੀ।
ਹੁਕਮੀ ਸਾਚੇ ਪਾਸੇ ਖੇਲਹਿ ਚਉਪੜਿ ਏਕਾ ਸਾਰੀ ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1013

ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਲਈ ਵੇਖੋ ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 143,144,474
118. ਸਪਤ ਦੀਪ ਨਵ ਖੰਡ ਬ੍ਰਹਮੰਡਾ। ਧਰਤੀ ਆਕਾਸ਼ ਦੇਵਾ ਰਵਿ ਚੰਦ।
ਤਜਿਬਾ ਤਿਹੂੰ ਲੋਕ ਨਿਵਾਸਾ, ਤਹਾ ਨਿਰੰਜਨ ਜੋਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 165.3
119. ਨਵ ਖੰਡ ਪ੍ਰਿਥਮੀ ਇਕਵੀਸ ਮਾਹੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 126.11
120. ਖੰਡ ਪਤਾਲ ਅਸੰਖ ਮੈ ਗਣਤ ਨ ਹੋਈ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 1283
121. ਸਭੇ ਤੇਰੇ ਖੰਡ ਸਭੇ ਬ੍ਰਹਮੰਡ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 463
122. ਨਉ ਸਤ ਚਉਦਹ ਤੀਨਿ ਚਾਰਿ ਕਰਿ ਮਹਲਤਿ ਚਾਰਿ ਬਹਾਲੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1190

ਜੋ ਰਚਨਾ ਕਰ ਕਰ ਕੇ ਸਭ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਖੰਡ, ਮੰਡਲ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਕਥਨ ਕਰਨਾ ਵੀ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਅਸਮਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[123] ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਨਾਮ ਸੁਣਨ ਨਾਲ ਦੀਪਾਂ, ਪਤਾਲਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਹਨ[124] ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸਭ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਚਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੀ ਕਲਮ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਕਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਚਲਦੀ ਹੈ[125] ਕਿਉਂਕਿ ਸਭ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਹੁਕਮ ਚਲ ਰਿਹਾ ਹੈ।

<u>ਬ੍ਰਹਮੰਡ:</u> ਦੇਵਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੇਦਾਂ ਅਤੇ ਤਿੰਨੋ ਬ੍ਰਹਮੰਡਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਵੇਦਾਂ ਬ੍ਰਹਮੰਡਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।[126] ਆਪਣੀ ਬ੍ਰਹਮ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦਿਆਂ ਦੇਵਪਰਾਣ ਦਾ ਕਥਿਤ ਹੈ ਕਿ ਬਾਰੋਂ ਦਵਾਰ(ਬ੍ਰਹਮਾਂਡਰ) ਵਿਚ ਸਵਰਗ ਅਤੇ ਮੋਖ ਪਦ (ਸ਼ਿਵ-ਸਥਾਨ ਕੈਲਾਸ਼) ਤਕ ਉਹ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਤਿੰਨੋ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਤੋਂ ਉਪਰੋ ' ਜੀਸਵੇਦਾ' ਪਰਮ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।[127] ਤਿੰਨੋ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਮੰਤ੍ਰ-ਰਚਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਉਪਜਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੀ ਕੇ ਦੇਵੀ ਸਦਾ ਮਤਵਾਲਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।[128] ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਵਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮੰਤ੍ਰ ਰਚਨ ਦਾ ਸਥਾਨ ਤਿੰਨੋ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਹੈ।

ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਵਰਨਣ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਨੇ ਆਪ ਹੀ ਖੰਡ, ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਤੇ ਪਤਾਲਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੁੰਨ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।[129] ਉਸ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਹੀ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।[130] ਗੁਰੂ ਹੀ ਉਸ ਜੋਤਿ ਜੀਵ ਨੂੰ ਦਿਖਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਖੰਡ, ਮੰਡਲ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਸਾਜੇ ਹਨ।[131] ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਕਥਿਨ ਹੈ ਕਿ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਸ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਰਚੀ ਹੋਈ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਧਰਤੀ ਹੋਰ ਪਰੇ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ।[132] ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।[133] ਸਭ ਦੀ

---

123. ਸਚ ਖੰਡਿ ਵਸੈ ਨਿਰੰਕਾਰੁ। ਕਰਿ ਕਰਿ ਵੇਖੈ ਨਦਰਿ ਨਿਹਾਲ।
ਤਿਥੈ ਖੰਡ ਮੰਡਲ ਵਰਭੰਡ। ਜੇ ਕੋ ਕਥੈ ਤ ਅੰਤ ਨ ਅੰਤ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 8
124. ਸੁਣਿਐ ਦੀਪ ਲੋਅ ਪਾਤਾਲ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 2
125. ਸਭੇ ਪੁਰੀਆ ਖੰਡ ਸਭਿ ਸਭੇ ਜੀਆ ਜਹਾਨ।
ਹੁਕਮਿ ਚਲਾਏ ਆਪਣੈ ਕਰਮੀ ਵਹੈ ਕਲਾਮ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1241
126. ਵੇਦਾਂ ਬ੍ਰਹਮਾਂਡ ਨੇ ਦੇਖ ਲੀਆ ਹੈ। ਦੇਵਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 119.3
127. ਕਰੰਤ ਦੇਵਪਰਾਣ ਬਾਰਹੀ ਦੁਆਰੀ ਸਵਰਗ ਨੇ ਕੈਲਾਸ਼ ਚੜ੍ਹਿਆ।
ਤਿੰਨੋਕਿ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਤਾਂ ਸਿਖਰ ਉਪਰਿ, ਸੋਮ ਵੇਦ ਉਚਰਿਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 132.19
128. ਤ੍ਰਿਲੋਕ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਨਾਲੀ ਜਿਸਾਉ, ਪੀਵਤ ਸਦਾ ਮਤਵਾਰੇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 138.28
129. ਖੰਡ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਪਤਾਲ ਅਰੰਭੇ ਗੁਪਤਹੁ ਪਰਗਟੀ ਆਇਦਾ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 1036
130. ਬ੍ਰਹਮੰਡਿ ਖੰਡਿ ਸੋ ਜਾਣਹੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1041
131. ਜਿਨਿ ਕੀਏ ਖੰਡ ਮੰਡਲ ਬ੍ਰਹਮੰਡਾ ਸੋ ਪ੍ਰਭੁ ਲਖਨੁ ਨ ਜਾਈ।
ਦੀਪਕ ਤੇ ਦੀਪਕੁ ਪਰਗਾਸਿਆ ਤ੍ਰਿਭਵਣ ਜੋਤਿ ਦਿਖਾਈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 907
132. ਧਰਤੀ ਹੋਰੁ ਪਰੈ ਹੋਰ ਹੋਰੁ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 3
133. ਕੇਤੇ ਇੰਦ ਚੰਦ ਸੂਰ ਕੇਤੇ ਕੇਤੇ ਮੰਡਲ ਦੇਸ।
.... ਨਾਨਕ ਅੰਤੁ ਨ ਅੰਤੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 7

ਸੰਸਾਰ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਰਚਦਾ ਹੈ।[134] ਸਭ ਚੀਜ਼ਾਂ ਉਸ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਧੀਨ ਹਨ। ਉਸ ਦਾ ਹੁਕਮ ਇਤਨਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ ਕਿ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ। ਉਸ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਿਤਨੀ ਵੱਡੀ ਹੈ, ਕਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ।[135] ਅਸਲ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਅੰਦਰ ਕਿਤਨੀਆਂ ਮਿਣਤੀਆਂ ਵਿਚ ਪੈਣਾ ਮੂਰਖਤਾਈ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਅਨੇਕ ਦਾ ਲੇਖਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਪਾਤਾਲ ਹੇਠ ਕਈ ਲੱਖਾਂ ਪਾਤਾਲ ਹਨ ਅਤੇ ਆਕਾਸ਼ਾਂ ਉਪਰ ਕਈ ਲੱਖਾਂ ਆਕਾਸ਼ ਹਨ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਵੇਦ ਵੀ ਗਵਾਹ ਹਨ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਓੜਕ ਢੂੰਡਣ ਵਾਲੇ ਢੂੰਡ ਢੂੰਡ ਕੇ ਥੱਕ ਗਏ ਹਨ ਪਰ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਲੱਭ ਸਕੇ। ਸਭ ਧਰਮਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਆਖਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਅਠਾਰਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਆਲਮ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਸਲੀ ਮੂਲ ਤੋਂ ਹੋਇਆ ਹੈ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਿਆਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਜੇ ਲੇਖਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਪਰ ਲੇਖਾ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪ ਮੁੱਕ ਜਾਈਦਾ ਹੈ ਤੇ ਲੇਖਾ ਨਹੀਂ ਮੁਕਦਾ।[136]

ਲੋਕ:- ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ[137] ਤੇ ਗੀਤਾ[138] ਨੇ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਸੋਚ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਨੂੰ ਕਈ ਤਲਾਂ ਨਾਲ ਵੰਡਿਆ ਹੈ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਸਾਧਕ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੇ ਸਹਾਰੇ 'ਉਨਮਨ' ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਕੇ ਸਭ ਕੁਝ ਜਾਣਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਉਹ ਤਿੰਨ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।[139] ਉਹ ਜੋਗੀ ਤਿੰਨ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਅਲਗ ਰਹਿ ਕੇ ਕਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[140]

---

134. ਜਲਿ ਥਲਿ ਜੀਆ ਪੁਰੀਆ ਲੋਅ ਆਕਾਰ ਆਕਾਰ।
ਓਇ ਜਿ ਆਖਹਿ ਸੁ ਤੂੰ ਹੈ ਜਾਣਹਿ ਤਿਨਾ ਭਿ ਤੇਰੀ ਸਾਰ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 466

135. ਸਭੇ ਰਾਤੀ ਸਭਿ ਦਿਹ ਸਭਿ ਥਿਤੀ ਸਭਿ ਵਾਰ।
ਸਭੇ ਰੁਤੀ ਮਾਹ ਸਭਿ ਸਭਿ ਧਰਤੀ ਸਭਿ ਭਾਰ।
ਸਭੇ ਪਾਣੀ ਪਉਣ ਸਭਿ ਸਭਿ ਅਗਨੀ ਪਾਤਾਲ।
ਹੁਕਮੁ ਨ ਜਾਪੀ ਕੇਤੜਾ ਕਹਿ ਨ ਸਕੀਜੈ ਕਾਰ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1241

136. ਪਾਤਾਲਾ ਪਾਤਾਲ ਲਖ ਆਗਾਸਾ ਆਗਾਸ।
ਓੜਕ ਓੜਕ ਭਾਲਿ ਥਕੇ ਵੇਦ ਕਹਨਿ ਇਕ ਵਾਤ।
ਸਹਸ ਅਠਾਰਹ ਕਹਨਿ ਕਤੇਬਾ ਅਸੁਲੂ ਇਕੁ ਧਾਤੁ।
ਲੇਖਾ ਹੋਇ ਤਾ ਲਿਖੀਐ ਲੇਖੈ ਹੋਇ ਵਿਣਾਸੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 5

137. ੳ) ਬ੍ਰਿਹਦਾਰਣਯਕ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, 3.6.1
ਅ) ਛਾਂਦੋਗ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, 3 12.6

138. ਗੀਤਾ, 11 .13

139. ਯਹੁ ਮਨ ਲੈ ਜੋ ਉਨ ਮਨ ਰਹੈ।ਤੌ ਤੀਨਿ ਲੋਕ ਕੀ ਬਾਤਾਂ ਕਹੈ।ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 39.50

140. ਤਿਹੂੰ ਲੋਕ ਤੇ ਰਹੈ ਨਿਰੰਤਰ ਤੌ ਗੋਰਖ ਅਵਧੂਤਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 56.100

ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਲੋਕ ਦੀ ਥਾਂ 'ਤ੍ਰਿਭਵਣ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਬ੍ਰਹਮ ਨੇ ਤ੍ਰੈ-ਲੋਕ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪਸਾਰਾ[141] ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਾਸ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।[142] ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤਾਪ ਹੈ ਜੋ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਤੀ ਆਵਣ ਕਰਦਾ ਹੈ।[143] ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾ ਭਵਣਾਂ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਆਪ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਇਆ ਦੀ ਫਾਸੀ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਨਾਸ਼ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।[144] ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਗਿਆਨ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਤਿੰਨਾ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।[145]

<u>ਖਾਣੀਆਂ:-</u> ਪੂਰਵ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਅਤੇ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਕੁਝ ਚਿੰਤਕਾਂ ਜਗਤ ਅਥਵਾ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਅੰਡੇਜ, ਜੇਰਜ, ਸੇਤਜ ਅਤੇ ਉਤਭੁਜ ਚਾਰ ਖਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਛਾਂਦੋਗਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ[146] ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਖਾਣੀਆਂ ਤੇ ਐਤਰੇਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ[147] ਵਿਚ ਚਾਰ ਖਾਣੀਆਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੈ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਚਾਰ ਖਾਣੀਆਂ-ਅੰਡਜ,ਜੇਰਜ, ਸੇਤਜ ਅਤੇ ਉਤਭੁਜ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਵੀ ਵਰਣਨ ਹੋਇਆ ਹੈ।[148]

ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਚੌਹਾਂ ਖਾਣੀਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[149] ਅੰਡਜ,ਜੇਰਜ,ਸੇਤਜ, ਉਤਭੁਜ ਚੌਹਾਂ ਖਾਣੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਹੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਹਨ।[150] ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਵੀ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।[151] ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਅਨੰਤਤਾ ਨੂੰ ਸੀਮਿਤ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸੀਮਿਤ ਪੁਰਖ ਦਾ ਅਸੀਮ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਪਸਾਰੇ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।

---

141. ਹਮ ਘਰੇ ਤ੍ਰਿਭਵਣ ਸਚੁ ਰੂਪਾ ਤੂ ਮੇਰਾ ਹਉ ਤੇਰਾ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ,ਪੰਨਾ 1255
142. ੳ) ਤ੍ਰਿਭਵਣ ਮਹਿ ਜੋਤਿ ਤ੍ਰਿਭਵਣ ਮਹਿ ਜਾਣਿਆ। ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 352
     ਅ) ਸਚੈ ਸਚੁ ਸਚੁ ਸਚਿ ਉਪਾਇਆ ਤੀਨਿ ਭਵਨ ਇਕ ਜੋਤੀ।ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 930
     ੲ) ਆਕਾਸੀ ਪਾਤਾਲਿ ਤੂੰ ਤ੍ਰਿਭਵਣਿ ਰਹਿਆ ਸਮਾਇ। ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 62
143. ਤ੍ਰਿਭਵਣਿ ਸਾਚੁ ਕਲਾ ਧਰਿ ਥਾਪੀ ਸਾਚੇ ਹੀ ਪਤੀਆਇਦਾ।ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 1035
144. ਤ੍ਰਿਭਵਣੁ ਸਾਜਿ ਮੇਖੁਲੀ ਮਾਇਆ ਆਪਿ ਉਪਾਇ ਖਪਾਇਦਾ।ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 1037
145. ੳ) ਗੁਣ ਗੁਪਤ ਮੁਰਾਰੇ ਤ੍ਰਿਭਵਣ ਧਾਰੇ ਤਾ ਕਾ ਅੰਤੁ ਨ ਪਾਇਆ।ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 1112
     ਅ) ਨਾਨਕ ਗੁਰਮੁਖਿ ਸਬਦ ਭਵਣ ਕੀ ਸੋਝੀ ਹੋਇ।ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 942
146. ਛਾਂਦੋਗਯਉਪਨਿਸ਼ਦ, 5.3 1
147. ਐਤਰੇਯ, ਉਪਨਿਸ਼ਦ, 3.1 3
148. ਇਤਰਜ ਅੰਡਜ ਜੇਰਜ ਉਤਭੁਜ।
     ਸੇਤਜ ਬੋਲੀਏ ਪਾਣ, ਜੇਰਜ ਬੋਲੀਏ ਬੀਰਜ
     ਅੰਡਜ ਬੋਲੀਏ ਨੇਤ੍ਰ, ਉਤਭੁਜ ਭੋਮਾਵਨੀ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ,ਪੰਨਾ 220
149. ਗਾਵਹਿ ਖਾਣੀ ਚਾਰੇ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 6
150. ਅੰਡਜ ਜੇਰਜ ਉਤਭੁਜ ਸੇਤਜ ਤੇਰੇ ਕੀਤੇ ਜੰਤਾ। ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 596.
151. ਅੰਡਜ ਜੇਰਜ ਉਤਭੁਜ ਘਟਿ ਘਟਿ ਜੋਤਿ ਸਮਾਣੀ। ਪੰਨਾ 1109

ਇਸੇ ਕਰਕੇ 'ਜਪੁਜੀ'[152] ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕੇਤੀਆਂ ਖਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਬਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਕੇਤੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਰਾਜੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਉਹ ਆਪ ਜਾਣਦਾ ਹੈ।[153]

ਜੇ ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਅਤੇ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜਗਤ ਅਥਵਾ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਰਚਨਾ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕਿਆ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ, ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੋਰਖਨਾਥ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਥਵਾ ਜਗਤ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪਰਿਣਾਮ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਹੀ ਜਗਤ ਹੀ ਜਗਤ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਣ ਹੈ। ਪ੍ਰਲੈਕਾਲ ਵਿਚ ਸ਼ਿਵ ਸ਼ਕਤੀ ਸ਼ਿਵ ਵਿਚ ਓਤ ਪ੍ਰੋਤ ਰੂਪ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਸ਼ਿਵ ਵਿਚ ਕਾਰਜ ਕਾਰਣ ਦਾ ਕਰਤਿਤਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜਦੋਂ ਸ਼ਿਵ ਨੂੰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਪੂਰਵ ਸਿੱਧ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਰੂਪ ਕਾਰਣ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਰਹਿਣ ਦੇ ਸ਼ਿਵ-ਤੱਤ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਤੇ ਹੋਈ ਦਸੀ ਹੈ। ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੁਕਮ ਸੂਖਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਣ ਰਚਨਾ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਨਿਰਗੁਣ ਨਿਰਾਕਾਰ ਤੋਂ ਸਰਗੁਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਨਿਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਸਮਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਕੇਵਲ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਜੀਵਿਆਂ ਦੀ ਖਾਣ ਹੈ ਪਰ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਇਸ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਪਸਾਰ, ਜਿਸਨੀ ਦੀ ਕਥਨ ਕਰਿਆ ਹੈ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਜਗਤ ਅਥਵਾ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੁਕਮ ਹੀ। ਜਗਤ ਅਥਵਾ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਅਤੇ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਓਅੰਕਾਰ ਤੇ ਸੁੰਨ ਤੋਂ ਦਸੀ ਗਈ ਹੈ। ਜੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੋਰਖਨਾਥ ਜਪ ਤੋਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਹਉਮੈ ਤੇ ਹੁਕਮ ਤੋਂ ਵੀ ਜਗਤ ਉਤਪਤੀ ਦਸਦੇ ਹਨ। ਗੋਰਖਨਾਥ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ-ਕ੍ਰਮ 36 ਤੱਤਾਂ, ਪੰਜ ਤੱਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪਿੰਡ, ਚਾਰ ਤੇ ਪੰਜ ਤੱਤਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ-ਕ੍ਰਮ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਲੈ-ਕ੍ਰਮ ਉਸ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟ ਦਸਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਕਾਸ-ਕ੍ਰਮ ਤੋਂ ਇਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੋਈ ਹੈ ਪਰ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਪੂਰਨ ਅਭਾਵ ਹੈ। ਗੋਰਖ-ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜਗਤ ਅਥਵਾ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਰਚਨਾ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਭੂਗੋਲਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਵੀ ਖੰਡ, ਸਤ ਦੀਪ, ਚੌਦਾਂ ਭਵਨ, ਇਕੀ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ, ਚੌਰਾਸੀ ਜੂਨਾਂ ਤੇ ਚਾਰ ਖਾਣੀਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਚਾਰ ਯੁਗਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਵੀ ਹੈ।

---

152. ਕੇਤੀਆ ਖਾਣੀ ਕੇਤੀਆ ਬਾਣੀ ਕੇਤੇ ਪਾਤ ਨਰਿੰਦ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 7

153. ਅੰਡਜ ਜੇਰਜ ਉਤਭੁਜ ਖਾਣੀ ਸੇਤਜ ਹ।
ਸੋ ਮਿਤਿ ਜਾਣੈ ਨਾਨਕਾ ਸਰਾ ਮੇਰਾ ਜੰਤਾਹ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 467

(ड) गाव.

<u>ਜੀਵ-ਆਤਮਾ</u>:- ਮਨ, ਬੁੱਧੀ, ਚਿਤ ਅਤੇ ਅਹੰਕਾਰ,- ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰਾਂ ਦਾ ਮੇਲ ਜੀਵ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ।[1] ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜੀਵ, ਜੀਉ ਤੇ ਜੀਅ ਦੇ ਅਰਥ ਜੀਵਾਤਮਾ, ਜਾਨ, ਜੀਵਨ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ, ਪ੍ਰਾਣੀ ਜੀਵਨ, ਮਨ-ਚਿਤ ਕੀਤੇ ਹਨ।[2] ਸ਼ੰਕਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਾਸ਼ਯ[3] ਵਿਚ ਸਰੀਰ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਅਧਿਅਕਸ਼ ਅਤੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਫਲ ਦੇ ਭੋਗਣਹਾਰ ਨੂੰ 'ਜੀਵ' ਕਿਹਾ ਹੈ। ਆਤਮ-ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਢਕਿਆ ਜਾਣ ਕੇ 'ਜੀਵ' ਕਹਿਣ ਲਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਜੀਵ' ਆਤਮਾ ਅਤੇ 'ਅਣੂ-ਆਤਮਾ' ਦਾ ਵਾਚਕ ਵੀ ਹੈ।[4]

<u>ਜੀਵ ਬਾਰੇ</u>: ਵੇਦਾਂਤੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਵੇਂ ਬ੍ਰਹਮ ਮਾਇਆ, ਅਵਿਦਿਆ, ਜਾਂ ਅਗਿਆਨ ਦੇ ਕਾਰਣ ਕਰਕੇ 'ਜੀਵ' ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। 'ਨਾਥ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ' ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮਲਾਂ ਦੇ ਪਰਿਣਾਮ ਸਰੂਪ ਸਰੀਰ ਰੂਪੀ ਢਕਿਆ ਸ਼ਿਵ ਹੀ ਜੀਵ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਜੀਵ ਹੀ ਸ਼ਿਵ ਹੈ।[6] ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਜੀਵ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸਰੀਰੀ ਸ਼ਿਵ ਆਤਮਾ, ਪਰਮ ਸ਼ਿਵ ਜਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੇ ਬੰਧਨ ਮਾਇਆ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹਨ। ਹੰਸ ਜਾਂ ਸ਼ੁੱਧ ਆਤਮਾ, ਮਾਇਆ, ਪੰਜ ਭੂਤਾਤਮਕ ਸਰੀਰ ਦੇ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਜੀਵ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਧਾਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਗਿਆਨ ਰੂਪ ਬੰਧਨ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਹ ਆਵਾਗਵਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਤੇ[7] ਮਾਇਆ ਦੇ ਮਲਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਨਿਜ, ਨਿਤ ਮੁਕਤ ਸਰੂਪ ਹੋ ਕੇ ਮੁਕਤ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਜੀਵ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਕ੍ਰਿਤੀ ਵੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਡਮੁੱਲੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰੀਰ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਹੈ ਪਰ ਜੀਵਾਤਮਾ ਅਮਰ ਹੈ।[8] ਇਸ ਸਰੀਰ ਅੰਦਰ ਨਾਮ ਦਾ ਵਾਸਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਉਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜੀਵਾਤਮਾ, ਨਾ ਮਰਦਾ, ਨਾ ਮਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।[9] ਇਸ ਸਰੀਰ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਉਸ ਅਪਰੰਪਰ ਤੇ ਅਲੱਖ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਵਾਸਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਰੂਪਾਂ ਕਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।[10]

---

1. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ 189
2. ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 394
3. ਸ਼ੰਕਰ ਭਾਸ਼ਯ, 2.3.17
4. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀਵਨ, ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ, ਪੰਨਾ 79
5. ਨਾਥ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ, ਪੰਨਾ 67
6. ਨਾਥ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਪੰਨਾ 68
7. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 136
8. ੳ) ਦੇਹੀ ਅੰਦਰਿ ਨਾਮੁ ਨਿਵਾਸੀ। ਆਪੇ ਕਰਤਾ ਹੈ ਅਬਿਨਾਸੀ।
   ਨਾ ਜੀਉ ਮਰੈ ਨ ਮਾਰਿਆ ਜਾਈ ਕਰਿ ਦੇਖੈ ਸਬਦਿ ਰਜਾਈ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 1026
   ਅ) ਨਾ ਜੀਉ ਮਰੈ ਨ ਡੂਬੈ ਤਰੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 151
   ੲ) ਉਹ ਨਾ ਮੂਆ ਜੋ ਰਹਿਆ ਸਮਾਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 151

<u>ਜੀਵ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮ:</u> ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜੀਵ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਤਾਤਵਿਕ ਭੇਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਰੀਰੀ ਸ਼ਿਵ ਜੀਵ ਤੇ ਅਸ਼ਰੀਰੀ ਸ਼ਿਵ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਸਭ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਹੈ। ਉਹ ਪੰਜ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪੰਜ ਤੱਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੇ। ਇਸ ਦਾ ਬੋਧ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਇਹ ਇਸ ਵਿਚ ਹੀ ਸਮਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।[11] ਜਦੋਂ ਅਕਲ ਸਰੂਪ ਸ਼ਿਵ ਸਕਲ ਸਰੂਪ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚ ਸਮਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਦੋਂ ਹੀ ਜੀਵ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਇਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।[12] ਗੋਰਖਨਾਥ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਦੇਖਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਇਕ ਘਰ ਦੇ ਵਾਸੀ ਹਨ।[13] ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਤਮਾ, ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੀ ਗਿਆਨ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ਇਹ ਸਰਵੋਤਮ ਦੇਵਤਾ, ਗੁਰੂ ਪਰਮ ਤੱਤ ਸ਼ਿਵ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।[14]

ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਅਤੇ ਜੀਵ ਦਾ ਸਬੰਧ ਅੰਸ਼ ਤੇ ਅੰਸ਼ੀ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਪੂਰਨ, ਜੀਵ ਬੂੰਦਾਂ ਤੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਠਾਕੁਰ ਤੇ ਜੀਵ ਚੇਲਾ ਹੈ।[15] ਡਾ: ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਇਸ ਸਬੰਧ ਨੂੰ ਗੁਣ ਅਤੇ ਗੁਣੀ ਜਾਂ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਦੇ ਸਬੰਧਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।[16]

---

9. ੳ) ਸਰਬ ਮਹਿ ਏਕੋ ਅਗਮ ਅਪਾਰ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1256
   ਅ) ਸਭ ਮਹਿ ਜੀਉ ਜੀਉ ਹੈ ਸੋਈ ਘਟਿ ਘਟਿ ਰਹਿਆ ਸਮਾਈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1273
   ੲ) ਸਗਲ ਜੀਆ ਮਹਿ ਏਕੋ ਜਾਣੈ ਤਾ ਹਉਮੈ ਕਹੈ ਨ ਕੋਈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 432
   ਹੋਰ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਲਈ ਵੇਖੋ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਪੰਨਾ 1021, 1042, 1107, 1170
10. ਜਿਨ ਕੈ ਹਿਰਦੈ ਤੂੰ ਵਸਹਿ ਤੇ ਨਰ ਗੁਣੀ ਗਹੀਰ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1287
11. ੳ) ਏਹੀ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਆਛੈ ਸਕਲ ਘਟੈ ਬਾਸਾ। ਏਹੀ ਪਾਵੈ ਤਤ ਚਹੂ ਸਹਿਜਿ ਪ੍ਰਕਾਸਾ। ਏਹੀ ਪਾਵੈ ਤਤ ਚਹੂ ਸਮਹਿ ਸਮਾਣਾ। ਬੰਦਤ ਗੋਰਖ ਇਨ ਰਹਿ ਪਦ ਜਾਣਾ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 128.6.12
   ਅ) ਯਹੁ ਮਨ ਸ਼ਕਤੀ ਯਹੁ ਮਨ ਸੀਵ। ਯਹੁ ਮਨ ਪਾਂਚ ਤੱਤ ਕਾ ਜੀਵ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 39.50
12. ੳ) ਆਤਮਾ, ਪਰਮਾਤਮਾ, ਸ਼ਕਤੀ। ਜੋਗੇਸਵਰ ਜੀਵ ਏਕੈ ਭਗਤੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 255
   ਅ) ਜੀਵ ਸੀਵ ਸੰਗੈ ਬਾਸਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 98.226.
   ੲ) ਕਹੈ ਨਾਥ ਜੀਵ ਬ੍ਰਹਮ ਏਕੈ, ਜਬ ਸਿਵ ਘਰਿ ਸਕਤੀ ਬਹੁਣੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 227.31
13. ਜੀਵ ਸੀਵ ਨਾ ਸੰਗੈ ਬਾਸਾ। ਨ ਬਸਿ ਪੜਿਬਾ, ਹੈ ਗੁਰ ਮਾਸਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 140-32
14. ਆਤਮਾ, ਉਤਿਮ ਦੇਵ ਤਾਕੀ ਕੀ ਨਾ ਜਾਣੈ ਸੇਵ।
   ਆਨ ਦੇਵ ਪੂਜਿ ਇਆਰੀ ਮਰੀਏ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 129.9
15. ਤੂੰ ਪ੍ਰਭਾ, ਹਮ ਤੁਹੇ ਚੇਲੇ ਤੂੰ ਗਹੁਰਾ, ਹਮ ਬਹੁਰੇ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 597
16*. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ, ਪੰਨਾ 67

ਜੀਵ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਚੰਗਿਆੜੀ ਅੱਗ ਵਿਚੋਂ ਵਖ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸੇ ਵਿਚ ਸਮਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਇਵੇਂ ਹੀ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਦਾ ਵਾਸਤਵ ਜੀਵ ਉਤਪਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ[17] ਦਾ ਉੱਤਰ ਦਿੰਦੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ 'ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ' ਵਿਚ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦੋਂ ਹਿਰਦਾ ਤੇ ਦੇਹ ਨਹੀਂ ਸਨ ਤਾਂ ਮਨ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚ ਟਿਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਨਾਭ-ਕਮਲ ਦਾ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਨੂੰ ਸਹਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਸਣ ਘਰ ਭਾਵ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਜਗਤ ਦੀ ਕੋਈ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਤੱਤ ਰੂਪ ਸ਼ਬਦ ਗੁਣ-ਰਹਿਤ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਿਚ ਵਸਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਿਥਵੀ-ਆਕਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਸਨ ਉਸ ਵੇਲੇ ਚੌਹੀਂ ਪਾਸੇ ਇਕੋ ਉਸ ਦੀ ਜੋਤ ਪਸਰ[18] ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਅਤੇ ਜੀਵ ਨੂੰ ਪਰਤੰਤਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਵੀ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਜੀਵ ਸੇਵਕ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਸੁਆਮੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।[19] ਉਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜੀਵ ਦਾ ਕੋਈ ਸਹਾਰਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।[20] ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਭਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਉਹ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਰਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅੱਗੇ ਕਿਸੇ ਦੀ ਨਾਂਹ-ਨੁੱਕਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।[21] ਸਭ ਜੀਵ ਭੁੱਲਣ ਵਾਲੇ ਹਨ ਕੇਵਲ ਕਰਤਾਰ ਆਪ ਹੀ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਦਾ।[22] ਸੋ ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਹੀ

---

17. ਜਾਂ ਇਹੁ ਹਿਰਦਾ ਦੇਹ ਨਾ ਹੋਤੀ ਤਉ ਮਨੁ ਕੈਠੈ ਰਹਿਤਾ।
ਨਾਭਿ ਕਮਲ ਅਸਥੰਭੁ ਨਾ ਹੋਤੋ ਤਾ ਪਵਨੁ ਕਵਨ ਘਰਿ ਸਹਤਾ।
ਰੂਪੁ ਨਾ ਹੋਤੋ ਰੇਖ ਨਾ ਕਾਈ ਤਾ ਸਬਦਿ ਕਹਾਂ ਲਿਵ ਲਾਈ।
ਰਕਤੁ ਬਿੰਦੁ ਕੀ ਮੜੀ ਨਾ ਹੋਤੀ ਮਿਤਿ ਕੀਮਤਿ ਨਹੀਂ ਪਾਈ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 945

18. ਹਿਰਦਾ ਦੇਹ ਨਾ ਹੋਤੀ ਅਉਧੂ ਤਉ ਮਨੁ ਸੁੰਨਿ ਰਹੈ ਬੈਰਾਗੀ।
ਨਾਭਿ ਕਮਲੁ ਅਸਥੰਭੁ ਨਾ ਹੋਤੋ ਤਾ ਨਿਜ ਘਰਿ ਬਸਤਉ ਪਵਨੁ ਅਨਰਾਗੀ।
ਰੂਪੁ ਨਾ ਰੇਖਿਆ ਜਾਤਿ ਨਾ ਹੋਤੀ ਤਉ ਅਕੁਲੀਣਿ ਰਹਤਉ ਸਬਦੁ ਸੁ ਸਾਰੁ।
ਗਉਨੁ ਗਗਨੁ ਜਾਂ ਤਬਹਿ ਨਾ ਹੋਤਉ ਤ੍ਰਿਭਵਣ ਜੋਤਿ ਆਪੇ ਨਿਰੰਕਾਰੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 945

19. ੳ) ਤੂੰ ਅੰਤਰਜਾਮੀ ਜੀਅ ਸਭਿ ਤੇਰੇ, ਤੂ ਦਾਤਾ ਹਮ ਸੇਵਕ ਤੇਰੇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1038-39
ਅ) ਮੇਰੇ ਲਾਲ ਰੰਗੀਲੇ ਹਮ ਲਾਲਨ ਕੇ ਲਾਲੇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1112

20. ੳ) ਮੇਰੇ ਪ੍ਰੀਤਮ, ਮੈਂ ਤੁਝ ਬਿਨੁ ਅਵਰੁ ਨ ਕੋਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 61
ਅ) ਮੈ ਕਿਉਂ ਮਨਹੁ ਵਿਸਾਰੀਐ, ਸਭ ਜੀਅ ਕਾ ਆਧਾਰੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 58

21. ੳ) ਜਿਉ ਭਾਵੈ ਤਿਉ ਰਾਖੁ ਰਜਾਈ ਤੁਮ ਬਿਨੁ ਕਿਆ ਮੁਲਖਾਈ ਹੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1020
ਅ) ਹਰਿ ਰਚਨਾ ਤੇਰੀ ਕਿਆ ਗਤਿ ਮੇਰੀ ਹਰਿ ਬਿਨੁ ਘੜੀ ਨ ਜੀਵਾਂ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1107

22. ਭੁਲਣ ਵਿਚਿ ਕੀਆ ਸਭੁ ਕੋਈ ਕਰਤਾ ਆਪਿ ਨ ਭੁਲੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1344

ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਸਰਬ ਸਮਝੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੱਚੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਮਾਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।[23]

ਜੀਵ ਰਚਨਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਹੁਕਮ ਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਸਾਰੇ ਜੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵਡਿਆਈ ਮਿਲੀ ਹੈ।[24] ਉਸ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਹੀ ਉਹ ਜੰਮਦਾ, ਮਰਦਾ, ਤੇ ਫਿਰ ਉਸਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਹੀ ਸਮਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[25] ਉਸ ਦਾ ਹੁਕਮ ਉਲੰਘਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਜੋ ਲੇਖ ਉਸ ਨੇ ਜੀਵ ਲਈ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਉਹ ਜੀਵ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਵਿਚਾਰੇ ਜੀਵ ਦਾ ਉਸ ਅੱਗੇ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਚਲਦਾ।[26] ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਚਲਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਜੀਵ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਆਪ ਹੀ ਸਭ ਨੂੰ ਰਿਜ਼ਕ ਦਿੰਦਾ ਹੈ[27] ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।[28] ਜੀਵ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਜੁਗਤੀ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਰਖੀ ਹੋਈ ਹੈ।[29]

<u>ਜੀਵ ਅਤੇ ਮਾਇਆ</u> :- ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ[30] ਤੇ ਗੀਤਾ[31] ਵਿਚ ਅਗਿਆਨ, ਅਵਿਦਿਆ, ਅਤੇ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਜੀਵਾਤਮਾ,

---

23. ਕਹਿ ਮਥਿ ਆਇਆ ਸੋ ਜਨੁ ਜਾਣੁ, ਸਾਚੀ ਦਰਗਹ ਪਾਵੈ ਮਾਣੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1328
24. ੳ) ਹੁਕਮੀ ਹੋਵਨਿ ਜੀਅ ਹੁਕਮਿ ਮਿਲੈ ਵਡਿਆਈ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 1
 ਅ) ਹੁਕਮੀ ਆਇਆ ਹੁਕਮੁ ਨ ਬੂਝੈ ਹੁਕਮਿ ਸਵਾਰਣਹਾਰਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 688
25. ੳ) ਨਾ ਜੀਉ ਮਰੈ ਨਾ ਡੂਬੈ ਤਰੈ। ਜਿਨਿ ਕਿਛੁ ਕੀਆ ਸੋ ਕਿਛੁ ਕਰੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 151
 ਅ) ਹੁਕਮੇ ਆਵੈ ਹੁਕਮੇ ਜਾਵੈ ਹੁਕਮੇ ਰਹੈ ਸਮਾਈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 940
 ੲ) ਹੁਕਮੀ ਭਾਂਡੇ ਸਾਜਿਆ ਤੂ ਆਪੇ ਭੰਨਿ ਸਵਾਰਿ ਜੋੜਿ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 73
 ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਲਈ ਵੇਖੋ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਪੰਨਾ 688, 1289
26. ਹੁਕਮ ਨ ਜਾਈ ਮੇਟਿਆ, ਜੋ ਲਿਖਿਆ, ਸੋ ਨਾਲ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1091
27. ੳ) ਕੀਤੇ ਕਾ ਨਾਹੀ ਕਿਹੁ ਚਾਰਾ।
 ਜੀਅ ਉਪਾਇ ਰਿਜਕੁ ਦੇ ਆਪੇ ਸਿਰਿ ਸਿਰਿ ਹੁਕਮ ਚਲਾਇਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1043
 ਅ) ਤਾਹੂ ਹੋਰੁ ਨ ਕੋਈ ਦਾਤਾ ਜੀਅ ਉਪਾਇ ਜਿਨਿ ਰਿਜਕੁ ਦੀਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 434
 ੲ) ਸਗਲੇ ਜਾਚਿਕ ਤੂ ਪ੍ਰਭੁ ਦਾਤਾ ਦਾਤਿ ਕਰੇ ਅਪੁਨੈ ਬੀਚਾਰ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 504
28. ੳ) ਕਰਿ ਕਰਿ ਵੇਖੈ ਕੀਤਾ ਆਪਣਾ ਜਿਵ ਤਿਸ ਦੀ ਵਡਿਆਈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 6
 ਅ) ਵੇਖੈ ਵਿਗਸੈ ਕਰਿ ਵੀਚਾਰੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 8
 ੲ) ਨਿਤ ਨਿਤ ਜੀਅੜੇ ਸਮਾਲੀਅਨਿ ਦੇਖੈਗਾ ਦੇਵਣਹਾਰੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 12
 ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਲਈ ਵੇਖੋ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਪੰਨਾ 433,467,840
29. ੳ) ਜੀਅ ਉਪਾਇ ਜੁਗਤਿ ਵਸਿ ਕੀਨੀ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਪੰਨਾ 1274
 ਅ) ਜੰਤ ਉਪਾਇ ਕਾਲੁ ਸਿਰਿ ਜੰਤਾ ਵਸਗਤਿ ਜੁਗਤਿ ਸਬਾਈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 597
 ੲ) ਜੀਅ ਉਪਾਇ ਜੁਗਤਿ ਹਥਿ ਕੀਨੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 350
30. ਸ਼ਵੇਤਾਸ਼ਵਤਰ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, 1.8
31. ੳ) ਸ੍ਰੀ ਮਦ ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ 14.5
 ਅ) ਉਹੀ, 13.21

ਦੇ ਬੰਧਨ ਦਾ ਕਾਰਣ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਸਾਂਖ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ 'ਪ੍ਰਧਾਨ' ਤੱਤ 'ਪੁਰਸ਼ਾਂ' ਦਾ ਬੰਧਨ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।[32] ਨਾਥ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ਿਵ ਤੱਤ ਮੰਨਿਆ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਜੀਵ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।[33] ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਦੇ ਹੋਏ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦਾ ਬੰਧਨ ਮਾਇਆ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਜੀਵ ਗਿਆਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਲੈ ਕੇ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਮਾਇਆ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਜੀਵ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬੰਧਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।[34] ਹੰਸ ਜਾਂ ਸ਼ੁੱਧ ਆਤਮਾ ਮਾਇਆ-ਨਿਰਮਤ ਪੰਜ ਭੌਤਿਕ ਸਰੀਰ ਦੇ ਬੰਧ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਜੀਵ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਧਾਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜਦੋਂ ਸਾਧਕ ਮਾਇਆ ਦੇ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਹੰਸ ਦਾ ਜਾਂਦਾ ਜਲ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[35] ਇਸੇ[36] ਕਰਕੇ ਗੋਰਖਨਾਥ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵ ਨੂੰ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮਾਇਆ ਦੇ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਜੀਵ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾ ਕੇ ਹੀ 'ਅਤੀਤ ਪੁਰਸ਼' ਜਿਹੜਾ ਕੇਵਲ ਗਿਆਨ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੁਆਰਾ ਜਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੀਵ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਗਿਆਨੀ ਦੇਹ ਲੱਭ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।[37] ਇਸ ਅਗਿਆਨ ਦੇ ਦੂਰ ਹੋ ਗਿਆਨ ਦੇ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਤੇ ਜੀਵ ਮਾਇਆ ਦੇ ਮਲਾਂ ਤੋਂ ਬੇਲਾਗ ਹੋ ਕੇ ਨਿਜ, ਨਿਰ ਤੇ ਮੁਕਤ ਸਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[38]

ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜੀਵ ਅਤੇ ਮਾਇਆ ਦੇ ਸਬੰਧ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਮਾਇਆ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ ਪਰ ਜੀਵ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਛਲੀ ਜਿਵੇਂ ਜਲ ਵਿਚ ਫਸ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਬਹੁਰੰਗੀ ਮਾਇਆ ਦਾ ਜਾਲ ਸਭ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[39] ਇਹੋ ਜਾਲ ਆਵਾਗਵਨ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੈ ਜੀਵ ਮਾਇਆ ਮੋਹ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਵਿਚ ਪਿਆ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਗੇੜ

---

32. ਤਤ੍ਵ ਕੌਮੁਦੀ ਪ੍ਰਾ, ਪੰਨਾ 121
33. ਨਾਥ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ, ਪੰਨਾ 67
34. ਗਿਆਨੀ ਹੂੰਤਾ ਸੁ ਗਿਆਨ ਮੁਖ ਰਹਿਆ,
    ਜੀਵ ਲੋਕ ਆਪੇ ਆਪ ਬਧਾਯਾ ਲੋ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 149.48
35. ਕਾਇਆ ਮੇਰੂ ਤੋਂ ਜਗਤ ਰੋਗ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 74.153
36. ਪਵਨੈ ਅਹਿਤ, ਛਾੜੈ ਕਥਾ ਲੋਕ ਅਹੰਕਾਰ। ਮਨ ਮਾਯਾ ਬਿਖੈ ਬਿਕਾਰ।
    ਰੋਸਾ ਪਕੜਿ ਆਤ ਜਿਨਿ ਕਰੈ। ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਪਕੜਿ ਆਤ ਜਿਨਿ ਕਰੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 171.2
37. ਅਤੀਤ ਪੁਰਸ਼ ਗਿਆਨ ਪਰ ਪਰੇਸੀ।
    ਅਵਿਗਤ ਹੋਇ ਸਰੀਰ ਰਹਸੀ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 150.3.50
38. ਨਾਥ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ, ਡਾ: ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦ੍ਵਿਵੇਦੀ, ਪੰਨਾ 136
39. ਜਿਉ ਮੱਛੀ ਤਿਉ ਮਾਣਸਾ ਪਵੈ ਅਚਿੰਤਾ ਜਾਲੁ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 55

ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਹੋਏ[40] ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪ ਹੀ ਜੀਵ ਨੂੰ ਧੰਧਿਆਂ ਵਿਚ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ।[41] ਉਹ ਹਰ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਆਪ ਹੀ ਖੇਲ ਤੇ ਖੇਲ ਤੇ ਰੰਗ ਤਮਾਸ਼ੇ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪ ਹੀ ਮਾਇਆ ਮੋਹ ਦਾ ਪਸਾਰਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।[42] ਮੂਰਖ ਜੀਵ ਨਾਮ ਭੁਲਾ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਰੂਪੀ ਝੂਠੀ ਖੇਡੀ ਬਾਜ਼ੀ ਵਲ ਖਿਚਿਆ ਹੈ[43] ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸੰਸਾਰਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿਅਰਥ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[44] ਤ੍ਰਿਗੁਣਾਂ ਮਾਇਆ ਦੇ ਧੰਧਿਆਂ ਵਿਚ ਫਸੀ ਸਾਰੀ ਲੁਕਾਈ ਅੰਨ੍ਹੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵੀ ਸੁਝਦਾ ਨਹੀਂ, ਭਟਕਦੀ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ।[45] ਜੇ ਉਸ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।[46]

<u>ਜੀਵ ਅਤੇ ਕਰਮ:</u> ਵੇਦਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜੀਵ ਤੇ ਕਰਮ ਦਾ ਬਹੁਤੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਪਰ ਕਿਧਰੇ ਕਿਧਰੇ ਸੰਕੇਤ ਜ਼ਰੂਰ ਹਨ। ਜੀਵ ਦੇ ਬੰਧਨ ਦੇ ਕਾਰਣ ਕਰਮ ਹੀ ਹਨ।[47] ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਰੇਖ ਟੱਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਪਾਪ ਪੁੰਨ, ਆਦਿ ਉਸ ਦਵੈਤ ਜ਼ਰੀਆ ਕਰਮ ਅਧੀਨ ਹੀ ਹੈ।[48]

ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜੀਵ ਤੇ ਕਰਮ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵ ਜਿਵੇਂ ਲੇਖ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ।[49] ਆਪਣੇ ਪਿਛਲੇ ਜਨਮਾਂ ਦੇ ਹੋਏ ਕਰਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਸੁਖ ਤੇ

---

40. ੳ) ਉਪਜਹਿ ਬਿਨਸਹਿ ਬੰਧਨ ਬੰਧੇ। ਹਉਮੈ ਮਾਇਆ ਕੇ ਗਲਿ ਫੰਧੇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1040
ਅ) ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਵਿਆਪਿ ਰਹੀ ਅਗਿਆਨੀ ਉਪਜੈ ਬਿਨਸਿ ਖਪਾਇਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1041
ੲ) ਭੁਲਦੀ ਜਗਤ ਫਿਰਦੀ ਬਿਨੁ ਨਾਵੈ ਜੀਵਣ ਬਾਦਿ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1343
41. ੳ) ਸਿਰਿ ਸਿਰਿ ਧੰਧੈ ਲਾਇਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 71
ਅ) ਕੁਦਰਤਿ ਕੈ ਕਾਰ ਧੰਧਿ ਪਸਾਰਿਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 143
42. ਆਪੇ ਖੇਲ ਕਰੇ ਸਭ ਕਰਤਾ ਠਉਰ ਮਾਇਆ ਮੋਹ ਪਸਾਰਾ ਹੇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1026
43. ਬਾਜਿ ਪਦਾਰਥ ਨੇ ਸਭਿ ਮਾਇਆ। ਬਿਖੁ ਸਗਲੀ ਖਰ ਫਾਸਾ ਪਾਇਆ।
ਕੇਤੂ ਵਿਸਾਰੇ ਤਾ ਫਿਰ ਹਾਰੇ ਅੰਧੁਲੇ ਨਾਮ ਵਿਸਾਰਾ ਹੇ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 1027
44. ੳ) ਮਾਇਆ ਲਾਲਚਿ ਰੋਹਿ ਬਿਕਾਰਹਿ ਬਿਰਥਾ ਜੀਵਨੁ ਸੰਸਾਰਾ ਹੇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1027
ਅ) ਸਗਲੀ ਰੈਣਿ ਸੋਵਤ ਗਲਿ ਫਾਹੀ ਦਿਨਸੁ ਜੰਜਾਲਿ ਗਵਾਇਆ
45. ਬਾਧੀ ਧੰਧਿ ਅੰਧ ਨਹੀਂ ਸੂਝੈ ਬਧਿਕ ਕਰਮ ਕਮਾਵੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1274
46. ੳ) ਆਪੇ ਬਖਸੇ ਮੇਲਿ ਮਿਲਾਏ ਨਾਨਕ ਸਰਣਿ ਤੁਮਾਰੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 908
ਅ) ਨਾਨਕ ਸਚੇ ਮੇਲੁ ਸਚੇ ਰਤਿਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1289
47. ਬੰਧਿਆ ਮੈਲੀ ਸੁ ਕਰਮਹਿ ਬੰਧ। ਵੇਦਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ [illegible]7.24
48. ਪਾਪ ਪੁੰਨ ਕਰਮ ਕਾ ਵਾਸਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 165.2
49. ਲੇਖ ਨਾਨਕ ਕਰ ਸੰਪਰਦ ਸਾਚੀ ਸਚਿ ਲਿਖਿਆ ਕਰਮ ਕਮਾਇਆ। ਸਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 1038

ਉਸ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।[50] ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਕੀਤੇ ਕਰਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋ ਕਿਸੇ ਦੀ ਕਿਰਤੀ ਬਣਦੀ ਹੈ ਉਹ ਮਿਟ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ।[51] ਉਹ ਕੀਤੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਵਾਗਵਨ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਚੜ੍ਹਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਲੋਭ ਤੇ ਹੰਕਾਰ ਵਿਚ ਲਿਪਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਸੋਝੀ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦੀ।[52] ਹਰੇਕ ਜੀਵ ਜੀਵਨ ਦਾ ਨਿਰਬਾਹ ਆਪਣੇ ਕਰਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।[53]

ਜੀਵ ਅਤੇ ਮੁਕਤੀ: ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਅਤੇ ਜੀਵ ਦਾ ਅਭੇਦ ਸਿਧਾਂਤ ਹੀ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦਾ ਬੰਧਨ-ਮੁਕਤ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।[54] ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਸ਼ਿਵ ਅਤੇ ਜੀਵ ਇਕ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸੇ ਨੂੰ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੀ ਪਰਮ ਸੂਖਮ ਭਾਵ ਰੂਪਾਤਮ ਸਥਿਤੀ ਵੀ ਆਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।[55] ਇਹੀ ਜੀਵ ਦੀ ਨਿਜ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥਿਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹੀ ਉਸ ਦੀ ਮੋਖਸ਼ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸਾਧਕ ਮਾਇਆ ਦੇ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਸਿਧ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕਰਕੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।[56] ਜਦੋਂ ਸਾਧਕ ਮਾਇਆ-ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਆਵਾਗਵਨ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ।[57] ਇਹ ਉਧਾਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇ ਮਿਲਣ ਨਾਲ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[58] ਇਹ ਜੀਵ ਦੀ ਮੁਕਤ-ਅਵਸਥਾ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਨਿਜ-ਸਥਿਤੀ ਹੀ ਹੈ।

ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜੀਵ ਅਤੇ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਸਬੰਧ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਜੀਵ ਮਾਇਆ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਪਵਿੱਤਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਜੋਤਿ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸਰੂਪ ਹੈ।[59] ਜਿਸ ਜੀਵ ਦਾ

---

50. ਤੂੰ ਸੁਣਿ ਕਿਰਤ ਕਰੰਮਾ ਪੁਰਬਿ ਕਮਾਇਆ॥
ਸਿਰਿ ਸਿਰਿ ਸੁਖ ਸਹੰਮਾ ਦੇਹਿ ਸੁ ਤੂ ਭਲਾ॥ ਤੁਖਾਰੀ, ਪੰਨਾ 1107
51. ਜੋ ਕਿਛੁ ਕੀਆ ਸੋਈ ਹੋਆ, ਕਿਰਤੁ ਨ ਮੇਟਿਆ ਜਾਈ ਹੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 156
52. ਇਕ ਆਵਹਿ ਜਾਵਹਿ ਘਰਿ ਵਾਸੁ ਨ ਪਾਵਹਿ॥ ਕਿਰਤ ਕੇ ਬਾਧੇ ਪਾਪ ਕਮਾਵਹਿ॥
ਅੰਧੁਲੇ ਸੋਝੀ ਬੂਝ ਨ ਕਾਈ ਲੋਭੁ ਬੁਰਾ ਅਹੰਕਾਰਾ ਹੇ॥ ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1029
53. ਪਇਐ ਕਿਰਤਿ ਨਚੈ ਸਭੁ ਕੋਇ॥ ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 465
54. ਆਤਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਭਵੀ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 255
55. ਜੋਗੇਸਵਰ ਜੀਵ ਏਕੈ ਸਥਿਤੀ, ਪਰਮ ਸੂਖਮ ਭਾਵੇ ਸਥਿਤੀ। ਉਹੀ ਪੰਨਾ, 255
56. ਕਿਥਿ ਕਿਥਿ ਮਨੂਆ ਸਹਜ ਕੋ ਪਾਇਬਾ।
ਕਰਿ ਲੈ ਸਿਧ ਪੁਰਿਸ ਸੂੰ ਮੇਲਾ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 90.203
57. ਸਿਵੰਤਿ ਪਰਚਾਨੈ ਗੁਰਮੁਖਿ ਜੋਇ। ਆਗੁਣਿ ਆਵ ਗਵਨ ਨ ਹੋਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 79.168
59. ਸਤਗੁਰ ਮਿਲੈ ਤੋਂ ਉਬਰੈ ਬਾਬੂ ਨਹੀਂ ਤੋ ਪਰਲੈ ਹੂਵਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 134.22

ਸੱਚੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਪਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਗੁਰਮੁਖਿ ਪ੍ਰਭੂ ਉਸ ਤੇ ਮਿਹਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।[60] ਜਦੋਂ ਜੀਵ ਨਾਮ ਨੂੰ ਆਸਰਾ ਬਣਾ ਕੇ ਹਉਮੈ ਭਾਵ ਤਿਆਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।[61] ਉਸ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਰੀਰ ਰੂਪੀ ਨਗਰੀ ਸੱਚੀ ਹੈ ਤੇ ਹਿਰਦਾ ਰੂਪੀ ਤੱਖਤ ਵੀ ਸੱਚਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਸੱਚਾ ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸੁਖ ਹੀ ਸੁਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਸੱਚੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਸੱਚੇ ਤਖਤ ਤੇ ਵਡਿਆਈ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਉਹ ਹਉਮੈ ਤੇ ਕਾਮਾਂ ਦੇ ਲੇਖੇ ਤੋਂ ਉਸਨੂੰ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।[62] ਗੁਰੂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਜੀਵ ਨਾਮ ਜਪਦਾ ਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਦੇ ਹੀ ਗੁਣ ਗਾਉਂਦਾ ਹੈ।

<u>ਜੀਵ ਤੇ ਪਿੰਡ</u>: ਸੰਸਾਰੀ ਜੀਵ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਰਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਜਨਮ ਲਈ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਦੇਹਧਾਰਨ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੇਹਧਾਰਨ ਹੀ ਸਰੀਰ ਜਾਂ ਪਿੰਡ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਨਾਥ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ' ਵਿਚ ਪਰ-ਪਿੰਡ, ਆਦਿ-ਪਿੰਡ ਤੇ ਸਾਕਾਰ-ਪਿੰਡ, ਮਹਾਸਾਕਾਰ-ਪਿੰਡ ਤੇ ਅਨਾਦਿਸਾਕਾਰ ਪਿੰਡ,[63] ਮਹਾਸਾਕਾਰ ਪਿੰਡ ਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ-ਪਿੰਡ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਗਰਭ-ਪਿੰਡ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਹੁੰਦੀ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਸੂਖਮ ਤੋਂ ਸਥੂਲ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅੰਤਲੇ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਇਹ ਸਥੂਲ ਸਰੀਰ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[64] ਸਰੀਰ ਅਥਵਾ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਦਸ ਚੁਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਰੂਪੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਸਰੀਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਦਲੀ ਹੁੰਦਾ। ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਪਿੰਡ ਹੈ ਉਹ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਉਸ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਿਚੋਂ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਸਮੁੱਚਾ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ।[65] ਸਭ ਵਿਚ ਉਹ ਤੱਤ ਜਿਉਂ ਦੇ ਤਿਉਂ ਵਿਦਮਾਨ ਹਨ ਪਰ ਸਤ, ਰਜ, ਤਮ, ਕਾਲ ਅਤੇ ਜੀਵ ਅਵਸਥਾ ਪ੍ਰਸਮ੍ਰਤੀ ਦੇ ਅਧਿਕ ਅਤੇ ਘੱਟ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਸ ਵਿਚ ਭੇਦ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਗਿਆਸੂ ਯੋਗੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਿੰਨ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅੰਤ ਤਕ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਉਹ ਸਭ ਸੱਚ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਯੋਗਧਾਰਾ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਸਿਧਾਂਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਕੁਝ

---

60. ਸਚੇ ਕੀ ਸਿਰ ਉਪਜੈ ਬਖਸੇ ਬਖਸਣਹਾਰੁ ਸਹਿਤੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 751

61. ੳ) ਸੁਖੁ ਦੁਖੁ ਸਮ ਕਰਿ ਨਾਮੁ ਪਛਾਣਿਆ। ਆਪੇ ਪਾਰਿ ਉਤਾਰਣਹਾਰਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 943
ਅ) ਨਾਨਕ ਤਰੀਐ ਤਾਰਣਹਾਰਾ ਹਉਮੈ ਦੂਜਾ ਪਰਹਰਿਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 940-941

62. ਸਾਚੀ ਨਗਰੀ ਤਖਤੁ ਸਚਾਵਾ। ਗੁਰਮੁਖਿ ਸਾਚੁ ਮਿਲੈ ਸੁਖੁ ਪਾਵਾ।
ਸਾਚੇ ਸਾਚੈ ਤਖਤਿ ਵਡਾਈ। ਹਉਮੈ ਗਣਤ ਗਵਾਈ। ਸ.ਗੁ.ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 1023

63. ਨਾਥ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ, ਪੰਨਾ 116

64. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 117

65. ਨਾਥ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ, ਪੰਨਾ 110, 119-20

ਵੀ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਵਿਚ ਹੈ ਉਹ ਸਭ ਪਿੰਡ ਹੈ।[66] ਪਿੰਡ ਮਾਨੋ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਹੈ। ਵੈਸ਼ਨਵਵਾਦ ਦਾ ਪੰਚਰਾਤ੍ਰ ਜਿਥੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਪਿੰਡ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵੀ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕਿਸ ਕਿਸ ਅੰਗ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਦਾ ਕਿਹੜਾ ਕਿਹੜਾ ਅੰਸ਼ ਹੈ, ਪਾਤਾਲ ਕਿਥੇ ਹੈ ਤੇ ਸਵਰਗ ਕਿਥੇ ਹੈ।[67]

ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਰੀਰ ਤੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਵਰਣਨ ਦਾ ਬਿਲਕੁਲ ਅਭਾਵ ਹੈ। ਪਰ ਜੋਤਿ ਸਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ ਸਭ ਜੀਵਾਂ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ, ਦਾ ਵਰਣਨ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰ ਚੁਕੇ ਹਾਂ।

<u>ਪਿੰਡ ਨਿਰਮਾਣ:</u> ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਨਿਰਮਾਣ ਪਿਤਾ ਦੇ ਵੀਰਜ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਦੇ ਰਜ ਦੁਆਰਾ ਹੋਇਆ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਰੀਰ ਰੂਪੀ ਪਿੰਜਰ ਪਿਤਾ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਧਾਤਾਂ-ਵੀਰਜ, ਹੱਡ ਅਤੇ ਗੁਦਾ ਤੇ ਮਾਤਾ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਧਾਤਾਂ-ਲਹੂ, ਮਾਸ, ਤੁਚਾ ਅਤੇ ਨਾੜੀ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਨਾਲ ਬਣਿਆ ਹੈ।[68] ਇਸ ਵਿਚ ਸਰੀਰ ਕਿਸੇ ਜੁਗਤੀ ਨਾਲ ਬੰਦ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਉਪਾਅ ਗੁਰੂ ਦੇ ਮੇਲ ਨਾਲ ਖੁੱਲਾ ਹੈ।[69] ਇਸ ਪਿੰਡ ਦਾ ਰਚਨਾਕਾਰ, ਹਵਾ, ਮੇਘ ਅਤੇ ਜਲ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਹੋਇਆ ਹੈ।[70] ਇਕ ਹੋਰ ਥਾਂ ਤੇ ਇਸ ਕਾਇਆ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਨਾਦ ਬਿੰਦੂ[71] ਤੇ ਓਅੰਕਾਰ ਤੋਂ ਹੋਈ ਕਹੀ ਗਈ ਹੈ।[72]

ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜ ਤੱਤਾਂ ਤੋਂ ਪਿੰਡ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋਇਆ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।[73] ਜਿਵੇਂ ਮਨੁੱਖੀ ਪਿੰਡ ਮਾਤਾ ਦੇ ਲਹੂ ਤੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਵੀਰਜ ਤੋਂ ਬਣਾਇਆ ਹੈ।[74] ਮਾਂ ਦੇ ਪੇਟ

---

65. ਨਾਥ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ, ਪੰਨਾ 110, 119-20
66. ਸਿੱਧ ਸਿਧਾਂਤ ਸੰਗ੍ਰਹਿ, 3.2
67. ਉਹੀ, 3.3
68. ਸਤ ਪਿਤਾ ਰਜ ਮਾਤਾ ਰਮ ਕਰਿ ਕਾਇਆ ਪਾਈ
    ਲੋਹੂ ਮਾਸ ਤੁਚਾ ਨਾੜੀ ਏ ਚਾਰਿ ਧਾਤ ਮਾਤਾ ਕੀ ਕਹੀਏ।
    ਵੀਰਜ ਹਾਡ ਗੁਦਾ ਏ ਤੀਨਿ ਧਾਤ ਪਿਤਾ ਕੀ ਕਹੀਏ।
    ਏ ਸਪਤ ਧਾਤ ਕਾ ਸਰੀਰ ਕਹੀਏ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 219
69. ਸਪਤ ਧਾਤ ਕਾ ਪਿੰਜਰਾ, ਤਾਂ ਮਧਿ ਜੁਗਤਿ ਬਿਨ ਸੂਵਾ।
    ਸਤਿਗੁਰੂ ਮਿਲੈ ਤੌ ਉਬਰੈ ਬਾਬੂ, ਨਹੀਂ ਤੌ ਪਰਲੈ ਹੂਵਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 134, 3.22
70. ਅਕਾਸ ਕੁਸਮ ਕਹੂ ਵਣਿਆ ਕਿਨਾਰੀ। ਅਗਨਿ ਪਵਨ ਮੇਘ ਜਲ ਸਾਂਟੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 165.
71. ਨਾਦ ਬਿੰਦ ਨੇ ਕਾਯਾਂ ਉਤਪਤੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 259
72. ਓਅੰਕਾਰ ਕਿਯਾ ਭਈ ਉਤਪਤੀ ਸਰੀਰ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 204.58
73. ੳ) ਪੰਚ ਤਤੁ ਮਿਲਿ ਕਾਇਆ ਕੀਨੀ। ਸ੍ਰਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 1030
    ਅ) ਆਪੁ ਤੇਜੁ ਵਾਇ ਪ੍ਰਿਥਮੀ ਆਕਾਸਾ। ਤਿਨ ਮਹਿ ਪੰਚ ਤਤੁ ਘਰਿ ਵਾਸਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1031
    ੲ) ਪੰਚ ਤੱਤ ਮਿਲ ਇਹ ਤਨ ਕੀਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1039

ਵਿਚੋਂ ਮਾਸ, ਹੱਡ ਤੇ ਚੰਮ ਤੋਂ ਜੀਵ ਜਿਸਦਾ ਹੈ ਬਣਦਾ ਹੈ।[75]

ਸਰੀਰ ਰਚਨਾ: ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਸੌ ਸੱਠ ਹੱਡੀਆਂ, ਸੱਤਾ ਧਾਤਾਂ, ਨੌ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੋ ਨਾਸਾਂ ਦੇ ਛੇਕ, ਦੋ ਕੰਨ, ਮੂੰਹ, ਗੁਦਾ, ਮੂਤਰ ਦੁਆਰ ਅਤੇ ਦਸਵਾਂ ਦੁਆਰ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੋਇਆ ਹੈ।[76] ਇਸ ਦਸਮ ਦੁਆਰ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਚੌਰਾਸੀ ਲੱਖ ਜੂਨੀਆਂ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਕੇ ਹੀ ਪਹੁੰਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਅੰਦਰਾਂ ਨੇੜਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਪਰਪੱਕ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।[77] ਇਸ ਲਈ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਪੰਜ ਦੂਤਾਂ ਤੇ ਜਿੱਤ ਪਾਉਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।[78]

ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਉਸ ਨੇ ਹੀ ਇਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਈ ਰਖੀ।[79] ਇਸ ਦੇ ਨੌ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਹਨ ਪਰ ਦਸਮ ਦੁਆਰ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪ ਵਸਦਾ ਹੈ।

(ਪਿਛਲੇ ਪੰਨੇ ਦਾ ਬਾਕੀ ਫੁਟ ਨੋਟ)

74. ੳ) ਮਾਤ ਪਿਤਾ ਸੰਜੋਗਿ ਉਪਾਏ ਰਕਤੁ ਬਿੰਦੁ ਮਿਲਿ ਪਿੰਡੁ ਕਰੇ॥
ਅੰਤਰਿ ਗਰਭ ਉਰਧਿ ਲਿਵ ਲਾਗੀ ਸੋ ਪ੍ਰਭੁ ਸਾਰੇ ਦਾਤਿ ਕਰੇ॥ ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1013

ਅ) ਮਾਂ ਕੀ ਰਕਤੁ ਪਿਤਾ ਬਿੰਦੁ ਧਾਰਾ॥ ਮੂਰਤਿ ਸੂਰਤਿ ਕਰਿ ਆਪਾਰਾ॥ ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1022

ੲ) ਬਿੰਦੁ ਰਕਤੁ ਮਿਲਿ ਪਿੰਡੁ ਸਰੀਆ॥ ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1027

75. ੳ) ਜੀਅ ਜੰਤ ਸਭਿ ਮਾਸਹੁ ਹੋਇ ਜੀਇ ਲਇਆ ਵਾਸੇਰਾ॥ ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1290
ਅ) ਮਾਤ ਪਿਤਾ ਕੀ ਰਕਤੁ ਨਿਪੰਨੇ ਮਛੀ ਮਾਸੁ ਨ ਖਾਂਹੀ॥
ਇਸਤ੍ਰੀ ਪੁਰਖੈ ਜਾਂ ਨਿਸਿ ਮੇਲਾ ਓਥੈ ਮੰਧੁ ਕਮਾਹੀ॥
ਮਾਸਹੁ ਨਿੰਮੇ ਮਾਸਹੁ ਜੰਮੇ ਹਮ ਮਾਸੈ ਕੇ ਭਾਂਡੇ॥ ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1289-90

76. ੳ) ਤੀਨਿ ਸਾਠਿ ਹਾਡਾਂ ਕਰੂ ਕਰਲੇ ਸੋਲਹ ਪਚਿ ਕੇ ਆਈ॥
ਨਵ ਦਰਵਾਜਾ ਪ੍ਰਗਟ ਦੀਸੈ, ਦਸਵਾਂ ਲਖਿਆ ਨਾ ਜਾਈ॥ ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 137.27

ਅ) ਹੋੜਾਂ ਨਵਾਂ ਤੀਨਿ ਸਾਠੀ॥ ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 98.227

77. ਲਾਖਾਂ ਕਰੂ ਡੋਰਿਆ ਨਵ ਨਖ ਆਈ॥ ਦਸਵੇ ਦਰਵਾਜਿ ਅਵਧੂ ਤਾਲੀ ਲਾਈ,
ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 135.23

78. ਮਾਰਿ ਲੈ ਪੰਚਹੂ ਮੁਗਧਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 98.227

79. ਜਿਉ ਪਿੰਡੁ ਸਭੁ ਤਿਸ ਦਾ ਸਾਹੁ ਤਿਨੈ ਵਿਚਿ ਪਾਇਆ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 1011

ਉਹ 'ਅਡੋਲ' ਆਪ ਹੀ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਆਪ ਨਜ਼ਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।[80] ਇਸ ਸਰੀਰ ਰੂਪੀ ਕਿਲੇ ਅੰਦਰ ਮਾਣਕ ਮੋਤੀ ਤੇ ਜਵਾਹਰ ਵੀ ਹਨ। ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਗੁਰਮੁਖਾਂ ਦੇ ਮਨ ਦੀਆਂ ਬੇਅੰਤ ਜਾਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸੁਚੱਜੀਆਂ ਤੇਜਸਵੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਰਤਨ ਲਾਲ ਅਮੋਲਕ ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਹੋਰ ਪਵਨ ਸਰੂਪਾਂ ਦੀ ਉਪਮਾ ਨਾਲ ਵਿਆਖਿਆ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਇਥੇ ਨਾਮਰੂਪ ਸੋਨੇ ਦੇ ਕਲਸ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਗੁਰਮੁਖਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਭੂ ਆਪ ਹੀ ਵਾਪਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾਮ-ਰਤਨ ਦਾ ਵਣਜ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਹੀ ਖਰੀ ਹੈ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਸੌਦਾ ਖਰੀਦਦਾ ਤੇ ਸਾਂਭਦਾ ਹੈ। ਅੰਦਰ ਮਾਣਿਕਾ ਮੋਰ ਦੇ ਕਰਕੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਜੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਖੋਲ੍ਹਣਾ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪ ਹੀ ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਦੁਆਰਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਦਾ ਹੈ।[81] ਗਿਆਨਵਾਨ ਜਾਂ ਨਹੀਂ ਦਸਵੇਂ ਦੁਆਰ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣਾ ਹੀ ਮੁੱਖ ਵਿਚਾਰ ਹੈ।[82] ਜਿਹੜਾ ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੈ ਕੇ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ।[83] ਜੋਗ ਮਤ ਵਿੱਚ ਨਾੜੀਆਂ ਦਾ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਵੇਚਨ ਅਸੀਂ ਅਗਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ।

<u>ਸੁਰਤਿ-ਸ਼ਬਦ ਕਾਇਆ ਨਗਰੀ</u>। ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਇਕ ਨਗਰ ਨਾਲ ਉਪਮਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਹੈ।[84] ਇਸ ਵਿਚ ਸਵਾਸਾਂ ਦਾ ਵਪਾਰ ਸਜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦੇ ਸੁਖਵਾਸੀ ਬ੍ਰਹਮ ਉਥੇ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਹਨ, ਵਿਵੇਕ ਵਜ਼ੀਰ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਜ ਤੱਤ ਕੋਤਵਾਲ ਰੂਪ ਹਨ। ਮਨ ਪਵਨ ਹਾਥੀ ਘੋੜੇ ਹਨ। ਗਿਆਨ ਤੋਸ਼ਾ ਹੈ।[85] ਇਹ ਨਗਰ ਕਾਇਆ ਦਾ ਨਗਰ ਹੈ ਜਿਥੇ ਮਨ ਚੇਤਨ ਪਹਿਰੇ ਤੇ ਖੜਾ ਹੋਇਆ 'ਕੋਤਵਾਲ' ਰੂਪ ਹੈ। ਜੇ ਪਹਿਰੇਦਾਰੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦੀ ਰਹੇ ਤਾਂ ਚੋਰ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਰਾਹ ਕੋਈ

---

80. ੳ) ਦੇਹੀ ਨਗਰੀ ਨਉ ਦਰਵਾਜੇ। ਸਿਰਿ ਸਿਰਿ ਕਰਣੈਹਾਰੈ ਸਾਜੇ।
ਦਸਵੈ ਪੁਰਖੁ ਅਤੀਤੁ ਨਿਰਾਲਾ ਆਪੇ ਅਲਖੁ ਲਖਾਇਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1041
ਅ) ਗੋਬਿੰਦ ਕੋਟ ਗੁਫਾ ਘਰ ਜਾਣਿਆ। ਨਉ ਘਰ ਥਾਪੇ ਹੁਕਮ ਵਰਤਾਇਆ।
ਦਸਵੈ ਪੁਰਖੁ ਅਲੇਖੁ ਅਪਾਰੀ ਆਪੇ ਅਲਖੁ ਲਖਾਇਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1033

81. ਅੰਦਰਿ ਕੋਟ ਛਜੇ ਹਟਨਾਲੇ। ਆਪੇ ਲੇਵੈ ਵਸਤੁ ਸਮਾਲੇ
ਬਜਰ ਕਪਾਟ ਜੜੇ ਜੜਿ ਜਾਣੈ ਗੁਰਸਬਦੀ ਖੋਲਾਇਆ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 1033

82. ਨਉ ਦਰਵਾਜੇ ਦਸਵਾ ਦੁਆਰੁ।
ਬੂਝੁ ਰੇ ਗਿਆਨੀ ਏਹੁ ਬੀਚਾਰੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 152

83. ਪੂਰੇ ਗੁਰ ਤੇ ਸਾਚੁ ਕਮਾਵੈ ਗਤਿ ਮਿਤਿ ਸਬਦੇ ਪਾਈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 940.

84. ਕਾਯਾ ਕੈ ਅੰਤਰਿ ਗਗਨ ਮੰਡਲ ਮੈਂ, ਸਹਜੈ ਸਵਾਮੀ ਮਿਲਿਆ ਲੋ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 134.21

85. ਹਰਿ ਪ੍ਰਾਣ ਪਾਤਿਸ੍ਯਾਹ, ਸਾਹ ਵਿਵੇਕ ਵਜੀਰ।
ਪੰਚ ਤਤ ਕੈ ਕੁਤਵਾਲ ਮਨ ਪਵਨ ਦੋਊ ਹਸਤੀ ਘੋੜਾ ਗਿਆਨ ਤੇ ਅਥੈ ਤੋਸਾ।
ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 137.27.

ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ।[86] ਅਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਅੰਧੇਰੀ ਨੂੰ ਅਗਿਆਨ ਕਾਇਆ ਦੇ ਅੰਧਕਾਰ ਅੰਦਰੀ ਅਤੇ ਤੇ ਏਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਂਭਣਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰਮ ਜੋਤਿ ਦੇ ਏ ਦੀਪਕ ਜਿਹਨਾਂ ਅਤੇ ਸਤਗੁਰ ਗਿਆਨ ਬਣ ਗਏ ਹਨ ਤੇ ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਦੀ ਕਰਦਨ ਮਾਰੀ ਗਈ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਥਾਵੇਂ ਅਧਮ ਦੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਹਕੂਮਤ ਚਲੀ ਗਈ ਕਿ ਸੱਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਚੋਰੀ ਤੇ ਸੰਤੋਖ ਸੁਆਗਤਾਂ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਅਤੇ ਕਰਨੀ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਕਾਇਆ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਇਆ ਰੂਪ ਨਗਰੀ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਕਮਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।[87] ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਦੇਵ, ਦੇਵਤਿਆਂ ਅਤੇ ਤੀਰਥ ਜੀਵਿ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਹੀ ਕਹੇ ਗਏ ਹਨ ਜਿਥੇ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਮੇਲ ਸਹਿਜ ਪੂਜਾ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।[88]

ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸੋਹਣਾ ਮੰਦਰ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਰਤਾਰ ਨੇ ਆਪ ਸਜਿਆ ਹੈ।[89] ਪੰਡਤ ਵੇਦ ਪੜ੍ਹਦੇ ਅਤੇ ਦੇਵਤਾ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਿਆ ਕਰ ਕੇ ਸੁਣਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅੰਦਰ ਹੀ ਹੈ।[90] [91] ਮਨ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਮੰਦਰ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਗੋਬਿੰਦ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜੋਤਿ ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਹੈ।[92] ਜੀਵ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਸੋਝੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਰੀਰ

86. ਜਾ ਧਮਾਵਹਿ ਸਹਜ ਬੈਠੀਐ, ਮਨ ਬੈਠੀਐ ਗੁਰ ਦਰਸਾਂ।
ਚੇਤਹਿ ਘਰ ਬੈਠਕਾਰ ਬੈਠੀਐ, ਤੇ ਵੇਦ ਨਾ ਕੀਤੇ ਦਰਸਾਂ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 137.27

87. ਅਗਿਆਨ ਅੰਧੇਰਾ ਅਗਿਆਨ ਗਵਾਇਆ, ਪਰਮ ਜੋਤਿ ਗੁਰਿ ਦੀਪਕ ਜਾਗੇ।।
ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਲੋਭ ਕਰਦਨਿ ਮਾਰਿਓ, ਜੋਰੀ ਕਰਨੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਥਾਵੇ ਅਧਮ ਚਲਾਏ।।
ਤਾਂ ਸਤਗੁ ਚੋਰੀ ਸੰਤੋਖ ਸਾਂਭਿਆਂ, ਇਆਂ ਕਰਨਿ ਦੇਵ ਜਾਏ।।
ਆਦਿ ਨਾਥ ਨਾਤੀ ਮੰਦਿਰੁ ਨਾਥ ਪੂਤਾਂ, ਕਾਇਆ ਨਗਰੀ ਜੋਗ ਬਸਾਏ।। ਗੁਰਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 137.27

88. ੳ) ਕਾਇਆ ਕਰੂ ਜੋਤਿਕਿ ਦੇਵ ਦੇਵਤਾ ਕਾਜੂ।। ਸਕਲ ਸੁਕਾਇ ਮਿਲੈ ਅਧਿਨਾਸੂ।। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 135.23
ਅ) ਘਟ ਹੀ ਭੀਤਰਿ ਅਠਸਠਿ ਤੀਰਥ ਕਹਾਂ ਭ੍ਰਮੈ ਰੇ ਜਾਈ।। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 77.163

89. ਹਰਿ ਕਾ ਮੰਦਰੁ ਸੋਹਣਾ, ਕੀਆ ਕਰਣੈ ਹਾਰ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 57.

90. ੳ) ਪੰਡਿਤ ਪੜਹਿ ਵਖਾਣਹਿ ਵੇਦੁ। ਅੰਤਰਿ ਵਸਤੁ ਨ ਜਾਣਹਿ ਭੇਦੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 385
ਅ) ਆਪੇ ਨੇੜੈ ਆਪੇ ਦੂਰਿ। ਆਪੇ ਸਰਬ ਰਹਿਆ ਭਰਪੂਰਿ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 876-77
ੲ) ਸਬਦ ਜਾਣਿਆ ਜਗਿ ਜੋਤਿ ਤੁਮਾਰੀ ਸੋਝੀ ਪੂਰਿ ਰਹਾਈ ਹੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1021

91. ਮਨੁ ਮੰਦਰੁ ਤਾਂ ਪ੍ਰੇਮ ਪੇਖਿ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 1187
92. ਕਾਇਆ ਮਹਲੁ ਮੰਦਰੁ ਘਰੁ ਹਰਿ ਕਾ ਤਿਸੁ ਮਹਿ ਰਾਖੀ ਜੋਤਿ ਅਪਾਰ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1256

ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪੀ ਮੰਦਰ ਚ ਉਹ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੰਦਰਾਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਆਸਣ ਗੁਰਮੁਖ ਰੂਪ ਮੰਦਿਰ ਤਖ਼ਤ ਰਚਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।[93] ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰੀਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।[94]

<u>ਜੀਵ ਵਰਗ:</u> ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਅਤੇ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਵਰਗਾਂ ਉਪਵਰਗਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸਾਰੇ ਜੀਵ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਜੀਵ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ, ਰੁਚੀਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨੇਕਾਂ ਵਰਗ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵਰਗ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਸੂਚਕ ਨਹੀਂ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਵਰਗੀਕਰਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

<u>ਉੱਤਮ ਪੁਰਸ਼:</u> ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਉਸ ਜੀਵ ਨੂੰ ਹੀ ਉੱਤਮ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਪੱਕਾ ਸੰਜਮੀ, ਮੁੱਖ ਦਾ ਪੱਕਾ ਤੇ ਸਤਪੁਰਸ਼ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਮਨੁੱਖ ਕਰਮ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਬਾਰੇ ਅਸੰਜਮੀ, ਜੀਭ ਤੋਂ ਕੌੜੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕੱਢਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ ਤੇ ਨੀਵੇਂ ਹਨ।[95]

<u>ਗੁਰਮੁਖ:</u> ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰਮੁਖ ਤੇ ਮਨਮੁਖ ਦੇ ਜੀਵ ਵਰਗਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ 'ਸਿੱਧ ਗੋਸਟਿ' ਵਿਚ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਰਾਮ ਨਾਮ ਸਿਮਰਦਾ ਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਦੱਸੀ ਕਰਤਬ ਨੂੰ ਪਾਲਦਾ[96] ਸੱਚੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹਿੰਦਾ[97] ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਸਾੜ ਕੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਆਪ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਉਂਦਾ ਹੈ।[98] ਗੁਰਮੁਖ ਹੋਣ ਨਾਲ

---

93. ਘਟੁ ਹਟੁ ਮੰਦਰੁ ਜਾਣੈ ਸੋਈ॥ ਜਿਸੁ ਪੂਰੇ ਗੁਰ ਤੇ ਸੋਝੀ ਹੋਈ॥
ਕਾਇਆ ਗੜ ਮਹਲ ਮਹਲੀ ਪ੍ਰਭੁ ਸਾਚਾ ਸਚੁ ਸਾਚਾ ਤਖਤੁ ਰਚਾਇਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1039
94. ਅਸਥਿਰੁ ਕੰਠੁ ਸਦਾ ਨਿਰਮਾਇਲੁ ਆਪੇ ਆਪੁ ਉਪਾਇਦਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1033
95. ਇੰਦ੍ਰੀ ਕਾ ਲੜਬੜਾ ਜਿਭਿਆ ਕਾ ਫੂਹੜਾ। ਗੋਰਖ ਕਹੈ ਤੇ ਪਰਤਖਿ ਚੂਹੜਾ।
ਕਾਛ ਕਾ ਜਤੀ ਮੁਖ ਕਾ ਸਤੀ। ਸੋ ਪੁਰਸੁ ਉਤਮੋ ਕਥੀ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 74, 152
96. ਗੁਰ ਕੈ ਸੰਗਿ ਰਹੈ ਦਿਨੁ ਰਾਤੀ ਰਾਮੁ ਰਸਨਿ ਰੰਗਿ ਰਾਤਾ।
ਆਪੁ ਮਾਰਿ ਅਪਰੰਪਰਿ ਰਾਤਾ ਗੁਰ ਕੀ ਕਾਰ ਕਮਾਵੈ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 1126-27
97. ਗੁਰਮੁਖਿ ਸਾਚੇ ਕਾ ਭਉ ਪਾਵੈ। ਗੁਰਮੁਖਿ ਬਾਣੀ ਅਘੜੁ ਘੜਾਵੈ।
ਗੁਰਮੁਖਿ ਨਿਰਮਲ ਹਰਿ ਗੁਣ ਗਾਵੈ। ਗੁਰਮੁਖਿ ਪਵਿਤ੍ਰੁ ਪਾਵੈ।
ਗੁਰਮੁਖਿ ਰੋਮਿ ਰੋਮਿ ਹਰਿ ਧਿਆਵੈ। ਨਾਨਕ ਗੁਰਮੁਖਿ ਸਾਚਿ ਸਮਾਵੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 941
98. ਗੁਰਮੁਖਿ ਅਕਥੁ ਕਥੈ ਬੀਚਾਰਿ। ਗੁਰਮੁਖਿ ਨਿਬਹੈ ਸਪਰਵਾਰਿ।
ਗੁਰਮੁਖਿ ਜਪੀਐ ਅੰਤਰਿ ਪਿਆਰਿ। ਗੁਰਮੁਖਿ ਪਾਈਐ ਸਬਦਿ ਅਚਾਰਿ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 941

ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਰੀਆਂ ਰਿਧੀਆਂ ਤੇ ਸਿਧੀਆਂ, ਸੱਚ ਦੀ ਸੂਝ, ਚੰਗੇ ਮੰਦੇ ਦੇ ਫਰਕ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸੁਚੱਜਾ ਗੁਰਮੁਖ ਆਪ ਤਰਦਾ ਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਤਾਰਦਾ ਹੈ।[99] ਉਹ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਸਿਮ੍ਰਿਤੀਆਂ ਤੇ ਵੇਦਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਜੀਵਾਂ ਨਾਲ ਵੈਰ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਰਵਈਆ ਨਹੀਂ ਰਖਦਾ ਸਗੋਂ ਰਾਮ ਨਾਮ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।[100] ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਲਿਵ ਲਾ ਕੇ ਨਾਮ-ਰਤਨ ਲਭਦਾ, ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਕਦਰ ਕਰਦਾ, ਸੱਚੀ ਕਾਰ ਕਮਾਂਦਾ, ਸੱਚ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹਿ ਕੇ ਮਨ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਉਸ ਗੁਰਮੁਖ ਨੂੰ 'ਅਲਖ ਪ੍ਰਭੂ' ਦੀ ਲਖਤਾ ਕਰਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਉਹ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਚੋਟ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦਾ।[101] ਉਹ ਨਾਮ ਜਪਦਾ, ਦਾਨ ਕਰਦਾ, ਸਰੀਰਕ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਰਖਦਾ, ਸਹਿਜ ਵਿਚ ਸੁਰਤ ਜੋੜਦਾ, ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਮਾਣ ਪਾਉਂਦਾ, ਤੇ ਭਉ ਭੰਜਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਨਾਮ ਜਪਦਾ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਪਾਸੋਂ ਨਾਮ ਜਪਾਉਂਦਾ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।[102] ਸੱਚੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਗੁਰਮੁਖਾਂ ਲਈ ਧਰਤੀ ਬਣਾਈ ਹੈ।[103] ਉਹ ਕਦੀ ਜੀਵਨ ਬਾਜੀ ਨਹੀਂ ਹਾਰਦਾ, ਘਟ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਅਪਣਾ ਕੇ ਸੱਚੇ ਨਾਮ ਦਾ ਵਪਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।[104] ਉਸ ਦਾ ਜਨਮ ਮਰਨ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਮਾਣ, ਖੋਟੇ ਖਰੇ ਦਾ ਪਰਖਣ ਵਾਲਾ, ਸਹਜ ਵਿਚ ਬਿਰਤੀ ਜੋੜਦਾ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਿਫਤ ਸਾਲਾਹ ਕਰਦਾ, ਉਸ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਵਿਚ ਟਿਕਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗੀ

---

99. ਗੁਰਮੁਖਿ ਅਸਟਦਸਿਧੀ ਸਭਿ ਬੁਧੀ। ਗੁਰਮੁਖਿ ਭਵਜਲੁ ਤਰੀਐ ਸਚ ਸੁਧੀ।
ਗੁਰਮੁਖਿ ਸਰ ਅਪਸਰ ਬਿਧਿ ਜਾਣੈ। ਗੁਰਮੁਖਿ ਪਰਵਿਰਤਿ ਨਰਵਿਰਤਿ ਪਛਾਣੈ।
ਗੁਰਮੁਖਿ ਤਾਰੇ ਪਾਰਿ ਉਤਾਰੇ। ਨਾਨਕ ਗੁਰਮੁਖਿ ਸਬਦਿ ਨਿਸਤਾਰੇ। [illegible], ਪੰਨਾ 941

100. ਗੁਰਮੁਖਿ ਸਾਸਤ੍ਰ ਸਿਮ੍ਰਿਤਿ ਬੇਦ, ਗੁਰਮੁਖਿ ਪਾਵੈ ਘਟ ਘਟਿ ਭੇਦ।
ਗੁਰਮੁਖਿ ਵੈਰ ਵਿਰੋਧ ਗਵਾਵੈ। ਗੁਰਮੁਖਿ ਸਗਲੀ ਗਣਤ ਮਿਟਾਵੈ।
ਗੁਰਮੁਖਿ ਰਾਮਨਾਮ ਰੰਗਿ ਰਾਤਾ। ਨਾਨਕ ਗੁਰਮੁਖਿ ਖਸਮੁ ਪਛਾਤਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 942

101. ਗੁਰਮੁਖਿ ਰਤਨੁ ਲਹੈ ਲਿਵ ਲਾਇ। ਗੁਰਮੁਖਿ ਪਰਖੈ ਰਤਨੁ ਸੁਭਾਇ।
ਗੁਰਮੁਖਿ ਸਾਚੀ ਕਾਰ ਕਮਾਇ। ਗੁਰਮੁਖਿ ਸਾਚੇ ਮਨੁ ਪਤੀਆਇ।
ਗੁਰਮੁਖਿ ਅਲਖੁ ਲਖਾਏ ਤਿਸੁ ਭਾਵੈ। ਨਾਨਕ ਗੁਰਮੁਖਿ ਚੋਟ ਨ ਖਾਵੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 942

102. ਗੁਰਮੁਖਿ ਨਾਮੁ ਦਾਨੁ ਇਸਨਾਨੁ। ਗੁਰਮੁਖਿ ਲਾਗੈ ਸਹਜਿ ਧਿਆਨੁ।
ਗੁਰਮੁਖਿ ਪਾਵੈ ਦਰਗਹ ਮਾਨੁ। ਗੁਰਮੁਖਿ ਭਉ ਭੰਜਨ ਪਰਧਾਨ।
ਗੁਰਮੁਖਿ ਕਰਣੀ ਕਾਰ ਕਰਾਏ। ਨਾਨਕ ਗੁਰਮੁਖਿ ਮੇਲਿ ਮਿਲਾਏ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 942

103. ਗੁਰਮੁਖਿ ਧਰਤੀ ਸਾਚੈ ਸਾਜੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 941

104. ਗੁਰਮੁਖਿ ਕਦੇ ਨਾ ਆਵੈ ਜਾਇ। ਤਨੁ ਹਟੜੀ ਇਹੁ ਮਨੁ ਵਣਜਾਰਾ।
ਨਾਨਕ ਸਹਜੇ ਸਚੁ ਵਾਪਾਰਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 942

ਵਿਆਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।[105] ਉਹ ਜੋਗੀ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਜੁਗਤੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸ਼ਬਦ ਕਮਾਉਂਦਾ ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਸਾੜਦਾ ਸੱਚੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਗੁਣ ਗਾਉਂਦਾ, ਸੱਚ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹਿੰਦਾ, ਸਭ ਦੀ ਸੋਝੀ ਰਖਦਾ ਹੁਕਮ ਮੰਨਦਾ,[106] ਘਰ ਦਾ ਭੇਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਜਾਣਦਾ,[107] ਜਗਤ ਦੀਆਂ ਵਾਸ਼ਨਾਵਾਂ ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਂਦਾ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਦਰਗਾਹ ਦੀ ਬਾਜ਼ੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ ਹਾਰਦਾ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਕਮਾਉਂਦਾ ਜਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।[108]

<u>ਮਨਮੁਖ</u>: ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਨਮੁਖ ਸ਼ਬਦ ਉਸ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜੋ ਮਨ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨਮੁਖ ਜੀਵ ਸੱਚ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਚਦਾ ਉਹ ਕੂੜਾ ਹੈ ਤੇ ਕੂੜ ਵਿਚ ਖੁਭਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।[109] ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਪੱਥਰ, ਜੀਵਨ ਵਸ-ਚੰਗਾ ਤੇ ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਭਟਕਣਾ[110] ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।[111] ਉਹ ਗੰਦਾ, ਬਦਨਾਮ ਤੇ ਬਦਕਾਰ,[112] ਕਰਣੀ ਤੋਂ ਸੱਖਣਾ,[113] ਹਉਮੈ ਵਿਚ ਰੁਝਿਆ[114] ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਦੁੱਖ ਸਹਾਰਦਾ,[115] ਪਸ਼ੂ ਸੁਭਾਵ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ,[116] ਆਪ-ਹੁਦਰਾ,

---

105. ਗੁਰਮੁਖਿ ਚੂਕੈ ਆਵਣ ਜਾਣੁ। ਗੁਰਮੁਖਿ ਦਰਗਹ ਪਾਵੈ ਮਾਣੁ।
ਗੁਰਮੁਖਿ ਖੋਟੇ ਖਰੇ ਪਛਾਣੁ। ਗੁਰਮੁਖਿ ਲਾਗੈ ਸਹਜਿ ਧਿਆਨੁ।
ਗੁਰਮੁਖਿ ਦਰਗਹ ਸਿਫਤਿ ਸਮਾਇ। ਨਾਨਕ ਗੁਰਮੁਖਿ ਬੰਧੁ ਨ ਪਾਇ। ਗੁ.ਗ੍ਰੰ.ਸਾ., ਪੰਨਾ 942

106. ਗੁਰਮੁਖਿ ਨਾਮੁ ਨਿਰੰਜਨ ਪਾਏ। ਗੁਰਮੁਖਿ ਹਉਮੈ ਸਬਦਿ ਜਲਾਏ।
ਗੁਰਮੁਖਿ ਸਾਚੇ ਕੇ ਗੁਣ ਗਾਏ। ਗੁਰਮੁਖਿ ਸਾਚੈ ਰਹੈ ਸਮਾਏ।
ਗੁਰਮੁਖਿ ਸਾਚਿ ਨਾਮਿ ਪਤਿ ਊਤਮ ਹੋਇ।
ਨਾਨਕ ਗੁਰਮੁਖਿ ਸਗਲ ਭਵਣ ਕੀ ਸੋਝੀ ਹੋਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 942

107. ਗੁਰਮੁਖਿ ਸਾਚੁ ਸਬਦੁ ਬੀਚਾਰੈ ਕੋਇ। ਗੁਰਮੁਖਿ ਸਚੁ ਬਾਣੀ ਪਰਗਟੁ ਹੋਇ।
ਗੁਰਮੁਖਿ ਮਨੁ ਭੀਜੈ ਵਿਰਲਾ ਬੂਝੈ ਕੋਇ। ਗੁਰਮੁਖਿ ਨਿਜ ਘਰਿ ਵਾਸਾ ਹੋਇ।
ਗੁਰਮੁਖਿ ਜੋਗੀ ਜੁਗਤਿ ਪਛਾਣੈ। ਗੁਰਮੁਖਿ ਨਾਨਕ ਏਕੋ ਜਾਣੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 946

108. ਗੁਰਮੁਖਿ ਮਨੁ ਜੀਤਾ ਹਉਮੈ ਮਾਰਿ। ਗੁਰਮੁਖਿ ਸਾਚੁ ਰਖਿਆ ਉਰ ਧਾਰਿ।
ਗੁਰਮੁਖਿ ਜਗੁ ਜੀਤਾ ਜਮਕਾਲੁ ਮਾਰਿ ਬਿਦਾਰਿ। ਗੁਰਮੁਖ ਦਰਗਹ ਨ ਆਵੈ ਹਾਰਿ।
ਗੁਰਮੁਖਿ ਮੇਲਿ ਮਿਲਾਏ ਸੋ ਜਾਣੈ। ਨਾਨਕ ਗੁਰਮੁਖਿ ਸਬਦਿ ਪਛਾਣੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 946

109. ਮਨਮੁਖ ਸਚਿ ਨ ਭੀਜਈ ਕੂੜ ਕੂੜਿ ਗਰਬੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 419

110. ੳ) ਮਨਮੁਖ ਪਸੂ ਮੈਲੁ ਹੈ ਧ੍ਰਿਗੁ ਜੀਵਣੁ ਫੀਕਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 419
ਅ) ਮਨਮੁਖ ਪਾਥਰੁ ਸੈਲੁ ਨ ਭੀਜੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1029

111. ਮਨਮੁਖ ਭੋਲਾ ਕਿਤ ਹੀ ਭਰਮਿ ਭੁਲਾਣੈ।
ਮਨਮੁਖ ਅੰਧੁ ਨ ਚੇਤਈ ਕਿਉ ਦਰਸਨੁ ਪਾਏ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 421

112. ਮਨਮੁਖ ਕੁਚੀਲ ਕੁਛਿਤ ਬਿਕਾਰੀ, ਗੁ.ਗ੍ਰੰ.ਸਾ., ਪੰਨਾ 222

113. ਮਨਮੁਖ ਕਰਣੀ ਹੈ ਪ.. ਕਰਤ ਨ ਚੇਤੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 831

114. ਮਨਮੁਖ ਤੇ ਅਭ ਭਗਤਿ ਨ ਹੋਵਸਿ ਹਉਮੈ ਦਿਵਾਨੇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1190

115. ਮਨਮੁਖ ਸੋਈ ਦੂਖ ਸਹਾਮੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 831

ਮੰਨੀ ਮੌਤ ਵਾਂਗ ਦੁੱਖ ਵਿਚ ਹੀ ਜਮਦਾ ਤੇ ਦੁੱਖ ਵਿਚ ਹੀ ਮਰਦਾ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਸੁਰਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ[117] ਕੁਰਾਹੇ ਪਿਆ ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਜਪਦਾ।[118] ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਬੇਮੁੱਖ ਦਰ ਦਰ ਤੇ[119] ਖੁਆਰ ਹੁੰਦਾ ਸੋਚ ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਰੋਗ ਭੁਗਤਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲੋਂ ਆਪਣਾ ਰਿਸ਼ਤਾ[120] ਤੋੜ ਲਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਅੰਤਮ ਦਸ਼ਾ ਮੰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸੰਤ ਜਨਾਂ ਦੀ ਵੀ ਨਿੰਦਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ।[121]
ਜੀਵ ਰੋਗ

<u>ਜੀਵ ਰੋਗ ਸੰਬੰਧਤ ਧਾਰਨਾਵਾਂ:</u> ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜੀਵ ਰੋਗ ਸੰਬੰਧਤ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਪਰ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜੀਵ ਦੀ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਨੂੰ ਸਰੀਰਕ ਸੁਰਤੀ,[122] ਮਾਨਸਿਕ ਤਾਕਤਮਈ ਤੇ ਆਤਮਕ ਵਿਕਾਸ,[123] ਵਿਕਾਸਾਤਮਕ ਸੰਬੰਧਤ ਪੱਖ[124] ਅਤੇ ਜੀਵ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ[125] ਦੇ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

---

116. ੳ) ਮਨਮੁਖ ਸਚੁ ਨ ਜਾਣਨੀ ਪਸ ਮਾਹਿ ਸਮਾਣਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1009
ਅ) ਮਨਮੁਖਿ ਅੰਧੁਲੇ ਗੁਰਮਤਿ ਨ ਭਾਈ। ਪਸੂ ਭਏ ਅਭਿਮਾਨੁ ਨ ਜਾਈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1345

117. ੳ) ਮਨਮੁਖ ਕਉ ਦੁਖੁ ਦਰਦੁ ਵਿਆਪਸਿ ਮਨਮੁਖਿ ਦੁਖੁ ਨ ਜਾਈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1345
ਅ) ਦੁਖ ਮਹਿ ਜਨਮੈ ਦੁਖ ਮਹਿ ਮਰਣਾ। ਦੂਖੁ ਨ ਮਿਟੈ ਬਿਨੁ ਗੁਰ ਕੀ ਸਰਣਾ। ਉਹੀ,

118. ੳ) ਗੁਰਮਤਿ ਛੋਡਿ ਉਝੜਿ ਜਾਈ। ਮਨਮੁਖਿ ਰਾਮੁ ਨ ਜਪੈ ਅਵਾਈ।
ਪਚਿ ਪਚਿ ਬੂਡਹਿ ਕੂੜੁ ਕਮਾਵਹਿ ਕੂੜਿ ਕਾਲੁ ਬੈਰਾਈ ਹੇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1025
ਅ) ਮਨਮੁਖੁ ਜੇ ਸਮਝਾਈਐ ਭੀ ਉਝੜਿ ਜਾਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 420

119. ਮਨਮੁਖ ਅੰਧੁਲੇ ਸੋਝੀ ਨਾਹੀ, ਆਵਹਿ ਜਾਹਿ ਮਰਹਿ ਮਰਿ ਜਾਹੀ।
ਪੂਰਬਿ ਲਿਖਿਆ ਲੇਖੁ ਨ ਮਿਟਈ ਜਮ ਦਰਿ ਅੰਧੁ ਖੁਆਰਾ ਹੇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1029

120. ਮਨਮੁਖ ਕਉ ਆਲਸੁ ਘਣੋ ਫਾਥੇ ਓਜਾੜੀ।
ਫਾਥਾ ਚੁਗੈ ਨਿਤ ਚੋਗੜੀ ਲਗਿ ਬੰਧੁ ਵਿਗਾੜੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1011

121. ਸੰਤ ਜਨਾ ਕੀ ਨਿੰਦਾ ਵਿਆਪਸਿ ਪਸੂ ਭਏ ਕਦੇ ਹੋਹਿ ਨ ਨੀਕੇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1126

122. ਦਸ ਬਾਲਤਣਿ ਬੀਸ ਰਵਣਿ ਤੀਸਾ ਕਾ ਸੁੰਦਰੁ ਕਹਾਵੈ।
ਚਾਲੀਸੀ ਪੁਰੁ ਹੋਇ ਪਚਾਸੀ ਪਗੁ ਖਿਸੈ ਸਠੀ ਕੇ ਬੋਢੇਪਾ ਆਵੈ।
ਸਤਰਿ ਕਾ ਮਤਿਹੀਣੁ ਅਸੀਹਾਂ ਕਾ ਵਿਉਹਾਰੁ ਨ ਪਾਵੈ।
ਨਵੈ ਕਾ ਸਿਹਜਾਸਣੀ ਮੂਲਿ ਨ ਜਾਣੈ ਅਪਬਲੁ।
ਢੰਢੋਲਿਮੁ ਢੂਢਿਮੁ ਡਿਠੁ ਮੈ ਨਾਨਕ ਜਗੁ ਧੂਏ ਕਾ ਧਵਲਹਰੁ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 138.

123. ਪਹਿਲੈ ਪਿਆਰਿ ਲਗਾ ਥਣ ਦੁਧਿ। ਦੂਜੈ ਮਾਇ ਬਾਪ ਕੀ ਸੁਧਿ।
ਤੀਜੈ ਭਯਾ ਭਾਭੀ ਬੇਬ। ਚਉਥੈ ਪਿਆਰਿ ਉਪੰਨੀ ਖੇਡ।
ਪੰਜਵੈ ਖਾਣ ਪੀਅਣ ਕੀ ਧਾਤੁ। ਛਿਵੈ ਕਾਮੁ ਨ ਪੁਛੈ ਜਾਤਿ।
ਸਤਵੈ ਸੰਜਿ ਕੀਆ ਘਰ ਵਾਸੁ। ਅਠਵੈ ਕ੍ਰੋਧੁ ਹੋਆ ਤਨ ਨਾਸੁ।
ਨਾਵੈ ਧਉਲੇ ਉਭੇ ਸਾਹ। ਦਸਵੈ ਦਧਾ ਹੋਆ ਸੁਆਹ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 137-38

(ਬਾਕੀ ਟਿੱਪਣੀ ਅਗਲੇ ਪੰਨੇ ਤੇ)

(ਪਿਛਲੇ ਪੰਨੇ ਦੇ ਬਾਕੀ ਫੁਟ ਨੋਟ)

124. ੳ) ਪਹਿਲੈ ਪਹਰੈ ਰੈਣਿ ਕੈ ਵਣਜਾਰਿਆ ਮਿਤ੍ਰਾ ਬਾਲਕ ਬੁਧਿ ਅਚੇਤੁ।
ਖੀਰੁ ਪੀਐ ਖੇਲਾਈਐ ਵਣਜਾਰਿਆ ਮਿਤ੍ਰਾ ਮਾਤ ਪਿਤਾ ਸੁਤ ਹੇਤੁ।
ਮਾਤ ਪਿਤਾ ਸੁਤ ਨੇਹੁ ਘਨੇਰਾ ਮਾਇਆ ਮੋਹੁ ਸਬਾਈ।
ਸੰਜੋਗੀ ਆਇਆ ਕਿਰਤੁ ਕਮਾਇਆ ਕਰਣੀ ਕਾਰ ਕਰਾਈ।
ਰਾਮ ਨਾਮ ਬਿਨੁ ਮੁਕਤਿ ਨ ਹੋਈ ਬੂਡੀ ਦੂਜੈ ਹੇਤਿ।
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਪਹਿਲੈ ਪਹਿਰੈ ਛੂਟਹਿਗਾ ਹਰਿ ਚੇਤਿ।ਸ੍ਰੀਰਾਗ,ਪੰਨਾ 75

ਅ) ਦੂਜੈ ਪਹਰੈ ਰੈਣਿ ਕੈ ਵਣਜਾਰਿਆ ਮਿਤ੍ਰਾ ਭਰਿ ਜੋਬਨਿ ਮੈ ਮਤਿ।
ਅਹਿਨਿਸਿ ਕਾਮਿ ਵਿਆਪਿਆ ਵਣਜਾਰਿਆ ਮਿਤ੍ਰਾ ਅੰਧੁਲੇ ਨਾਮੁ ਨ ਚਿਤਿ।
ਰਾਮ ਨਾਮੁ ਘਟ ਅੰਤਰਿ ਨਾਹੀ ਹੋਰਿ ਜਾਣੈ ਰਸ ਕਸ ਮੀਠੇ।
ਗਿਆਨ ਧਿਆਨੁ ਗੁਣ ਸੰਜਮੁ ਨਾਹੀ ਜਨਮਿ ਮਰਹੁਗੇ ਝੂਠੇ।
ਤੀਰਥ ਵਰਤ ਸੁਚਿ ਸੰਜਮ ਨਾਹੀ ਕਰਮੁ ਧਰਮੁ ਨਹੀ ਪੂਜਾ।
ਨਾਨਕ ਭਾਇ ਭਗਤਿ ਨਿਸਤਾਰਾ ਦੁਬਿਧਾ ਵਿਆਪੈ ਦੂਜਾ। ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 75

ੲ) ਤੀਜੈ ਪਹਰੈ ਰੈਣਿ ਕੈ ਵਣਜਾਰਿਆ ਮਿਤ੍ਰਾ ਸਰਿ ਹੰਸ ਉਲਥੜੇ ਆਇ।
ਜੋਬਨੁ ਘਟੈ ਜਰੂਆ ਜਿਣੈ ਵਣਜਾਰਿਆ ਮਿਤ੍ਰਾ ਆਵ ਘਟੈ ਦਿਨੁ ਜਾਇ।
ਅੰਤਿ ਕਾਲਿ ਪਛੁਤਾਸੀ ਅੰਧੁਲੇ ਜਾ ਜਮਿ ਪਕੜਿ ਚਲਾਇਆ।
ਸਭ ਕਿਛੁ ਅਪੁਨਾ ਕਰਿ ਕਰਿ ਰਾਖਿਆ ਖਿਨ ਮਹਿ ਭਇਆ ਪਰਾਇਆ।
ਬੁਧਿ ਵਿਸਰਜੀ ਗਈ ਸਿਆਣਪ ਕਰਿ ਅਵਗਣ ਪਛੁਤਾਇ।
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਤੀਜੈ ਪਹਰੈ ਪ੍ਰਭੁ ਚੇਤਹੁ ਲਿਵ ਲਾਇ। ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 75-76.

ਸ) ਚਉਥੈ ਪਹਰੈ ਰੈਣਿ ਕੈ ਵਣਜਾਰਿਆ ਮਿਤ੍ਰਾ ਬਿਰਧਿ ਭਇਆ ਤਨੁ ਖੀਣੁ।
ਅਖੀ ਅੰਧੁ ਨ ਦੀਸਈ ਵਣਜਾਰਿਆ ਮਿਤ੍ਰਾ ਕੰਨੀ ਸੁਣੈ ਨ ਵੈਣ।
ਅਖੀ ਅੰਧੁ ਜੀਭ ਰਸੁ ਨਾਹੀ ਰਹੇ ਪਰਾਕਉ ਤਾਣਾ।
ਗੁਣ ਅੰਤਰਿ ਨਾਹੀ ਕਿਉ ਸੁਖੁ ਪਾਵੈ ਮਨਮੁਖ ਆਵਣ ਜਾਣਾ।
ਖੜੁ ਪਕੀ ਕੁੜਿ ਭਜੈ ਬਿਨਸੈ ਆਇ ਚਲੈ ਕਿਆ ਮਾਣੁ।
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਚਉਥੈ ਪਹਰੈ ਗੁਰਮੁਖਿ ਸਬਦੁ ਪਛਾਣੁ। ਸ੍ਰੀਰਾਗ,ਪੰਨਾ 76.

125 ੳ) ਪਹਿਲੈ ਪਹਰੈ ਰੈਣਿ ਕੈ ਵਣਜਾਰਿਆ ਮਿਤ੍ਰਾ ਹੁਕਮਿ ਪਇਆ ਗਰਭਾਸਿ।
ਉਰਧ ਤਪੁ ਅੰਤਰਿ ਕਰੇ ਵਣਜਾਰਿਆ ਮਿਤ੍ਰਾ ਖਸਮ ਸੇਤੀ ਅਰਦਾਸਿ।
ਖਸਮ ਸੇਤੀ ਅਰਦਾਸਿ ਵਖਾਣੈ ਉਰਧ ਧਿਆਨਿ ਲਿਵ ਲਾਗਾ।
ਨਾ ਮਰਜਾਦੁ ਆਇਆ ਕਲਿ ਭੀਤਰਿ ਬਾਹੁੜਿ ਜਾਸੀ ਨਾਗਾ।
ਜੈਸੀ ਕਲਮ ਵੁੜੀ ਹੈ ਮਸਤਕਿ ਤੈਸੀ ਜੀਅੜੇ ਪਾਸਿ।
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਪਹਿਲੈ ਪਹਰੈ ਹੁਕਮਿ ਪਇਆ ਗਰਭਾਸਿ। ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 74-75.

(ਪਿਛਲੇ ਪੰਨੇ ਦੇ ਬਾਕੀ ਫੁਟ ਨੋਟ)

ਖ) ਦੂਜੈ ਪਹਰੈ ਰੈਣਿ ਕੈ ਵਣਜਾਰਿਆ ਮਿਤ੍ਰਾ ਵਿਸਰਿ ਗਇਆ ਧਿਆਨੁ।
ਹਥੋ ਹਥੀ ਨਚਾਈਐ ਵਣਜਾਰਿਆ ਮਿਤ੍ਰਾ ਜਿਉ ਜਸੁਦਾ ਘਰਿ ਕਾਨੁ।
ਹਥੋ ਹਥਿ ਨਚਾਈਐ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮਾਤ ਕਹੈ ਸੁਤੁ ਮੇਰਾ।
ਚੇਤਿ ਅਚੇਤ ਮੂੜ ਮਨ ਮੇਰੇ ਅੰਤਿ ਨਹੀ ਕਛੁ ਤੇਰਾ।
ਜਿਨਿ ਰਚਿ ਰਚਿਆ ਤਿਸਹਿ ਨ ਜਾਣੈ ਮਨ ਭੀਤਰਿ ਧਰਿ ਗਿਆਨੁ।
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੂਜੈ ਪਹਰੈ ਵਿਸਰਿ ਗਇਆ ਧਿਆਨੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 75.

ਗ) ਤੀਜੈ ਪਹਰੈ ਰੈਣਿ ਕੈ ਵਣਜਾਰਿਆ ਮਿਤ੍ਰਾ ਧਨ ਜੋਬਨ ਸਿਉ ਚਿਤੁ।
ਹਰਿ ਕਾ ਨਾਮ ਨ ਚੇਤਹੀ ਵਣਜਾਰਿਆ ਮਿਤ੍ਰਾ ਬਧਾ ਛੁਟਹਿ ਜਿਤੁ।
ਹਰਿ ਕਾ ਨਾਮੁ ਨ ਚੇਤੈ ਪ੍ਰਾਣੀ ਬਿਕਲੁ ਭਇਆ ਸੰਗਿ ਮਾਇਆ।
ਧਨ ਸਿਉ ਰਤਾ ਜੋਬਨਿ ਮਤਾ ਅਹਿਲਾ ਜਨਮੁ ਗਵਾਇਆ।
ਧਰਮ ਸੇਤੀ ਵਾਪਾਰੁ ਨ ਕੀਤੋ ਕਰਮੁ ਨਾ ਕੀਤੋ ਮਿਤੁ।
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਤੀਜੈ ਪਹਰੈ ਪ੍ਰਾਣੀ ਧਨ ਜੋਬਨ ਸਿਉ ਚਿਤੁ। ਸ੍ਰੀਰਾਗੁ ਮ, ਪੰ.ਨਾ75.

ਘ) ਚਉਥੈ ਪਹਰੈ ਰੈਣਿ ਕੈ ਵਣਜਾਰਿਆ ਮਿਤ੍ਰਾ ਲਾਵੀ ਆਇਆ ਖੇਤੁ।
ਜਾ ਜਮਿ ਪਕੜਿ ਚਲਾਇਆ ਵਣਜਾਰਿਆ ਮਿਤ੍ਰਾ ਲਾਵੀ ਆਇਆ ਖੇਤੁ।
ਜਾ ਜਮਿ ਪਕੜਿ ਚਲਾਇਆ ਵਣਜਾਰਿਆ ਮਿਤ੍ਰਾ ਕਿਸੈ ਨ ਮਿਲਿਆ ਭੇਤੁ।
ਭੇਤੁ ਚੇਤੁ ਹਰਿ ਕਿਸੈ ਨ ਮਿਲਿਓ ਜਾ ਜਮਿ ਪਕੜਿ ਚਲਾਇਆ।
ਝੂਠਾ ਰੁਦਨੁ ਹੋਆ ਦੁਆਲੈ ਖਿਨ ਮਹਿ ਭਇਆ ਪਰਾਇਆ।
ਸਾਈ ਵਸਤੁ ਪਰਾਪਤਿ ਹੋਈ ਜਿਸੁ ਸਿਉ ਲਾਇਆ ਹੇਤੁ।
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਚਉਥੈ ਪਹਰੈ ਲਾਵੀ ਲੁਣਿਆ ਖੇਤੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 75.

ਜੇ ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਅਤੇ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜੀਵ ਸਬੰਧੀ ਦਿੱਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੋਰਖਨਾਥ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਿਵ ਮਾਇਆ ਅਗਿਆਨ ਤੇ ਅਵਿਦਿਆ ਦੇ ਲਗਾਉ ਕਾਰਣ ਜੀਵ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਚਰੰਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੇ ਹੀ ਜੀਵ ਜੀਵ ਹੈ ਤੇ ਅਸਲ ਵਿਚ ਜੀਵ ਸ਼ਿਵ ਜਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ਜੀਵ ਗਿਆਨ ਦੇ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਤੇ ਉਹ ਮਾਇਆ ਦੇ ਮਲਾਂ ਤੋਂ ਬੇਲਾਗ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ਿਵ, ਸ਼ਿਵ ਤੇ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੀਵ ਦੀ ਹਰੇਕ ਕਿਰਿਆ ਅਸ਼ੁੱਭ ਤੇ ਸ਼ੁਭ ਕਰਮ ਅਧੀਨ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀਵ ਦਾ ਅਸਤਿਤਵ ਉਤਪਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚ ਹੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਜੀਵ ਕਰਮਾਂ ਅਧੀਨ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੋਰਖਨਾਥ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਸੌ ਸੱਠ ਹੱਡੀਆਂ, ਸੋਲਾਂ ਨਾੜੀਆਂ, ਬਹੱਤਰ ਕੋਠੀਆਂ, ਨੌ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੇ ਦਸਮ ਦੁਆਰ ਦਾ ਵਰਣਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਨੌ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੇ ਦਸਮ ਦੁਆਰ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਆਸਾਂ ਦੀ ਡੋਰੀ ਦਾ ਮਾਲਕ ਉਹ ਆਪ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ। ਗੋਰਖਨਾਥ ਅਨੁਸਾਰ ਦੇਵ, ਦੇਵਤਿਆਂ ਅਤੇ ਤੀਰਥਾਂ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਸਰੀਰ ਅੰਦਰ ਦਸਦੇ ਹਨ ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰੋਲ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਕਹਿ ਕੇ ਬੇਅਰਥ ਦਸਦੇ ਹਨ। ਜੀਵ ਵਰਗ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਉੱਤਮ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਗੋਰਖਨਾਥ ਚੰਗਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਜੀਵ ਵਰਗ ਗੁਰਮੁਖ ਤੇ ਮਨਮੁਖ ਨੂੰ ਹੀ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪੜਾਵਾਂ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੈ ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਪੜਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ।

(ਸ) ਮਾਹਿਆ.

ਮਾਇਆ: ਮਾਇਆ ਭਾਰਤੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਆਪਣੇ ਸਮੁਚਿਤ ਅਰਥ ਵਿਚ ਅਵਿਦਿਆ,[1] ਅਗਿਆਨ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ, ਅਵਿਅਕਤ, ਆਕਾਸ਼,[2] ਅਖਰ, ਪ੍ਰਧਾਨ, ਅਧਿਆਸ, ਸ਼ਕਤੀ, ਅਤੇ ਉਪਾਧੀ ਦੇ ਭੇਦਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਡਾ: ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੇ[3] ਮਾਇਆ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨਵਾਦੀ ਮੰਡਲ ਤੇ ਚਮਤਕਾਰਿਕ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਨਵਾਦੀ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਥਾਂ ਇਕ ਸ੍ਰੇਠੀ ਮਾਤ੍ਰ-ਸ਼ਕਤੀ, ਛਲ, ਭਰਮ ਆਦਿ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਮੁੱਢ ਦੇ ਅਥਰਵਵੇਦ ਵਿਚ ਇਹ 'ਮਾਇਆ' ਇਕ ਖਾਸ ਚਮਤਕਾਰਿਕ ਤਤ ਦਾ ਨਾਇਕ ਸ਼ਬਦ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੁੱਢ ਦੇ ਅਥਰਵੇਦ ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਕੇਵਲ ਮਾਇਆ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ 'ਮਾਇਆਵਾਦ' ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰ ਗਈ ਹੈ।

ਮਾਇਆ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ: ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਪਰਾ-ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ[4] ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਆਪਣੀ ਮਾਇਆ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤ ਹੁੰਦਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।[5] 'ਨਾਥ ਮੱਤ' ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਤੇ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ-ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।[6]

ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ ਤੱਤ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮਾਇਆ ਦਾ ਸਬੰਧ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਵੀ ਬ੍ਰਹਮ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦਾ ਸੁੱਖ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[7] ਇਸ ਮਾਇਆ ਦਾ ਮੂਲ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਚੰਦਰਮਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਅਜਿਹੇ ਧਨ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੂਰਜ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਚੰਦਰਮਾ ਨੂੰ ਸਮੂਹ ਗਿਆਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦਾ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਜਲਾਲਮਈ ਮਾਇਆ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਮੰਨਿਆ ਹੈ[8] ਅਰਥਾਤ ਮਾਇਆ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਮਾਇਆ ਤ੍ਰਿਗੁਣਾ ਅਧਾਰਸ਼ੀਲ ਹੈ।

---

1. ੳ) ਕਠ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, 1.1 5
   ਅ) ਸ਼ਵੇਤਾ. ਉਪਨਿਸ਼ਦ, 2.1, 10
   ੲ) ਮੁੰਡਕ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, 2. 1.10
2. ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਕਾਵਿ ਦਾ ਚਮਤਕਾਰਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ, ਪੰਨਾ 124 (ਫੁਟਨੋਟ)
3. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਤੇ ਨਿਰਗੁਣ ਧਾਰਾ, ਪੰਨਾ 139
4. ਸ਼ਵੇਤ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, 6.8
5. ਸ੍ਰੀ ਮਦਭਗਵਤ ਗੀਤਾ, 4.6
6. ਨਾਥ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਪੰਨਾ 104
7. ਆਖਿਆਲੇ ਵਸਿ ਜੋਗੀਐ ਉਪਜਿ ਨਿਰਮਲ ਕਹਿਆ।
   ਜੋ ਕਹੰ ਮਾਤਾ ਨਾਲੇ ਮਨਿ, ਸਭੈ ਹੇ ਮਿਲ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਕਹਿ। ਜਨਮਸਾਖੀ, ਪੰਨਾ 133.20
8. ਮੂਲ ਹੋਵਦਾ ਜੋਵਦਾ ਸਜਿਵ ਅਵਧੂ, ਧਾਨ ਹੋਵਦਾ ਜੋਵਦਾ ਜਾਣੇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 130.17

ਸਹਸ੍ਰਾਰ(ਚੰਨ) ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਹੈ ਅਤੇ ਮੂਲਾਧਾਰ ਚੱਕਰ(ਸੂਰਜ) ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟ ਵਿਕਾਸ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਉਤਪਾਦਕ ਤੇ ਮਾਇਆ ਉਤਪੰਨ ਜਾਂ ਉਤਪਤੀ ਹੋਣ ਯੋਗ (ਉਤਪਾਦਕ) ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ 'ਜਨਕ' ਵਾਲਾ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਸਬੰਧ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਾਇਆ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਰਚਿਤ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਉਸ ਨੇ ਆਪ ਹੀ ਅਨੇਕਾਂ ਰੰਗਾਂ, ਕਿਸਮਾਂ ਦੀ ਮਾਇਆ ਰਚੀ ਹੈ।[9] ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਉਸ ਦੀ ਮਾਇਆ ਦਾ ਹੀ ਪਸਾਰਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।[10] ਉਸ ਨੇ ਹੀ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਮਾਇਆ ਦੀ ਖਿਡ ਧੰਧੇ ਵਿਚ ਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਮਾਇਆ ਦਾ ਮਿੱਠਾ ਮੋਹ ਵੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।[11] ਇਸ ਮਨਮੋਹਣੀ ਮਾਇਆ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਆਪ ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।[12] ਮਾਇਆ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਦਾਸੀ ਹੈ। ਸੰਸਾਰੀ ਇਸ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਕਰਦੇ ਹੀ ਮਾਲਕ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਛਾਣਦੇ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁੱਖ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।[13] ਦਾਸੀ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਚੱਲਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਵੇਤ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਸਬੰਧ ਦਾ ਵਰਣਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ।[14] ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਉਤਪੱਤੀ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੋਣ ਕਰਕੇ 'ਕੁਦਰਤ' ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਦਿਤਾ ਹੈ।[15] ਅਨੰਤਤਾ ਇਸ ਮਾਇਆ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੱਛਣ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਸੋ ਆਪਣੇ ਹੁਕਮ ਅੰਦਰ ਰੱਖ ਕੇ ਇਸ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ।[16] ਉਸ ਦੀ

---

9. ਰੰਗੀ ਰੰਗੀ ਭਾਤੀ ਕਰਿ ਕਰਿ ਜਿਨਸੀ ਮਾਇਆ ਜਿਨਿ ਉਪਾਈ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 6
10. ਸਰਬ ਜੋਤਿ ਰੂਪੁ ਤੇਰਾ ਦੇਖਿਆ ਸਗਲ ਭਵਨ ਤੇਰੀ ਮਾਇਆ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 351
11. ੳ) ਧੰਧੈ ਲਾਇ ਬੰਧੇ ਜਿਨਿ ਛੋਡੀ ਮੀਠਾ ਮਾਇਆ ਮੋਹੁ ਕੀਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 434
    ਅ) ਆਪਿ ਨਿਰਾਲਮੁ ਧੰਧੈ ਬਾਧੀ ਕਰਿ ਹੁਕਮੁ ਛਡਾਵਣਹਾਰੋ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 581
    ੲ) ਨਾਵੀ ਪੁਰਖ ਸਿਰਜਣੈ ਬਿਖੁ ਮਾਇਆ ਮੋਹੁ ਪਿਆਰੇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 580.
12. ਮਾਇਆ ਮਮਤਾ ਮੋਹਣੀ ਜਿਨਿ ਕੀਤੀ ਸੋ ਜਾਣੁ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 937
13. ੳ) ਚੇਰੀ ਕੀ ਸੇਵਾ ਕਰਹਿ ਠਾਕੁਰੁ ਨਹੀ ਦੀਸੈ।
    ਪੋਖਰੁ ਨੀਰੁ ਵਿਰੋਲੀਐ ਮਾਖਨੁ ਨਹੀ ਰੀਸੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 229
    ਅ) ਅਪੁਨੇ ਠਾਕੁਰ ਕੀ ਹਉ ਚੇਰੀ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1197
14. ਸ੍ਵੇਤ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, 4.10
15. ਆਪਣੀ ਕੁਦਰਤਿ ਆਪੇ ਜਾਣੈ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 53
16. ਕੁਦਰਤਿ ਦਿਸੈ ਕੁਦਰਤਿ ਸੁਣੀਐ ਕੁਦਰਤਿ ਭਉ ਸੁਖ ਸਾਰੁ।
    ਕੁਦਰਤਿ ਪਾਤਾਲੀ ਆਕਾਸੀ ਕੁਦਰਤਿ ਸਰਬ ਆਕਾਰੁ।
    ਕੁਦਰਤਿ ਵੇਦ ਪੁਰਾਣ ਕਤੇਬਾ ਕੁਦਰਤਿ ਸਰਬ ਵੀਚਾਰੁ।
    ਕੁਦਰਤਿ ਜਾਤੀ ਜਿਨਸੀ ਰੰਗੀ ਕੁਦਰਤਿ ਜੀਅ ਜਹਾਨ।
    ਕੁਦਰਤਿ ਨੇਕੀਆ ਕੁਦਰਤਿ ਬਦੀਆ ਕੁਦਰਤਿ ਮਾਨੁ ਅਭਿਮਾਨੁ।

ਕੁਦਰਤ, ਸ਼ਕਤੀ, ਕੁਦਰਤ ਮਾਇਆ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਕੇਵਲ ਵਿਸਮਾਦੀ ਅਵਸਥਾ ਅਧੀਨ ਉਸ ਤੋਂ ਬਲਿਹਾਰ ਹੀ ਹੋਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।[17] ਇਕ ਥਾਂ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਮਾਇਆ ਤੇ ਆਪ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਪਤੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।[18] ਉਸ ਦੀ ਅਨੰਤਤਾ ਉਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਸਕਦਾ।[19]

ਮਾਇਆ ਤੇ ਮਨ: ਮਾਇਆ ਤੇ ਮਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਬੜਾ ਨਿਕਟ ਹੈ। ਮਨ ਨੂੰ ਮਾਇਆ ਦਾ ਸੂਖਮ ਜਾਂ ਰਚਨੇਤਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਮਾਇਆ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਵਿਚ ਅਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਜਮਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮਨ ਨੂੰ ਸਹੀ ਰਾਹ ਤੇ ਲਗਾ ਕੇ ਕੁਰਾਹੇ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀ ਮਾਇਆ ਦਾ ਪਰਿਹਾਰ ਕਰਤੱਵ ਹੈ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਨ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਨ ਦੀ ਚੰਚਲ ਬਿਰਤੀ ਅਤੇ ਅਨੇਕ-ਕਲਪਨਾ ਇਸ ਨੂੰ ਸਥਿਰ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੰਦੀਆਂ।[20] ਗੋਰਖਨਾਥ ਮਨ ਨੂੰ 'ਸ਼ਿਵ' ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਜੀਵ ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਮਨ ਦਾ ਨਿਵਾਸ-ਅਸਥਾਨ ਸ਼ਿਵਤਤ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਸੰਜੋਗ ਨਾਲ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ, ਮਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨ ਤੋਂ ਹੀ ਪੰਜ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਰੀਰ ਦਾ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਉਨਮਨ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਕੇ ਸਾਧਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਭ ਕੁਝ ਜਾਨਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਤਿੰਨਾ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।[21] ਸੋ ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਨ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਸ਼ਿਵਤਤ ਹੈ। ਮਾਇਆ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਨਾਲ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਮਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਮਨ ਤੋਂ ਹੀ ਪੰਜ ਭੂਤਕ ਸਰੀਰ ਦੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਗੋਰਖਨਾਥ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਧ੍ਰੋਹੀ ਮਨ ਨੂੰ ਮਾਰੋ ਜਿਸ ਦਾ ਕੋਈ ਰੰਗ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਹੈ।[22] ਸਾਧਕ ਜਦੋਂ ਮਨ ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾ ਕੇ ਬ੍ਰਹਮ ਸਾਖਸ਼ਾਤਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਮਾਇਆ ਦੇ ਸਭ ਬੰਧਨ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।[23]

---

17. ਕੁਦਰਤਿ ਕਵਣ ਕਹਾ ਵੀਚਾਰੁ। ਵਾਰਿਆ ਨ ਜਾਵਾ ਏਕ ਵਾਰ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 3
18. ਆਪੇ ਕਵਲਾ ਕੰਤੁ ਆਪਿ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1190
19. ਆਖਿ ਕਵਣੁ ਕਰੇਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 53
20. ਕੈ ਮਨ ਰਹੈ ਆਸਾ ਪਾਸ। ਕੈ ਮਨ ਰਹੈ ਪਰਮ ਉਦਾਸ।
ਕੈ ਮਨ ਰਹੈ ਗੁਰੂ ਕੈ ਓਲੈ। ਕੈ ਮਨ ਰਹੈ ਕਾਮਨਿ ਕੈ ਪੋਲੈ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 80,172
21. ਯਹੁ ਮਨ ਸਕਤੀ ਯਹੁ ਮਨ ਸੀਵ। ਯਹੁ ਮਨ ਪਾਂਚ ਤੱਤ ਕਾ ਜੀਵ।
ਯਹੁ ਮਨ ਲੈ ਜੇ ਉਨਮਨ ਰਹੈ। ਤੌ ਤੀਨਿ ਲੋਕ ਕੀ ਬਾਤਾਂ ਕਹੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 39,50.
22. ਕਹਿਤ ਗੋਰਖ ਮੁਕਤਿ ਲੈ ਮਾਨਹਾ ਮਾਰਿ ਲੈ ਰੇ ਮਨ ਦ੍ਰੋਹੀ।
ਜਾਕੈ ਬਾਪ ਬਰਣ ਮਾਸ ਨਹੀਂ ਓਹੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 99,228
23. ਅਵਧੂ ਮਨ ਪਵਨੈ ਮਾਯਾ ਮੋਹ ਛੁਟੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 198,24

ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਤੇ ਮਨ ਦੇ ਸਬੰਧਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਭੁਲਿਆ ਹੋਇਆ ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਮਨ ਵਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਚਿਤਵਦਾ ਸਿਰ ਤੇ ਪਾਪਾਂ ਦਾ ਭਾਰ ਚੁੱਕਦਾ,[24] ਕਾਮ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸਤ ਹੋ ਕੇ ਵਿਚ ਭੁਲਾ ਮਨ ਟਿਕਾਣੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ।[25] ਇਹ ਮਨ ਦੁਨਿਆਵੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿਚ ਖੁੱਭ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਖੇਡ ਹਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।[26] ਮਾਇਆ ਨੇ ਮਨ ਨੂੰ ਸੰਸਿਆਂ-ਸਦੇਹਾਂ ਦੇ ਮੋਹ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਹਰ ਜੀਵ ਦੇ ਅੰਦਰ ਭਾਵੇਂ ਬ੍ਰਹਮ ਵਸਦਾ ਹੈ ਪਰ ਮਾਇਆ ਦਾ ਜ਼ਹਿਰ ਵੀ ਅੰਦਰ ਹੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਕੋਈ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਾਲ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੀ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ।[27] ਜਦੋਂ ਤਕ ਜੀਵ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਭਰਮ ਹੈ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਤਕ ਬਾਹਰਲੀ ਮਾਇਆ ਉਸ ਤੇ ਅਸਰ ਕਰਦੀ ਰਹੇਗੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਕ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਲਗਦੀ ਰਹੇਗੀ ਅਤੇ ਜੀਵ ਦੁਖ ਹੁੰਦਾ ਰਹੇਗਾ।[28] ਇਹ ਮਨ ਮਾਇਆ ਦੇ ਮੋਹ[29] ਵਿਚ ਫਸ ਕੇ ਹੀ ਨਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[30] ਇਹ ਮਨ ਉਡਾਰੀਆਂ ਲਾਣ ਵਾਲਾ ਮਾਇਆ ਵਲ ਦੌੜਦਾ ਹੈ[31] ਪਰ ਜਦੋਂ ਤਕ ਮਾਇਆ ਦਾ ਮੋਹ ਨਹੀਂ ਮਰਦਾ ਉਸ ਵੇਲੇ ਤਕ ਸੰਕਲਪਾਂ ਵਿਕਲਪਾਂ ਵਾਲਾ ਮਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਰਦਾ। ਜਿਸ ਬ੍ਰਹਮ ਨੇ ਇਹ ਮਾਇਆ ਮੋਹ ਬਣਾਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਹੀ ਇਹ ਭੇਤ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਸਾਗਰ ਤੋਂ ਮਾਇਆ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋੜ ਕੇ ਤਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[32] ਮਨ ਮਾਇਆ ਦੇ ਲੋਭਿਆਂ ਵਿਚ ਭੁਲਿਆ, ਤੇ ਪਰ-
ਮਾਤਮਾ ਦੇ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਟਿਕਦਾ।[33]
/ਕਾਮ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਇਹ ਮਨ ਚਾਰ ਕੋਨਾਂ ਵਿਚ ਭਟਕਦਾ ਹੈ।[34] ਨਾਮ ਵਿਹੂਣਾ ਮੂਰਖ ਮਨ ਬਹੁ ਵਾਰ ਭਟਕਦਾ,[35] ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਆਖਣਾ ਜਾਂ ਸੁਣਾਣਾ ਵਿਅਰਥ ਹੈ[36] ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ 'ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ' ਵਿਚ

---

24. ੳ) ਮਨੁ ਭੂਲੋ ਬਹੁ ਚਿਤੈ ਵਿਕਾਰੁ। ਮਨੁ ਭੂਲੋ ਸਿਰਿ ਆਵੈ ਭਾਰੁ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 222
    ਅ) ਠਗੀ ਕਪਟੀ ਪਾਪੀ ਪਾਖੰਡੀ ਮਾਇਆ ਅਧਿਕ ਲਗੇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 359
25. ਮਨੁ ਭੂਲੋ ਮਾਇਆ ਘਰਿ ਜਾਇ। ਕਾਮਿ ਬਿਰੂਧਉ ਰਹੈ ਨ ਠਾਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 222
26. ਗੇਵਰ ਹੈਵਰ ਕੰਚਨ ਸੁਤ ਨਾਰੀ॥ ਬਹੁ ਚਿੰਤਾ ਪਿੜ ਚਾਲੈ ਹਾਰੀ॥ ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 222
27. ਮਨੁ ਮਾਇਆ ਬੰਧਿਓ ਸਰ ਜਾਲਿ। ਘਟਿ ਘਟਿ ਬਿਆਪਿ ਰਹਿਓ ਬਿਖੁ ਨਾਲਿ।
    ਜੋ ਆਂਜੈ ਸੋ ਦੀਸੈ ਕਾਲਿ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 831
28. ਅੰਤਰਿ ਸਹਸਾ ਬਾਹਰਿ ਮਾਇਆ ਨੈਣੀ ਲਾਗਸਿ ਬਾਣੀ॥ ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 877
29. ਇਸੁ ਮਨ ਮਾਇਆ ਕਉ ਨੇਹੁ ਘਨੇਰਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1038
30. ਇਸੁ ਮਨ ਮਾਇਆ ਮੋਹਿ ਬਿਨਾਸੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1344
31. ਮਨੁ ਮਾਇਆ ਮਨੁ ਧਾਇਆ ਮਨੁ ਪੰਖੀ ਆਕਾਸਿ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 133
32. ਨਾ ਮਨੁ ਮਰੈ ਨਾ ਮਾਇਆ ਮਰੈ।
    ਜਿਨਿ ਕਿਛੁ ਕੀਆ ਸੋਈ ਜਾਣੈ ਸਬਦੁ ਵੀਚਾਰਿ ਭਉ ਸਾਗਰੁ ਤਰੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1342
33. ਮਨੁ ਭੂਲਉ ਭਰਮਸਿ ਆਇ ਜਾਇ। ਅਤਿ ਲੁਬਧ ਲੁਭਤਉ ਬਿਖਮ ਮਾਇ।
    ਨਹ ਅਸਥਿਰੁ ਦੀਸੈ ਏਕ ਭਾਇ। ਜਿਉ ਮੀਨ ਕੁੰਡਲੀਆ ਕੰਠਿ ਪਾਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1187

ਸੇਵਕਾਂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ[37] ਜੇ ਪਾਸ ਗੁਰ ਹੋਣ ਤਾਂ ਮਨ ਸੰਸਾਰਕ[38] ਇੱਛਾਵਾਂ ਵਲੋਂ ਉਲਟ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[39] ਇਸ ਨੂੰ ਰੋਕ ਕੇ ਰਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਚੰਚਲ ਹੋਣ ਕਾਰਣ[40] ਦਰ ਦਰ ਭਟਕਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਚਾਰ[41] ਕਰਕੇ ਹੀ ਇਸ ਮੈਲ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦਾ ਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਹੋ ਕੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਦਰ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

<u>ਮਾਇਆ ਦਾ ਤ੍ਰੈਗੁਣਾਤਮਕ ਰੂਪ:</u> ਸ੍ਰੀ ਮਦ ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਹੀ ਤ੍ਰੈਗੁਣਾਤਮਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਦਸੀ ਗਈ ਹੈ।[42] ਮਾਇਆ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੇ ਬੰਧਨ ਕਾਰਣ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਤ੍ਰੈਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਬੰਨ ਵਿਚ ਬੰਧਕੇ ਜੀਵਾਤਮਾ ਆਪਣੇ ਨਿੱਤ-ਸ਼ੁੱਧ-ਮੁਕਤ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਵਿਸਾਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਭ੍ਰਮ ਦੀ ਅਗਿਆਨ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਣ ਮਾਇਆ ਜਾਂ ਅਵਿਦਿਆ ਹੀ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[43] ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਦੇ ਸਤ, ਰਜ ਅਤੇ ਤਮ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰੂਪਾਂ ਬ੍ਰਹਮਾ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਅਤੇ ਮਹੇਸ਼ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਾਇਆ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਅਤੇ ਆਦਿ ਮਹੇਸ਼ਵਰ ਮੇਰੇ ਹੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਮੈਂ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦੀ ਦਾਸੀ ਹਾਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਹੀ ਮਾਇਆ ਹੈ ਜੋ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਸਭ ਮੇਰੀ ਮਾਇਆ ਨਾਲ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।[44] ਤ੍ਰੈਗੁਣਾਤਮਿਕ ਮਾਇਆ ਸਤ, ਰਜ ਤੇ ਤਮ ਸੂਖਮ ਹੈ।[45] ਇਸ ਦਾ ਵਿਵੇਕ ਗੁਰੂ

---

34. ਮਨੁ ਭੂਲਉ ਭਰਮਸਿ ਭਵਰ ਤਾਰ। ਬਿਨੁ ਬਿਰਥੇ ਚਾਹੇ ਬਹੁ ਬਿਕਾਰ।
ਮੈਗਲ ਜਿਉ ਫਾਸਸਿ ਕਾਮਹਾਰ। ਕੜਿ ਬੰਧਨਿ ਬਾਧਿਓ ਸੀਸ ਮਾਰ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1188
35. ਮਨੁ ਮੁਕਤੋ ਦਾਦਰੁ ਭਗਤਿ ਹੀਣੁ। ਦਰ ਭ੍ਰਸਟ ਸਰਾਪੀ ਨਾਮ ਬੀਣੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1188
36. ਆਖਣੁ ਸੁਨਣਾ ਪਉਣ ਕੀ ਬਾਣੀ ਇਹੁ ਮਨੁ ਰਤਾ ਮਾਇਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1188
37. ਮਨ ਮਹਿ ਮਨੁ ਉਲਟੋ ਮਰੈ ਜੇ ਗੁਰੁ ਹੋਵਹਿ ਨਾਲਿ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 936-37
38. ਮਨੁ ਰਹੈ ਨ ਜਾਈ ਨਾਕਿ ਰਾਖੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1188
39. ਮਨੁ ਚੰਚਲੁ ਧਾਵਤੁ ਫੁਨਿ ਧਾਵੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 222
40. ਏਹੁ ਮਨੁ ਮਾਇਆ ਮੋਹਿਆ ਅਉਗੁਣ ਨਿਕਸੈ ਸਬਦ ਵੀਚਾਰੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 908
41. ਇਹੁ ਮਨੁ ਨਿਰਮਲੁ ਦਰਿ ਘਰਿ ਸੋਈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 415
42. ਸ੍ਰੀ ਮਦ ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ, 4.13.19
43. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 7.14.14.4-5,14.20
44. ਬ੍ਰਹਮਾ ਵਿਸ਼ਨ ਮੈਂ ਆਦਿ ਮਹੇਸ੍ਵਰ, ਏਤੀ ਨਿਉ ਮੈ ਜਾਯਾ।
ਇਨ ਤਿਹੁੰਨਾ ਕੀ ਮੈਂ ਘਰ ਘਰਣੀ, ਦਖੋਜ ਮੇਰੀ ਮਾਯਾ ਜੀ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 123
45. ਸਰਬ ਮੈ ਬਿਸਵਰਜਿਤ ਬੋਲੀਐ ਅਰਧੁ ਸੂਖਿਮ,
ਤ੍ਰਿਗੁਣ ਬੋਲੀਐ ਸਤ ਰਜ ਤਮ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 237

ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[46] ਸੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਦਾ ਤ੍ਰੈਗੁਣ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਕੇ ਤ੍ਰੈਵਿਧ ਜਨਨੀ ਦਾ ਰੂਪ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਦੇ ਤ੍ਰਿਗੁਣਾਤਮਕ ਸਰੂਪ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਰੀਰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਤ੍ਰੈਗੁਣਾਂ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ ਤੇ ਜੋ ਵੀ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਣਾਂ—ਸਤ, ਰਜ ਤੇ ਤਮ ਦੀ ਹਦ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਹੀ ਖੇਡ ਖੇਡ ਕੇ ਤੁਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[47] ਤ੍ਰੈਗੁਣੀ ਮਾਇਆ ਦੇ ਇਸ ਸਰੂਪ ਕਾਰਣ ਦੁੱਖ ਕਲੇਸ਼ ਵਿਆਪਦੇ ਹਨ।[48] ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਤ੍ਰਿਗੁਣੀ ਮਾਇਆ ਦੇ ਬਣੇ ਸਰੀਰ ਰੂਪ ਰੁੱਖ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਤੇ ਜ਼ਹਿਰ ਦੇ ਫਲ ਕਰਤਾਰ ਆਪ ਹੀ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਸ ਨੂੰ ਜੋ ਫਲ ਉਹ ਖਵਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਖਾਂਦਾ ਹੈ।[49] ਇਹ ਤਿੰਨ ਗੁਣ ਸਭ ਧੰਧਾ ਹਨ। ਜੋ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਹੈ ਉਹ ਨਾਮ ਵਿਚ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਰਖਦਾ।[50] ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਤ੍ਰੈਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦਾ ਚੌਥੇ ਪਦ ਵਿਚ ਵਾਸਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਹੈ।[51] ਜੋ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਜੁੜਦੇ ਜਿਵੇਂ ਤ੍ਰੈਗੁਣਾਂ ਦਾ ਅਸਰ ਦੂਰ ਕਰਦੇ ਹਨ,[52] ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਸਾਗਰ ਤੋਂ ਤਰਨ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਸਹਜ ਅਵਸਥਾ[53] ਵਿਚ ਵਰਤਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਭਗਤੀ ਹੀ ਨਿਰਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।[54] ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਤ੍ਰੈਗੁਣੀ ਮਾਇਆ ਦੀ ਜ਼ਹਿਰ ਨਾਲ ਜੰਮਦਾ ਮਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਦੁਖ ਹੀ ਸਹਾਰਦਾ ਹੈ।[55] ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਭ ਦਾ ਸਹਾਈ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਜੀਵ ਦੇ ਇੰਦ੍ਰੇ ਤ੍ਰੈਗੁਣੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਫਸੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਸ 'ਅਡੋਲ' ਨੂੰ

46. ਕਤਿਤ ਮੋਹਿ ਤ੍ਰਿਗੁਣੀ ਮਾਯਾ ਸਭ ਕੂੜੁ ਹੋਇ ਲਮਾਵੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 146, 42
47. ਤ੍ਰਿਗੁਣੀ ਬੰਧੀ ਦੇਹੁਰੀ ਜੋ ਆਇਆ ਜਗਿ ਸੋ ਖੇਲੁ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 21
48. ਤ੍ਰੈਗੁਣ ਸਬਲ ਹੈ ਤ੍ਰੈ ਗੁਣ ਧਾਤੁ। ਜਿਸ ਨੋ ਬਿਆਪੈ ਸੋਗ ਸੰਤਾਪੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1342
49. ਨਾਨਕ ਮਾਇਆ ਕਰਮ ਬਿਰਖੁ ਫਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਫਲ ਵਿਸੁ।
    ਸਭ ਕਾਰਣ ਕਰਤਾ ਕਰੇ ਜਿਸੁ ਖਵਾਲੇ ਤਿਸੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1290
50. ਤ੍ਰੈਗੁਣ ਸਰਬ ਜੰਜਾਲੁ ਹੈ ਨਾਮਿ ਨ ਧਰੇ ਪਿਆਰੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1282
51. ਤ੍ਰੈ ਵਰਤਾਇ ਚਉਥੈ ਘਰਿ ਵਾਸਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1038
52. ਤ੍ਰੈਗੁਣ ਮੇਟੇ ਸਬਦੁ ਵਸਾਏ ਤਾ ਮਨਿ ਚੂਕੈ ਅਹੰਕਾਰੋ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 944
53. ਤ੍ਰੈਗੁਣ ਮੇਟੈ ਖਾਈਐ ਸਾਚੁ। ਨਾਨਕ ਤਾਰੇ ਤਾਰਣਹਾਰੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 940
55. ਤ੍ਰੈਗੁਣ ਬਿਖਿਆ ਜਨਮਿ ਮਰੀਜੈ। ਨਾਮ ਬਿਨੁ ਦੁਖੁ ਸਹੀਜੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 905

ਕਹਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਤਿੰਨਾ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਚੌਥੇ ਪਦ ਵਿਚ ਅਪੜਿਆਂ ਹੀ ਲਭਦਾ ਹੈ। ਜੀਵ ਨੂੰ ਮਾਇਆ ਸ਼ਕਰ-ਖੰਡ ਵਾਂਗ ਮਿੱਠੀ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਣ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਸਿਰ ਤੇ ਪਾਪਾਂ ਦੀ ਪੰਡ ਚੁੱਕੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਅਗਿਆਨਤਾ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ,ਤੇ ਸੁਆਸ ਰੂਪ ਲਜ ਕਾਲ ਰੂਪ ਚੂਹਾ ਟੁਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[56] ਡਾ. ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਸਹਿਗਲ ਅਨੁਸਾਰ ਇਥੇ ਮਾਇਆ ਦੇ ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਵਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।' ਸਕਲ ਖੰਡ' ਦਾ ਭਾਵਅਰਥ ਸੁਖ, ਸਤੋਗੁਣ,'ਪੰਡ ਉਚਾਈ' ਵਿਚ ਲੋਭ ਅਤੇ ਮਨ ਦੀ ਸੰਕੇਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਰਜੋਗੁਣ ਅਤੇ 'ਰਾਤ ਅਨੇਰੀ' ਵਿਚ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਤਮੋਗੁਣ ਦਾ ਸਰੂਪ ਚਿਤਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।[57]

ਮਾਇਆ ਦੇ ਤਾਤਵਿਕ ਸਰੂਪ ਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਤ੍ਰਿਗੁਣਾਤਮਕ ਮਾਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਤਿੰਨਾ ਪੁੱਤਰਾਂ ਬ੍ਰਹਮਾ,ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਤੇ ਮਹੇਸ਼[58] ਇਸ ਕਰਕੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਨਾਮ ਵਿਚ ਰਤੇ ਹੋਏ[59] ਇਸ ਦੁਨੀਆ ਤੇ ਪੂਜੇ[60] ਹਨ। ਜਿਥੇ ਇਸਨੇ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਤੇ ਮਹੇਸ਼ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਹਨ ਉਥੇ ਮਾਇਆ ਦਾ ਮੋਹ ਵੀ ਪ੍ਰਬਲ[61] ਕਰਕੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਬੱਝੇ ਹੋਏ ਹਨ।[62] ਸਾਮ, ਰਿਗ, ਯਜੁਰ ਤੇ ਅਥਰਬਣ ਵੇਦ ਜੋ ਬ੍ਰਹਮੇ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਨਿਕਲੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਤ੍ਰਿਗੁਣੀ ਮਾਇਆ ਹੀ ਹਨ ਭਾਵ ਤਿੰਨਾ ਗੁਣਾ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ।[63]

ਵੇਦ ਰੂਪ ਮਾਇਆ: ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਦਾ ਵੇਦ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਨਣ ਹੋਇਆ ਹੈ ਪਰ ਨਾਨਕ

---

56 ਤੀਨੇ ਗੁਣ ਰੂਪਾ ਸੰਸਾਰਿ ਸਮਾਵਹਿ ਅਲਖੁ ਨ ਲਖਣਾ ਜਾਈ ਹੈ।
ਸਕਲ ਖੰਡੁ ਮਾਇਆ ਤਨਿ ਮੀਠੀ ਹਮ ਤਉ ਪੰਡ ਉਚਾਈ ਹੈ।
ਰਾਤਿ ਅਨੇਰੀ ਸੂਝਸਿ ਨਾਹੀ ਲਜ ਟੂਕਸਿ ਮੂਸਾ ਭਾਈ ਹੈ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 156

57. (ੳ) ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਏਕ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਸਰਵੇਖਣ, ਪੰਨਾ 276
(ਅ) ਸੰਤ ਕਾਵਿ ਕਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ, ਪੰਨਾ 157

58. ਏਕਾ ਮਾਈ ਜੁਗਤਿ ਵਿਆਈ ਤਿਨਿ ਚੇਲੇ ਪਰਵਾਣੁ।
ਇਕੁ ਸੰਸਾਰੀ ਇਕੁ ਭੰਡਾਰੀ ਇਕੁ ਲਾਏ ਦੀਬਾਣੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 7

59. ਬ੍ਰਹਮਾ ਬਿਸਨੁ ਮਹੇਸੁ ਸਰੇਸਟ ਨਾਮਿ ਰਤੇ ਵੀਚਾਰੀ॥ ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1013

60. ਬ੍ਰਹਮਾਦਿਕ ਬਿਸਨ ਰਿਖੀ ਮੁਨੀ ਸੰਕਰ, ਇੰਦੁ ਤਪੈ ਭੇਖਾਰੀ॥ ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 992

61. (ੳ) ਬ੍ਰਹਮਾ ਬਿਸਨੁ ਮਹੇਸੁ ਉਪਾਏ ਮਾਇਆ ਮੋਹੁ ਵਧਾਇਦਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1036
(ਅ) ਬ੍ਰਹਮਾ ਬਿਸਨੁ ਮਹੇਸੁ ਦੇਵ ਉਪਾਇਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1279
(ੲ) ਤ੍ਰਿਤੀਆ ਬ੍ਰਹਮਾ ਬਿਸਨੁ ਮਹੇਸਾ। ਦੇਵੀ ਦੇਵ ਉਪਾਏ ਵੇਸਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 838

62. ਮਾਇਆ ਮੋਹੇ ਦੇਵੀ ਸਭਿ ਦੇਵਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 227

63. ਸਾਮ ਵੇਦੁ ਰਿਗੁ ਜੁਜਰੁ ਅਥਰਬਣੁ। ਬ੍ਰਹਮੇ ਮੁਖਿ ਮਾਇਆ ਹੈ ਤ੍ਰੈ ਗੁਣ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1037

ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਗੋਰਖਨਾਥ ਦਾ ਕਥਿਨ ਹੈ ਕਿ ਮਾਇਆਰੂਪੀ ਵੇਲ ਦੀਆਂ ਨਾ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ, ਨਾ ਜੜ੍ਹ ਨਾ ਫੁੱਲ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਫਲ ਹੈ। ਇਹ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਪਾਣੀ ਤੋਂ ਵਧਦੀ ਫੁਲਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਰੂਪੀ ਕਾਇਆ ਦੀ ਬਾੜੀ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨੇ ਇਹ ਤਤਰੂਪੀ ਵੇਲ ਲਾਈ ਹੈ। 'ਪ੍ਰੇਖਾ' ਰੂਪੀ ਗਿਆਨ ਉਸ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸਿੰਜਾਈ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਚੰਗੀ ਫਸਲ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵੇਲ ਦਾ ਫਲ ਅਜਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਵਰਨ ਅਰਥਾਤ ਇਸ ਵੇਲ ਦਾ ਜੋ ਕੋਈ ਪ੍ਰਗਟ ਲਾਭ ਉਠਾਏ ਤਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗਿਆਨਵਾਨ ਲੋਕ ਹੀ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵੇਲ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਦੁਖ ਰੂਪੀ ਅੱਗ ਲਗਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਤਨੀ ਗਿਣਤੀ ਕਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਵੇਲ ਤੇ ਅੱਗ ਲਗਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਟਹਿਣੀਆਂ ਫੈਲਦੀਆਂ ਹਨ ਅਰਥਾਤ ਇਹ ਅੱਗ ਮਾਇਆ ਦੇ ਪਸਾਰ ਲਈ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ। ਜਿਤਨੀ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਵਧਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਤਨਾ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਉਸ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਫਸਦਾ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੇਲ ਵੱਢਿਆਂ ਨਹੀਂ ਵੱਢੀ ਜਾਂਦੀ। ਜਿਤਨੇ ਯਤਨ ਇਸ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਉਤਨੀਆਂ ਹੀ ਇਸ ਦੀਆਂ ਟਾਹਣੀਆਂ ਫੈਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਨਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਪਰ ਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨਾਲ ਸਿੰਜੀਏ ਤਾਂ ਇਹ ਕੁਮਲਾ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਵੇਲ ਪਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਮਾਇਆ ਦਾ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਅੰਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਉਹ ਵਿਚ ਬੰਨ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਇਕ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਸਫਲ ਹੋਣ ਤੇ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਛੁਟਕਾਰਾ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਦਾ। ਸਭ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਬੰਧਨ ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਛੁਡਾਉਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਮਾਇਆ ਰੂਪੀ ਵੇਲ ਸਦਾ ਨਵੀਂ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ[64]

---

64. (ੳ) ਤਤ ਬੇਲੀ ਲੋਕਤ ਸੋਹੀ ਨੇ, ਅਵਧੂ ਗੋਰਖਨਾਥ ਜਾਣੀ।
ਡਾਲ ਨਾ ਮੂਲ ਪਹੁਪ ਨਹੀਂ ਛਾਇਆ। ਬਿਰਧਿ ਕਰੈ ਬਿਨ ਪਾਣੀ।ਟੇਕ।
ਕਾਇਆ ਕੁੰਜਰ ਤੇਰੀ ਬਾੜੀ ਅਵਧੂ, ਸਤ ਗੁਰ ਲੇਹਿ ਰੁਪਾਣੀ।
ਪ੍ਰਬਧਿ ਪਾਣਤੀ ਕਰੈ ਰਖਿਆਣੇ ਨੀਕੈ ਭਾਇ ਅਧਿ ਆਣੀ।
ਫਲ ਏਕਦਾ ਜੇਵਡਾ ਪ੍ਰਗਿਆ ਚੰਦਾ ਜੋਉ ਜੋਉ ਜਾਣ ਸੁਜਾਣਾ।2।
ਬਲਹਿਆ ਦੇ ਲਾਗੀ ਅਵਧੂ, ਗਗਨ ਪਹੁੰਤੀ ਝਾਲਾ।
ਜਿਮ ਜਿਮ ਬੇਲੀ ਦਾਝਣ ਲਾਗੀ, ਤਬ ਤੇਨੋ ਕੂੰਪਲ ਡਾਲਾ।3।
ਕਾਟਤ ਬੇਲੀ ਕੂਪਲ ਮੇਲ੍ਹੀ ਸਚਿਤਤਾਂ ਕੁਮਲਾਈ।
ਮਛਿੰਦ੍ਰ ਪ੍ਰਸਾਦੇ ਜਤੀ ਗੋਰਖ ਬੋਲਿਆ, ਨਿਤ ਨਵੇਲੜੀ ਥਾਈ।3। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 130, [illegible]

<u>ਮਾਇਆ ਦਾ ਰੂਪਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਰਣਨ:</u> ਮਾਇਆ ਕਈ ਰੂਪ ਧਾਰਦੀ ਅਤੇ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਇਹ ਚਾਂਦੀ, ਮਣਕੇ, ਇਸਤ੍ਰੀ, ਧਰਮ, ਬੇਨ, ਤੇਲ, ਸੋਨ, ਇਸ ਤੇ ਇਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ।[65]

ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਰੂਪਕਾਂ ਸੁਪਨ, ਰਾਤ, ਕਾਲੀ ਜਾਦੂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਾਲ ਮਾਇਆ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ।[66] ਇਹ ਜੀਵ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਅਗਿਆਨਤਾ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।[67] ਮਾਇਆ ਦੇ ਜੋੜ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਰੂਪੀ ਘਰੀ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਜੀਵ ਇਸ ਮਾਇਆ ਰੂਪ ਸੁਰਾਬ ਪੀ ਕੇ ਮਸਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨੇਕ ਰਸਤੇ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ।[69] ਮਾਇਆ ਤ੍ਰਗੁਣੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਮੋਹਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

<u>ਮਾਇਆ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ:</u> ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਤ੍ਰਿਲੋਕੀ, ਤ੍ਰਿਕੁਟੀ ਅਤੇ ਚੰਦ ਸੂਰਜ ਮਾਇਆ ਦੀ ਮੁੱਠੀ ਵਿਚ ਹੀ ਸਮਾਏ ਹੋਏ ਹਨ।[71] ਮਾਇਆ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਇਸਦਾ ਤੇ

(ਪਿਛਲੇ ਪੰਨੇ ਦਾ ਬਾਕੀ ਫੁਟ ਨੋਟ)

ਅ) ਅਵਧੂ ਅਉਹਠ ਪਰਬਤ ਮੰਝਾਰ, ਚੇਲਣੀ ਮਾਇਲੇ ਜਿਸ ਤਾਰ।
ਚੇਲੀ ਰੂਪ ਚੇਲੀ ਰਸ। ਚੇਲਾ ਆਛੈ ਜੋਤਿਆ ਹਸ। ਟੇਕ।
ਤ੍ਰਿਕੁਟੀ ਉਤਪਤੀ ਚੇਲੀ ਪ੍ਰਕਾਸ। ਮੂਲ ਨਾ ਬੀ, ਚਕ੍ਰੀ ਆਕਾਸ।
ਉਰਧ ਕੋਟ ਜਿਸੇ ਜਿਸ ਤਾਰ, ਸਾਂਟ ਨੇ ਜੈਸੀ ਕਰੇ ਵਿਚਾਰ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 136.26

65. ਰੂਪਾਂ ਕੇ ਘਰਿ ਚਾਂਦੀ ਆਛੈ, ਮਣੀਕ ਕੇ ਘਰਿ ਸਾਂਚੀ।
ਬਾਮਣ ਕੈ ਘਰਿ ਬਾਂਭੀ ਆਛੈ, ਬਾਂਭੀ ਸਾਂਚੀ ਚਾਂਭੀ। 11
ਬਾਣਾਂ ਕੈ ਘਰਿ ਸੇਠ ਆਛੈ, ਜੰਗਲ ਮਧੇ ਬੇਲ।
ਤੇਲੀ ਕੈ ਘਰਿ ਤੇਲ ਆਛੈ, ਤੇਲ ਬੇਲਣੇ। 21
ਮਛੇਂਦ੍ਰ ਕੈ ਘਰਿ ਮਧ ਕੀ ਆਛੈ, ਦੇਵਨ ਮਧੇ ਜਿਸੰਦ,
ਬਾਣੀ ਮਧੇ ਚੋਰ ਆਛੈ, ਚੋਰ ਜਿਸੰਦ ਜਿਸੰਦ। 31 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 146.42.

66. ਅਮ੍ਰਿਤ ਛੋਡਿਆ ਕੂੜ ਨਾ ਜਿਤਾ ਦੇਵਣ ਹਾਰਿ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 15

67. ਸਰਬ ਜੋਤ ਮਾਇਆ ਤਿਨਿ ਮੋਹੀ ਹਸ ਤਊ ਜੋਤ ਉਪਾਈ ਹੈ।
ਮਨਿ ਅੰਧੈ ਸੂਝੈ ਨਾਹੀ ਕਛੁ ਦੂਰਮਿ ਮੂਆ ਜਾਈ ਹੈ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 156

68. ੳ) ਇਹੁ ਤਨੁ ਮਾਇਆ ਪਾਹਿਆ ਪਿਆਰੇ ਲੀਤੜਾ ਲਬਿ ਰੰਗਾਏ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 72
ਅ) ਮਨੁ ਮਾਇਆ ਕੈ ਫਿਰਿ ਸਭ ਜਾਣਿ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 831

69. ੳ) ਕਲਿ ਕਲਵਾਲੀ ਮਾਇਆ ਮਦੁ ਮੀਠਾ ਮਨੁ ਮਤਵਾਲਾ ਪੀਵਤੁ ਰਹੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 350
ਅ) ਬਿਖੁ ਮਾਇਆ ਚਿਤੁ ਮੋਹਿਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 637.

70. ਤ੍ਰਿਭਵਣ ਸਾਜਿ ਮੇਖੁਲੀ ਮਾਇਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1037

71. ਮੁੱਠੀ ਮੈ ਤ੍ਰਿਲੋਕ ਸਮਾਯਾ ਤ੍ਰਿਕੁਟੀ ਜਿਸ ਚੰਦਾ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 107.237.

ਵਿਚਕਾਰ ਲੋਕੀ ਭਟਕਦੀ, ਜੀਵ ਜਾਂ ਰੂਹ ਲੋਕੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਿਥਵੀ, ਪੌਣ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਆਦਿ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਲੋਕ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਵਾਸਤ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਗੋਂ ਅਧੂਰੀ ਹੈ।[72] ਮਾਇਆ ਦਾ ਇਤਨਾ ਵਡਾ ਵਿਸਥਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਉਹ ਸਮਝਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਸੀਮਿਤ ਹੈ ਪਰ ਕੁਝ ਸੂਝਵਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਅਸੀਮ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਇਆ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਹੈ।

<u>ਪੁਨਰ-ਜਨਮ ਤੇ ਆਵਾਗਵਣ:</u> ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਦਾ ਪੁਨਰ-ਜਨਮ ਤੇ ਆਵਾ-ਗਵਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਵਰਣਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਤਨਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਕਿ ਸਾਧਾਰਣ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਜਨਮ ਨੂੰ ਹੀ 'ਮਾਇਆਵਾਦ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਗੋਰਖਨਾਥ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵ ਕਈ ਕਈ ਜਨਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਜਨਮ ਕਦੀ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।[73] ਜਿਤਨੇ ਵੀ ਜਨਮ ਲੈ ਜਾਏ ਜਨ ਉਹ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਦੇ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੋਹ, ਮਾਇਆ, ਕਾਮ-ਕ੍ਰੋਧ, ਸੁੰਦਰ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਜਦੋਂ ਉਸ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।[74] ਜਿਹੜਾ ਜੋਗੀ ਸਭ ਕੁਝ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਹੋ ਕੇ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਹੀ ਤੇ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਬਾਕੀ ਸਭ ਆਵਾਗਵਣ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।[75]

ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪੁਨਰ-ਜਨਮ ਤੇ ਆਵਾਗਵਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਦਾ ਵਰਣਨ ਬੜੇ ਹੀ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜੀਵ ਸੋਨਾ ਚਾਂਦੀ ਇਕੱਠਾ ਕਰਕੇ ਲੋਭ-ਮੋਹ ਤੇ ਦਵੈਤ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।[76] ਉਹ ਬੇਅੰਤ ਧਨੁ ਨੂੰ ਚਾਹ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।[77] ਜੀਵ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਭੁਲਾਏ ਹੋਏ ਜਨਮ ਤੇ ਸਦਾ ਮਰਨ

---

72. ਕੋਟ ਜਨਮ ਭੇਰੀ ਆਵਣਗੀ ਹੈ, ਸੀਸ ਕਟਕਣੁਖਾਣੀ ਜੀ,
ਧਰਤਿ ਪਾਤਾਲੈਂ ਲੋਕ ਪਰੇਵਲੋ, ਤੇਰੀ ਲੋਕੀ ਨਾ ਮਾਣੀ ਜੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 123, 4, 7

73. ਜਨਮਿ ਜਨਮਿ ਭਿਸਾਰਿਆ ਭੂਖਾਂ। ਸੁਪਿਨੇ ਮੈ ਧਨ ਪਾਇਆ ਪਾਯਾ।
ਪਚਿ ਪਚਿ ਨੇ ਆਵੈ ਜਾਵਾਂ। ਗੋਰਖ ਕਹੈ ਪੂਤਾ ਜੋਟਾ ਨ ਆਵਾਂ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 74, 134

74. ਲਿਖਤ ਜਾਤੇ ਜੂਟੀ ਬੰਧਾਵੈ। ਤਿਆਗੇ ਮਾਯਾ ਮੋਹ ਮੰਗਾਵੈ।
ਸੁੰਦਰਿ ਜਾਤੇ ਨਕਟੀ ਬੁਧੀ। ਤਾਤੇ ਗੋਰਖ ਅੰਨਤੇ ਨਾਸੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 93, 209

75. ਕਨਕ ਕਾਮਨੀ ਤਿਆਗੈ ਦੋਇ, ਸੋ ਜੋਗੇਸਰ ਨਿਰਭੈ ਹੋਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 56, 102

76. ਸੁਇਨਾ ਰੁਪਾ ਸੰਚੀਐ ਧਨੁ ਕਾਚਾ ਬਿਖੁ ਛਾਰੁ।
ਸਾਹੁ ਸਦਾਏ ਸੰਚਿ ਧਨੁ ਦੁਬਿਧਾ ਹੋਇ ਖੁਆਰੁ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 937

77. ਅਨਤਾ ਧਨੁ ਧਰਣੀ ਧਰੇ ਅਨਤ ਨ ਚਾਹਿਆ ਜਾਇ।
ਅਨਤ ਕਉ ਚਾਹਨ ਜੋ ਗਏ ਸੇ ਆਏ ਅਨਤ ਗਵਾਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 936

ਧਨ ਦੀ ਭੁੱਖ ਵਧਾ ਦੀ ਹੈ।[78] ਧਨ ਜੀਵ ਲਈ ਬੰਧਨ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਦੇ ਧਨ ਆਖਰ ਉਹ ਵੀ ਨਾਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।[79] ਧਨ ਤੇ ਜੋਬਨ ਦੀ ਮਸਤੀ,[80] ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ,[81] ਹੰਕਾਰ[82] ਆਦਿ ਨਾਲ ਜੀਵ ਦੇ ਦੁੱਖ ਵਧਿਆ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।[83] ਸਾਰੇ ਇਹ ਸਭ ਪਾਪ ਵਿਸ਼ਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹਨ।[84] ਨਾਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ।[85] ਅੰਤ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਰੋਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਧਨ ਤੇ ਸਭੋ ਸੁਖਾਂ ਦਾ ਦੇਣੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ[86] ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਮ ਹੀ ਅਸਲੀ ਧਨ ਹੈ ਜੋ ਅੰਤ ਉਪਰੰਤ ਵੀ ਜੀਵ ਦਾ ਸੰਗੀ ਸਾਥੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ[87] ਅਤੇ ਕਦੇ ਨਿਖੁੱਟਦਾ ਨਹੀਂ ਜਦੋਂ ਸਾਬਤ ਹੈ।[88] ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਧੇਰੇ ਚਰਚਾ ਅਸੀਂ ਅੱਗੇ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ।

<u>ਬੰਧਨ ਰੂਪ</u>: ਵੇਦਾਂਤ ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਦਾ ਬੰਧਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਪ੍ਰਤੱਖ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਪਰ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸੂਖਮ ਬੰਧਨ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਵਿਚੋਂ ਜੀਵ ਨਿਕਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਇਸ ਦੀ ਆਕਰਸ਼ਤਾ ਅਤੇ ਮਿੱਠ ਸੰਗਤਾ ਤੋਂ ਕਦੀ ਮੁਕਤ ਹੋਇਆ

---

78. ਜਾ ਕੈ ਜੀਅ ਅੰਤ ਧਨੁ ਆਸਾ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 151
79. ਬੰਧਨ ਸਾਕ ਸੰਬੰਧਿ ਧਨੁ ਜਾਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 416
80. ਧਨੁ ਜੋਬਨੁ ਦੁਇ ਵੈਰੀ ਹੋਏ ਜਿਨੀ ਰਖੇ ਰੰਗੁ ਲਾਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 417
81. ਕਾਮੁ ਕ੍ਰੋਧੁ ਅੰਤਰਿ ਧਨੁ ਹਿਰੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 382
82. ਤਨੁ ਧਨੁ ਦੇਖਤ ਗਰਬਿ ਗਇਆ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 906
83. ੳ) ਜਿਸ ਕਾ ਇਹੁ ਤਨੁ ਧਨੁ ਸੋ ਫਿਰਿ ਲੇਵੈ ਅੰਤਰਿ ਸਹਸਾ ਦੂਖੁ ਪਾਇਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 906
    ਅ) ਤਨੁ ਧਨੁ ਬਿਖਿਆ ਸਹਿਸ ਸਹਸਾ ਫਿਰਿ ਪਛੁਤਾਵੈ ਮੁਖਿ ਧੁਖਿ ਪਰੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1014
84. ਧਨੁ ਜੋਬਨੁ ਅਰੁ ਫੁਲੜਾ ਨਾਠੀਅੜੇ ਦਿਨ ਚਾਰਿ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 23
85. ਤਨੁ ਧਨੁ ਕਲਤੁ ਸਭੁ ਦੇਖੁ ਅਭਿਮਾਨਾ।
    ਬਿਨੁ ਨਾਵੈ ਕਿਛੁ ਸੰਗਿ ਨ ਜਾਣਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 832
86. ੳ) ਧਨ ਲੋਭੀ ਤਨੁ ਅਗਨੀ ਦੇਹੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 832
    ਅ) ਜੇ ਧਨੁ ਹੋਵੈ ਤ ਪਾਲਿਆ ਕਿਉ ਸੰਘੇ ਨਾਹਿ।
    ਤਾਂ ਧਨੁ ਸੰਚਹੁ ਦੇਖਿ ਕੈ ਬੂਝਹੁ ਬੀਚਾਰੁ। ਉਹੀ ਪੰਨਾ 418
    ੲ) ਤਨੁ ਜਿਸਦੀ ਧਨੁ ਜਾ ਕੇ ਨਾਲਿ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 416
87. ਰਾਮ ਨਾਮ ਧਨੁ ਸੰਗਿ ਸਖਾਈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 416
88. ਸੋ ਸੋ ਧਨੁ ਪਤਿ ਸਾਚੁ ਅਖੁਟੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 414

ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਲਈ ਦੇਖੋ ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 5,14,21,596-97,751,934, 922,991,1127,1254,1331-32,1343

ਹੈ ਕਿ ਮਾਇਆ ਦਾ ਮੋਹ ਸਾਰੇ ਜੰਜਾਲਾਂ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੈ।[89] ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਦਾ ਮੋਹ ਕਟੰਬ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਸਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।[90] ਮਨੁੱਖ ਸਭ ਕੁਝ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੋਹ ਦਾ ਅਸਰ ਗਹਿਰਾ ਹੈ ਕਿ ਮੋਹ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈ ਮਸਤੀ ਵਿਚ ਜੀਵ ਕੁਨਬਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਹੀ ਪਾਪ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੀ ਆਤਮਿਕ ਸੂਝ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਇਸ ਵਿਚ ਫੱਸ ਕੇ ਕੱਟ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਸਲੀ ਘਰ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਤੇ ਸੰਸਾਰੀ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।[91] ਕਈ ਵੇਰ ਇਸ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਸਲੀ ਘਰ ਦਾ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ।[92] ਪਰ ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਪਛਾਨਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਵਿਰਲਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[93]

ਇਸ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦਾ ਇਕੋ ਹੀ ਤਰੀਕਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਇਆਧਾਰੀ ਆਪਣੇ ਕਟੰਬ, ਧਨ ਦੌਲਤ, ਘਰ-ਮੰਦਰ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਅਜੂਕ ਜੰਜਾਲਾਂ ਵਿਚ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।[94] ਗੁਰ ਸਭ ਪਾਸੇ ਇਸ ਦੇ ਕਾਰਣਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ

---

89. ਮਾਇਆ ਮੋਹ ਸਰਬੁ ਜੰਜਾਲਾ। ਗੁਰੂਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 222

90. ੳ) ਪੁਤੁ ਕਲਤ੍ਰੁ ਜਗਿ ਹੇਤੁ ਪਿਆਰਾ। ਮਾਇਆ ਮੋਹੁ ਪਸਰਿਆ ਪਾਸਾਰਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1029
ਅ) ਮਾਇਆ ਸੁਤ ਦਾਰਾ ਦੁਖਿ ਸੰਤਾਪੀ ਜਾਮ।
ਮਾਇਆ ਸੁਤ ਦਾਰਾ ਜਗਤ ਪਿਆਰਾ ਚੋਗ ਚੁਗੈ ਨਿਤ ਫਾਸੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1109
ੲ) ਮਾਇ ਬਾਪ ਕੋ ਬੇਟਾ ਨੀਕਾ ਸਸੁਰੈ ਚਤੁਰੁ ਜਵਾਈ।
ਬਾਲ ਕੰਨਿਆ ਕੌ ਬਾਪੁ ਪਿਆਰਾ ਭਾਈ ਕੌ ਅਤਿ ਭਾਈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 856

91. ਮਿਠੜੀ ਮਾਇਆ ਮੋਹਣੀ, ਸੁਤ ਬੰਧਪ ਘਰ ਨਾਰਿ।
ਧਨਿ ਜੋਬਨਿ ਜਗੁ ਠਗਿਆ, ਲਬਿ ਲੋਭਿ ਅਹੰਕਾਰਿ।
ਮੋਹ ਠਗਉਲੀ ਹਉ ਮੁਈ, ਸਾ ਵਰਤੈ ਸੰਸਾਰਿ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 61

92. ਮਾਇਆ ਮੋਹਣੀ ਨੀਘਰੀਆ ਜੀਉ ਕੂੜਿ ਮੁਠੀ ਕੂੜਿਆਰੇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 242

93. ਬਾਬਾ ਮਾਇਆ ਸਾਥਿ ਨ ਹੋਇ।
ਇਨਿ ਮਾਇਆ ਜਗੁ ਮੋਹਿਆ ਵਿਰਲਾ ਬੂਝੈ ਕੋਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 595

94. ੳ) ਜਾਣਉ ਕੈਸੀ ਪ੍ਰੀਤਿ ਕੁਟੰਬ ਸਨਬੰਧੀ ਮਾਇਆ ਮੋਹ ਪਸਾਰੀ।
ਜਿਸੁ ਸੰਗਿ ਪ੍ਰੀਤਿ ਕਾਮਣਹੁ ਨਾਹੀ ਦੁਬਿਧਾ ਕਾਮ ਬਿਕਾਰੀ। ਗੁਰੂਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 1198
ਅ) ਬੰਧਿ ਕੁਟੰਬ ਮਾਇਆ ਗ੍ਰਿਹ ਮੰਦਰੁ ਸਾਕਤੁ ਜੰਜਾਲਿ ਪਰਾਲਿ ਪਾਇਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 907.08

ਇਸ ਵਿਚ ਹੀ ਮਗਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[95] ਪਰ ਅੰਤ ਤੇ ਅਸੰਤੋਖ ਉਪਜਦੀ ਹੈ ਤੇ ਭੁੱਖਿਆਂ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[96]

<u>ਮਾਇਆ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਰਣਨ:</u> ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਅਤੇ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ, ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਵਿਆਪਕਤਾ ਦਾ ਚਿਤਰਣ ਕਈ ਜਿੰਦੇ ਅਤੇ ਜਨ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪੱਖ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀ ਵਸਤੂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਵਲ ਜਾਣ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਹੀ ਮਾਇਆ ਹੀ ਹੈ।

<u>ਸੱਪਣੀ:</u> ਮਾਇਆ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸੂਖਮ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਮਨੁੱਖ ਘਟ ਹੀ ਨਿਕਲ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸੱਪਣੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਇਸ ਨੂੰ ਰੂਪ ਪਿਆਰਿਆਂ ਦੇ ਅਰਥਾਤ ਜਿਹੜਾ ਇਸ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਡੰਗ ਮਾਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਸੱਪਣੀ ਰੂਪ ਮਾਇਆ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਮਾਰੋ। ਇਸ ਨੇ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜ਼ਹਿਰ ਨਾਲ ਡੰਗਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਇਸ ਮਾਇਆ ਰੂਪ ਸੱਪਣੀ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਣ ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਧਕ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਪਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੱਪਣੀ ਬਲਵਾਨ ਅਜਿਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂ ਅਤੇ ਮਹੇਸ਼ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬਚ ਸਕੇ। ਇਹ ਸਭ ਪਾਸੇ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਕੋਈ ਵਿਰਲਾ ਹੀ ਗੋਰਖਨਾਥ ਵਰਗਾ ਹੀ ਸਾਧਕ ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।[97] ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਹ ਸੱਪਣੀ ਕੁੰਡਲਨੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਘਟ ਅੰਦਰ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਆਪਣੇ ਮੋਹ ਰੂਪ ਡੰਗਾਂ ਨਾਲ ਸੱਚ ਤਕ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਪਹੁੰਚਣ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ।[98] ਇਹ ਨਾਗਣ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਪਕੜ ਕੇ ਖਾਂਦੀ ਹੈ[99] ਇਸ ਤੋਂ ਬਚਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

---

95. ਤ੍ਰਿਹੁ ਗੁਣ ਮਾਇਆ ਮੋਹਿ ਪਸਾਰੀ। ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਕੈ ਮਗਨੁ ਭਇਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 906
96. ਸੰਸਾਰੁ ਮਾਇਆ ਮੋਹੁ ਮੀਠਾ ਅੰਤਿ ਭਰਮੁ ਚੁਕਾਇਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 439
97. ਮਾਰੋ ਮਾਰੋ ਸ੍ਰਪਨੀ ਨਿਰਮਲ ਜਲ ਪੈਠੀ, ਤ੍ਰਿਭਵਣ ਡਸਤੀ ਗੋਰਖਨਾਥ ਦੀਠੀ।
ਮਾਰੋ ਸਪਨੀ ਜਗਾਈ ਲਿਓ ਭੌਰਾ। ਜਿਨਿ ਮਾਰੀ ਸਪਨੀ ਤਾਕੋ ਕਹਾ ਕਰੇ ਜਮਰਾ।
ਸ੍ਰਪਣੀ ਕਹੈ ਮੈ ਅਬਲਾ ਬਲੀਆ, ਬ੍ਰਹਮਾ ਬਿਸਨ ਮਹਾਦੇਵ ਛਲੀਆ।
ਮਾਰੀ ਮਾਰੀ ਸ੍ਰਪਨੀ ਗਈ ਇਕਿ ਧਾਰੇ, ਗੋਰਖਨਾਥ ਜਤੀ ਪਾਣਨ ਪੇਲਿ ਨਿਵਾਰੇ।
ਆਦਿਨਾਥ ਨਾਤੀ ਮਛਿੰਦ੍ਰ ਨਾਥ ਪੂਤਾ ਸ੍ਰਪਣੀ ਮਾਰਿਲੇ ਗੋਰਖ ਅਵਧੂਤਾ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 147-48.4
98. ਭੇਟਿ ਘਟ ਬਸੈ ਸ਼ੰਖਨੀ ਨਾਗਣੀ। ਕੋਟਨੀ ਸਤ ਮੋਹਿ ਰਣੀ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 166.7
99. ਕਾਲੀ ਨਾਗਣੀ ਮੋਹਿਤ ਪਕੜੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 166.10

ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਰੂਪੀ ਸੱਪਣੀ ਨੂੰ ਰੂਪਕ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੋਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਚਿਤਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਰੂਪਕ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਣਨ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਾਇਆ ਅਜਿਹੀ ਸੱਪਣੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਜੀਵ ਉਪਰ ਪੂਰਾ ਅਧਿਕਾਰ[100] ਕਰਕੇ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਦੁਬਿਧਾ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।[101] ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਸੱਪਣੀ ਦਾ ਵਾਸ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਡਸਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਤੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਬਚਨ ਇਸ ਨੂੰ ਕੀਲਣ ਵਾਲੇ ਮੰਤਰ ਹਨ।[102] ਜਿਸ ਕੋਲ ਇਹ ਮੰਤਰ ਹੈ ਉਹ ਇਸ ਮਾਇਆ ਸਰਪਨਿ ਨੂੰ ਸਾਂਭ ਸੁੱਟਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਧ ਗੋਸਟਿ ਵਿਚ ਸਿੱਧਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ[103] ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਕਥਿਤ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵ ਭੈੜੀ ਮੱਤ ਦਾ ਬੱਧਾ ਹੋਇਆ ਸੱਪਣੀ ਦਾ ਖਾਧਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ,[104] ਪਰ ਜੋ ਨਾਮ ਦਾ ਰਸ ਮਾਣਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਸੱਪਣੀ ਡੰਗ ਨਹੀਂ ਮਾਰ ਸਕਦੀ।[105]

<u>ਸੱਸ:</u> ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ 'ਸੱਸ' ਦੇ ਰੂਪਕ ਦੁਆਰਾ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਚਿਤਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਤਕ ਵਿਕਾਸਵਾਦ ਅਥਵਾ ਮਾਨਸਿਕ ਚੇਤਨ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ ਜੀਵ ਮਾਇਆ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਸਥੂਲ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਸੂਖਮ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਸੱਸ ਵੀ ਕਹਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੂਖਮ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਸੂਖਮ ਰੂਪ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਤੇ ਮਾਇਆ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਮਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੱਚਾ, ਗਰਭ ਜੇਰ ਵਿਚ ਸੂਖਮਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ(ਅੰਮ੍ਰਿਤਪਾਨ) ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਤਾ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਬਹੂਟ(ਸੂਖਮਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ) ਦਾ ਮਾਇਆ ਰੂਪੀ ਸੱਸ ਨੂੰ ਪਾਲਣੀ ਵਿਚ ਬਿਠਾ ਕੇ (ਝੁਲਾ)ਖਿਡਾਂਦੀ ਹੈ।[106]

---

100. ੳ) ਇਹੁ ਸਰਪਨਿ ਕੈ ਵਸਿ ਜੀਅੜਾ। ਸਿਰੀਰਾਗੁ, ਪੰਨਾ 63
ਅ) ਬਿਖੁ ਮਾਇਆ ਚਿਤੁ ਮੋਹਿਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 637

101 ਮਾਇਆ ਬਿਖੁ ਭੁਇਅੰਗਮ ਨਾਲੇ। ਇਨਿ ਦੁਬਿਧਾ ਘਰ ਬਹੁਤੇ ਗਾਲੇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1029

102. ਨਦੀ ਉਪਕੰਠਿ ਜੈਸੇ ਘਰੁ ਤਰਵਰੁ ਸਰਪਨਿ ਘਰੁ ਘਰ ਮਾਹੀ।
ਉਲਟੀ ਨਦੀ ਕਹਾਂ ਘਰੁ ਤਰਵਰੁ ਸਰਪਨਿ ਡਸੈ ਦੂਜਾ ਮਨ ਮਾਹੀ।
ਗਾਰੜੁ ਗੁਰ ਗਿਆਨੁ ਧਿਆਨੁ ਗੁਰ ਬਚਨੀ ਬਿਖਿਆ ਗੁਰਮਤਿ ਜਾਰੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1274

103. ਕਿਉ ਕਰਿ ਬਾਧਾ ਸਰਪਨਿ ਖਾਧਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 939

104. ਦੁਰਮਤਿ ਬਾਧਾ ਸਰਪਨਿ ਖਾਧਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 939

105. ਜਮੁ ਜੰਦਾਰੁ ਜੋਹਿ ਨਹੀ ਸਾਕੈ ਸਰਪਨਿ ਡਸਿ ਨ ਸਕੈ ਹਰਿ ਕਾ ਰਸੁ ਪੀਜੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 905

106. ਸਾਸੂੜੀ ਪਾਲਣੈ ਬਹੂੜੀ ਝੁਲੈ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 155,60

ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਸੱਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿਤ੍ਰਪਟ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਾਇਆ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸੱਸ ਹੈ ਜੋ ਜੀਵ ਰੂਪੀ ਵਿਆਹੁਤਾ ਨਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਅਰਥਾਤ ਆਤਮ ਸੁੱਖ ਵਿਚ ਵਸਣ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ। ਇਹ ਜੀਵ ਰੂਪੀ ਨਾਰ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਰੂਪੀ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ।[107]

<u>ਸੁੰਦਰੀ</u>:- ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿਤਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਰਾਜ ਦੁਆਰ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣ ਕੇ ਖੜੋਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਸਕਰਕੇ ਕਿ ਉਸ ਥਾਂ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ।[108] ਇਸ ਸੁੰਦਰੀ ਨੂੰ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚੋਂ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।[109]

ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਭਰਮਾਇਮਾਨ ਸੁੰਦਰੀ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਸੁੰਦਰੀ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਰੰਗੀ ਹੋਈ ਹੈ।[110] ਜਿਹੜੀ ਜੀਵ ਇਸਤ੍ਰੀ ਸੰਸਾਰ-ਭਰਮ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਹਰੀਜਸ ਗਾਉਂਦੀ ਅਹੰਕਾਰ ਤੋਂ ਮਰਦੀ ਤੇ ਮਨ ਨੂੰ ਮਾਰਦੀ ਹੈ, ਉਹੀ ਸੁੰਦਰੀ ਹਰੀ ਦੇ ਮੇਲ ਵਾਲੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।[111] ਹੰਸ ਰੂਪੀ ਜੀਵਾਤਮਾ ਮਾਇਆ ਰੂਪ ਨਾਰ ਨਾਲ ਪ੍ਰੀਤ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਾਤਮਾ ਜੋਗੀ ਵਾਂਗ ਫੇਰੀ ਪਾ ਕੇ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਹੀ ਸੁੰਦਰ ਇਸਤ੍ਰੀ ਰੰਡ ਹੋ ਜੇ ਨਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।[112] ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰੋਂ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਆਸਰੇ ਵਾਲੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।[113]

---

107. ਸਾਸੁ ਬੁਰੀ ਘਰਿ ਵਾਸੁ ਨ ਦੇਵੈ। ਪਿਰ ਸਿਉ ਮਿਲਣ ਨ ਦੇਇ ਬੁਰੀ। ਸ੍ਰਗਗ੍ਰਸ, ਪੰਨਾ 355
108. ਨਾਦ ਬਜਿਆ ਸਬਦੁ ਧੁਨਿ। ਗਗਨ ਮੰਡਲ ਮੈਂ ਖੇਲੈ ਅਬਧੂ ਬਾਟ ਖੜੋਵਤ ਮੂਲ।
ਨਮਹ ਕੋਟਿ ਕੀ ਬਹੁਬਿਧਿ ਕਲੀ, ਸੁੰਦਰਿ ਏਕ ਰਾਜਦਿਵ ਖੜੀ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 167.14
109. ਮੋਹਣੀ ਮੁਖਿ ਮਣੀ ਸੋਹੈ ਕਰੇ ਰੰਗਿ ਪਸਾਉ।
ਮਤੁ ਦੇਖਿ ਭੂਲਾ ਵੀਸਰੈ ਤੇਰਾ ਚਿਤਿ ਨ ਆਵੈ ਨਾਉ। ਸ੍ਰਗਗ੍ਰਸ, ਪੰਨਾ 14
110. ਐਸੇ ਰੰਗਿ ਰਾਤੀ ਸਹਜ ਕੀ ਮਾਤੀ ਅਹਿਨਿਸਿ ਭਾਇ ਸਮਾਣੀ।
ਸੁੰਦਰਿ ਸਾਇ ਸਰੂਪ ਬਿਚਖਣਿ ਕਹੀਐ ਸਾ ਸਿਆਣੀ। ਸ੍ਰਗਗ੍ਰਸ, ਪੰਨਾ 722
111. ਸਗਲਾਂ ਤੇਰੇ ਭਰਮੁ ਚੁਕਾਏ । ਸਹਜੇ ਸਿਫਤੀ ਧਣਖੁ ਚੜਾਏ।
ਗੁਰ ਕੈ ਸਬਦਿ ਮਰੈ ਮਨੁ ਮਾਰੇ ਸੁੰਦਰਿ ਜੋਗਾਧਾਰੀ ਜੀਉ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 993
112. ਕਾਇਆ ਹੰਸ ਪ੍ਰੀਤਿ ਬਹੁ ਧਾਰੀ। ਓਹੁ ਜੋਗੀ ਪੁਰਖੁ ਓਹ ਸੁੰਦਰਿ ਨਾਰੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1028
113. ਧਨ ਭਾਇ ਭਗਤੀ ਦੇਖਿ ਪ੍ਰੀਤਮ ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧੁ ਨਿਵਾਰਿਆ।
ਨਾਨਕ ਮੁੰਧ ਨਵੇਲ ਸੁੰਦਰਿ ਦੇਖਿ ਪਿਰੁ ਸਾਧਾਰਿਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 843

ਮਾਇਆ ਦਾ ਤ੍ਰਿਗੁਣ ਰੂਪ: ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਦੇ ਤ੍ਰਿਗੁਣ ਰੂਪ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਗੁਣਾਤਮਕ ਰਾਜਸੂਲ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਤਿਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਹੀ ਘੇਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਜੋ ਗਿਆਨੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਗਿਆਨ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈ ਕੇ ਬਚਿਦਾ ਹੈ ਤੇ ਤਮਾਂ ਦੇ ਜੰਜਾਲ ਤੋਂ ਬਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਮੂਰਖ[114] ਦੇ ਸਾਰੇ ਜੀਵ ਸਮੂਹ ਆਪ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਭੁਲਾ ਫਿਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਰਮ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਫਿਰਦੇ ਹਨ।[115] ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਤੋਂ ਆਤਮ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਗਾਜ ਗਾਜ ਕੇ ਖਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਬਿੰਦੂ ਅਤੇ ਤਮ ਦੋਵੇਂ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ ਹਨ। ਲੋਕ ਇਹੋ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਾਮ ਹੀ ਬਿੰਦੂ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਜਾਂ ਆਨੰਦ ਹੈ ਪਰ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਗੱਲ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਬਿੰਦੂ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਵਾਸਤਵਿਕ ਉਪਯੋਗ ਤਨ ਨੂੰ ਉਰਧਗਾਮੀ ਅਤੇ ਅਖੰਡਤ ਬਣਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਬ੍ਰਹਮਾਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਅਮਰ ਪਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੇ। ਬਾਘਣੀ ਤਾਂ ਦੰਦਾਂ ਨਾਲ ਚਿੱਥ ਕੇ ਖਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਤਮ ਤਿਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਭੁਲਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਇਆ ਠਗਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਕਾਮ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪੁਰਸ਼ ਤੱਤ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਪੂਰਨ-ਪੁਰਸ਼' ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ।[116] ਉਹ ਤਾਂ ਉਸ ਵਲੋਂ ਬੇਮੁਖ ਹੋ ਕੇ ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਪਏ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਦੀ ਮਾਇਆ ਰੂਪੀ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਮਿਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਸਰੀਰ ਜੋਤ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੇ ਪੀਣ ਨਾਲ ਸੰਜੋਗ ਹੋ ਕੇ ਆਨੰਦ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੱਥ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵਜਣ ਵਾਲਾ ਸੂਖਮ ਅਨਹਦ ਨਾਦ ਵਜ ਉਠਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਸਾਧਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਇਆ ਤੇ ਜਿੱਤ ਪਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸਦਾ ਲਈ ਅਮਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[117]

ਮਾਇਆ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ:

ਅਧਿਆਤਮਕ ਪਤਨ: ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪਤਨ ਦਾ ਵਰਣਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ

---

114. ਤਮ ਰਾਜਸ ਨੇ, ਤਮ ਰਾਜਸ ਨੇ, ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਜਗ ਖਾਧਾ ਹੈ।
ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਾਂ ਤੂ ਗਿਆਨ ਮੁਖ ਰਹਿਆ। ਜੀਵ ਲੋਕ ਆਪੇ ਆਪ ਰੋਇਆ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਪੰਨਾ 149.48
115. ਵਾਜੇ ਢਾਮ ਅੰਧਿਆਰਾ ਹੋਈ, ਫਿਰ ਫਿਰ ਅੰਜੈ ਗਾਧਾ,
ਆਪਿ ਪਛਾਣੈ ਗੁਰ ਮੁਖਿ ਨ ਡਿਠੈ, ਗਾਵਿ ਗਾਵਿ ਬਾਘਣਿ ਖਾਧਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 149.28
116. ਤਿੰਦ ਘੋਰ ਤਮ ਸਾਗਰਿ ਘੇਰੇ, ਤਿਨ ਦਾਤਾ ਜਗ ਖਾਧਾ। ਗੁਰਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 228.10
117. ਸਬਦ ਮਰੈ ਬਾਝੀ ਉਠਿ ਨਾਚੈ, ਕਰ ਬਿਨੁ ਵੇਲੁ ਵਾਜੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 223.4

ਗੋਰਖਨਾਥ ਦੇ ਗੁਰੂ ਮਛਿੰਦਰ ਨਾਥ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਆ-ਜਾਲ ਵਿਚੋਂ ਕਢ ਕੇ, ਆਤਮ ਪਵਿੱਤਰ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਉਪਦੇਸ਼ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਵਾਇਆ ਕਿ ਮਾਇਆ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਗੁਆਚੀ ਸਾਰੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਕਮਾਈ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।[118] ਕਾਮੀ ਜਾਚਕ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਦੀਵੇ ਦੀ ਲੋ ਪਤੰਗੇ ਨੂੰ।[119] ਇਹ ਜੋਗ ਮਾਇਆ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਇਸ ਦੇ ਬਾਦ ਹੀ ਕੇ ਸਾਰੀ ਲੋਕਾਈ ਅਗੇ ਵਿਚ ਜਾ ਫਸੀ ਹੈ ਜਿਥੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਅਤੇ ਉਹ ਸਾਰੀ ਅਧਿਆ-[120]ਤਮਕ ਕਮਾਈ ਗਵਾ ਲਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਕੋਈ ਰਤੀ ਖਬਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਉਹ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਗੰਦੇ ਰਸਤਿਆਂ ਤੇ ਤਨ ਮਨ ਦੀ ਖਬਰ ਨਹੀਂ ਰਖਦੇ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਗੋਰਖਨਾਥ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਕਮਾਈ ਗਵਾ ਲਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਕੋਈ ਰਤੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਹ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਗੰਦੇ ਰਸਤਿਆਂ ਤੇ ਤਨ ਮਨ ਦੀ ਖਬਰ ਨਹੀਂ ਰੁਕਦੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਗੋਰਖਨਾਥ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਆਪਣੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਕਮਾਈ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਨਾ ਕਰੋ।[121]

ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਉਪਾਧੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪੱਤਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਸੰਪੂਰਨ ਜਗਤ ਨੂੰ ਮੋਹਿਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।[122] ਕੋਈ ਵਿਰਲਾ ਹੀ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਨਾਲ ਨਿਭਣ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਈ ਜੋਗੀ ਸੰਨਿਆਸੀ ਦਾ ਭੇਸ ਪਾ ਕੇ ਜੰਗਲਾਂ

---

118. ਛੋਡੋ ਜਤੀ ਗੁਰੂ ਛਾਡੋ ਜਤੀ, ਜਤੀ ਨੇਤ ਜੋਗ ਮਾਯਾ।
ਆਤਮਾ ਪਰਚੈ ਰਾਖੋ ਗੁਰੂ, ਦੇਹ ਸੁੰਦਰ ਕਾਯਾ।
ਕਾਨ੍ਹੀਪਾਵ ਬੋਲਿਆ ਗੁਰੂ ਕਿਰਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ।
ਤਾਥੈ ਮੈ ਪਾਇਲਾ ਗੁਰੂ, ਤੁਮਾਰਾ ਉਪਦੇਸੰ। 1।
ਏਤੇ ਕਛੂ ਕਥੀਲਾ, ਗੁਰੂ, ਸਰਬੈ ਭੈਲਾ ਭੋਲੈ
ਸਰਬ ਰਸ ਖੋਇਲਾ ਗੁਰੂ ਬਾਘਨੀ ਚੈ ਬੋਲੈ। 2।
ਭਣਤ ਗੋਰਖਨਾਥ ਮਛਿੰਦ੍ਰ ਸੁਣੋ, ਦੇ ਆਰੋ।
ਸਬੈ ਕਮਾਈ ਖੋਈ ਗੁਰੂ, ਬਾਘਨੀ ਚੈ ਰਾਂਮਾ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 108.2

119. ਦੀਪਕ ਜੋਤਿ ਪਤੰਗ ਕੁਲਵੰਤ, ਐਸੀ ਤਨ ਕੀ ਕਾਯਾ,
ਬੂਡੇ ਰੋਹਿ ਦ੍ਰਮ੍ਰੈ ਬਾਸ ਕਮਾਯਾ ਨਾ ਜਾਨੀ ਜੋਗ ਮਾਯਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 149.3.49

120. ਉਲਟ ਮਾਇਆ ਜਾਤਾ ਹੈ ਅਵਧੂ, ਗੁਰ ਬਿਨ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਾ ਜੀ।
ਜੋਗਿਆ ਗੋਰਖ ਅਬ ਨਹੀਂ ਆਵੈ, ਸਮਝਿ ਮਛਿੰਦ੍ਰ ਪਾਸਾ ਜੀ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 154.57

121. ਜੈ ਤੁਟਿਆ ਜਿਨਿ ਪ੍ਰਕਾਸ ਨਾ ਪਾਈ, ਕਸਿ ਕਸਿ ਬੰਧੂ ਰਾਤੀ।
ਤਨ ਮਨ ਕੀ ਕਛੂ ਖਬਰਿ ਨ ਪਾਈ, ਸੁਰਤਿ ਬਿਹੋਣਾ ਰਾਤੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 224.9

122. ਬਾਬਾ ਮਾਇਆ ਸਾਥਿ ਨ ਹੋਇ।
ਇਨਿ ਮਾਇਆ ਜਗੁ ਮੋਹਿਆ ਵਿਰਲਾ ਬੂਝੈ ਕੋਇ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 595

ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਗੁਰੂ ਦੇ ਮਤ ਵਿਚ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਬੁਰੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਆਪਣੀ ਜਨਮ ਜਿਤਣ ਜੂਆ ਹਾਰ ਗਏ ਹਨ। ਉਹ ਨਾ ਗ੍ਰਿਹਸਥੀ ਹੈ ਨਾ ਹੀ ਤਿਆਗੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਸਗੋਂ ਤ੍ਰੈਗੁਣੀ ਮਾਇਆ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਆਵਾਗਵਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਘੁੰਮਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।[123] ਮਾਇਆ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਜਿਥੇ ਆਸਾ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਮਾਨੁਖ ਜਕੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਉਥੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਮਕਾਂਡ ਆਦਿਕ ਵੀ ਬੰਧਨ ਬਣੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।[124]

<u>ਅਧਿਆਤਮਕ ਪਤਨ ਦੇ ਸਾਧਨ</u>

ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪਤਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਅਧੀਨ ਕਾਮ-ਕ੍ਰੋਧ[125] ਆਸ਼ਾ-ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ, ਮਮਤਾ, ਹੰਕਾਰ[126], ਨਿੰਦਾ[127], ਆਲਸ, ਕਾਮਨੀ, ਲੋਭ-ਲਾਲਚ[128], ਆਦਿ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਵਰਣਨ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ। ਵਿਸਥਾਰ ਦੇ ਡਰ ਕਾਰਨ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੇ।

---

123. ਇਕ ਤਸਕਰ ਹੋਇ ਰਹਿ ਗਿਰਹਿ ਜੋਗੀ ਸੰਨਿਆਸਾ।
ਪੰਡਿਤ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਬਹੁਤ ਜਾਣਨ ਜੋਗ ਕੀ ਆਸਾ। ਸ੍ਰੀ ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 140

124. ਆਸਾ ਮਨਸਾ ਬੰਧਨੀ ਭਾਈ ਕਰਮ ਧਰਮ ਬੰਧਕਾਰੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 635

125. ੳ) ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਨ ਕਰਿਬਾ ਸੰਗ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 21,7
ਵਧੇਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 90,30,26,27
ਅ) ਕਾਮੁ,ਕ੍ਰੋਧੁ ਕਾਇਆ ਕਉ ਗਾਲੈ। ਜਿਉ ਕੰਚਨ ਸੋਹਾਗਾ ਢਾਲੈ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 932
ਵਧੇਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 932,15,24,153,155, 224,437,503,1022,1026। 1040-41

126. ੳ) ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 130.235.236.167. 189.134. ਅਤੇ 99
ਅ) ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 61,140,224,356,412,765,880,876,877,1030, 1187,1330

127. ੳ) ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 73
ਅ) ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 19,20,140,226,152,905,931,1014,1111,1022,

128. ੳ) ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 44,105,106,119,147,149,
ਅ) ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 15, 56,225, 417,903,1324,

ਜੇ ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਅਤੇ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਸਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਇਆ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਰਚਿਤ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਆਦਿ ਕਾਲ ਵਿਚ ਅਵਿਅਕਤ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਜਿਸ ਨਾਮ ਰੂਪ ਸਰਗੁਣ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਵਿਅਕਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਮਾਇਆ ਹੈ, ਇਸ ਸੁੰਦਰ ਨਾਰੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਇਸ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਦਾਸੀ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਮਾਇਆ ਜੀਵ ਦੇ ਬੰਧਨ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੀ ਜੀਵ ਇਸ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾ ਕੇ ਮੁਕਤ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਾਇਆ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਜੀਵ ਤੇ ਮਨ ਦੁਆਰਾ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਜੀਵ ਨੂੰ ਸਚੀ ਵਸਤੂ ਤੋਂ ਭਟਕਾ ਕੇ ਕਿਸੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਗਲਤਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਅਤੇ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀ ਰੂਪੀ ਮਾਇਆ ਦਾ ਤ੍ਰੈਗੁਣਾਤਮਿਕ ਰੂਪ ਗੀਤਾ ਅਤੇ ਸਾਂਖ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਾਂਗ ਹੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤ੍ਰੈਗੁਣਾਂ-ਸਤ, ਰਜ ਤੇ ਤਮ ਦੇ ਕਾਰਣ ਜੀਵ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਗਿਆਨ ਹੋਣ ਤੇ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੀਵ ਦੇ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਪਾਉਣ ਵਾਲਾ ਤੱਤ, ਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਦੇ ਮੋਖਸ਼ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਂਖ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵੀ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਬੰਧਨ ਅਤੇ ਮੋਖਸ਼ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੈ ਪਰ ਸਾਂਖ ਅਤੇ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਅਤੇ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚ ਇਹ ਅੰਤਰ ਹੈ ਕਿ ਜਿਥੇ ਸਾਂਖ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਜੜ੍ਹ ਹੈ ਉਥੇ ਗੋਰਖਨਾਥ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸ਼ਿਵ ਸਰੂਪ ਚੇਤਨ ਬ੍ਰਹਮ-ਅੰਸ਼ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਆਪ-ਚੇਤਨ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੇਦਾਂਤ ਦੀ ਮਾਇਆ ਜੜ੍ਹ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲੀ ਹੈ ਤੇ ਗੋਰਖਨਾਥ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਚੇਤਨ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਤ੍ਰੈਗੁਣ ਯੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਤ੍ਰੈਵੇਦ ਜਨਨੀ ਵੀ ਹੈ।

ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਅਤੇ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਰੂਪ ਸੱਸ, ਸਪਣੀ, ਸੁੰਦਰੀ, ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਵੇਲ, ਰਾਂਡੀ, ਮਨਾਈ, ਇਸਤਰੀ, ਬਾਘਣ, ਤੇਲ ਲੋਂਡ, ਲਿੰਗ, ਸਿੰਗ ਰਾਹੀਂ ਅਤੇ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸ਼ਰਾਬ ਅਤੇ ਅਫ਼ੀਮ ਆਦਿ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਦਾ ਵਰਨਣ ਉਪਲੱਬਧ ਹੈ। ਮਾਇਆ ਨਾਲ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਇਹ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਅਹੰਕਾਰ, ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ, ਨਾਰ ਅਤੇ ਕਾਮਨੀ ਦੁਆਰਾ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜੀਵ ਦਾ ਆਵਾਗਵਨ ਮੁੱਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਸੰਸਾਰਿਕ ਸਬੰਧੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੋਣਾ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਧਨ ਦੌਲਤ, ਮਾਲ-ਧਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀਵ ਲਈ ਮਾਇਆ-ਧਨ ਨੂੰ ਸੋਸਣ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

(ब) मुक्तकी

ਮੁਕਤੀ:- 'ਮੁਕਤਿ' ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਅਤੇ 'ਮੁਕਤੀ' ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ ਹੈ। ਮੁਕਤੀ 'ਮੁਚ' ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ, ਛੁੱਟ ਜਾਣਾ, ਮੁਕਤ ਹੋਣਾ, ਰਿਹਾ ਹੋਣਾ ਆਦਿ ਹੈ।[1] ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਨਾਨਕਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪਰਮਾਨੰਦ, ਨਿਰਵਾਣ, ਮੋਖ-ਦੁਆਰ, ਪਰਮ-ਪਦ, ਚੌਥਾ ਪਦ, ਚਤੁਰਥ-ਪਦ, ਅਮਰ-ਪਦ, ਨਿਰਬਾਣ-ਪਦ, ਪਰਮਗਤਿ, ਤੁਰੀਆ ਅਵਸਥਾ, ਮਹਾਂਸੁਖ, ਸੁਖ ਪਦ, ਬੈਕੁੰਠਵਾਸੀ, ਨਿਹਕੇਵਲ, ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ, ਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਪਦ ਨਿਰਬਾਣ, ਦੇ ਨਿਰਭੈ ਪਦ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ ਮੁਕਤੀ ਲਈ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ।

ਜੀਵਨ ਮੁਕਤ: ਜੀਵਨ ਮੁਕਤੀ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ 'ਜੀਵ ਤੇ ਮੁਕਤੀਕਿ' ਤੋਂ ਹੋਈ ਮੰਨੀ ਹੈ। ਅਦ੍ਵੈਤ ਜੀਵਨ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹੀ ਪਰਮ ਮੋਖ ਆਤਮ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਤੋਂ ਨਿਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।[2] ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤੀ ਵਾਲੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ।[3] ਜੋਗੀ ਜਦੋਂ 'ਆਤਮ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਤਕ ਅਪੜਨ ਲਈ ਜੋਗੀ ਨੂੰ[4] ਦੇਹ ਤਿਆਗ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਚਿੱਤ ਦੀ ਸਮ-ਅਵਸਥਾ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਥਪੰਥ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਸਹਿਜ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਵੀ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਾਧਕ ਦੇ ਚਿੱਤ ਦੀ ਸਮ ਅਵਸਥਾ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। 'ਯੋਗ ਬੀਜ' ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਜੋਗੀ ਦੇ ਜੀਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਣ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚ ਵਿਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਦੀ ਦੇਹ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਚਿੱਤ ਸ਼ੁੱਧ ਪਵਿੱਤਰ ਅਤੇ ਸ਼ੁੱਧ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[5] ਇਵੇਂ ਜਿਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਣ ਦੇ ਵਿਲੀਨ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਹੀ ਮੋਖ ਹੈ। ਹਠਯੋਗ ਪ੍ਰਦੀਪਿਕਾ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣ ਦੇ

---

1. ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਕੌਸਤੁਭ, ਪੰਨਾ 807
2. ੳ) [illegible] ਵਾਚਸਪਤੀ ਸ਼ਬਦ ਕੋਸ਼, ਭਾਗ ਛੇਵਾਂ, ਪੰਨਾ 3133
   ਅ) ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਹਿੰਦੀ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 407
   ੲ) ਸ਼ਬਦ ਸਾਗਰ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ-ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 29
3. ਨਾਥ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ, ਪੰਨਾ 136
4. ਅਮਰੌਘ ਪ੍ਰਬੋਧ, ਸਲੋਕ 70
5. ਯੋਗ ਬੀਜ, ਸਲੋਕ 84.

ਜਿਸ ਉਪਰੰਤ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ।[6] ਯੋਗ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਿਚ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ ਦੇ ਲੱਛਣਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਿਆਂ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਮਦ੍ਰਿਸ਼ਟਤਾ, ਸੁਸ਼ੀਲ, ਨਿਰਅਭਿਮਾਨ ਅਤੇ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ ਐਸੀ ਸਰਬ-ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਵਿਚਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ।[7] ਬਲਕਿ, ਆਤਮ ਯੋਗੀ ਹੀ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤ ਹੈ।[8] ਸਰੀਰ ਅਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਆਤਮ-ਸਰੂਪ ਹੋ ਕੇ ਜਦੋਂ ਅਨੰਦਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਐਸੀ ਮੁਕਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[9] ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਐਸੀ ਅਭੇਦ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪੁੱਜਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[10]

ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ ਉਸ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਸਰੀਰ ਧਾਰਦਾ ਹੋਇਆ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਭਗਤੀ ਜਾਂ ਆਤਮ ਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਏਕ ਨਿਰਲੇਪਤਾ ਵਿਚ ਡੁੱਬਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪੰਜ ਭੌਤਿਕ ਸਰੀਰ ਧਾਰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੇਹ ਜਾਂ ਰੱਤ-ਮਾਸ ਅਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦਾ ਬਣਿਆ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ। ਸਾਰਾ ਜਗਤ-ਪ੍ਰਪੰਚ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵਿਦਮਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸੰਜਮ ਨਾਲ ਨਿਸ਼ਕਾਮਤਾਪੂਰਵਕ ਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਫਸਦਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਉਸ ਦੀ ਕੋਈ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਜੀਵਤ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਨਾਨਕ-ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ ਆਪਣੇ ਵਿਚੋਂ ਹਉਮੈ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰਦਾ,[11] ਗੁਰੂ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣਦਾ, ਸੱਚੀ ਰਹਿਣੀ ਰਹਿ ਕੇ[12] ਮਨ ਵਿਚ ਨਾਮ ਵਸਾਂਦਾ ਜੀਵਿਤ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[13] ਉਹ ਸੰਸਾਰਿਕ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਖਲਾਸੀ ਪਾ ਕੇ,[14] ਦੁੱਖਾਂ ਤੇ ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ[15] ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ

---

6. ਵਰਾਹ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, 4.16
7. ਯੋਗ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ, ਸਲੋਕ 170
8. ਉਹੀ, ਸਲੋਕ 183
9. ਉਹੀ, ਸਲੋਕ 187
10. ਪਰ ਨਵਨ ਵਿਧਿ ਨਹੀਂ ਅੰਤਰਾ, ਕੇਵਲ ਮੁਕਤੀ ਸਿਧਾਂਤ, ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀ, ਪੰਨਾ 129.14
11. ਜੀਵਨ ਮੁਕਤੁ ਸੋ ਆਖੀਐ ਜਿਸੁ ਵਿਚਹੁ ਹਉਮੈ ਜਾਇ। ਸ੍ਰੀ ਗੁ.ਗ੍ਰੰ.ਸਾ., ਪੰਨਾ 1010
12. ਜੀਵਨ ਮੁਕਤੁ ਜਾ ਸਬਦੁ ਸੁਣਾਏ। ਸਚੀ ਰਹਤੈ ਸਦਾ ਸੁਖੁ ਪਾਏ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1343
13. ਜੀਵਨ ਮੁਕਤੁ ਮਨਿ ਨਾਮੁ ਵਸਾਏ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 412
14. ਮੁਕਤਿ ਭਈ ਬੰਧਨ ਗੁਰਿ ਖੋਲੇ ਸਬਦਿ ਸੁਰਤਿ ਪਤਿ ਪਾਈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1255
15. ੳ) ਦੁਖੁ ਪਰਹਰਿ ਸੁਖੁ ਘਰਿ ਲੈ ਜਾਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 2
    ਅ) ਸੁਣਿਐ ਦੂਖ ਪਾਪ ਕਾ ਨਾਸੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 2

5. ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਅਭੇਦਤਾ ਦੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ 'ਜੋਤਿ' ਦਾ 'ਜੋਤਿ' ਨਾਲ ਤੇ 'ਸੁਰਤਿ' ਦਾ 'ਸੁਰਤਿ' ਸਹਿਤ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ।[16]

ਡਾਕਟਰ ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਮੁਕਤੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਮਾਨਸਿਕ, ਸਦਾਚਾਰਕ ਤੇ ਆਤਮਕ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਸਕਣਾ, ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੂਰਨਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਜੀਵ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਆਪਣੀ ਸੁਤੰਤਰ ਆਤਮਕ ਹਸਤੀ ਖਤਮ ਕਰ ਕੇ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚ ਵਿਲੀਨ ਹੋ ਜਾਣਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਭਾਵ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪਹੁੰਚਣਾ ਤੇ ਰਹਿਣਾ ਹੈ।[17] ਡਾ. ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਦੈਵੀ ਚਿਣਗ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਰੱਖੀ ਗਈ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚੰਡ ਕਰੀਏ ਤੇ ਜਿਸ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੋਂ ਉਪਜੇ ਹਾਂ ਤੇ ਜੋ ਹਰ ਦਮ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਵਸਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲ ਜਾਈਏ, ਇਹ ਮੇਲ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਹੈ।[18] ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁਕਤੀ ਸਾਧਕ ਦਾ ਪਰਮ ਲਕਸ਼ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪਰਮ ਲਕਸ਼ ਦੇ ਸਮਾਂਤਰ ਰੂਪ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਮੰਜ਼ਿਲ ਹੈ, ਜਾਂ ਪਰਮ ਲਕਸ਼ ਤੋਂ ਘਟ ਮਹੱਤਵ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਦਾ ਪਰਮ ਲਕਸ਼ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਜਾਂ ਉਸ ਦਾ ਸਾਖਿਆਤਕਾਰ ਹੈ।[19] ਜਿਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਬਾਣੀ, ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦਾ ਰਸ ਪੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਪੀਤਿਆਂ ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਨ ਤੇ ਪਰਵਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜੋ ਪ੍ਰਸੰਨ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਮੁਕਤੀ ਜਾਂ ਬੈਕੁੰਠ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ।[20] ਉਸ ਦੀ 'ਅਕਥ' ਕਥਾ ਕਥਨ ਨਾਲ ਨਿਰਬਾਣ ਪਦਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਸਮਝ ਕਿਸੇ ਵਿਰਲੇ ਨੂੰ ਹੀ ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਪਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।[21]

---

16. ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਮਿਲਾਈਐ ਸੁਰਤੀ ਸੁਰਤਿ ਸੰਜੁਗੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 2
17. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਕਲਾ, ਪੰਨਾ 190-91
18. ਗੁਰਮਤਿ ਨਿਰਣਯ, ਪੰਨਾ 61
19. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਪੰਨਾ 311
20. ਗੁਰ ਕੀ ਸਾਖੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਾਣੀ ਪੀਵਤ ਹੀ ਪਰਵਾਣੁ ਭਇਆ।
    ਦਰ ਦਰਸਨ ਕਾ ਪ੍ਰੀਤਮੁ ਹੋਵੈ ਮੁਕਤਿ ਬੈਕੁੰਠੈ ਕਰੈ ਕਿਆ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 360.
21. ੳ) ਅਕਥ ਕਹਾਣੀ ਪਦੁ ਨਿਰਬਾਣੀ ਕੋ ਵਿਰਲਾ ਗੁਰਮੁਖਿ ਬੁਝਏ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 644
    ਅ) ਮੁਕਤਿ ਭਏ ਗੁਰ ਦਰਸੁ ਦਿਖਾਇਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1255

<u>ਮੁਕਤੀ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮ:</u> ਪ੍ਰੇਮ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਮੁਕਤੀ ਵਾਸਤੇ 'ਨਿਰੰਜਨ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਹੋਇਆ ਹੈ।[22] ਜੋਗਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਾਧਕ ਦਾ ਪਰਮ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਇਸ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਮਿਰਤੂ ਉਪਰੰਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਦਾਰਥ ਨੂੰ ਜੋਗਮਤਾਂ ਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ ਜੋਗੀ ਸ਼ਾਂਤ ਚਿਤ ਅੰਕੁਰ ਦੀ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ 'ਅਗਮ ਅਤੇ ਅਪਾਰ' ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਤ੍ਰਿਗੁਣ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਤ੍ਰਿਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋਣ ਲਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ।[23] ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸਾਖ਼ਿਆਤ ਹੋਣ ਤੇ ਹੀ ਸਾਧਕ ਸਰੀਰ ਤਾਪ ਨੂੰ ਮਿਟਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਇਕ ਮਿਕ ਹੋਣ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।[24] ਉਹ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਹਰ ਘੜੀ ਉਸ ਵਿਚ ਸਮਾਇਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਵਾਗਵਣ ਤੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ,[25] ਉਸ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ।[26]

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੁਕਤੀ ਅਸੰਭਵ ਹੈ।[27] ਇਸ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨਾ,[28] ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।[29] ਜੇ ਕੋਈ ਮਨੁੱਖ ਜੁਗਤੀ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਅਥਵਾ ਸਵੈ-ਉਪਰਾਲੇ ਨਾਲ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰੇ ਤਾਂ ਅਸਫਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[30] ਮੁਕਤੀ ਵਸਤਾਂ ਵਿਚ ਸੁਣਨ ਨਾਲ,[31] ਨਾਮ ਮੰਨਣ,[32] ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਿਫਤ ਸਲਾਹ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।[33] ਉਹ ਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਉਪਰ ਵਧੇ ਪਦ ਵਿਚ ਸਮਾਉਣਾ,[34] ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨਾ[35] ਤੇ ਫਿਰ ਬ੍ਰਹਮ ਮਿਲਣ ਤੇ ਕਿਰਪਾ

---

22. ਪ੍ਰੇਮ ਅੰਮ੍ਰਿਤ, ਪੰਨਾ 176
23. ਜੀਵਤਿਆ ਜੋਗੀ ਅਮਰਿਤ ਪੀਵਤਿਆ ਅਚਰਜ ਅਚੰਭਿਤ ਥਾਵੈ।
ਤ੍ਰਿਗੁਣ ਮਹੇ ਆਦਿ ਅਤਿ ਤ੍ਰਿਗੁਣਿਕਾ ਦੇਖਾ ਅਗਮ ਅਪਾਰੈ। ਜੋਗਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 87.192
24. ਦੁਬਿਧਾ ਤਾਪ ਤਪੈ ਦੀ ਜਾਇਆ, ਬਿਗਸਾ ਪਦ ਸਮਾਈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 229.42
25. ਐਸੇ ਵਾਸਨਾ ਜਿਸੇ ਲੋਭ ਜਿਧ ਇਹਏ, ਸੰਤਿਆ ਸਰਬ ਨ ਛੂਟੇ,
ਜਨਮ ਮਰਨ ਪਦ ਮਾਹਿ ਸਮਾਣੇ, ਜਾਮਣ ਮਰਣ ਛੂਟੇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 226.23
26. ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਤੇ ਮੁਕਤਿਆ ਪਾਵੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 195.4
27. ਆਖਿ ਸੁਣਾਇ ਕਹਿਆ ਪੜਿ ਵਾਚਾ ਗੁਰ ਬਿਨੁ ਮੁਕਤਿ ਨ ਪਾਈ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 991
28. ਆਪੁ ਪਛਾਣੈ ਹਰਿ ਮਿਲੈ ਬਹੁੜਿ ਨ ਮਰਣਾ ਹੋਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 410.11
29. ੳ) ਕਰਮੀ ਆਵੈ ਕਪੜਾ ਨਦਰੀ ਮੋਖੁ ਦੁਆਰੁ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 2
ਅ) ਦਰਸਨ ਮੁਕਤਿ ਕਰੇ ਕਰਿ ਕਿਰਪਾ ਬਖਸੀ। ਅਵਗੁਣ ਕੀਨਾ ਹੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1028.
30. ਜੋਰੁ ਨ ਜੁਗਤੀ ਛੁਟੈ ਸੰਸਾਰੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 7
31. ਤੀਰਥਿ ਮਜਨੀ ਕਹੈ ਕੋਇ। ਕੇਤੁ ਆਖਿ ਨ ਸਕੈ ਕੋਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 5
32. ੳ) ਮੰਨੈ ਪਾਵਹਿ ਮੋਖੁ ਦੁਆਰੁ। ਮੰਨੈ ਪਰਵਾਰੈ ਸਾਧਾਰੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 3
ਅ) ਐਸੇ ਜਨ ਵਿਰਲੇ ਸੰਸਾਰੇ। ਗੁਰ ਸਬਦੁ ਵੀਚਾਰਹਿ ਰਹਹਿ ਨਿਰਾਰੇ।
ਆਪਿ ਤਰਹਿ ਸੰਗਤਿ ਕੁਲ ਤਾਰਹਿ ਤਿਨ ਸਫਲ ਜਨਮੁ ਜਗਿ ਆਇਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1039.

ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।[36]

<u>ਮੁਕਤੀ ਤੇ ਕਰਮ</u> : ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਰਮ ਨੂੰ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦਾ ਬੰਧਨ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।[37] ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਜੀਵ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਦੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਦਾ[38] ਤੇ ਆਵਾਗਵਨ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਸਾਹਿਤ,[39] ਸ਼ੈਵ ਦਰਸ਼ਨ[40] ਅਤੇ ਯੋਗ ਦਰਸ਼ਨ[41] ਵਿਚ ਕਰਮ ਨੂੰ ਆਵਾਗਵਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਆਵਾਗਵਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਸਿੱਧ ਪੁਰਸ਼ ਨੇ ਆਪਣਾ ਅਸਲ ਰੂਪ ਭੁਲਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਪਰ ਜਦੋਂ ਅਨਹਦ ਸ਼ਬਦ ਦੁਆਰਾ ਅੰਦਰ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੀਵ ਇਸ ਆਵਾਗਵਨ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ।[42] ਸ਼ਵੇਤ ਉਪਨਿਸ਼ਦ (ਸ਼ਵੇਤਾਸ਼ਵਤਰ) ਵੀ ਇਹੋ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ।[43] ਕਰਮ ਦੇ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣਾ ਹੀ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤੀ ਹੈ।[44]

ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ 'ਕਰਮ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ 'ਪਰਮਾਤਮਾ' ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਅਤੇ ਬਖ਼ਸ਼ਸ਼ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ।[45] ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਨਿਸਤਾਰਾ ਕਰਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਕੁਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।[46] ਕਰਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਆਵਾਗਵਨ

---

33. ਮਨਮੁਖਿ ਮਰਸੀ ਗੁਰਮੁਖਿ ਤਰਸੀ ਨਾਨਕ ਨਦਰੀ ਨਦਰਿ ਕਰੇ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 1238
34. ਜਿਸ ਨੋ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰੇ ਤਿਸੁ ਗੁਰਮੁਖਿ ਗੁਣਿ ਚਉਥੈ ਮੁਕਤਿ ਕਰਾਇਦਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1038
35. ੳ) ਨਾਨਕ ਕਰਮੀ ਬੰਦਨੀ ਨਦਰਿ ਨਿਕਾਸੇ ਪਾਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1242
 ਅ) ਦੁਖ ਸੇਤੀ ਮੰਦਰਿ ਰਖਿਆ ਆਪਣੀ ਨਦਰਿ ਕਰਹਿ ਨਿਸਤਾਰਿ ਜੀਉ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 72
36. ਨਦਰਿ ਪ੍ਰਭੂ ਤੇ ਛੁਟੀਐ ਨਦਰੀ ਮੇਲਿ ਮਿਲਾਇ ਜੀਉ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 751
37. ਬੰਧਿਆ ਜੋਈ ਜੁ ਕਰਮਨਿ ਬੰਧ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 247.24
38. ਆਵਤੀ ਜਾਤੇ ਜਨਮ ਬਹੁਤਿ, ਬਾਰਨ ਸਾਥਿ ਨ ਸਾਧੀ ਜੋ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 123.7
39. ੳ) ਮੁੰਡਕ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, 2.2.8
 ਅ) ਕਠ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, 6.16.15
 ੲ) ਛਾਂਦੋਗ੍ਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, 4.14.3
40. ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਹਿੰਦੀ ਕਵਿਤਾ ਪਰ ਸ਼ੈਵਮਤ ਕਾ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਡਾ: ਸਰਲਾ ਤ੍ਰਿਗੁਣਾਇਤ, ਪੰਨਾ 169, 188-189.
41. ੳ) ਯੋਗ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ 174
 ਅ) Self Realization, Page 267
42. ਆਵਾਗਵਣ ਕਰਮ ਕਾ ਮਾਰਗ, ਪਰਮਾਂ ਪੰਥ ਚਲਾਯਾ।
 ਸ਼ਬਦ ਅਤੀਤ ਅਨਾਹਦ ਰਾਤੇ, ਅੰਤਰਿ ਗੋਰ ਸਮਾਯਾ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 228.36
43. ਸ਼ਵੇਤ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, 1.11
44. ਮੁਕਤਾ ਜੋਈ ਰਹੈ ਨਿਰਬੰਧ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 247.24
45. ਕਰਮ ਉਪਜਿ ਕਿਤੈ ਜੇ ਲੋਚੈ ਸਭੁ ਕੋਇ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 157.
46. ਜੇਤੀ ਸਿਰਠਿ ਉਪਾਈ ਵੇਖਾ ਵਿਣੁ ਕਰਮਾ ਕਿ ਮਿਲੈ ਲਈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 2

ਦੇ ਚੱਕਰ[47] ਵਿਚ ਪਿਆ ਰਹਿ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ[48] ਇਸ ਦਾ ਆਵਾਗਵਨ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਕ੍ਰਮ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਅੱਗੇ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ।

<u>ਮੁਕਤੀ ਤੇ ਮਨ:</u> ਜੀਵ ਦੀ ਚੰਚਲਤਾ ਅਤੇ ਅਸਥਿਰਤਾ ਦਾ ਕਾਰਣ ਮਨ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰਨਾ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਪਰਮ ਲੱਖਸ਼ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮਨ ਅਚੇਤਨ ਤੇ ਸਥਿਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਥਿਰਨ ਵਿਚ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਗੋਰਖਨਾਥ ਨੇ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤੀ ਲਈ ਮਨ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ।[49]

ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਜੀਵ ਹੰਕਾਰ[50], ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ[51] ਤੇ ਮੋਹ ਮਮਤਾ[52] ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਚੰਚਲ ਮਨ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਕਿ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਟਿਕਾਉਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਵੇਲੇ ਗੁਰ ਸੇਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਸਭ ਥਾਂਏ ਵਿਆਪਕ ਜਾਣਦਾ[53] ਤੇ ਆਤਮਕ ਅਨੰਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

<u>ਮੁਕਤੀ ਤੇ ਕਰਮ ਕਾਂਡ:</u> ਗੋਰਖਨਾਥ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁਕਤੀ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸੂਖਮ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।[54] ਨਾਨਕ ਪੰਚ-ਪ੍ਰਕਰਮਾ ਆਦਿ ਦੇ ਤੀਰਥਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਿਰਤ ਹੋਇਆ ਦੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਪਏ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਨਿਰਵਾਣ-ਪਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ[55] ਇਸ ਦੀ ਥਾਂ ਸਹਿਜ ਵਿਚ ਹੀ ਮੁਕਤੀ [illegible]

47. ਆਪੇ ਖੁਸਿ ਆਪੇ ਹੀ ਆਪ। ਨਾਨਕ ਸੁਆਮੀ ਆਪਣੂ ਸਭੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 4
48. ੳ) ਜੈਸਾ ਕਰੈ ਸੁ ਤੈਸਾ ਪਾਵੈ। ਆਪਿ ਬੀਜਿ ਆਪੇ ਹੀ ਖਾਵੈ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 662
ਅ) ਮੰਦਾ ਚੰਗਾ ਆਪਣਾ ਆਪੇ ਹੀ ਕੀਤਾ ਪਾਵਣਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 470-71
ੲ) ਕਹੁ ਤੇਵੇਹੋ ਪਾਈਐ ਜੈਵੇ ਹੀ ਕਾਰ ਕਮਾਇਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 468.
49. ਨੰਗਤ ਗੋਰਖ ਮੁਕਤਿ ਨੈ ਮਾਨਕਾ ਮਾਨਿ ਨੈ ਵੈ ਮਨ ਛੂਹੀ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 99/228.
50. ਮਾਇਆ ਮਤਿ ਮਾਤੇ ਤ੍ਰਿਪਤਿ ਨ ਆਵੈ।
ਤ੍ਰਿਪਤਿ ਮੁਕਤ ਮਨਿ ਸਾਚਾ ਭਾਵੈ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 832
51. ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਛੋਡਿ ਚਲਹੁ ਅਪਰੰਪਰਿ ਇਉ ਪਾਵਹੁ ਮੁਕਤਿ ਦੁਆਰਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1030
52. ਆਪੇ ਮੁਕਤਿ ਦਾਨੁ ਮੁਕਤੀ ਸਦੁ ਮਮਤਾ ਮੋਹੁ ਚੁਕਾਇਦਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1035
53. ਅੰਤਰਿ ਬਾਹਰਿ ਸੋ ਪ੍ਰਭੁ ਜਾਣੈ। ਰਹੈ ਅਲਿਪਤੁ ਚਲਤੇ ਘਰਿ ਆਣੈ।
ਊਪਰਿ ਆਦਿ ਸਰਬ ਤਿਹੁ ਲੋਈ ਸਚੁ ਨਾਨਕ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਰਸੁ ਪਾਇਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1042
54. ਅਸਿਨਾਨ ਅਸਿਨਾਨ ਕਰੈ ਸਭ ਕੋਈ। ਬਿਨਾ ਨਿਰੰਜਨ ਮੁਕਤੀ ਨਾ ਹੋਈ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 55.96.
55. ਕਾਸੀ ਮੁਕਤ ਕੇਦਾਰ ਨਗਾਵਾ, ਕੁਰਮ ਨਗਾਵਾ ਗੋਈ।
ਕਾਪਲੀ ਸੰਨਿਆਸੀ ਤੀਰਥ ਭ੍ਰਮਾਵਾ, ਨ ਪਾਵਾ ਨਿਰਬਾਣ ਨਾ ਕੋਈ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 55.96.

ਜੁਗਤੀ ਹੈ।[56] ਇਸ ਪਿੰਡ ਵਿਚੋਂ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਨੂੰ ਲੱਭ ਕੇ,[57] ਆਵਾਗਵਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[58]

ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁਕਤੀ ਧਾਰਮਿਕ ਪਾਠ,[59] ਪੂਜਾ ਤੀਰਥ, ਕਰਮਕਾਂਡ, ਵੇਦਾਂ, ਜਨੇਊ, ਧੋਤੀ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ,[60] ਤੀਰਥ ਗਮਨ ਕਰ, ਦਾਨ ਪੁੰਨ ਤਪ[61] ਤੇ ਕੋਰੇ ਤਰਕ ਵਿਤਰਕ[62] ਆਦਿ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦੀ। ਸਗੋਂ ਜੀਵ ਭਰਮਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸਦਾ ਹੈ।

ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨ ਜਾਂ ਮੁਕਤੀ ਮਾਰਗ ਦਾ ਵਿਵਰਨ ਅਗਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਬੜੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ।

ਸੋ ਸਾਰਾਂਸ਼, ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵੇਦਾਂਤੀ ਅਤੇ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵੇਦਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਸਾਖਿਆਤਕਾਰ, ਜਗਤ ਦੇ ਪ੍ਰਪੰਚਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋ ਸਰੀਰ ਰਹਿੰਦੀ ਨਾਲ ਜੀਵਨਮੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਰਮ ਜੀਵਾਤਮਾਂ ਦੇ ਬੰਧਨ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਆਵਾਗਵਨ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਹੋਣ ਨਾਲ ਉਹ ਜੀਵਨਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਧਾਰਮਕ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਨਾਲ ਕੇਵਲ ਭਟਕਣਾ ਵਧਦੀ ਹੈ ਤੇ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁਕਤੀ ਨੇਕ ਕਰਮਾਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

---

56. ਜੋਗ ਜੁਗਤਿ ਸਚ ਪਾਇ ਗਿਆਨਾ ਨਾਮੁ ਧੇਯ ਪਦ ਨਿਰਬਾਣਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 165,23
57. ਪਿੰਡ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਖੋਜਿਤਾ, ਆਪੇ ਸਹ ਜਿਧੀ ਪਾਈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 135,23
58. ਜਨਮ ਮਰਣ ਦੋਵੈ ਕਟਿਓ, ਚੂਕੇ ਆਵਾ ਗਵਨਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 135,24
59. ਪੁਸਤਕ ਪਾਠ ਬਿਆਕਰਣ ਵਖਾਣੈ ਸੰਧਿਆ ਕਰਮ ਤਿਕਾਲ ਕਰੈ।
    ਬਿਨੁ ਗੁਰ ਸਬਦ ਮੁਕਤਿ ਕਹਾ ਪ੍ਰਾਣੀ ਰਾਮਨਾਮ ਬਿਨੁ ਉਰਝਿ ਮਰੈ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 1127
60. ਡੰਡ ਕਮੰਡਲ ਸਿਖਾ ਸੂਤੁ ਧੋਤੀ ਤੀਰਥਿ ਗਵਨੁ ਅਤਿ ਭ੍ਰਮਨੁ ਕਰੈ।
    ਰਾਮ ਨਾਮ ਬਿਨੁ ਸਾਂਤਿ ਨ ਆਵੈ ਜਪਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਸੁ ਪਾਰਿ ਪਰੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1127
61. ਜਗਨ ਹੋਮ ਪੁੰਨ ਤਪ ਪੂਜਾ ਦੇਹ ਦੁਖੀ ਨਿਤ ਦੂਖ ਸਹੈ।
    ਰਾਮ ਨਾਮ ਬਿਨੁ ਮੁਕਤਿ ਨ ਪਾਵਸਿ ਮੁਕਤਿ ਨਾਮਿ ਗੁਰਮੁਖਿ ਲਹੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1127
62. ਮੁਕਤਿ ਨਹੀ ਬਿਦਿਆ ਬਿਗਿਆਨਿ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 930

পরিশিষ্টঃ তিন

সংগঠনের বিভাজন

(४) वर्णनखण्ड

ਸੇਖਬਾਣੀ ਅਤੇ ਨਾਨਕਬਾਣੀ ਦੀ ਸਾਧਨਾਤਮਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਸਾਧਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਜਿਹੀ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਸਾਧਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਰੂਹਸੁੱਖ ਮਿਲ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਤਮਕ ਆਨੰਦ ਤੇ ਅਨੁਪਮ ਰੰਗ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਰੰਗ ਰਹੱਸਲੋਕ ਦੀ ਵਸਤੂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੀ ਬਣ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਸੀਮਾ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹ ਸਕਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਅਸੰਭਵ ਵੀ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਇਸ ਲੋਕਿਕਤਾ ਤੋਂ ਵਿਮੁੱਖ ਹੋ ਕੇ ਜਦੋਂ ਸਾਧਕ ਕਿਸੇ ਅਗਿਆਤ, ਰਹੱਸਮਈ ਅਲੌਕਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਚਾਹ, ਉਤਸੁਕਤਾ, ਜਗਿਆਸਾ, ਲਾਲਸਾ ਅਤੇ ਮਿਲਨ ਅਨੁਭਵ ਵਿਅਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਦੋਂ ਉਸ ਅਨੁਭਵ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਰਹੱਸਮਈ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਦਿੱਬ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਅਲੌਕਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਿੱਬ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੀ ਰਹੱਸਮਈ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਹੋਏ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਰਹੱਸਵਾਦ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵੀ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਸੇਖਬਾਣੀ ਅਤੇ ਨਾਨਕਬਾਣੀ ਦੀ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਸਾਧਨਾ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਸੀਂ ਰਹੱਸਵਾਦ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ।

<u>ਰਹੱਸਵਾਦ:</u> ਰਹੱਸਵਾਦ ਕੋਈ ਸਿਧਾਂਤ ਜਾਂ ਦਰਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਹ ਇਕ ਅਨੁਭਵ ਜਾਂ ਮਾਨਸਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ[2] ਹੈ। ਇਹ ਆਤਮਾ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਿੱਧੇ ਸੰਪਰਕ ਦੀ ਸਾਖਿਆਤ ਅਨੁਭੂਤੀ ਹੈ।[3] ਇਹ ਉਹ ਅਨੁਭਵ[4] ਹੈ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਛੂਹ, ਵਿਆਪਕ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਰਾਹੀਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹਾ ਅਨੁਭਵ ਹੈ। ਜੋ ਕੁਝ ਇਕ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸੇ ਨੂੰ ਰਹੱਸਵਾਦ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਹੱਸਵਾਦ ਇਕ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਦੀ ਆਤਮਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਹੀ ਦੂਜਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਆਤਮਕ ਪੱਧਰ ਦੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਤਿ ਸੂਖਮ ਤੇ ਅਗਾਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਨੂੰ ਡਾ: ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਸਹਿਜ-ਅਨੁਭਵ ਜਾਂ ਸਹਿਜ-ਵਿਗਾਸ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਰਥਾਤ ਇਹ ਇੰਦਰੀਆਂ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੈ।[6] ਰਹੱਸਵਾਦੀ

---

1. ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਕੋਸ਼, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਪੰਨਾ 638
2. Mysticism in English Literature, Caroline F.E.Spurgeon.
3. Encyclopaedia of Religion and Ethics, Vol.IX, Page 83
4. Hindu Mysticism, S.N.Dass Gupta, Page 17
5. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ, ਡਾ: ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 21
6. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ: ਜੀਵਨ, ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਕਲਾ ਵਿਚ ਡਾ: ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਲੇਖ "ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਰਹੱਸਵਾਦ", ਪੰਨਾ 71

ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਉਹ ਪੱਛਮ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਉਸ ਗਿਆਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਹੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਚਲੀ ਬਰਾਬਰ ਹੈ।[7] ਰਹੱਸਵਾਦ ਉਸ ਭਾਵ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮਨੋਦਸ਼ਾ ਦਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਪ੍ਰਗਟਾ ਹੈ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਮੂਲ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਪਰਮਸੱਤਾ ਦੇ ਅਨਿਸ਼ਚਤ ਜਾਂ ਨਿਸ਼ਚਤ ਰੂਪ ਦੇ ਨਾਲ ਭਾਵਾਤਮਕ ਸਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[8] ਡਾ: ਤ੍ਰਿਗੁਣਾਇਤ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਰਹੱਸਵਾਦ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਉਦੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸਾਧਕ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਰਹੱਸਮਈ ਅਨੁਭੂਤੀ ਨੂੰ ਬਾਣੀ ਰੂਪਾਂ ਸੁੰਦਰ ਚਿਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸਜਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।[9] ਸਾਧਾਰਨ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਰਹੱਸਵਾਦ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦੀ ਵੰਨਗੀ ਜਿਸ ਦਾ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸੋਮਾ ਅਤੇ ਸਜੀਵ ਪ੍ਰਭਾਉ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[10]

ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਸੰਕਲਪ ਵਜੋਂ ਰਹੱਸਵਾਦ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪਰਾਤਪਰ ਹਸਤੀ ਦਾ ਅਪਰੋਖ ਅਨੁਭਵ ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[11] ਪਰਾਤਪਰ ਹਸਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਅਪਰੋਖ ਅਨੁਭਵ ਦੋਵੇਂ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਗੁਣ ਮੰਨੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। 'ਪਰਾਤਪਰ' ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਜੋ ਸਾਂਸਾਰਿਕ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚ ਨਾ ਸਮਾ ਸਕੇ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਉਚੇਰੀ ਹੋਂਦ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਹੈ। ਇਸ ਉਚੇਰੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਅਪਰੋਖ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਗੱਲ ਕਿਸੇ ਚਮਤਕਾਰੀ ਢੰਗ ਦੀ ਗੱਲ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਅਨੁਭਵ ਸਾਧਾਰਨ ਅਨੁਭਵ ਨਾਲੋਂ ਗੁਣਾਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਵੱਖਰਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਾਂਤ ਦੀ ਮਨੋਅਵਸਥਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਤਮਾ, ਪਰਮਾਤਮ, ਮੈਂ ਤੇ ਤੂੰ ਦਾ ਅੰਤਰ ਮਿਟ ਗਿਆ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[12] ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਜ਼ਿਕਰ ਵਿਚ ਜਿਸ ਅਲੌਕਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਜਗਤ ਉਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਨਵੀਨ ਸਾਰਥਕਤਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਰਹੱਸਵਾਦ ਅਸਲੀਅਤ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕਤਾ ਕਰਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੈ।[13] ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ

---

7. Mysticism and Logic and Other Essays,Betrand Russel,Page 8
8. ਰਹੱਸਵਾਦ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਕਵਿਤਾ, ਕੁਲਦੀਪ ਸ਼ਾਹਿ ਅਤੇ ਮੰਜੂ ਨਾਥ ਪਾਂਡੇ, ਪੰਨਾ 28
9. ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਜਾਇਸੀ ਦਾ ਰਹੱਸਵਾਦ ਅਤੇ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਵਿਵੇਚਨ, ਪੰਨਾ 155
10. Dictionary of Philosophy,D.D.Runes, Page[illegible]
11. Mysticism in Word Religion,Spencer Sydney,Page9
12. Encyclopedia Britanica, Vol.XV,page[illegible]
13. Practical Mysticism, E.Underhill(Quoted by Dr.Dewan Singh in his thesis"Mysticism of Guru Nanak " P.U.Chandigarh.

ਮਾਨਵ ਬੁੱਧੀ ਵਿੱਚ ਅੰਤਿਮ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਹੈ।[14] ਡਾ: ਰਾਮ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ ਅਨੁਸਾਰ ਰਹੱਸਵਾਦ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੀ ਉਸ ਅੰਤਰਿਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਦਿੱਬ ਅਤੇ ਅਲੌਕਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸ਼ਾਂਤ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਚਲ ਸਬੰਧ ਜੋੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਬੰਧ ਇਥੋਂ ਤਕ ਵੱਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ।[15]

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰਹੱਸਵਾਦ ਬਾਰੇ ਡਾ: ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮੱਤ ਵਧੇਰੇ ਸੁਲਝਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਵਿਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਤਨਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਇਕ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹ ਦੇਣਾ ਕਠਿਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਅਸੰਭਵ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਠਿਨਾਈ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਨੁਭਵ ਉਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ।[16] ਰਹੱਸਵਾਦ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਗਟਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕਈ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਹੋਏ ਬਿਨਾਂ ਵੀ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਹੋਏ ਹਨ। ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਗਟਾ ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਅੰਸ਼ ਜਾਂ ਰੂਪ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਜਾਂ ਆਤਮ-ਖੇਤਰ ਦੀ ਕੋਈ ਸੀਮਾ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਕ ਸੀਮਾ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹ ਦੇਣਾ ਰਹੱਸਵਾਦ ਦੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਸੀਮਤ ਕਰਨਾ ਹੈ।[17] ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਦੀ ਆਤਮਾ ਹੀ ਇਸ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲਈ ਇਕ ਸਮੱਸਿਆ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਦ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਅਕੱਥਨੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਉਹ ਉਸ ਦਾ ਕਥਨ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਤਰਕ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਪੂਰਣ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਪਰ ਉਸ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਜੁਲਦੀ ਅਵਸਥਾ ਬਾਰੇ ਸੰਕੇਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਤਜਰਬਾ ਰੂਪਾਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਕਾਵਿ-ਕਲਾਵਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਰਹੱਸਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਥਨ ਨੂੰ ਅੱਖਰੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।[18] ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਕਥਨ ਦਾ ਵਰਣਨ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕਾਵਿ ਕਲਾ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਦੀ ਚਿਤ੍ਰਾਤਮਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਵੀ ਦੇ ਰਸ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।[19] ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਵੀ ਰੂਪ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਗੱਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ

---

14. Mysticism in Religion, Inge, Page 25
15. ਕਬੀਰ ਕਾ ਰਹੱਸਵਾਦ, ਪੰਨਾ 7
16. ੳ) Mysticism of Guru Nanak (Mss), Page 13
 ਅ) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਸਾਹਿਤਿਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ, ਪੰਨਾ 21
17. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 22
18. Encyclopedia of Philosophy, Vol. V, Page 432-33
19. Religion and Rational Outlook, S. DasGupta, Page 202-04

ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਕੋਲ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਦਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਸੰਸਾਰ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਰਸਰੀ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰਿਆਂ ਇਕ ਗੱਲ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਰਹੱਸਵਾਦ ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਭਾਗ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸਰਬ ਪ੍ਰਥਮ ਜੋ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਮੈਂ ਦਾ ਹੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਸਬੰਧੀ ਸੁਚੇਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਕ ਹੋਰ ਤੱਤ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਵੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਭ ਕੁਝ ਮੈਂ ਜਾਂ ਤੂੰ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਘਟ ਕੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਗਾਧ ਸਾਗਰ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਗਾਧ ਸਾਗਰ ਨੂੰ ਕਾਵਿਮਈ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਰੱਬ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਰਹੱਸਵਾਦ ਦੇ ਭੇਦ: ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਰਹੱਸਵਾਦ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਭੇਦ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਜਨਿਰਾਜਦਾਸ ਨੇ ਰਹੱਸਵਾਦ ਦੇ ਛੇ ਭੇਦ, ਕਰਮ ਦਾ ਰਹੱਸਵਾਦ, ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਰਹੱਸਵਾਦ, ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕਤਾ ਵਾਲਾ ਰਹੱਸਵਾਦ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਰਹੱਸਵਾਦ ਰਸਮਾਂ-ਰੀਤੀ, ਰਹੱਸਵਾਦ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਰਹੱਸਵਾਦ, ਦੱਸੇ ਹਨ।[20] ਸ਼੍ਰੀ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਰਹੱਸਵਾਦ ਦੇ ਤਿੰਨ ਭੇਦ, ਆਤਮਾ ਦਾ ਰਹੱਸਵਾਦ, ਆਤਮਾ-ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਇਕ ਰੂਪਤਾ ਦਾ ਰਹੱਸਵਾਦ, ਆਸਤਕਤਾ ਦਾ ਰਹੱਸਵਾਦ ਮੰਨੇ ਹਨ।[21]

ਇਵਾਲਿਨ ਅੰਡਰਹਿਲ ਨੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਅਵਸਥਾਵਾਂ, ਜਾਗਣ ਦੀ ਅਵਸਥਾ, ਸ਼ੁੱਧੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਅਵਸਥਾ, ਆਤਮਾ ਦੀ ਵਿਯੋਗਤਾ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਦੀ ਸੰਜੋਗਤਾ ਦੀ ਅਵਸਥਾ, ਮੰਨੀਆਂ ਹਨ।[22] ਡਾ: ਤ੍ਰਿਲੋਕਸਿੰਘ ਨੇ ਰਹੱਸਵਾਦ ਦੀਆਂ ਛੇਵਾਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਅਨੁਭੂਤੀ ਲਈ ਲੋੜ ਉਤਸੁਕਤਾ-ਗੁਰੂ ਦੀ ਲੋੜ, ਗੁਰੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਗੁਰੂ ਦੀ ਸੰਗਤ, ਗੁਰੂ-ਮੰਤਰ- ਅਧਿਆਤਮਕ ਜਾਗਣ ਦੀ ਅਵਸਥਾ-ਵਿਵੇਕ ਤੇ ਵੈਰਾਗ ਦੀ ਅਵਸਥਾ- ਆਤਮ-ਸ਼ੁੱਧੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ- ਤ੍ਰਕਵਿਵੇਕ ਦੀ ਅਵਸਥਾ-ਅੰਸ਼ਿਕ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ-ਵਿਯੋਗ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਰਹਾ ਦੀ ਅਵਸਥਾ-ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ ਦੀ ਅਵਸਥਾ-ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਪੂਰਵ ਅਵਸਥਾ-ਮਿਲਣ ਦੀ ਅਵਸਥਾ-ਪੂਰਣ ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਇਕ ਰੂਪਤਾ ਦੀ ਅਵਸਥਾ।[23]

---

20. The Nature of Mysticism, C. Jinarajdasa, (Quoted in Philosophy of Guru Nanak) by Dr.S.S.Kohli, Page 56

21. Hinduism, page 77

22. Mysticism, E.Underhill(Quoted by Dr.Dewan Singh in his Thesis 'Mysticism and Guru Nanak(Mss)

23. ਕਬੀਰ ਔਰ ਜਾਇਸੀ ਕਾ ਰਹੱਸਵਾਦ ਔਰ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਵਿਵੇਚਨ, ਪੰਨਾ 25

<u>ਰਹੱਸਵਾਦ ਦੀਆਂ ਦੋ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਆਂ:</u> ਰਹੱਸਵਾਦ[26] ਦੀਆਂ ਦੋ ਬਾਹਰਮੁੱਖੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰਮੁੱਖੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਆਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਬਾਹਰਮੁੱਖੀ ਰਹੱਸਵਾਦ ਵਿਚ ਜਗਤ ਦੀ ਵਿਵਿਧਤਾ ਅਤੇ ਅਨੇਕਤਾ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਾਲੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਨੂੰ ਬਨ,ਤ੍ਰਿਣ,ਪਸ਼ੂ,ਪੰਛੀ,ਨਦੀ,ਪਹਾੜ,ਮਨੁੱਖ ਆਦਿ ਸਭ ਕੁਝ ਵਿਚ ਇਕੋ ਸਰਬ ਵਿਆਪੀ ਇਕ ਦਾ ਝਲਕਾਰਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਜਗਤ ਦਾ ਨਾਨਤੱਵ ਅਲੋਪ ਥੀਰ ਨਾਲ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਹੋ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਵਿਚ ਛੁਪੀ ਹੋਈ ਏਕਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅੰਤਰਮੁੱਖੀ ਰਹੱਸਵਾਦ ਵਿਚ ਸ਼ੁੱਧ ਏਕਤਵ ਦਾ ਬੋਧ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਤੇ ਜਗਤ ਦਾ ਨਾਨਤੱਵ ਪੂਰਾ ਹੀ ਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨਾਲ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਬਾਹਰਮੁੱਖੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਲੋਂ ਹਟ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕੇਵਲ ਉਪਰ ਜੁੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ[27] ਤੋਂ ਅਜਿਹਾ ਅਨੁਭਵ ਮਨ ਦੀਆਂ ਬਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ 'ਆਪੇ' ਉਪਰ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ 'ਜੋਗ' ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਸਰਵੋਤਮ ਮਿਸਾਲ ਮੰਨੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਤੰਜਲੀ ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਯੋਗ ਸੂਤਰ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੋਗ ਚਿੱਤ ਬਿਰਤੀਆਂ ਉਪਰ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ।[28] ਇਸ ਵਿਚ ਸਾਧਕ ਆਪਣੇ ਨਿਜ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਜ ਸਰੂਪ ਅੰਤਰਆਤਮਾ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਕੇਂਦਰ ਹੈ ਜਿਥੇ ਬਾਹਰਲੇ ਜਗਤ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਆਂ ਵਿਚ ਸਾਂਝ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਭੇਦ ਵੀ। ਸਾਂਝ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਭੇਦਤਾ ਅਤੇ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਲਾ ਫ਼ਰਕ ਕਾਫ਼ੀ ਡੂੰਘਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਬਾਹਰਮੁੱਖੀ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਜਗਤ ਦੇ ਨਾਨਤੱਵ ਨੂੰ ਏਕਤਵ ਵਿਚ ਵੇਖਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਉਥੇ ਅੰਤਰਮੁੱਖੀ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਨੇਕਤਾ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਾਰਥਕਤਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਅਧਿਕ ਹੈ। ਬਾਹਰਮੁੱਖੀ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਉਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮੰਤਵ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਅੰਤਰਮੁੱਖੀ ਰਹੱਸਵਾਦ ਨਿਵਿਰਤੀ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਤਿਆਗਵਾਦੀ ਜੀਵਨ ਉਪਰ ਬਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਾਂਝ ਤੋਂ ਉਦਾਸੀਨ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

---

26. Mysticism and Guru Nanak(Mss)Dr.Dewan Singh Page,62-64
27. Encyclopedia of Philosophy,Vol.V,Page 249
28. ਯੋਗ ਸੂਤਰ, 1. 1-3

ਕਬੀਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਨਾਨਕਬਾਣੀ ਦੀ ਸਾਧਨਾਤਮਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚ ਦਰਸ਼ਨਵਾਦ ਦਾ ਸਰੂਪ । ਪਿਛੇ ਅਸੀਂ ਪਿਛਲਾਂ ਵਲੋਂ ਕੀਤੀਆਂ ਦਰਸ਼ਨਵਾਦ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਜਿਨ 2 ਅਕਲਵਾਦਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ ਪਰ ਦਰਸ਼ਨਵਾਦੀ ਸਾਧਨਾ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਅਸੀਂ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਕਿ ਕਿਸੇ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਤ ਵਾਦੀ ਕੋਲੋਂ ਸਾਰੀਆਂ ਅਕਲਵਾਦਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸਾਧਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਕਬੀਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਨਾਨਕਬਾਣੀ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਅਸੀਂ ਦਰਸ਼ਨਵਾਦ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਨਿਰੂਪਣ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ।

ਕਬੀਰਬਾਣੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬ੍ਰਹਮ ਨਿਰੂਪਣ ਸੀ। ਬ੍ਰਹਮ ਜਿਵੇਂ ਵਿਚਾਰ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ਉਵੇਂ ਦਰਸ਼ਨਵਾਦੀ ਦਾ ਵੀ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਇਹੋ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਇਕ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਦੂਸਰੇ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਸਹਾਰਾ, ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹਿਰਦੇ ਨਾਲ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਮਨ ਨਾਲ ਹੈ। ਹਿਰਦਾ ਰਸਭੋਗੁ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ ਤਰਕ-ਜਨਕ ਹੈ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਰਸਰੂਪ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸੱਤ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਸੱਚ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।[29] ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਰਸਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦਰਸ਼ਨਵਾਦੀ ਹਿਰਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ, ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਕਬੀਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਅਸਤਿਤਵ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤਰਕ-ਵਿਤਰਕ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਦਲੀਲ ਨੂੰ ਮਿਟਾ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਜਗਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤਕ ਇਹ ਅਨੁਭੂਤੀ ਸਾਧਕ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜਾਗ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਤਕ ਦਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਚਾਰ ਸਭ ਝੂਠਾ ਹੈ।[30] ਜਦੋਂ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਪਰਕਾਸ਼ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਫਿਰ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਉਸ ਇਕ ਵਿਚ ਹੀ ਸਮਾਈ ਹੋਈ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।[31] ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਦੀ ਸਹਜ ਅਵਸਥਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਤੇ ਗੀਤਾ ਵਾਲੀ ਸਮਰਸ ਅਵਸਥਾ ਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਖੰਡਨ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰ ਚੁਕੇ ਹਾਂ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਦੀ ਬ੍ਰਹਮ ਅਨੁਭੂਤੀ ਸੱਚ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦੀ ਸਚਾਈ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸੁਤਰਕ ਵਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਹੀਂ

---

29. Mysticism, E.Underhill, Page 27

30. ਜਬ ਲਗ ਪ੍ਰੇਮ ਤਨ ਮਨ ਨਹੀ ਭਿਦੈ, ਕਹੈ ਕਬੀਰ ਸਭ ਝੂਠਾ, ਕਬੀਰਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 223.2

31. ਅੰਤਰ ਏਕ ਸੋ ਪਰਚਾ ਹੂਆ। ਤਬ ਅਨੰਤ ਏਕ ਮੈ ਸਮਾਯਾ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 129.14

ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਨੂੰ ਬੁੱਧੀ, ਮਨ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਨਿਰੂਪਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।[32] ਉਹ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਵਸਤੂ ਹੈ ਪਰ ਜੇਕਰ ਸੁਭਾਵਕ ਅਨੁਭਵ ਉਸ ਦਾ ਕਥਨ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰੇ ਤਾਂ ਵਿਚਾਰੇ ਹਾਰ[33] ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ।

ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਰਹੱਸਵਾਦ[34] ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਆਧਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਅੱਗੇ ਵੱਧ[35] ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਤਕ ਸਾਧਕ ਦਾ ਪਰਮਸੱਤਾ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਤਕ ਨਾ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਬੰਧ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੋਰਖਨਾਥ ਦਾ ਨਾਥ ਨਿਰ-ਗੁਣ, ਨਿਰਾਕਾਰ, ਅਗਮ, ਅਗੋਚਰ, ਅਜੂਨੀ, ਨਿਰਮੁਕਤ, ਅਪਰ ਅਪਾਰ ਅਨਿਰਵਚਨੀਯ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਪਾਤੰਜਲੀ ਦੇ ਈਸ਼ਵਰ ਅਤੇ ਵੇਦਾਂਤ ਦੇ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਨਾਥ ਤਾਂ ਦਵੈਤਾਦਵੈਤ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਧਾਰਨ ਹੋ ਚੁਕਾ ਹੈ। ਉਹ 'ਸਸਿਮਵੇਦ' ਸਵੈਪ੍ਰਕਾਸ਼,[36] ਪੂਰਣ ਬ੍ਰਹਮ, ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦਾ ਪੁਰਸ਼ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਸੂਰਤ ਹੀ ਇਹ ਸਗਲ ਰੂਪ ਮੂਰਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਉਹ ਤੱਤ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਅਵਤਾਰ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ[37] ਅਲਿੰਗ ਰੂਪ ਹੈ।[38] ਉਹ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਕਰਤਾ, ਪਾਲਕ, ਸੰਘਾਰਕ, ਸਰਬਵਿਆਪਕ, ਸਰਬਸ਼ਕਤੀਮਾਨ, ਅਛੂਤੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਖ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ਗੋਰਖਨਾਥ ਸੁੰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਜਿੱਥੇ ਕਾਲ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਦਾ ਜਾਮਾ ਪਹਿਨਾ ਕੇ ਅੰਤਮ ਅਤੇ ਨਿਰੰਜਨ ਬ੍ਰਹਮ ਰੂਪੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਗੋਰਖਨਾਥ 'ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕ ਸਨ ਪਰ ਇਹ ਸ਼ਿਵ ਕੋਈ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੇ ਭਗਵਾਨ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਰੂਪ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸੰਕੇਤਸੂਚਕ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਆਤਮਕ ਸਚਾਈ, ਅਮਰ, ਸਚਿਆਰ ਤੇ ਅਬਿਨਾਸੀ ਤੋਂ ਹੈ।[39] ਇਹ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਮੂਲ ਤੱਤ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਰਹੱਸਵਾਦ ਦਾ ਆਤਮਿਕ ਸੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਉਸ ਸੱਚ ਨੂੰ

---

32. ੳ) ਜੇ ਹਉ ਜਾਣਾ ਆਖਾ ਨਾਹੀ ਕਹਿਣਾ ਕਥਨੁ ਨ ਜਾਈ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 2
ਅ) ਅਕਥ ਕਾ ਕਿਆ ਕਥੀਐ ਭਾਈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 635
33. ਜੇਤਾ ਆਖਣੁ ਸਾਹੀ ਸਬਦੀ ਭਾਖਿਆ ਭਾਇ ਸੁਭਾਈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1242
34. Mysticism East and West, Page 78
35. ਕਬੀਰ ਕੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਡਾ. ਗੋਵਿੰਦ ਤ੍ਰਿਗੁਣਾਇਤ, ਪੰਨਾ 213
36. ਸਸੰਮਵੇਦ ਸੈਂ ਪ੍ਰਕਾਸ। ਧਰਤੀ ਗਗਨ ਨ ਜਾਈ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 131, 8
37. ਤੂ ਪੂਰਣ ਪੁਰਖ ਪ੍ਰਿਥਮੀ ਕਾ, ਸੂਰਤਿ ਮੂਰਤਿ ਸਾਰਾ।
ਸ੍ਰਬਦਾ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟਿਆ ਨ ਨੈਣਾ ਦੇਖਿਆ, ਤੇਰਾ ਅਗਮ ਟਿਕਾਣਾ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 154, 3
38. ਗੋਰਖ ਕਾ ਬ੍ਰਹਮ ਆਧਾਰ, ਬ੍ਰਹਮ ਕਾ ਅਲਿੰਗ ਰੂਪ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 215, 214
39. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ: ਜੀਵਨ, ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ (ਸੰਪ) ਵਿਚ ਡਾ. [illegible] ਸਿੰਘ ਦਾ ਲੇਖ-ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਰਹੱਸਵਾਦ, ਪੰਨਾ 72

ਇਕ ਪਲ ਲਈ ਵੀ ਵਿਸਾਰਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ[40] ਕਿਉਂਕਿ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ, ਅਕਾਲ, ਅਡੋਲ, ਅਮੂਲ, ਅਜੂਨੀ, ਨਿਰਭਉ, ਨਿਰਵੈਰ ਤੇ ਵਿਸ਼ਮਾਦ ਮੇਲ ਦੇ ਰੂਪ ਹੀ।[41] ਗੁਰੂ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਕਰੜੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਕਿਸੇ ਅਵਤਾਰ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀ ਸਹਿਮਤੀ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਭ ਉਸ ਨਿਰੰਕਾਰ ਨਿਰਾਕਾਰ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਧੀਨ ਹੀ ਵਿਚਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਆਤਮਕ ਸ਼ੁੱਧੀ ਦਰਸ਼ਨਵਾਦੀ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਪੱਖ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵੇਦਾਂਤ ਦੀ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਸਰੀਰਕ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਅੰਦਰਲੀ ਤੇ ਬਾਹਰਲੀ ਸ਼ੁੱਧ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰ ਵਾਲੀ ਸਾਫ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸਾਖਿਆਤਕਾਰ ਉਵੇਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਜਲ ਵਿਚ ਚੰਨ ਦੀ ਪਰਛਾਈ।[42] ਵੇਦਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਤੋਂ ਹੀ 'ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਮਨੁੱਖ ਜਦੋਂ ਜੀਵ ਰੂਪੀ ਇਸਤਰੀ ਆਪਣੀ ਨੀਅਤ ਸਾਫ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵਿਚ ਦੇਰ ਨਹੀਂ ਲਗਦੀ।[43] ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸ਼ੁੱਧ ਹਿਰਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ।[44] ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਅਸੀਂ ਵਧੇਰੇ ਚਰਚਾ ਅਗਲੇ ਪੰਨਿਆਂ ਤੇ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ।

ਆਤਮਸ਼ੁੱਧੀ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਦਰਸ਼ਨਵਾਦੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੂਰਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਅੰਦਰ ਲੀਨ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਅਦ੍ਵੈਤਤਾ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਜੀਵ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚ ਕੋਈ ਤਾਤਵਿਕ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ। ਜੇ ਕੋਈ ਭੇਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਮਾਇਆ ਦੇ ਭ੍ਰਮ ਜਾਲ ਕਾਰਨ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮਾਇਆ ਦੇ ਭ੍ਰਮ ਜਾਲ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮ ਬ੍ਰਹਮ ਤੇ ਜੀਵ ਇਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵੇਦਾਂਤ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਦ੍ਵੈਤਵਾਦੀ ਸਾਧਕ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮਈ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਵਿਚ ਹੀ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਤੀਜੇ ਅਧਿਆਏ ਵਿਚ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ।

---

40. ਇਕੁ ਤਿਲੁ ਪਿਆਰਾ ਵੀਸਰੈ ਰੋਗੁ ਵਡਾ ਮਨ ਮਾਹਿ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 21
41. ਜਹ ਜਹ ਦੇਖਾ ਤਹ ਤਹ ਤੂ ਹੈ ਤੁਝ ਤੇ ਨਿਕਸੀ ਫੂਟਿ ਮਰਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 25
42. ਆਤਮਾ ਮਧੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀਸੈ। ਜਿਉ ਜਲ ਮਧੇ ਚੰਦਾ। ਵੇਦਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 65,124
43. ਮਿਲਦਿਆ ਢਿਲ ਨ ਹੋਵਈ ਜੇ ਨੀਅਤ ਰਾਸਿ ਕਰੇ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 594
44. ਸੁਚਿ ਹੋਵੈ ਤਾ ਸਚੁ ਪਾਈਐ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ

ਰਹੱਸਵਾਦ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੇ ਆਸਰੇ ਹੈ। ਅਨੁਭੂਤੀ ਦਾ ਸਬੰਧ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਹੈ ਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਧਾਨ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਹੈ। ਰਵਿੰਦ੍ਰ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਭਾਵਨਾ ਸਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਪਰ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਹੱਸਮਈ ਸਾਧਨਾ ਅਧੀਨ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਸੁਆਮੀ, ਸੇਵਕ[45], ਸਖਾ ਭਾਵ[46], ਵਾਤਸਲਯ ਭਾਵ[47], ਕਾਂਤਾ-ਕਾਂਤਮਈ ਭਾਵ[48] ਅਤੇ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ[49] ਦੇ ਸਬੰਧਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਵੇਚਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ।

ਸੋ ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਦਾ ਸਾਰਾਂਸ਼ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਰਹੱਸਵਾਦ ਇਕ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਰਹੱਸਵਾਦ ਤਾਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਤਮਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਵਿੰਦ੍ਰਨਾਥ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੋਵੇਂ ਮਹਾਨ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਦਿਬ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਨਾਲ ਅਧਿਆਤਮਕ ਰਹੱਸ ਨੂੰ ਸਿਖਰ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਸ਼ਾਵਾਦਤਾ, ਆਤਮਕ ਸੁਖੀ ਤੇ ਭਾਵਨਾ ਅਧੀਨ ਆਪਣੇ ਰਹੱਸਵਾਦ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਰਵਿੰਦ੍ਰਨਾਥ ਨੇ ਪ੍ਰੇਮ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਚਿਤਰਿਆ ਜਦੋਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਰਹੱਸਮਈ ਸਬੰਧ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ ਹਨ।

---

45. ੳ) ਖਿਜਮਤਿ ਕਰੀ ਸਚੁ ਬੰਦਾ ਤੇਰਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 990
    ਅ) ਨਾਨਕ ਚੇਲਾ ਧਣੀ ਕੋ ਕਿਆ ਕਹਉ ਵਡਿਆਈ ਸੇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1011
    ੲ) ਨਾਨੇ ਖਸਮੁ ਪਛਾਣਿਆ ਵਡੀ ਵਡਿਆਈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1011

    ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਲਈ ਵੇਖੋ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਪੰਨਾ 5,6,64,72,420,471,660, 661,991,1010,1011,1012,1412.

46. ੳ) ਸਾਜਨੁ ਮੀਤੁ ਸੁਜਾਣੁ ਸਖਾ ਤੂੰ ਸਚਿ ਮਿਲੈ ਵਡਿਆਈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 437
    ਅ) ਸਾਜਨ ਮੀਤੁ ਸੁਜਾਣੁ ਤੂੰ ਤੂੰ ਸਰਵਰ ਤੂ ਹੰਸੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 937
    ੲ) ਐਸਾ ਹਮਾਰਾ ਸਖਾ ਸਹਾਈ ਗੁਰ ਹਰਿ ਮਿਲਿਆ ਭਗਤਿ ਦ੍ਰਿੜਾਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 356

    ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਲਈ ਵੇਖੋ ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 221,765,1027

47. ਮੈ ਗੁਣ ਬਿਨ ਕਵਨੁ ਭਤਾਰੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 61
48. ੳ) ਰਤਾ ਰਾਤਾ ਪਿਰੁ ਨਾ ਤਮਾਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 81
    ਅ) ਸਭ ਸੈ ਰਾਤਾ ਪਿਰੁ ਨ ਤਮਾਈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1022
    ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਲਈ ਵੇਖੋ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਪੰਨਾ 2,9,83,154,437,395,97
    660,933,934,1038-39 1009,1012
49. ੳ) ਪ੍ਰਭੁ ਚੂਕਿ ਨ ਰੋਇ ਘਟਿ ਘਟਿ ਸੋਈ ਜਿਸ ਕੀ ਨਾਰਿ ਸਬਾਈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 765
    ਅ) ਕਹਤੁ ਨਾਨਕੁ ਤੈ ਸੇਜ ਕਾ ਕਰੀ ਸੀਗਾਰੁ। ਸਦਾ ਹੀ ਸੇਜੈ ਰਵੈ ਭਤਾਰੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1014
    ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਲਈ ਵੇਖੋ, ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 245,359,357,750,762,1014,
    1109.

(ਘ) ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਅੰਗ

ਅਧਿਆਤਮਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਦਾ ਪਰਮ ਲਕਸ਼ ਪਰਮ ਤੱਤ ਦਾ ਸਾਖਿਆਤਕਾਰ ਅਥਵਾ ਸੂਖਮ ਅਨੁਭੂਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਨ ਮਾਤਰ ਨਾਲ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਇਸ ਲਈ ਤਾਂ ਅਭਿਆਸ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਰਹੱਸ ਸਰੂਪ ਪਰਮਪਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਯਤਨ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਯਤਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਿਧ ਹੋਈ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਹੀ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਹੈ। ਸਾਧਨਾ ਦੁਆਰਾ ਚਿੱਤ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ੁੱਧ ਚਿੱਤ ਨਿਜਸਰੂਪ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨ ਵਿਚ ਸਮਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੋਰਖਨਾਥ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬੜੇ ਵੱਡੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਪੂਰਣ ਜੀਵਨ ਸੱਚ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਬੀਤਿਆ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਪੂਰਬ ਸਾਧਨਾ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਕਈ ਅੰਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਨੁਸਰਣ ਅਤੇ ਸਮਝਾਂ ਕਰਕੇ ਅਨੇਕਾਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਨਿਯਮ ਕਾਇਮ ਕੀਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਅਸੀਂ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ।

ਗੁਰੂ: ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸਥਾਨ ਨਿਰਵਿਵਾਦ ਤੇ ਸਰਬ-ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਰਿਹਾ ਹੈ।[1] ਪੁਰਾਣ, ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ, ਬੋਧ ਜੈਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ, ਸਿੱਧ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦਾ ਉੱਚਾ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਾਰਗ ਤੇ ਚੱਲ ਕੇ ਲਕਸ਼ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋਣਾ ਸਾਧਕ ਲਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਤੇ ਗੁਰੂ ਉਸ ਮੰਜ਼ਿਲ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਅਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਸਦਕਾ, ਤੇ ਰਾਹ ਦੀਆਂ ਭੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਨਾਲ ਠੀਕ ਕਰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਸਹਾਰਾ ਵੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਉਹ ਹੀ ਕਰਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਆਪ ਸੰਪੰਨ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਨੇ ਉਸ ਤੇ ਚੱਲ ਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ ਆਤਮ-ਅਨੁਭਵ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਕਾਮਲ ਤੇ ਸੱਚੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਗੋਰਖਨਾਥ ਦੀ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਸਾਧਨਾਤਮਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਸਰਬ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਧਕ ਇਕ ਕਦਮ ਵੀ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਤੁਰ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਦੁਰਗਮ, ਅਪ੍ਰਚਿਤ ਅਤੇ ਕਠਿਨ ਮਾਰਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਥੋੜੀ ਜਿਹੀ ਅਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਸਾਧਕ ਦੀ ਜਾਨ ਤਕ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਨਾਥ ਜੋਗੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜੋਗ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।[2]

1. ਭਗਤਿ ਕਾਵਯ ਮੇਂ ਰਹਸਯਵਾਦ, ਪੰਨਾ 158
2. ਸਿੱਧ ਸਿਧਾਂਤ ਪੱਧਤੀ, 5.1.12.

ਜਿਸ ਦਾ ਗਿਆਨ ਗੁਰੂ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਹੀ ਪਰਮਪਦ ਰੂਪੀ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸਰੂਪ ਜਾਣਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ [illegible] ਗਿਆਨ[3] ਨਾਲ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਬੰਧਨ-ਮੁਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।[4] ਉਸ ਨੂੰ ਵੰਦਨੀਯ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਹੀ ਆਚਾਰਯ, ਉਪਦੇਸ਼ਕ ਅਤੇ ਪੰਥ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਕ ਹੈ। ਨਾਥਮੱਤ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸ਼ਿਵ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਨਾਦ-ਬਿੰਦੂ ਵਾਲਾ ਸਰੂਪ ਕਲਪਿਤ[5] ਕੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਠਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਸਾਧਕ ਪਰ-ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਸ਼ਿਵ [illegible] ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਹੈ [illegible] ਤਾਂ ਨਾਥ ਮਤ ਵਿਚ ਸ਼ਿਵ, ਨਾਥ ਤੇ ਗੁਰੂ ਵਿਚ ਅਭੇਦ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਦੇਵਤਾ ਸਰੇਸ਼ਠ ਨਹੀਂ।[6]

ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੇ[7] ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਕਿ ਗੁਰੂ ਹੀ ਸਾਖਸ਼ਾਤ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ, ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।[8] ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਖਰਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੋ ਨਾਲ ਰਲ ਜੋ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਲਗਾਵੇ ਰਹਿਣਾ[9] ਹਰੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮੂਰਤ ਇਕੋ ਹੀ ਨੇ ਕਰਤ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਿਹਨਾਂ ਮਨੁੱਖ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਜਾਣਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਹਰੀ ਨੂੰ ਜਾਣਿਆ ਹੈ।[10] ਪਰਸਪਰ ਅਭਿੰਨਤਾ ਇਥੇ ਤਕ ਵਧ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ, ਨਾਨਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਆਰੋਪਣ ਵੀ ਗੁਰੂ ਉਤੇ ਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ।[11]

---

3. ੳ) ਸਿੱਧ ਸਿਧਾਂਤ ਸੰਗ੍ਰਹ, 5.8
   ਅ) ਛਾਂਦੋਗ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, 4.9.3
4. ੳ) ਹਠਯੋਗ ਪ੍ਰਦੀਪਿਕਾ, 4.1
   ਅ) ਗੋਰਖ ਸਿਧਾਂਤ ਸੰਗ੍ਰਹ, ਪੰਨਾ 2
5. ਹਠਯੋਗ ਪ੍ਰਦੀਪਿਕਾ, 4.1
6. ਗੋਰਖ ਸਿਧਾਂਤ ਸੰਗ੍ਰਹ, ਪੰਨਾ 4.5
7. ਬ੍ਰਿਹਦਾਰਣਯਕ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, ਪੰਨਾ 31
8. ੳ) ਸਤਿਗੁਰ ਵਿਚਿ ਆਪੁ ਰਖਿਓਨੁ ਕਰਿ ਪਰਗਟੁ ਆਖਿ ਸੁਣਾਇਆ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 466
   ਅ) ਗੁਰ ਮਹਿ ਆਪੁ ਰਖਿਆ ਕਰਤਾਰੇ ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1024
   ੲ) ਗੁਰੂ ਆਦਿ ਪੁਰਖੁ ਹਰਿ ਪਾਇਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 879
9. ਵਡੇ ਭਾਗ ਗੁਰ ਸੇਵਹਿ ਅਪੁਨਾ ਭੇਦੁ ਨਾਹੀ ਗੁਰਦੇਵ ਮੁਰਾਰ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 504
10. ੳ) ਹਰਿ ਗੁਰ ਮੂਰਤਿ ਏਕਾ ਵਰਤੈ ਨਾਨਕ ਹਰਿ ਗੁਰ ਭਾਇਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1043
    ਅ) ਸਭਦੇ ਹਰਿ ਰਖਿਆ ਗੁਰ ਰੂਪ ਮੁਰਾਰੇ।
    ਗੁਰ ਰੂਪ ਮੁਰਾਰੇ ਤ੍ਰਿਭਵਣ ਧਾਰੇ ਤਾ ਕਾ ਅੰਤੁ ਨ ਪਾਇਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1112

(ਬਾਕੀ ਫੁੱਟਨੋਟ ਅਗਲੇ ਪੰਨੇ ਤੇ)

<u>ਗੁਰੂ ਦੀ ਅਵੱਸ਼ਕਤਾ:</u> ਜੋਗਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦੀ ਆਵੱਸ਼ਕਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਿਤ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੋਗ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਜਾਂ ਗੁਰੂਹੀਣ ਹੋ ਕੇ ਜਾਂ ਬਿਨਾ ਦੀਖਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।[12] ਗੁਰੂ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪੂਰਾ ਸੰਪੂਰਨ ਰੂਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸ਼ਿਸ਼ ਦਾ ਅਤਿ ਚੰਚਲ ਅਤੇ ਅਤਿ ਬਲਸ਼ਾਲੀ ਮਨ ਵੱਸ ਵਿਚ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[13] ਗੁਰੂ ਇਕ ਮਾਤਰ ਗਿਆਨ ਸਰੋਤ[14] ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਰੂਪ ਹੈ[15] ਜਿਹੜਾ ਸਾਧਕ ਦੀ ਆਪ ਹੀ ਨਿਰਬਾਣ ਸਮਾਧੀ ਦੀ ਦੀਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ।[16] ਇਹ ਸਮਾਧੀ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਲ ਸਵੈ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਸੱਚ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਇਸ ਸੱਚ ਦਾ ਪੂਰਨ ਸਾਖਸ਼ਾਤਕਾਰ ਕਰਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸਰੂਪ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।[17] ਤ੍ਰੈਗੁਣਾਤਮਿਕ ਮਾਇਆ ਦੇ ਬੰਧਨ ਤੇ ਸੱਚ ਦਾ ਵਿਵੇਕ ਗੁਰੂ ਹੀ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।[18] ਇਹ ਗੁਰੂ ਤੱਤ ਹੀ ਨਾਥ ਰੂਪ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਬ੍ਰਹਮ ਸਾਖਸ਼ਾਤਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[19]

ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦੀ ਆਵੱਸ਼ਕਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅਗਿਆਨਤਾ[20] ਆਪੇ ਦੀ ਸੋਝੀ ਨਹੀਂ,[21] ਜਮ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ[22] ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਭਗਤੀ,[23] ਸਤਸੰਗਤ

---

11. ੳ) ਸਤਿਗੁਰੁ ਪੁਰਖੁ ਦਾਤਾ ਵਡ ਦਾਣਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1030
ਅ) ਸਤਿਗੁਰ ਸੇਵਕ ਜਾਹੁ ਮਿਲੰਦਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1024
ੲ) ਸਤਿਗੁਰੁ ਅਲਖੁ ਲਖਾਏ ਤਿਉ ਲਖੀਐ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1032

12. ਗਿਆਨ ਸਬਦਿ ਗੁਰੂ ਨਾ ਮਿਲਿਆ। ਜੋਗਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 86,189

13. ਸਬ ਜਗ ਕੁਸਿਆ ਚੋਰ ਚਾਟ,
ਸੋ ਮਨ ਮਾਰਿਬੇ ਕੇ ਕਰਿ ਗੁਰੂ ਗਿਆਨ ਬਾਣ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 140.32

14. ਗੁਰੂ ਬਿਨ ਗਿਆਨ ਨਾ ਪਾਵਨਾ ਰੇ ਭਾਈਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 141.34

15. ਉਹਕ ਮਾਣਿਕ ਜਾਤਾ ਰੇ ਅਬਧੂ, ਗੁਰ ਬਿਣ ਨਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸਾ ਜੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 154.57

16. ਗੁਰੂ ਦਾਖੇ ਨਿਰਬਾਣ ਸਮਾਧਿ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 100.232

17. ਸਾਚੁ ਕਹੂੰ ਮੈਂ ਸਤਗੁਰ ਮਾਨੇ ਰੂਪ ਸਰੋਤਾ ਦੀਠਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 29.25

18. ਤ੍ਰੈਗੁਣ ਬੰਧਿ ਤ੍ਰਿਕੁਟੀ ਮਧਾਂ ਸਤ ਗੁਰੂ ਦੇਇ ਲਖਾਵੇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 146.22

19. ਚੇਲਾ ਸਬ ਸੂਤਾ ਨਾਥ ਸਤਗੁਰ ਜਾਗੇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 151.53

20. ੳ) ਸਤਿਗੁਰ ਬਾਝਹੁ ਜੋਗ ਬੰਧਨਾ ਤੂਟਿ ਮੂਏ ਬਿਨੁ ਪਾਣੀ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 1275
ਅ) ਗੁਰੂ ਬਿਨੁ ਕੋ ਨ ਦਿਖਾਵਈ, ਅੰਧੀ ਆਵੈ ਜਾਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 60
ੲ) ਬਿਨੁ ਗੁਰ ਅੰਧਲੇ ਧੰਧੁ ਹੋਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1170
ਹੋਰ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਲਈ ਦੇਖੋ ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 904, 1027.

21. ੳ) ਗੁਰ ਬਿਨੁ ਆਪੁ ਨ ਚੀਨੀਐ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 58
ਅ) ਬਿਨੁ ਗੁਰ ਸਬਦ ਨ ਆਪੁ ਪਛਾਣੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1014
ੲ) ਬਿਨੁ ਸਤਿਗੁਰ ਕਿਨੈ ਸੋਝੀ ਪਾਈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1343

ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ[24][28], ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ[25], ਦੁੱਖ[26], ਕਿਲਾਨ ਤ੍ਰਿਪਤੀ[27] ਤੇ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਕੈਦ[30] ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਅਸੰਭਵ[31] ਹੈ। ਸਤਿਗੁਰ ਤੋਂ[32] ਬਿਨਾਂ ਜੀਵ ਵਿਕਾਰਾਂ ਵਿਚ[33] ਫਸਦਾ[34], ਭਰਮ ਵਿਚ[29] ਭੁਲਿਆ, ਜਮ ਤੇ ਤੇ ਅਗਿਆਨ[36], ਮਨ ਵਿਚ[37] ਮੈਲ, ਹਉਮੈ[38] ਵਿਕਾਰ ਰੁਝੇਂਦ, ਮਨ ਚੰਚਲ, ਜੋਰ ਮਾਇਆ[39] ਭਟਕਤ[35] ਭਰਮ ਨਹੀਂ ਮੁੱਕਦਾ[40], ਨਾਮ-ਵਿਹੂਣ, ਆਵਾਗਵਨ ਵਿਚ ਡੁੱਬਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ[42] ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਮਨਮੁਖ[44] ਤੋਂ ਅਗਿਆਨ, ਜਮ ਦੀ[45] ਫਾਹੀ, ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾ, ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਬੇਕਾਰ, ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਸੰਭਵ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਭੇਦ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।

<u>ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਹੱਤਾ:</u> ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਗੁਰੂ ਰਾਹੀਂ[46] ਅੰਮ੍ਰਿਤ[49] ਰਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਪਾਰ ਉਤਾਰਾ[50], ਆਤਮ ਸ਼ਾਖ ਸੁਤੰਤਰ[47] ਹੁੰਦਾ ਹੈ[48][51]। ਗੁਰੂ-ਹੀਣ ਸਾਧਕ ਭ੍ਰਸ਼ਟ, ਅਕਲ ਵਿਚ ਵਿਗਾੜ, ਧਨ ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ[53] ਉਹ ਹੀ ਉੱਤਮ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਰਹਿਣੀ ਵਿਚ ਪੂਰਾ[52] ਹੋਵੇ[54] ਅਗਿਆਨੀ ਲੋਕੀ ਦਸਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਗੋਰਖਨਾਥ ਪਰਮਾਤਮਕ ਆਤਮਕਤਾ ਦੇ ਮਹਤਾ ਪੂਰਨ ਮੰਨਦੇ ਅਜਿਹੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਆਰਾਧਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਕਰ ਦੇਵੇ[55]।

ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜਹਾਜ਼[57] ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸ਼ਬਦ[58] ਨਾਲ ਸੰਸਾਰ[59] ਵਿਚ ਸੰਕਟ ਤੋਂ ਪਾਰ ਲੰਘਾਉਂਦਾ ਹੈ[56]। ਗੁਰੂ ਮਿਲਣ ਨਾਲ ਸੁਖ[60], ਨਾਮ ਪ੍ਰਾਪਤੀ[61][62], ਸਤਿਜਿਗੂ[63], ਭਗਤੀ ਤੇ ਰਤਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ[65]। ਸਤਿਗੁਰੂ[66] ਦੇ ਮੇਲ ਨਾਲ ਬ੍ਰਹਮਗਿਆਨਤਾ ਹੁਕਮ[67], ਮਤ ਨਿਰਮਲ[69], ਸਹਿਜ ਘਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ[64], ਨਾਮ ਰੂਪ[70], ਗਿਆਨ ਦਰਸ਼ਨ[71], ਪ੍ਰਭ ਰਤਨ[68], ਹਉਮੈ ਨਾਸ਼, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਆਵਾਗਵਨ ਦਾ ਖ਼ਾਤਮਾ[73], ਸੱਚ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਦੁੱਖ-ਨਾਸ਼[72], ਅਤੇ ਜੀਵ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਖੋਟੇ ਤੋਂ ਖਰੇ ਹੋਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਪਾ ਭਾਵ ਗਵਾਉਣ ਨਾਲ ਹੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਮਿਲਣ ਤੇ ਸੱਚ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ[74]। ਇਸ ਕਰਕੇ ਜੋ ਨਾਥ ਸਤਿਗੁਰੂ ਕਰੇ ਉਹੋ ਹੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ[75] ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ[76]। ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦਸਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ[79] ਹੈ ਕਿ ਸਤਿਗੁਰੂ[80] ਨਾਲ ਮਾਇਆ ਦੇ ਬੰਧਨ ਟੁੱਟਦੇ[77], ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ[78], ਬੰਧਖਲਾਸੀ, ਸੱਚ ਵਿਚ ਵਾਸਾ[81], ਪਰਮਪਦ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਨਾਮ ਵਿਚ ਸੁਰਤ ਲਗਦੀ[82], ਨਾਮ ਰਸ ਵਿਚ ਲੀਨ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ[84] ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਜੀਵ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਦਿਆ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਦਾ ਹੈ[85]।

<u>ਗੁਰੂ-ਸ਼ਿਸ਼ ਸਬੰਧ:</u> ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸ਼ਿਸ਼ ਦੇ ਸਬੰਧਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਸਾਧਕ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਭੇਦ ਜਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਸ਼ਿਸ਼ ਸਬੰਧ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਫੁਟ ਨੋਟ ਅਗਲੇ ਪੰਨੇ)

22. ਸਤਿਗੁਰ ਬਾਝੁ ਨ ਬੇਲੀ ਕੋਈ, ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 1031

23. ੳ) ਬਿਨੁ ਗੁਰ ਭਗਤਿ ਨ ਭਾਉ ਹੋਇ। ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 1170

ਅ) ਬਿਨੁ ਗੁਰ ਭਗਤਿ ਨਾਹੀ ਸੁਖ ਹੋਆ। ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 832

24. ਬਿਨੁ ਸਤਿਗੁਰ ਡੀਠ ਨ ਸੰਗ ਹੋਇ। ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 1170

25. ੳ) ਬਿਨੁ ਸਤਿ ਗੁਰ ਭੇਟਿ ਕੋਇ ਨ ਜਾਣੀ। ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 1342

ਅ) ਗੁਰ ਬਿਨੁ ਕਿਨੈ ਨ ਪਾਇਓ ਕੇਤੀ ਕਹੈ ਕਹਾਏ। ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 420

ੲ) ਬਿਨੁ ਸਤਿਗੁਰ ਕਿਨੈ ਨ ਪਾਇਓ ਬਿਨੁ ਸਤਿਗੁਰ ਕਿਨੈ ਨ ਪਾਇਆ। ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 466

26. ੳ) ਗੁਰ ਬਿਨੁ ਕਿਉ ਤਰੀਐ ਸੁਖ ਹੋਇ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ,ਪੰਨਾ 20

ਅ) ਬਿਨੁ ਸਤਿਗੁਰ ਸੇਵੇ ਕਿਉ ਸੁਖ ਪਾਵਸਿ। ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 1022

ੲ) ਬਿਨੁ ਸਤਿਗੁਰ ਸੇਵੇ ਸਦਾ ਦੁਖੁ ਪਾਇ। ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 946

27. ਬਿਨੁ ਗੁਰੁ ਗਿਆਨ ਤ੍ਰਿਪਤਿ ਨਾਹੀ ' ਬੋਲੈ। ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 905

28. ਬਿਨੁ ਗੁਰ ਕਰਮ ਨ ਛੁਟਸੀ। ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 56

29. ੳ) ਗੁਰ ਬਿਨੁ ਉਰਝਿ ਮਰਹਿ ਬੇਕਾਰਾ ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 1026

ਅ) ਬਿਨੁ ਗੁਰ ਬਾਂਧਿ ਜਮਪੁਰਿ ਜਾਹੁ ਮਰਣਾ ਬਿਨੁ ਗੁਰ ਸਬਦੈ ਜਨਮੁ ਜਾਏ। ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 1014

30. ੳ) ਗੁਰ ਬਿਨੁ ਭਰਮਿ ਜਪਹਿ ਜਪੁ ਕੂਰਾ। ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 416

ਅ) ਗੁਰ ਬਿਨੁ ਭਰਮਿ ਵਿਗੁਤੀ ਆਏ। ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 635

31. ੳ) ਬਿਨੁ ਗੁਰ ਪੰਥ ਨ ਸੂਝਈ ਕਿਤੁ ਬਿਧਿ ਨਿਰਬਹੀਐ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ,ਪੰਨਾ 229

ਅ) ਬਿਨੁ ਸਤਿਗੁਰ ਵਾਟ ਨ ਪਾਵੈ। ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 470

ੲ) ਬਿਨੁ ਗੁਰ ਗੁਣਟਨਪਾਵੈ। ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 1353

32. ੳ) ਬਿਨੁ ਗੁਰ ਸੈਨ ਮਨੋਹਰ ਬੰਧੁ। ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 1169

ਅ) ਬਿਨੁ ਗੁਰ ਮੋਹੁ ਨ ਤੁਟਈ। ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 18

33. ੳ) ਬਿਨੁ ਗੁਰ ਪ੍ਰੀਤਿ ਨ ਊਪਜੈ। ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 60

ਅ) ਬਿਨੁ ਗੁਰ ਕਬਹੁ ਨ ਮੇਟਿਆ ਜਾਇ। ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 225

ੲ) ਬਿਨੁ ਸਤਿਗੁਰ ਭੇਟੇ ਸਭ ਫਿਰੈ ਅਭਿਮਾਨੀ। ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 413

34. ੳ) ਬਿਨੁ ਗੁਰ ਮਹਲਾ ਘਰਿ ਡੋਲਹਿ। ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 942

ਅ) ਬਿਨੁ ਗੁਰ ਸੇਵੇ ਸਹਜੁ ਨ ਹੋਵੈ। ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 414

ੲ) ਬਿਨੁ ਗੁਰ ਸਬਦੈ ਮਨੁ ਨਹੀ ਠਉਰਾ। ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 415

(ਪਿਛਲੇ ਪੰਨੇ ਦੇ ਬਾਕੀ ਫੁਟ ਨੋਟ)

35. ੳ) ਬਿਨ ਗੁਰ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਨਹੀ ਕਿਛੁ ਪਾਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 942
ਅ) ਬਿਨੁ ਗੁਰ ਨਾਵਿ ਨ ਛੂਟਸੀ ਤਾਂਹੀ ਬਾਕੈ ਜਮ ਕਮਾਹਿ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 635
ੲ) ਬਿਨੁ ਸਤਿਗੁਰ ਸੇਵ ਨ ਛੂਟਸੀ ਸਭਿ ਥਕੇ ਕਰਮ ਕਮਾਇਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 138-139

36. ਗੁਰ ਬਿਨੁ ਹੁਕਮੁ ਨ ਬੂਝੀਐ ਪਿਆਰੇ ਸਾਚੇ ਤਾਣੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 636

37. ੳ) ਬਿਨੁ ਗੁਰ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮੁ ਨ ਲਭਈ। ਸਾਚੇ ਸਾਚਾ ਤਾਣੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 636
ਅ) ਬਿਨੁ ਗੁਰ ਰਾਮ ਨਾਮੁ ਪਛਾਣਿਓ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1041
ੲ) ਸਤਿਗੁਰ ਬਾਝੁ ਪ੍ਰੀਤਿ ਨ ਉਪਜੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1029
ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਲਈ ਵੇਖੋ ਸਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 58,72,635,946,1344

38. ੳ) ਬਿਨੁ ਗੁਰ ਸਬਦ ਨ ਛੂਟੀਐ ਦੇਖਹੁ ਵੀਚਾਰਾ। ਸਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 229
ਅ) ਗੁਰ ਬਿਨ ਭੂਲੋ ਆਵੈ ਜਾਏ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 411
ੲ) ਬਿਨੁ ਗੁਰ ਸਬਦ ਨ ਛੂਟਸੀ ਭ੍ਰਮਿ ਆਵਹਿ ਜਾਵਹਿ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 419
ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਲਈ ਵੇਖੋ ਸਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 686,942

39. ਬਿਨੁ ਗੁਰ ਸਬਦ ਨ ਗਤਿ ਪਤਿ ਪਾਵਹਿ। ਸਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 906

40. ਬਿਨੁ ਗੁਰ ਤਤੁ ਨ ਪਾਈਐ ਅਲਖੁ ਵਸੈ ਸਭ ਮਾਹਿ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1093

41. ਬਿਨੁ ਗੁਰ ਬੂਡੇ ਜਮ ਕੀ ਫਾਸੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1344

42. ਬਿਨੁ ਗੁਰ ਬੂਝੇ ਅੰਧ ਨ ਪਾਵੈ....। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1330

43. ਬਿਨੁ ਗੁਰ ਕਰਣੀ ਕਿਆ ਕਾਰ ਕਮਾਹਿ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 796

44. ੳ) ਬਿਨੁ ਸਤਿਗੁਰ ਭੇਟੇ ਮੁਕਤਿ ਨ ਹੋਈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1343
ਅ) ਬਿਨ ਸਤਿਗੁਰ ਮੁਕਤਿ ਕਿਨੈ ਨ ਪਾਈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1343
ੲ) ਬਿਨ ਗੁਰ ਮੁਕਤਿ ਨਾਹੀ ਤ੍ਰੈ ਲੋਈ...। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1171
ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਲਈ ਵੇਖੋ ਸਬਦਾਰਥ ਪੰਨਾ 838,946,1024,1027,1028
1040,1127

45. ੳ) ਬਿਨੁ ਗੁਰ ਅੰਤੁ ਨ ਪਾਇ ਅਭੇਵ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 224
ਅ) ਗੁਰ ਬਿਨੁ ਸੋਝੀ ਬੂਝ ਨ ਹੋਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 355
ੲ) ਗੁਰ ਬਿਨੁ ਪ੍ਰਭ ਮੋਹਿ ਨ ਪਾਵੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 414
ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਲਈ ਵੇਖੋ ਸਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 637,1035

(ਪਿਛਲੇ ਪੰਨੇ ਤੋਂ ਬਾਕੀ ਫੁਟ ਨੋਟ)

46. ਸਗੁਰਾ ਸੇਵਿ ਸੁਰਤਿ ਕਰਿ ਧੀਰੀ। ਵੇਲਖਾਣੀ, ਪੰਨਾ 29,23

47. ਸਤਗੁਰ ਸੇਵੀ ਉਤਮ ਪਦ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 264

48. ਆਪਣਾ ਮਥੋ ਆਪ ਪ੍ਰਗਟਿਆ ਤਬ ਗੁਰੂ ਸਤਿਆ ਹੋਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 223,6

49. ਤਿਸ ਕੀ ਪਿਆਸੀ ਪਰੈ ਜਾਣੀ ਤਾਈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 74,144

50. ਗੁਰ ਕਾ ਸੁਣਿਆ ਜੁਗ ਮੈਂ ਰਹੈ। ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਬੁਝੇ ਸੰਤੁਸ ਕਰੇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 73,149

51. ਗੁਰ ਨ ਸੇਵੇ ਮੁਗਧਿ ਮਰੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 180,9

52. ੳ) ਵਡਭਾਗੀ ਕੀ ਸੇ ਗੁਰ ਸਮਾਣਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 111,270

ਅ) ਗੁਰ ਕਾ ਸਬਦੁ ਰਸੇ ਮਨਿ ਲੋੜੀ ਜੇ ਗੁਰ ਮਿਲੈ ਤਾ ਪੂਰਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 134,22

53. ਗੁਰੁ ਜਿਸਕਾ ਨਿਮਾਣੇ ਨਾਲੀ ਚੇਲਾ ਤਿਸ ਕਾ ਸੰਗ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 221

54. ੳ) ਆਪਣਾ ਜਾਣਿਆ ਸਤਗੁਰ ਚੇਤਿਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 140,1

ਅ) ਗੁਰ ਸੇਵੀ ਗੁਰਦੇਵ ਗੁਰ ਸੇਵ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 140,1

55. ਲੋੜੀ ਗੁਰ ਆਰਾਧਨਾ ਜੇ ਪ੍ਰਭ ਕਾਰ ਹੋਵੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 152,54

56. ੳ) ਸਤਿਗੁਰੁ ਤੇ ਬੇਮੁਖਾ ਸਬਦਿ ਨਿਆਰਤਾਜੁ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 1009

ਅ) ਸਤਿਗੁਰੁ ਬੇਮੁਖਾ ਆਪ ਸੁਕਾਈ ਕਾਮਨਾਮਿ ਕਿਸਤਾਰਾ ਦੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1290.

ੲ) ਸਤਿਗੁਰੁ ਬੇਮੁਖੁ ਭੇਦੁ ਸਦਾ ਕਾਲਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1290.

ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾ ਲਈ ਵੇਖੋ ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 17,20,59,470

57. ੳ) ਗੁਰ ਮਿਲਿਐ ਸੁਖ ਪਾਈਐ ਅਗਨਿ ਮਰੈ ਗੁਣ ਮਾਹਿ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 21

ਅ) ਸਤਿਗੁਰੁ ਸੇਵੇ ਸੋ ਸੁਖ ਪਾਏ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 467-68

58. ੳ) ਸਤਿਗੁਰ ਬਾਝੈ ਨਾਮੁ ਧਿਆਇਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1342

ਅ) ਸਤਿਗੁਰ ਬੋਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨਾਮ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1328

ੲ) ਸਤਿਗੁਰ ਕੈ ਭਾਣੈ ਮਨਿ ਵਸੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1015

ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾ ਲਈ ਵੇਖੋ ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 59,146,635,689,991

59. ਸਤਿਗੁਰ ਪੂਛਿ ਸੰਗਤਿ ਜਨ ਕੀਏ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 905

60. ੳ) ਨਾਮ ਭਗਤਿ ਸੁ ਸਾਚੁ ਗੁਰਮੁਖਿ ਪਾਈਐ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 145

ਅ) ਭਗਤਿ ਪਰਾਪਤਿ ਗੁਰ ਬੋਲਣਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1042

ੲ) ਗੁਰਮੁਖਿ ਇਵ ਮਨੁ ਭਗਤੀ ਜਾਗੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 415

61 ੳ) ਸਤਿਗੁਰੁ ਪੂਰਾ ਜੇ ਮਿਲੈ, ਪਾਈਐ ਰਤਨੁ ਬੀਚਾਰੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 59

ਅ) ਸਤਿਗੁਰਿ ਤੁਠੈ ਪਾਈਅਨਿ ਅੰਦਰਿ ਰਤਨ ਭੰਡਾਰ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 141

62. ੳ) ਗੁਰ ਪਰਸਾਦਿ ਰਤਨ ਧਨੁ ਲਾਧੇ ਮਿਟੈ ਅਗਿਆਨ ਹੋਇ ਉਜੀਆਰਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 383

ਅ) ਸਤਗੁਰੁ ਮਿਲੈ ਅੰਧੇਰਾ ਜਾਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 877

ੲ) ਸਤਿਗੁਰੁ ਮਿਲੈ ਅੰਧੇਰਾ ਜਾਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 939

63. ਸਤਿਗੁਰ ਮਿਲਿਐ ਮਤਿ ਊਤਮ ਹੋਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1188

64. ਸਤਿਗੁਰ ਮਿਲਿ ਸਚਿਆ ਘਰ ਪਾਏ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1342

65. ੳ) ਗੁਰਿ ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਮੁ ਦ੍ਰਿੜਾਇਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 879

ਅ) ਸਤਿਗੁਰ ਭੇਟੇ ਤਾ ਸਹਸਾ ਤੂਟੈ ਧਾਵਤੁ ਵਰਜਿ ਰਹਾਈਐ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 730

ੲ) ਗੁਰ ਨਾਮੁ ਦ੍ਰਿੜਾਏ ਅਗਨੁ ਬੁਝਾਏ ਸਚ ਮਹਿ ਸਾਚੁ ਸਮਾਣਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 688

ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਲਈ ਵੇਖੋ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਪੰਨਾ 153,637

66. ਸਤਿਗੁਰ ਸਾਚਾ ਵਖਰੁ ਦਿਖਾਇਆ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 1189

67. ੳ) ਸਤਿਗੁਰੁ ਕੀ ਮੂਰਤਿ ਹਿਰਦੈ ਵਸਾਏ। ਜੋ ਇਛੈ ਸੋਈ ਫਲੁ ਪਾਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 661

ਅ) ਗੁਰ ਚਰਨੀ ਫਲੁ ਪਾਇਆ ਸਚ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬੋਲਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 729

68. ੳ) ਸਤਿਗੁਰੁ ਮਿਲਤ ਹਉਮੈ ਤੁਟੈ ਤਾ ਕੋ ਲੇਖੈ ਪਾਈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 353

ਅ) ਸਤਿਗੁਰਿ ਮਿਲਿਐ ਫਲੁ ਪਾਇਆ। ਜਿਨਿ ਵਿਚਹੁ ਅਹਕਰਣੁ ਚੁਕਾਇਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 72

69. ੳ) ਸਤਿਗੁਰੁ ਮਿਲੈ ਤ ਤਿਸ ਕਉ ਜਾਣੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 832

ਅ) ਸਤਿਗੁਰੁ ਭੇਟੈ ਮੇਲਿ ਮਿਲਾਏ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 904

ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਲਈ ਵੇਖੋ ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 21,934,1036,1043,1169,
1189,1274

70. ਸਤਿਗੁਰਿ ਮਿਲਿਐ ਜਿਨਿ ਪਾਇਆ ਬਹੁੜਿ ਨ ਭਉਜਲਿ ਫੇਰਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1255

71. ਸਤਿਗੁਰੁ ਤੁਠਾ ਸਭੁ ਦ੍ਰਿੜਾਏ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1029

72. ਸਤਿਗੁਰ ਸਬਦਿ ਦੀਪ ਜਲਾਏ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 411

73. ੳ) ਸਤਿਗੁਰ ਸੇਵਿਆਹੁ ਪਾਈ ਜਾਵੇ ਸਬਦਿ ਸਚਾਵਣ ਰਾਖੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 143

ਅ) ਗੁਰ ਭੇਟੇ ਪਾਰਸੁ ਅਉ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਮਿਲਾਏ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 421

(ਪਿਛਲੇ ਪੰਨੇ ਦੇ ਬਾਕੀ ਫੁਟ ਨੋਟ)

74. ਸਤਿਗੁਰ ਮਿਲਿਐ ਸਭੁ ਪਾਇਆ ਜਿਨੀ ਵਿਚਹੁ ਆਪੁ ਗਵਾਇਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 465

75. ਸਤਿਗੁਰੁ ਆਖੇ ਕਾਰ ਸੁ ਕਾਰ ਕਮਾਵਣੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 145

76. ੳ) ਸਤਿਗੁਰ ਕੀ ਐਸੀ ਵਡਿਆਈ। ਪੁਤ੍ਰ ਕਲਤ੍ਰ ਵਿਚੇ ਗਤਿ ਪਾਈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 661

ਅ) ਸਤਿਗੁਰ ਸਬਦਿ ਪਛਾਣੁ ਤਾ ਉਧਰਸੁ ਕਿਉ ਤਰਿ ਅਗਮੁ ਜਾਵੀ ਦੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1026

ੲ) ਸਤਿਗੁਰ ਮਿਲਸੁ ਆਪੇ ਪ੍ਰਭੁ ਤਾਰੇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1041

77. ਸਤਿਗੁਰ ਬੰਧਨ ਤੋੜਿ ਨਿਰਾਰੇ ਬਹੁੜਿ ਨ ਗਰਭ ਮਝਾਰੀ ਜੀਉ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 598

78. ਗੁਰਪਰਸਾਦੀ ਮੇਰਾ ਸਹੁ ਮਿਲੈ ਵਾਰਿ ਵਾਰਿ ਹਉ ਜਾਉ ਜੀਉ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 157

79. ੳ) ਗੁਰ ਪਰਸਾਦੀ ਮੁਕਤ ਹੋਇ ਸਾਚੇ ਸਿਉ ਰਾਚੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1011

ਅ) ਗੁਰ ਪੂਰੇ ਬਿਨੁ ਮੁਕਤਿ ਨ ਹੋਈ ਸਚੁ ਨਾਮੁ ਜਪਿ ਲਾਗਾ ਹੇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1032

ੲ) ਗੁਰਪਰਸਾਦੀ ਬੂਝਿ ਲੈ ਤਉ ਹੋਇ ਨਿਬੇੜਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 229

80. ੳ) ਗੁਰ ਪਰਸਾਦੀ ਬੁਝਿ ਸਚਿ ਸਮਾਇਆ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 147

ਅ) ਗੁਰ ਪਰਚੈ ਜਿਸੁ ਕਾਲੁ ਨ ਖਾਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 840

ੲ) ਗੁਰ ਪਰਚੈ ਮਨੁ ਸਾਚਿ ਸਮਾਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 943

81. ੳ) ਗੁਰ ਪਰਸਾਦਿ ਪਰਮ ਪਦੁ ਪਾਇਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 837-38

ਅ) ਗੁਰ ਪਰਸਾਦਿ ਪਰਮ ਪਦੁ ਪਾਇਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ, 1126

82. ਗੁਰਪਰਸਾਦਿ ਰਹੈ ਲਿਵ ਲਾਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 352

83. ੳ) ਗੁਰ ਪਰਸਾਦੀ ਹਰਿ ਤਤੁ ਪਾਇਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 353

ਅ) ਗੁਰ ਬਚਨੀ ਸਚਿ ਨਾਮਿ ਪਤੀਣਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 903

ੲ) ਗੁਰ ਪਰਸਾਦੀ ਰੰਗੇ ਰਾਤਾ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪੀਆ ਸਾਚੇ ਮਾਤਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 945

84. ੳ) ਗੁਰ ਪਰਸਾਦਿ ਰਹੈ ਲਿਵ ਲਾਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 932

ਅ) ਗੁਰ ਪਰਸਾਦੀ ਬ੍ਰਹਮ ਸਮਾਉ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 355

85. ਗੁਰ ਪਰਸਾਦੀ ਵਿਦਿਆ ਵੀਚਾਰੈ ਪੜਿ ਪੜਿ ਪਾਵੈ ਮਾਨੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1329

ਗੁਰੂ-ਸ਼ਿਸ਼ ਸਬੰਧ: ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸ਼ਿਸ਼ ਦੇ ਸਬੰਧ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਸਾਧਕ ਕ੍ਰਮ ਦੇ ਤੇਰ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਹੈ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਸ਼ਿਸ਼ ਸਬੰਧ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ਼ਿਸ਼ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜੀਵਿਤ ਸਕਦਾ ਹੈ।[86] ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਆਤਮਿਕ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਦੀ ਕਾਇਆ ਇਕ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।[87] ਉਸ ਵਿਚ 36 ਦੰਦ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਵਿਚ 36 ਦੰਦ ਤੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ 32 ਦੰਦ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ 32 ਦੰਦਾਂ ਨੂੰ ਨਖਤਾਂ ਅਧੀਨ ਵਰਣਨ ਕਰਦਿਆਂ ਚੰਦ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਹੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਘਟ ਤੱਤ ਜਾਂ ਨੱਖਤ ਵਾਲਾ ਸ਼ਿਸ਼ ਤੇ ਚੰਦ ਤੱਤ ਵਾਲਾ ਗੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ[88] ਪਰ ਗੁਰੂ ਵਿਚ ਜਿਹੜੇ ਚਾਰ ਤੱਤ ਜਾਂ ਨੱਖਤ ਅਧਿਕ ਹੋਣ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਉਪਦੇਸ਼ੀ ਗੁਰੂ ਲਈ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਪਰ ਗੁਰ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਵੇਖਦਿਆਂ ਗੁਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਲਈ ਵਾਰ ਵਾਰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।[90] ਗੁਰੂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦੇ ਫਲ[91] ਨਾਲ ਪ੍ਰਭੂ[92] ਮਿਲਾਪ,[93] ਪਰਮਪਦ, ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਕਰਨੀ[94] ਤੇ ਜਾਪ ਦੀ ਸੋਝੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।[95]

---

86. ਮਨ ਮਾਨੇ ਤੋ ਸੰਗਿ ਰਮੇ, ਨਹੀ ਤੋ ਮੈ ਅਕੇਲਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 77, 161
87. ਗੁਰ ਸਿਖ ਕੀ ਏਕੈ ਕਾਯਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 207, 74
88. ੳ) ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 224
    ਅ) ਗੋਰਖ ਸਿਧਾਂਤ ਸੰਗ੍ਰਹਿ, ਪੰਨਾ 56-57
89. ਅਧਿਕ ਤੱਤ ਤੇ ਗੁਰੂ ਬੋਲੀ ਏ। ਘਟ ਤੱਤ ਤੇ ਚੇਲਾ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 77, 161
90. ੳ) ਸੇਵਹੁ ਸਤਿਗੁਰੁ ਸਮੁੰਦੁ ਅਥਾਹਾ। ਪਾਵਹੁ ਨਾਮੁ ਰਤਨ ਧਨ ਲਾਹਾ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 1043
    ਅ) ਸਤਿਗੁਰ ਸੇਵਕ ਸੰਕ ਨ ਕੀਜੈ। ਆਸਾ ਮਾਹਿ ਨਿਰਾਸੁ ਰਹੀਜੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1043
    ੲ) ਜਿਨ੍ਹ ਗੁਰ ਸੇਵਿ ਸਦਾ ਫਿਰੁ ਵਾਤੋ ਦੁਖ ਭੰਜਨ ਸੰਗਿ ਸਖਾਤਾ। ਹੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ

    ਬਹੁਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਲਈ ਵੇਖੋ ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 144, 145, 1032, 1343
91. ਸਤਿਗੁਰ ਮਿਲਿਐ ਫਲੁ ਪਾਇਆ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 72
92. ਸਤਿਗੁਰੁ ਸੇਵਿ ਦੇਖਹੁ ਪ੍ਰਭੁ ਨੇੜੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 416
93. ੳ) ਸਤਿਗੁਰ ਸੇਵਿ ਪਰਮ ਪਦੁ ਪਾਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 352
    ਅ) ਸਤਿਗੁਰ ਪਰਚੈ ਪਰਮਪਦੁ ਪਾਈਐ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 940
    ੲ) ਸਤਿਗੁਰ ਸੇਵਿ ਪਦਾਰਥੁ ਪਾਵਹਿ ਛੂਟਹਿ ਸਬਦੁ ਕਮਾਏ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 587
94. ਸਤਿਗੁਰ ਸੇਵੇ ਕਰਣੀ ਸਾਰ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 412
95. ਸਤਿਗੁਰੁ ਸੇਵਿ ਜਿਨ ਜਾਪਿਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 352

ਸਤਿਸੰਗਤ : ਸਤਿਸੰਗਤ ਅਧਿਆਤਮਕ ਉੱਨਤੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਬੜਾ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਅੰਗ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਵਰਨਣ[96] ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਤਿਸੰਗ ਉਹ ਇਕੱਠ ਹੈ ਜਿਥੇ ਸਿੱਧ, ਜੋਗੀ, ਸੰਤ ਅਤੇ ਮਹਾਤਮਾ ਆਦਿ ਨਾਲ ਸਾਧਕ ਦਾ ਮੇਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਭੇ ਨਾਮ ਜੁੜੇ ਰਹਨ।[97] ਮਨੁੱਖੀ ਦੇਹੀ ਬਾਰ ਬਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਿੱਧ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸੰਗ ਕਰਨਾ ਦਸਿਆ ਹੈ।[98] ਸਤਿਸੰਗਤ ਤੋਂ ਜੋ ਅਧਿਆਤਮਕ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ।[99]

ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਤਿਸੰਗਤ ਉਸ ਇਕੱਠ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਥੇ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ ਦੀ ਸਲਾਹੁਣਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।[100] ਉੱਤਮ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਜਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।[101] ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨਾਲ ਜੀਵ ਉੱਤਮ[102] ਨਾਮ ਕਮਾਏ,[103] ਆਤਮਾ ਦੀ ਭਗਤੀ ਪਾਵੇ,[104] ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ[105] ਪਾ ਕੇ ਨਾਮ ਰਸ ਵਿਚ ਟਿਕੇ ਰਹਨ।[106] ਸਿੱਧ ਗੋਸਟਿ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਸ ਸਤਿਸੰਗਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਆਪ ਵਸਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਗੁਣਾਂ ਇਕ ਨੇਕ ਵਿਚ ਜੁੜੇ ਜਿਥ ਹੀ ਸੁਆਸ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਣੀਦਾ ਹੈ ਉਸ ਸੰਗਤ ਅਤੇ ਤਨ ਮਨ ਅਰਪਣ ਕਰ ਦੇਣਾ ਹੀ ਸ਼ੁੱਭ ਕਰਮ ਹੈ।[107]

---

96. ੳ) ਰਿਗ ਵੇਦ, 10.191.2,3,4
    ਅ) ਅਥਰਵ ਵੇਦ, 6.64, 1,2,3

97. ਮਿਲਿਆ ਸੰਤ ਜਨ ਟਲਿਆ ਅੰਦੇਸ੍ਰਾ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 151,53

98. ਫਿਰਿ ਫਿਰਿ ਮਨਿਖਾ ਜਨਮ ਨ ਪਾਇਬਾ। ਕਰ ਲੈ ਸਿਧ ਪੁਰਿਸ ਸੂੰ ਮੇਲਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 90/203

99. ਕੇਵਲ ਜਾਤ੍ਰਾ ਪੁਨਿ ਜਾਤ੍ਰਾ। ਤੀਰਥ ਜਾਤ੍ਰਾ ਪਾਈ॥
    ਅਤੀਤ ਜਾਤ੍ਰਾ ਸਫਲ ਜਾਤ੍ਰਾ ਬੋਲੈ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਾਣੀ॥ ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 55,97

100. ਸਤਸੰਗਤਿ ਕੈਸੀ ਜਾਣੀਐ। ਜਿਥੈ ਏਕੋ ਨਾਮੁ ਵਖਾਣੀਐ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 72

101. ਉਤਮ ਜਨ ਸੰਤ ਭਲੇ ਹਰਿ ਪਿਆਰੇ। ਹਰਿ ਰਸ ਮਾਤੇ ਪਾਰਿ ਉਤਾਰੇ।
     ਨਾਨਕ ਰੇਣ ਸੰਤ ਜਨ ਸੰਗਤਿ ਹਰਿ ਗੁਰ ਪਰਸਾਦੀ ਪਾਇਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1038

102. ੳ) ਉਤਮ ਸੰਗਤਿ ਊਤਮੁ ਹੋਵੈ ਗੁਣ ਕਉ ਧਾਵੈ ਅਵਗਣ ਧੋਵੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 414
     ਅ) ਜੁਗੀ ਜੁਗੀ ਮਿਲਿ ਲਾਹਾ ਖਾਟਿਸਿ ਗੁਰਮੁਖਿ ਨਾਮਿ ਵਡਾਈ॥ ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1127

103. ੳ) ਸੰਤਸਭਾ ਗੁਰ ਪਾਈਐ ਮੁਕਤਿ ਪਦਾਰਥੁ ਧੇਨੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 18
     ਅ) ਸੰਤਾ ਸੰਗਤਿ ਪਾਈਐ, ਜੇ ਮੇਲੇ ਮੇਲਣਹਾਰੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 56

104. ੳ) ਜਾ ਕੀ ਭਗਤਿ ਹੇਤੁ ਮੁਖਿ ਨਾਮ ਸੰਤ ਭਗਤ ਕੀ ਸੰਗਤਿ ਰਾਮ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 416
     ਅ) ਜਿਨਿ ਏਹੁ ਚਾਖਿਆ ਰਾਮ ਰਸਾਇਣੁ। ਤਿਨ ਕੀ ਸੰਗਤਿ ਖੋਜੁ ਭਇਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 907

105. ਗੁਰ ਸੇਵਿ ਸਦਾ ਹਰਿ ਜਨ ਸੰਗੁ ਕੀਜੈ
     ਜਮੁ ਜੰਦਾਰੁ ਜੋਹਿ ਨਹੀ ਸਾਕੈ ਸਰਪਨਿ ਡਸਿ ਨ ਸਕੈ ਹਰਿ ਕਾ ਰਸੁ ਪੀਜੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 905

106. ਬਿਨੁ ਸੰਗਤਿ ਨਾਮੁ ਨ ਪਾਈਐ ਬਿਨੁ ਨਾਵੈ ਦੁਖ ਸੰਤਾਪੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 20

107. [illegible] ਪਾਈਆਂ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 938

ਨਾਮ: ਨਾਮ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸਬੰਧ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਨਾਲ ਹੈ। ਸੰਤਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਾਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਪਰ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਆਤਮਕ ਰਹੱਸ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੰਕੇਤ ਨਾਮ ਹੀ ਹੈ। ਡਾ: ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ "ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ, ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਅਤੇ ਗੁਣਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਯੂਨਾਨ ਦੀ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਸੰਕੇਤ (Nous) ਜਿਵੇਂ ਹੈ ਠੀਕ ਇਵੇਂ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਨਾਮ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਰਾਣੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟ ਦਾ ਸੁਚੱਜੀ ਅਰਥ ਨਾਮ ਹੈ।[108] ਨਾਮ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਿਤ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ[109] ਮਨ, ਤਨ ਅਤੇ ਬੁੱਧ[110] ਤੋਂ ਨਾਮ ਪਿਆਰਾ[111] ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ[112] ਇਹ ਹੀ ਅੰਤ ਕਾਲ ਨੂੰ ਬਚਾਣ ਵਾਲਾ ਸਾਥੀ[113] ਹੈ। ਨਾਮ ਸੁੱਖ ਦਾਤਾ ਹੈ।[114] ਇਹ ਪਾਪ-ਨਾਸ਼ਕ, ਮਨ-ਮੈਲ ਨਾਸ਼ਕ,[115] ਨਿਆਸਰਿਆਂ ਦਾ ਆਸਰਾ,[116] ਭਵ ਸਾਗਰ ਤੋਂ ਤਰਨ ਦਾ ਸਾਧਨ,[117] ਮਾਇਆ ਦੇ ਵੈਰੀ ਲਈ ਦਾਰੂ,[118] ਹਰ ਰੋਗ[119] ਤੋਂ ਰਹਿਤ[120] ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਮ ਜੀਵ ਲਈ ਰੋਜ਼ੀ,[121] ਅਮੋਲਕ ਹੀਰਾ,[122] ਅਮਰ ਪਦਾਰਥ, ਮਿੱਠਾ ਮਹਾਂਰਸ,[123] ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਹੈ। ਨਾਮ ਨਾਲ ਮੁਕਤੀ ਅਤੇ ਜੀਵ ਦੀ ਬੰਦ ਖਲਾਸੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜੀਉਣਾ ਧ੍ਰਿਕਾਰ ਹੈ। ਨਾਮ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਅਮੁੱਲ ਹੈ[125] ਇਸ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਉਣਾ ਹੋਰ ਵੀ ਕਠਿਨ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਮ ਕਿਤਨਾ ਵੱਡਾ ਹੈ।

ਜੀਵ ਨੂੰ ਨਾਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਗੁਰੂ,[126] ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ,[127] ਪ੍ਰੇਮ,[128] ਪ੍ਰਭੂ-ਕਿਰਪਾ ਤੇ ਹਿਰਦੇ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ[129] ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਨਾਮ ਦੇ ਰੰਗ ਰੰਗੇ ਹੀ ਗੁਰ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਬਾਜ਼ੀ ਜਿੱਤਦੇ,[130] ਸਦਾ ਨਿਰਮਲ ਅਤੇ[131] ਸਚਿਆਰੀ ਜਨਾਂ ਵਿਚ ਗਿਣੇ ਜਾਂਦੇ।[132] ਗੁਰ ਸਤੀ ਦਾ ਨਾਮੁ ਜਪਕੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਜਾਂਦੇ।[133] ਨਾਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾ[134] ਦੁਬਿਧਾ ਤੇ ਭ੍ਰਮ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ,[135] ਅਹੰਕਾਰ ਵਿਚ ਖੁਆਰ ਹੁੰਦੇ,[136] ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਵਿਅਰਥ ਰਹਿੰਦੇ[137] ਤੇ ਆਵਾਗਵਣ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਜਾਂਦੇ।[138] ਨਾਮ ਸੁਣਨਾ, ਮੰਨਣਾ ਤੇ ਗਾਉਣਾ ਨਾਮ ਮਾਰਗ ਦਾ ਤ੍ਰਿਵੇਣੀ ਰਸਤਾ ਬਣਕੇ ਪੰਨਿਆਂ ਤੇ ਜਗ ਰਹੇ ਹਾਂ। 'ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ' ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਨਾਮ ਨੂੰ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਰੂਪ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।[139]

---

108. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀਵਨ, ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ (ਸੰਪ), ਵਿਚ ਡਾ: ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਲੇਖ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਰਹੱਸਵਾਦ, ਪੰਨਾ 73

109. ਮਨ ਤਨ ਧਨ ਤੇ ਨਾਮੁ ਪਿਆਰਾ। ਅੰਤਿ ਸਖਾਈ ਚਲਣਹਾਰਾ। [illegible],

110. ੳ) ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨਾਮੁ ਸਦਾ ਸੁਖ ਦਾਤਾ, ...। [illegible], ਪੰਨਾ 109
ਅ) ਨਾਮੁ ਤੇਰੋ ਸਭਿ ਸੁਖ ਜਾਪਿ ਮਨਿ ਆਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1327

111. ੳ) ਕਟੇ ਪਾਪ ਅਸੰਖ ਨਾਵੈ ਇਕ ਕਣੀ॥ ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1283

(ਪਿਛਲੇ ਪੰਨੇ ਦੇ ਬਾਕੀ ਫੁਟ ਨੋਟ)

112. ੳ) ਭਰੀਐ ਮਤਿ ਪਾਪਾ ਕੈ ਸੰਗਿ। ਉਹ ਧੋਪੈ ਨਾਵੈ ਕੈ ਰੰਗਿ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 4

ਅ) ਸੰਸਾਰ ਰੋਗੀ ਨਾਮ ਦਾਰੂ ਮੈਲ ਲਾਗੈ ਸਚ ਬਿਨਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 687

113. ਨਾਨਕ ਨਾਮ ਨਾ ਵੀਸਰੈ ਨਿਧਾਨਾ ਆਧਾਰ ਜਪਿਓ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 751

114. ਨਾਇ ਮੰਨੈ ਤਰਣਾ, ਨਾਇ ਪਤਿ ਪੂਜਾ ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1327

115. ੳ) ਮੇਰਾ ਨਾਮੁ ਦਾਰੂ ਅਖੁ ਨਾਮਤਿ ਕਣਵਾਧੁ ਅਧਾਰ। ਉਹੀ ਪੰਨਾ 1327

ਅ) ਸੰਸਾਰ ਰੋਗੀ ਨਾਮ ਦਾਰੂ ਮੈਲੁ ਲਾਗੈ ਸਚ ਬਿਨਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 687

116. ਨਰ ਨੇਰ ਨਰਕ ਨਿਵਾਰਣੈ ਹਰਿਨਾਮ ਕਾਜ ਮੰਨ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 506

117. ੳ) ਮੈ ਅੰਧੁਲੇ ਹਰਿਨਾਮ ਲਕੁਟੀ ਟੋਹਣੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 752

ਅ) ਜਿਉ ਅੰਧਲੈ ਹਥਿ ਟੋਹਣੀ ਹਰਿਨਾਮੁ ਹਮਾਰੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 422

118. ਹੋਆ ਨਾਮੁ ਸਰੋਵਰ ਨਾਹੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 414

119. ਨਾਮ ਪਦਾਰਥੁ ਅਮਲੁ ਹੈ ਹਿਰਦੈ ਮੰਨਿ ਵਸਾਏ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1012

120. ਨਾਨਕ ਨਾਮੁ ਰਖਿਆ ਰਸੁ ਮੀਠਾ ਜਿਨ ਨਾਮਿ ਨਿਵਾਸੋ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 689

121. ੳ) ਨਾਨਕ ਨਾਮ ਨਾ ਵੀਸਰੈ ਮਥਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪੀਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 419

ਅ) ਨਾਉ ਮੇਰਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਿਖੁ ਉਠਿ ਜਾਈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1327

122. ਅੰਤਿ ਸਖਾਈ ਪਾਇਆ ਜਨ ਮੁਕਤਿ ਦੁਆਰਾ [illegible], ਪੰਨਾ 422

123. ੳ) ਨਾਨਕ ਨਾਮੁ ਸਮਾਲਿ ਤੂੰ ਬਧਾ ਛੁਟਹਿ ਜਿਤੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 729

ਅ) ਬਾਧਾ ਛੂਟੈ ਨਾਮੁ ਸਮਾਲਿ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 412

124. ਜਿਤੁ ਨਾਵੈ ਲਿਆ ਜਾਵਣਾ ਤਿ[illegible] ਫਿਰ ਰਜੂਆਈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 422

125. ੳ) ਸਾਚੇ ਨਾਮ ਕੀ ਤਿਲੁ ਵਡਿਆਈ ਆਖਿ ਥਕੇ ਕੀਮਤਿ ਨਹੀ ਪਾਈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 349

ਅ) ਜੀ ਤੇਰੀ ਕੀਮਤਿ ਨ ਪਵੈ ਹਉ ਕੇਵਡੁ, ਆਖਾ ਨਾਉ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 14

126. ੳ) ਬਿਨੁ ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਮੁ ਨ ਪਾਈਐ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 635

ਅ) ਗੁਰ ਦੁਆਰੈ ਨਾਉ ਪਾਈਐ ਬਿਨੁ ਸਤਿਗੁਰ ਪਲੈ ਨ ਪਾਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1015

ੲ) ਸਤਿਗੁਰ ਤੇ ਨਾਮੁ ਪਾਈਐ ਅਉਧੂ ਜੋਗ ਜੁਗਤਿ ਤਾ ਹੋਈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 946

127. ਨਾਮੁ ਤੇ ਸਾਹਿ ਜਿਵੈ ਜਾਣਾ ਗੁਰ ਸਬਦੀ ਸਚੁ ਬਾਣੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1275

(ਪਿਛਲੇ ਪੰਨੇ ਦੇ ਬਾਕੀ ਫੁਟ ਨੋਟ)

128\. ੳ) ਨਦਰਿ ਕਰੇ ਤਾ ਸਿਮਰਿਆ ਜਾਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 661

ਅ) ਨਾਨਕ ਨਦਰੀ ਬਾਹਰੇ ਰਾਚਹਿ ਦਾਨਿ ਨ ਨਾਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 15

129\. ਨਾਨਕ ਨਾਉ ਖੁਦਾਇ ਦਾ ਦਿਲਿ ਹਛੈ ਮੁਖਿ ਲੇਹੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 140

130\. ਨਾਮੁ ਲੈਨਿ ਸਿ ਸੋਹਹਿ ਤਿਨ ਸੁਖਫਲ ਹੋਵਹਿ ਮਾਨਹਿ ਸੇ ਜਿਣਿ ਜਾਹਿ ਜੀਉ। ਉਹੀ, ਪੰ/438

131\. ਨਾਨਕ ਨਾਮਿ ਰਤੇ ਸੇ ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਚੈ ਰਹੇ ਸਮਾਈ॥ ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1012

132\. ਨਾਮਿ ਮੰਨੇ ਜੋਇ ਵਾਤੇ ਤਿਨ ਕਾਰਜ ਸਵਾਰਿਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 566

133\. ਨਾਮੇ ਰਾਤੇ ਹਉਮੈ ਜਾਇ। ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ, ਮੁਖਵਾਕ, ਪੰਨਾ 941

134\. ਨਾਮਿ ਰਤੇ ਪਾਵਹਿ ਮੋਖ ਦੁਆਰੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 941

135\. ਜਿਨੀ ਨਾਮੁ ਵਿਸਾਰਿਆ ਦੂਜੀ ਕਾਰੈ ਲਗਿ।
ਦੁਬਿਧਾ ਲਾਗੇ ਪਚਿ ਮੁਏ ਅੰਤਰਿ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਅਗਿ। ਮੁਖਵਾਕ, ਪੰਨਾ 19

136\. ਨਾਮੁ ਵਿਸਾਰਿ ਚਲੈ ਮੁਹਿ ਕਾਲੈ ਅਵਗਣ ਕੂੜ ਕਮਾਇਆ ਹੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1027

137\. ੳ) ਜਿਨੀ ਨਾਮ ਵਿਸਾਰਿਆ ਸੇ ਕਿਤੁ ਆਏ ਸੰਸਾਰਿ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1010

ਅ) ਰਾਮ ਨਾਮ ਬਿਨੁ ਬਿਰਥੇ ਜਗਿ ਜਨਮਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1127

138\. ੳ) ਨਾਵਹੁ ਭੁਲੀ ਜੇ ਫਿਰਾ, ਫਿਰਿ ਆਵਉ ਜਾਉ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 57

ਅ) ਨਾਮ ਵਿਸਾਰਿ ਚਲੈ ਕੂੜਿਆਰੇ। ਆਵਤ ਜਾਤ ਪੜੈ ਸਿਰਿ ਛਾਰੇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1027

139\. ਨਾਮ ਤਤੁ ਸਭ ਹੀ ਸਿਰਿ ਜਾਪੈ। ਬਿਨੁ ਨਾਵੈ ਦੁਖੁ ਕਾਲੁ ਸੰਤਾਪੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ,
[illegible]

<u>ਹੁਕਮ।</u> ਹੁਕਮ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਕਿਸੇ ਅਤਿਅੰਤ ਉਚੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਅਨੁਭਵ[140] ਦਾ। ਇਉਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਤੇ ਮੁੱਢਲੀ ਮੰਜ਼ਲ ਵੀ ਅਖੀਰੀ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੰਜ਼ਲ ਹੈ। ਹਉਮੈ ਦਾ ਆਤਮਾ[141] ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚਕਾਰ ਜੋ ਪਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕੇਵਲ ਹੁਕਮ ਪਛਾਣਨ ਨਾਲ ਹੀ ਦੂਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।[142] ਉਸ ਦਾ ਹੁਕਮ ਇਤਨਾ ਪ੍ਰਬਲ ਤੇ ਅਸੀਮ ਹੈ ਕਿ ਇਸ[143] ਹੁਕਮ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਨਹੀਂ। ਹੁਕਮ ਮੰਨਣ ਤੇ ਹੀ ਸਭ ਸਾਧਨ ਸਿਮਰਨ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਵਿੱਚ ਇਸੇ ਰਹੱਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹੁਕਮ ਮੰਨਣ ਨਾਲ ਨਿਮਰਤਾ ਆਦਿ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਨਾਮ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਾਸਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਹੁਕਮ ਦੀ ਸੂਝ ਰਹੱਸਮਈ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅਕਾਂਖਿਆ ਸੁਭਾਵਕ ਤੇ ਸਹਿਜਮਈ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਰਹੱਸਮਈ ਸੰਕੇਤ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅਨਹਦ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸੁਆਦ ਕੇਵਲ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਪੁਰਸ਼ ਹੀ ਜਾਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੋਰਖਨਾਥ ਦੇ ਅਨਹਦ ਨਾਦ ਦੀ ਥਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਅਨਹਦ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਰਸ ਤੇ ਸੁਆਦ ਨੂੰ ਮਾਨਣ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ।

ਸੋ ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੀ ਚਰਚਾ ਦਾ ਸਾਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਆਪਣੇ ਪਰਮ ਲਕਸ਼ ਲਈ ਆਪਣੀ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਤੇ ਸਤਿਸੰਗਤ ਦੀ ਮਹਤਤਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਿਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਨਾਮ ਹੁਕਮ, ਅਤੇ ਅਨਹਦ ਸ਼ਬਦ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਤੇ ਵਿਕਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਸੰਪੂਰਨ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸੱਚ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਲੀਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਮੁੱਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

---

140. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ: ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਕਵਿ-ਕਲਾ (ਸੰਪਾ:) ਵਿਚ ਡਾ: ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਲੇਖ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਰਹੱਸਵਾਦ, ਪੰਨਾ 76
141. ਨਾਨਕ ਹੁਕਮੈ ਜੇ ਬੁਝੈ ਤਾ ਹਉਮੈ ਕਹੈ ਨਾ ਕੋਇ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ
142. ਹੁਕਮੈ ਅੰਦਰਿ ਸਭੁ ਕੋ ਬਾਹਰਿ ਹੁਕਮ ਨਾ ਕੋਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ
143. ਹੁਕਮਿ ਮੰਨਿਐ ਹੋਵੈ ਪਰਵਾਣੁ ਤਾਂ ਖਸਮੈ ਕਾ ਮਹਲੁ ਪਾਇਸੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ [illegible]

(ਝ) ਚਮਤਕਾਰੀ ਲੋਕ ਸਾਧਨਾ

(*i*) ਤਵੀਤ

(*ii*) ਟੂਣਾ ਲੋਕ ਦੇ ਮੰਤ੍ਰ

ਉਪਰ ਅਸੀਂ ਗੋਰਖਨਾਥ ਦੀ ਹਠਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਯੋਗ ਸਬੰਧੀ ਸਾਧਨਾਤਮਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਸਿੱਧ-ਗੋਸ਼ਟਿ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਨਿਰੂਪਣ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਨਿਰੂਪਣ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਡਾ ਮਨੋਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਿ ਸਿੱਧ ਗੋਸ਼ਟ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਯੋਗਮਤ ਸਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਪ੍ਰਗਟਾਊ ਇਕ ਸਰਬਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਰਚਨਾ ਹੈ।

<u>ਹਠਯੋਗ:</u> 'ਹਠ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦੋ ਅੱਖਰਾਂ 'ਹ' ਅਤੇ 'ਠ' ਦੇ ਯੋਗ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਸੂਰਜ ਅਤੇ ਚੰਦਰ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਦੇ ਯੋਗ ਦਾ ਨਾਂ ਹਠਯੋਗ ਹੈ।[1] 'ਪ੍ਰਾਣ ਅਤੇ ਅਪਾਨ' ਨਾਲ ਵਾਯੂ ਨਿਰੋਧ ਤੋਂ ਸੁਖਮਣਾ ਨਾੜੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਹਿਤ ਹੋਣ ਦਾ ਨਾਂ ਹਠਯੋਗ ਹੈ।[2] 'ਹ' ਨੂੰ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਸੂਰਜ, ਰਵਿ, ਸੂਰਜਨਾੜੀ, ਯਮੁਨਾ, ਪਿੰਗਲਾ ਸ਼ਕਤੀ, ਪ੍ਰਾਣ, ਰਜ, ਪਵਨ ਅਤੇ ਅਗਨੀ ਅਤੇ 'ਠ' ਨੂੰ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਚੰਦਰ, ਸਸਿ, ਚੰਦਰਨਾੜੀ, ਗੰਗਾ, ਇੜਾ, ਸ਼ਿਵ, ਅਪਾਨ, ਬਿੰਦੂ, ਮਨ ਅਤੇ ਉਦਕ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੋੜਿਆਂ ਦੇ ਯੋਗ ਨੂੰ ਹਠਯੋਗ ਦੀ ਆਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਜਿਸ ਨੂੰ ਹਠਨਾਲ ਸਿੱਧੀ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਯੋਗ ਅਰਥ ਵਿਚ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੋਰਖਨਾਥ ਦੀ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਹਠਯੋਗ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ 'ਰਵਿ' ਅਤੇ ਸ਼ਿਵ ਨੂੰ 'ਇੰਦੂ' ਆਖਿਆ ਹੈ। ਰਵਿ ਦੀਆਂ ਬਾਰਾਂ ਅਤੇ ਚੰਦਰ ਦੀਆਂ ਸੋਲਾਂ ਕਲਾਵਾਂ ਹਨ।[3] 'ਰਵਿ' ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ 'ਸਸਿ ਨੂੰ' 'ਸ਼ਿਵ' ਕਹਿ ਕੇ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਥਾਨ ਮੂਲਾਧਾਰ ਅਤੇ ਸਹਸ੍ਰਾਰ ਦਸਿਆ ਹੈ।[4] ਇਹ ਰਵਿ ਅਤੇ ਸਸਿ ਹੀ 'ਸੂਰਜਨਾੜੀ' ਅਤੇ 'ਚੰਦਰਨਾੜੀ' ਹੈ। ਸੂਰਜ ਪਵਨ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਅਤੇ ਚੰਦਰ ਮਨ ਵਿਚ ਵਸਦਾ ਹੈ।[5] ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 'ਅਰਧ' ਅਤੇ 'ਉਰਧ' ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[6] ਚੰਦਰ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਦੇ ਯੋਗ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਇਕ ਯੋਗ ਇੜਾ-ਪਿੰਗਲਾ ਦਾ ਸਮਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[7] ਗੋਰਖਨਾਥ ਅਨੁਸਾਰ ਘਟ ਅੰਦਰ ਵਿਚ ਚੰਦਰ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ।[8] ਘਟ ਮਨ ਪਵਨ ਦੇ ਯੋਗ ਵਿਚ ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਹਿਰਦੇ ਅਤੇ ਨਾਭੀ ਵਿਚ ਮੰਨੀ ਹੈ।[9]

---

1. ਨਾਥ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ: ਇਤਿਹਾਸ, ਦਰਸ਼ਨ ਔਰ ਸਾਧਨਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਪੰਨਾ 431
2. ਨਾਥ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ, ਪੰਨਾ 123.
3. ੳ) ਬਾਰਾਂ ਕਲਾ ਰਵਿ ਆਛੈ ਸੋਲਹ ਕਲਾ ਚੰਦ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 127.5
   ਅ) ਬਾਰਹ ਕਲਾ ਸੂਰਜ ਸੋਲਹ ਕਲਾ ਚੰਦ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 221 ਅਤੇ 239
4. [illegible] ਰਵਿ ਸ਼ਕਤੀ, ਸਸਿ ਚੇਤਨ ਸਿਵ ਬਾਨਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 132.19
5. ਅਵਧੂ ਮਨ ਅਛਿ ਚੰਦ ਪਵਨ ਅਛਿ ਸੂਰ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 197.6
6. ਅਵਧੂ ਉਰਧੇ ਛਾਡੀ ਚੰਦ, ਅਰਧੇ ਛਾਡੀ ਸੂਰ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 200.34
7. ਇੜਾ ਪਿੰਗੁਲਾ ਮਧਿ ਸਮਾਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 139.30
8. ਗਗਨ ਮੰਡਲ ਮੈਂ [illegible], ਚੰਦ ਨਾਹੀ ਤਹਾਂ ਸੂਰ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 40.51
9. ੳ) ਅਵਧੂ ਹਿਰਦੈ ਛਾਡੀ ਮਨ ਨਾਭੀ ਛਾਡੀ ਪਵਨ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 199.26
   ਅ) [illegible] ਮਨ, [illegible] ਪਵਨ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 220

ਇਸ ਤੋਂ ਇਕ ਹੋਰ ਸੋਮ ਨੂੰ ਅਰਧ-ਉਰਧ ਦੀ ਤਾਰੀ, ਪਵਨ ਅਤੇ ਗਗਨ ਦਾ ਸੋਮ ਆਖਿਆ ਜਾ[10] ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੋਮ ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਰਵੀਰ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਲਈ ਦੋਹ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਜੋ ਨਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਤਾਂਤਰਿਕ ਜੋਗੀਆਂ ਵਿਚ ਜਿਸਦੇ ਵਿਧਣੇ ਅਗਨੀ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਪਰੋਕਤ ਸੋਮਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਅਗਨੀ, ਨਾੜੀ, ਸਰਸਵਤੀ, ਸੁਖਮਨਾ, ਮੱਧ ਆਦਿ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੰਗਾ ਅਤੇ ਜਮੁਨਾ ਜਾਂ ਇੜਾ-ਪਿੰਗਲਾ ਦਾ ਮਿਲਨ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਭਾਵ ਦੀ ਹਾਨੀ ਸੁਖਮਨਾ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਇੜਾ-ਪਿੰਗਲਾ ਦਾ ਮਿਲਨ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਭਾਵ ਦੀ ਹਾਨੀ ਸੁਖਮਨਾ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।[11] ਜਿਥੇ ਇੜਾ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਚੰਦ ਅਤੇ ਪਿੰਗਲਾ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਸੂਰ ਜਾਂ ਸੂਰਜ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਥੇ ਸੁਖਮਨਾ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਚਾਨਣੀ ਮਾਰਗ (ਗੰਗਾ-ਜਮੁਨਾ-ਮਾਰਗ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਰਸਵਤੀ ਮਾਰਗ) ਵੀ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।[12] ਇੜਾ-ਪਿੰਗਲਾ ਦੇ ਸਾਧਨ ਨਾਲ ਹੀ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਦਾ ਜਾਗਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਖਮਨਾ ਨਾੜੀ ਵਿਚ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਸ਼ਰਾਮ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਘਰ ਹੈ।[13] ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾੜੀ ਨੂੰ ਸੋਧ ਕੇ ਪਿੰਗਲਾ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਸੁਖਮਨਾ ਦੇ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।[14] ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾੜੀਆਂ ਦੇ ਇਕੱਠਿਆਂ ਸਾਧ ਲੈਣ ਨਾਲ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ-ਨਿਰਵਾਣ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਸਾਖਸ਼ਾਤਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[15] ਇਹ ਸੁਖਮਨਾ ਹੀ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਮਧਿਆਮ ਮਾਰਗ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਅਰਧ ਅਤੇ 'ਉਰਧ ਦੇ ਵਿਚ ਵਾਲਾ ਵਿਸ਼ੁੱਧ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।[16] ਪੂਰਕ ਅਤੇ ਰੇਚਕ ਵਿਚ ਕੁੰਭਕ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਸ਼ੁੱਧ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਸਥਾਨ ਸੁੰਨ ਸਥਾਨ ਹੈ ਜਿਥੇ ਸਾਧਕ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਸਿਥਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਇਸ ਸਿਥਰ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸਥਿਤੀ ਅਰਧ ਤੇ ਉਰਧ ਜਾਂ ਪੂਰਕ-ਰੇਚਕ ਜਾਂ ਅਪਾਨ ਪ੍ਰਾਣ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿਚ ਹੈ ਇਹੀ ਪ੍ਰਾਣ ਪੁਰਖ ਦਾ ਵਾਸਤਵਿਕ ਨਿਵਾਸ ਹੈ।[17] ਸਾਧਕ ਦੀ ਜਦੋਂ ਇੜਾ ਅਤੇ ਪਿੰਗਲਾ ਵਿਚ ਪਵਨ ਕ੍ਰਿਆ ਚਲਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਵਿਚਕਾਰਲ

---

10. ੳ) ਧਰਤੀ ਕਾ ਅੰਬਰ ਜਾਣਾਵ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 198
    ਅ) ਪਵਨ ਗਗਨ ਮਿਲਿ ਰਹੀ ਸੰਗਮ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 129, 14
11. ਅਰਧੁ ਦੋ ਜਿਸ ਮਾਰਗ ਚੰਦੁ ਸਰੀਸੈ, ਪਿੰਗੁਲਾ ਮਾਰਗ ਭਾਨੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 54, 94
12. ਇੜਾ ਪਿੰਗੁਲਾ ਸੁਖਮਨ ਨਾੜੀ, ਅਹਿਨਿਸਿ ਬਸੁ ਪ੍ਰਕਾਸੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 125, 10
13. ਇੜਾ ਪਿੰਗੁਲਾ ਸੋਧਣ ਤ੍ਰੇਟੀ, ਸੁਖਮਨ ਮਿਲਿਆ ਘਰ ਵਾਸਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 130, 16
14. ਇੜੀ ਸੋਧਿ ਅਰਿ ਪਿੰਗੁਲੀ ਪੂਰੀ, ਸੁਖਮਨੀ ਚੜ੍ਹੁ ਅਸਮਾਨੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 132, 18
15. ਇੜਾ ਪਿੰਗੁਲਾ ਸੁਖਮਨਾ ਨਾੜੀ। ਜੁੜੇ ਬ੍ਰਹਮ ਮਿਲੈ ਨਿਰਵਾਣੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 167, 16
16. ਅਰਧ-ਉਰਧ ਵਿਚਿ ਰਹੀ ਉਨਮਨੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 49, 78
17. ਅਰਧਿ ਰੇਚਕ ਉਰਧਿ ਮਧਿ ਪ੍ਰਾਣ ਪੁਰਸ਼ ਕਾ ਵਾਸਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 50, 81

ਤ੍ਰਿਕੁਟੀ ਤੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਕਸ਼ਾਤ ਅਤੇ ਪਰਮਾਰਥਕ ਤ੍ਰਿਕੁਟੀ ਤੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੈਣਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਜਦ ਚਵੇਤ ਪ੍ਰਾਣ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਨਾੜੀਆਂ ਆਪਣੇ ਚਵੇਤ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਦਿਆਂ ਹਨ ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਸਾਰਿਕਤਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕੇਵਲ ਸੁਖਮਨਾ ਵਿਚ ਪਵਨ ਕਿਰਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰਮਾਰਥਕ ਤ੍ਰਿਕੁਟੀ ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਹੀ ਸਾਕਸ਼ਾਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਗੋਰਖਨਾਥ ਨੇ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਵਿਹਾਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸੁਆਸ ਨੂੰ ਸਤ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲੈ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਹੈ।[18] ਪਰ ਰਾਤ ਅਤੇ ਦਿਨ ਜਾਂ ਸਸਿ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਦੇ ਸੰਧ ਵਿਚ, ਠੀਕਵੀ ਤੌਰ ਤੇ ਜਾਗਦੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਕਸ਼ਾਤ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਇੜਾ-ਪਿੰਗਲਾ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿਚ ਸਮਾ ਜਾਵੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਆਸ਼ਰਿਤ ਨ ਹੋਵੇ, ਵਿਰੋਧ ਭਾਵ ਨ ਹੋਵੇ। ਇਸੇ ਨੂੰ ਉਹ ਚੌਥਾ ਸਮਤਾ ਵਿਚ ਆਸਨ ਜਮਾਣਾ ਕਿਹਾ ਹੈ।[19]

ਹਠਜੋਗ ਨੂੰ 'ਸ਼ਿਵ ਸ਼ਕਤੀ' ਜੋਗ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਿਵ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਹੈ।[20] ਇਹ ਜੋਗ ਮੇਰੂਦੰਡ ਦੀ ਸਿਧਤਾ ਨਾਲ ਜੁੜ ਜਾਂਦੀ ਹੀ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ[21] ਹੈ ਫਿਰ ਮਨ ਵਿਚ ਚੰਚਲਤਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ਤੇ ਉਹ ਸਦੈਵ ਉਨਮਨ (ਅੰਤਰਮੁਖ-ਪਰਮਤੱਤ ਵਲ ਉਨਮੁਖ ਮਨ) ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।[22] ਇਸ ਜੋਗ ਨੂੰ ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਖ਼ਿਖਮੀ ਸੰਧੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।[23] ਇਸ ਖ਼ਿਖਮੀ ਸੰਧੀ ਨੂੰ ਨਾੜੀ ਅਤੇ ਸੁਖਮਣਾ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਖਨਾੜੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।[24] ਡਾ: ਬੜਥਵਾਲ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਬੰਕਨਾਲ ਜਾਂ ਸੁਖਮਣਾ ਜਾਂ ਇੜਾ-ਪਿੰਗਲਾ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਹਾਂ ਦੀ ਸੰਧੀ ਆਖਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਧੀ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਮਨ, ਮਨਸਾ ਅਤੇ ਪਵਨ (ਪ੍ਰਾਣ) ਦੀ ਸੰਧੀ ਹੈ।[25] ਇਸ ਨੂੰ ਹੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਚੰਦਰ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਅਤੇ ਠੀਕ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਸਪਰ ਸਨਮੁਖ ਰਖਣਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ[26] ਜਿਸ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਤੱਤ ਸੂਰਜ ਦੁਆਰਾ ਨਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਚੰਦਰ-ਸੂਰਜ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸਤਾ ਦਾ ਸੁਖ-ਮਣਾ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਹਕਾਰੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦਾ ਵੀ ਇਹੋ ਮਤਲਬ ਹੈ[27] ਇਥੇ ਹੀ ਬੱਸ ਨਹੀਂ ਗੋਰਖਬਾਣੀ

---

18. ਸੰਧੀ ਸਾਂਝ ਸੋਇਬਾ ਮੰਝੈ ਜਾਗਿਬਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 117
19. ਅਰਧੰ ਕੰਵਲ ਉਰਧੰ ਮੱਧੇ ਪ੍ਰਾਣ ਪੁਰਿਸ ਕਾ ਬਾਸਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 50.81
20. ੳ) ਸਿਵ ਸ੍ਰਕਤੀ ਤੇ ਜਿਨ ਅਖਿ ਰਹਸਿ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 66.130
    ਅ) ਸ਼ਿਵ ਸਕਤੀ ਲੈ ਕਰਿ ਜੋੜੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 51.84
21. ਮੇਰ ਡੰਡ ਥਿਰਿ ਕਰੈ ਸਿਧੈ ਸ੍ਰਕਤੀ ਜੋੜੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 152.54
22. ਸ਼ਿਵ ਸਕਤੀ ਤੇ ਉਨਮਨ ਰਹੈ ਐਸਾ ਵਿਚਾਰ ਮਛਿੰਦ੍ਰ ਕਹੈ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 204.56
23. ਖ਼ਿਖਮੀ ਸੰਧਿ ਜੋਗੇਸ਼ਰੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 141.33
24. ਖ਼ਿਖਮੀ ਸੰਧੀ ਨਾੜੀ। ਤ੍ਰਿਖਨਾੜੀ ਸੁਖਮਨਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 279.6
25. ਸ ਹੰਸਵ ਕਵਨ ਤਹਾਂ ਗੋਰਖਨਾਥਾ ਜਹਾਂ ਮਨ ਮਨਸਾ ਸੁਰ ਸੰਧੂ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 148.46
26. ਚੰਦ ਸੂਰਜ ਦੋਊ ਸਨਮੁਖਿ ਰਾਖੀਲਾ। ਉਹੀ। ਪੰਨਾ [illegible].60.113
27. ਚੰਦ ਸੂਰਜ ਦੋਊ ਮਰਣ ਤ੍ਰਿਲੋਕਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 125.10

ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਦੇ ਸਮਅਸਤਿਤਵ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸੂਰਜ ਤੇ ਚੰਦ੍ਰ ਤੇ ਸਮਅਸਤਿਤਵ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਹੋਈ ਹੈ।[28] ਇਹ ਸਮਅਸਤਿਤਵ ਚੰਦ੍ਰ-ਸੂਰਜ, ਸ਼ਿਵ-ਸ਼ਕਤੀ,[29] ਪੰਚ(ਸੁਤ) ਤੱਤਾਂ[31] ਮਨ-ਪਵਨ[30] ਦਾ ਸਮਅਸਤਿਤਵ ਹੈ।[32] ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਚੰਦ੍ਰ-ਸੂਰਜ ਦਾ ਇਕ ਘਰ ਵਿਚ ਰਖਣਾ, ਸੂਰਜ-ਸਸਿ ਦਾ ਨਿਰਵਿਰੋਧ ਹੋਣਾ, ਚੰਦ੍ਰ ਸੁਭਾਵ ਤੇ ਸੂਰਜ ਦੀ ਸਹਿਜਤਾ,[33] ਚੰਦ੍ਰ-ਸੂਰਜ ਦਾ ਮਿਲਨ ਆਦਿ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।[34] ਇਸ ਮਿਲਨ ਸਥਲ ਸੁਖਮਣਾ ਨੂੰ 'ਦਸਮ ਦੁਆਰ' ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਮੂਲਾਧਾਰ ਨੂੰ ਪੂਰਬ ਆਖਿਆ ਜਾਵੇ, ਜਿਥੇ ਸੂਰਜ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਫਲ ਸਰੂਪ 'ਸੋਲਹ-ਕਲਾ-ਪੂਰਨ' ਅੰਮ੍ਰਿਤਰੂਪੀ ਸੁਖਮਣਾ ਨੂੰ ਸ਼ਿਵ ਸਥਾਨ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਥੇ ਹੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੀ ਵਰਖਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਦਾ ਵਿਰੋਧਭਾਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[35]

ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਜੋ ਉਪਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿ ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿ ਮਨ-ਪਵਨ ਦਾ ਜੋਗ ਮੁੱਖ ਹੈ । ਪਵਨ ਸਾਧਨ ਹੀ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਵਨ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਸਰੀਰ ਦਾ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਨਾੜੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ੁੱਧ ਹੋਣਾ, ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਜੀਵਨ ਸ਼ਕਤੀਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਉਰਧਮੁਖ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਚੇਤਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਪਰ ਸ਼ਿਵ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ਿਵ ਸ਼ਕਤੀ ਜੋਗ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਕਤੀ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜੋ ਮੂਲਾਧਾਰ ਵਿਚ ਕੁੰਡਲ ਮਾਰ ਕੇ ਬੈਠੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਰਿਆ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸਾਧੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਥ ਜੋਗ ਵਿਚ ਮਨ, ਪ੍ਰਾਣ, ਬਿੰਦੂ, ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸਾਧਨ ਪ੍ਰਮੁਖ ਹਨ। ਇਹ

---

28. ਚੰਦ ਸੂਰ ਦੋਊ ਸਮਿ ਕਰਿ ਰਾਖਿਆ ਆਪਾ ਆਪ ਸੁ ਮਿਲਿਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 122,6
29. ਤੇ ਸਿਵ ਸਕਤੀ ਸੰਮਿ ਹੋਵੈ, ਅੰਤ ਕੋਈ ਨਾ ਪਾਵੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 127.12
30. ੳ) ਸੋਧਿ ਮਧਿ ਪਾਵੈ ਤਤਵ ਸਮਿ ਕਰੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 210.96
 ਅ) ਪਾਰਸੀ ਪੰਚ ਤਤ ਕੀ ਸੰਧੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 188.6
31. ੳ) ਅਵਧੂ ਮਨ ਅਸਿ ਚੰਦ ਪਵਨ ਅਸਿ ਸੂਰ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 197.16
 ਅ) ਮਨ ਪਵਨ ਦੋਊ ਸਮਿ ਕਰੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 202.16
32. ਚੰਦ ਸੂਰ ਦੋਵੈ ਸਮਿ ਕਰਿ ਰਾਖਿ ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 178.12
33. ਸਸਿ ਸੁਭਾਵ ਸੂਰਜ ਗਿਆ ਰਹੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 177.6
34. ੳ) ਚੰਦੂ ਸੂਰ ਦੋਊ ਸਮਿ ਕਰਿ ਜਾਣਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 259
 ਅ) ਅਰਧ ਉਰਧਤਾ ਉਹਕੇ ਨਹੀਂ, ਰਵਿ ਸਸਿ ਮੇਲਾ ਕਰੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 125.10
35. ਇਹੁਣੀ ਇਹੁਣੀ ਇਹੁਣਿ ਸੰਧੀ ਪਛਿਮ ਦਰਵਾਜੇ ਪਵਨਾ ਬੰਧਿ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 85.187

ਸਤ ਸਾਧਕ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਚਨਾ ਗੋਰਖਨਾਥ ਨੇ ਸਾਧਨਾ ਲਈ ਓਅੰਕਾਰ ਸਾਧਨ, ਜਪ ਸਾਧਨ, ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਜਾਂ ਵਾਯੂ ਜਾਂ ਪਵਨ ਮਨ ਜਾਂ ਪਰਾ, ਬਿੰਦੂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਂ ਤੱਤਾਂ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਕਲ ਤੰਤਰ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸੰਭਵ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਵਾਯੂ ਸਾਧਨ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਵਾਯੂ ਤੋਂ ਹੀ ਨਾਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਧੁਨੀਆਂ ਸ਼ਬਦੀ ਪੈਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਵਾਯੂ ਹੀ ਘਟ ਅੰਦਰ ਭੇਦ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਸੋਹੰ ਵਾਯੂ 'ਹੰਸ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਣ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਘੁੰਮਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਜੋਗ ਸਾਧਨ ਵਿਚ ਗੋਰਖਨਾਥ ਨੇ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਠੋਰਤਾਮਈ ਕਾਇਆ ਨੂੰ ਪਲਟਣਾ, ਪਵਨ ਦਾ ਉਲਟਣਾ, ਖਟ-ਚੱਕਰ ਦਾ ਭੇਦ ਕਰਨਾ, ਚੰਦਰ ਸੂਰਜ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਰੱਖਣਾ ਆਸਨ ਅਤੇ ਆਹਾਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ, ਨਾਦ-ਬਿੰਦੂ ਅਤੇ ਵਾਯੂ ਦੀ ਰਖਿਆ, ਮਨ ਤੇ ਪਵਨ ਦੀ ਚੰਚਲਤਾ, ਇੜਾ-ਪਿੰਗਲਾ ਦੀ ਸੁਖਮਣਾ ਜਾਂ ਤ੍ਰਿਵੇਣੀ ਦੀ ਸੰਧੀ, ਮਨਾਂ ਦੇ ਵਿਉਪਾਰ ਦਾ ਬੰਧਨ, ਪਰਮ-ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਉਤਪਤੀ, ਅਧਿਆਤਮਕ ਨਿਰਨਤਾ, ਚੰਦਰ-ਸੂਰਜ ਸਾਧਨਾ, ਨਾਦ ਸਾਧਨਾ, ਬਿੰਦੂ, ਸਥਿਰ, ਇੜਾ-ਪਿੰਗਲਾ ਦਾ ਨਾੜੀ ਸਾਧਨਾ, ਆਸਨ, ਅਜਪਾਜਪ ਪਾਠ, ਅਨਹਦ, ਕਾਇਆ ਭੇਦ-ਘਟ, ਬ੍ਰਹਮ ਅਗਨੀ ਪ੍ਰਜਵਲਿਤ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਪਾਨ ਆਦਿ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੋਗ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਤ ਨਾਥਜੀ ਗੋਰਖਪੰਥ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਜੋਗ ਦੇ ਖੰਡਨ ਵਿਚ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ।

<u>ਹਠਯੋਗ ਦਾ ਖੰਡਨ:</u> ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਹਠਯੋਗ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਅੰਗਾਂ ਦਾ ਕਾਫੀ ਵਿਰੋਧ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਠਯੋਗੀਆਂ ਦੇ ਵਿਗੜੇ ਹੋਏ ਆਡੰਬਰ ਵੇਖੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਇਸ ਸਾਧਨਾ ਪੱਧਤੀ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਲੰਘੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਸਿਧ ਗੋਸ਼ਟਿ ਵਿਚ ਜੋਗ ਸਾਧਨਾ ਨਾਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਵਿਰੋਧ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜੋਗੀ ਮਾਨਵਤਾ ਦੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਕਲਿਆਣ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਹਠਯੋਗ ਦੀ ਖੰਡਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹਠਯੋਗ ਰਾਹੀਂ ਜੋ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰ-ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਰੋਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਸਰੀਰ ਘਟਦਾ ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ[36] ਜੋ ਅਨੇਕਾਂ, ਜਪ, ਤਪ, ਸੰਜਮ ਤੇ ਹਠਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਦੁਆਰਾ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦਾ ਕਾਬੂ ਕਰ ਕੇ ਥਕ ਗਏ ਹਨ ਪਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ।[37] ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਅੰਦਰਲੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਨਹੀਂ ਮਿਟਾ ਸਕੇ।[38] ਕਿਉਂਕਿ ਜੋ ਕੁਝ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ

---

36. ਹਠੁ ਨਿਗ੍ਰਹੁ ਕਰਿ ਕਾਇਆ ਛੀਜੈ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 905
37. ਜਪ ਤਪੁ ਕਰਿ ਕਰਿ ਸੰਜਮ ਥਾਕੀ ਹਠਿ ਨਿਗ੍ਰਹਿ ਨਹੀ ਪਾਈਐ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 436
38. ਸਿਧ ਸਾਧਿਕ ਕੇਤੇ ਮੁਨਿ ਦੇਵਾ। ਹਠਿ ਨਿਗ੍ਰਹਿ ਨ ਤ੍ਰਿਪਤਾਵਹਿ ਭੇਵਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 906

ਨਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਕੋਈ ਆਪ ਹੁਦਰਾ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੀ ਅਕਲ ਨੂੰ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਜਾਣ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਅੰਤ ਨੂੰ ਨਾਸ਼ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[39] ਜੋ ਕੋਈ ਹਠਜੋਗ ਰਾਹੀਂ ਮਨ ਤੇ ਜਬਰ ਕਰਕੇ ਪੁੰਨਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਕਸ਼ਟ ਸਹਾਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਕਰਮ ਉਸ ਦੇ ਕਿਸੇ ਲੇਖੇ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੇ।[40] ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਭੇਖਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸੰਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।[41] ਹਠਜੋਗ ਰਾਹੀਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ, ਸੰਜਮ ਤੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਵਾਸਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮਨ ਮੈਲ ਨਹੀਂ ਧੋਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਇਹ ਮੈਲ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਨਾਮ ਨਾਲ ਹੀ ਧੋਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਮੁਕਤੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ।[42] ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਹਠਨਿਗ੍ਰਹਿ ਨਾਲ ਨਹੀਂ।[43]

<u>ਵਾਸਤਵਿਕ ਜੋਗ:</u> ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਹਠਜੋਗ ਦਾ ਖੰਡਨ ਹੋਇਆ ਹੈ ਉਥੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਜੋਗ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਖਿੰਥੀ ਪਾਣ ਨਾਲ, ਹੱਥ ਵਿਚ ਡੰਡਾ ਰਖਣ ਨਾਲ, ਸਰੀਰ ਤੇ ਸੁਆਹ ਮਲਣ ਨਾਲ, ਮੁੰਦਰਾਂ ਪਾਣ ਨਾਲ, ਸਿਰ ਮੁਨਾਣ ਨਾਲ, ਸਿੰਙੀ ਵਜਾਣ ਨਾਲ, ਮੜ੍ਹੀਆਂ ਮਸਾਣਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਨਾਲ, ਸਮਾਧੀ ਲਾਉਣ ਨਾਲ, ਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਤੀਰਥ ਇਸ਼ਨਾਨਾਂ ਤੇ ਫਿਰਦਿਆਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਸਗੋਂ ਅਜਿਹਾ ਜੋਗ ਕਮਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਹਉਮੈ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਜਾਈਏ ਅਤੇ ਬਿਨਾ ਵਜਾਏ ਸਿੰਙੀਨਾਦ ਵਜੇ ਤੇ ਨਿਰਭਉ ਅਵਸਥਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਜੇ ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਸਮਾਏ ਰਹੀਏ ਤਾਂ ਅਸਲੀ ਜੋਗ ਦਾ ਰਸਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਜੋਗ ਨਹੀਂ ਕਮਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਜੋਗੀ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਸਦਾ ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਸਭ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਜਾਣਦਾ ਹੈ।[44] ਜੋਗੀ ਦੀਆਂ ਅਸਲ ਮੁੰਦਰਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਮੰਦੀਆਂ ਵਾਸ਼ਨਾਵਾਂ ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਵੇ। ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਨਾਸ਼ਵੰਤ ਸਮਝੇ ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਕਫਨੀ ਹੈ। ਜੋਗੀ ਪੰਜ ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਚੇਲੇ ਬਣਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਵੱਸ ਵਿਚ ਕਰੇ ਅਤੇ ਮਨ ਨੂੰ ਡੰਡਾ ਬਣਾਵੇ ਤਾਂ ਹੀ ਜੋਗ ਕਮਾਉਣ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਰੂਪੀ ਗੁਰੂ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਸਚਿਆ ਹੈ, ਹੋਰ ਸ਼ਬਦ ਜਿਹੜਾ ਜੋਗੀ ਸੁਣਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਨਾਸ਼ਵੰਤ ਹੈ। ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣੇਗਾ ਜਿਥੋਂ ਨੀਂਦ ਮੁਕ

---

39. ਜੇਤਾ ਜਾਣਾ ਸਭੁ ਕਿਛੁ ਹੋਵੈ। ਮਨ ਹਠਿ ਕੀਐ ਅੰਤਿ ਵਿਗੋਵੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ [illegible]
40. ਹਠੁ ਕਰਿ ਮਰੈ ਨ ਲੇਖੈ ਪਾਵੈ ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 226
41. ਹਠਿ ਨ ਪਤੀਜੈ ਨ ਭਰਮੁ ਭੇਖਿ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 686
42. ਨਾਮ ਬਿਨਾ ਗਤਿ ਕੋਇ ਨ ਪਾਵੈ। ਹਠਿ ਨਿਗ੍ਰਹਿ ਬੇਬਾਣੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 243
43 ਹਠਿ ਨਿਗ੍ਰਹਿ ਅਪਤੀਜੁ ਨ ਭੀਜੈ ਬਿਨੁ ਹਰਿ ਗੁਰ ਕਿਨਿ ਪਤਿ ਪਾਈ ਹੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1024

ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਸੁਰਤਿ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ।[45] ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸਦੇ ਅੰਦਰ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਵਾਸਾ ਹੋਵੇ, ਸਦਾ ਹੀ ਮੁੰਦਰਾਂ ਹਨ। ਜੋ ਇਹ ਮੁੰਦਰਾਂ ਪਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਹਉਮੈ ਤੇ ਮਮਤਾ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਦਾ ਕ੍ਰੋਧ ਤੇ ਹੰਕਾਰ ਮਿਟਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸੰਸਾਰ ਸਾਗਰ ਤੋਂ ਤਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।[46] ਸੰਸਾਰਕ ਆਸ਼ਾਂ ਵਲੋਂ ਉਲਟੇ ਮਨ ਨੂੰ ਜਿਹੜਾ ਜੋਗੀ ਖੱਪਰ ਬਣਾਂਦਾ ਹੈ ਪੰਜ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਦੇਹੀ ਗੁਰ-ਬ੍ਰਿਤਿ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਟੋਪੀ ਬਣਾਕੇ, ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਉਸ ਦੀ ਕੁਸ਼ਾ ਦਾ ਆਸਣ, ਤੇ ਮਨ ਤੇ ਕਾਬੂ ਉਸ ਦੀ ਲੰਗੋਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।ਸਤ, ਸੰਤੋਖ ਤੇ ਸੰਜਮ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਚੇਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਗੁਰੂ ਰਾਹੀਂ ਨਾਮ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।[47]

(ਪਿਛਲੇ ਪੰਨੇ ਦਾ ਬਾਕੀ ਫੁਟ ਨੋਟ)

44. ਜੋਗੁ ਨਾ ਖਿੰਥਾ ਜੋਗ ਨਾ ਡੰਡੈ ਜੋਗੁ ਨ ਭਸਮ ਚੜਾਈਐ।
ਜੋਗੁ ਨ ਮੁੰਦੀ ਮੂੰਡਿ ਮੁਡਾਇਐ ਜੋਗੁ ਨਾ ਸਿੰਙੀ ਵਾਈਐ।
ਅੰਜਨ ਮਾਹਿ ਨਿਰੰਜਨਿ ਰਹੀਐ ਜੋਗੁ ਜੁਗਤ ਇਵ ਪਾਈਐ।
ਗਲੀ ਜੋਗ ਨਾ ਹੋਈ।
ਏਕ ਦ੍ਰਿਸਟਿ ਕਰਿ ਸਮਸਰਿ ਜਾਣੈ ਜੋਗੀ ਕਹੀਐ ਸੋਈ।
ਜੋਗੁ ਨ ਬਾਹਰਿ ਮੜੀ ਮਸਾਣੀ ਜੋਗੁ ਨਾ ਤਾੜੀ ਲਾਈਐ
ਜੋਗ ਨਾ ਦੇਸਿ ਦਿਸੰਤਰਿ ਭਵਿਐ ਜੁਗ ਨ ਤੀਰਥਿ ਨਾਈਐ
ਅੰਜਨ ਮਾਹਿ ਨਿਰੰਜਨ ਰਹੀਐ ਜੋਗ ਜੁਗਤਿ ਇਵ ਪਾਈਐ।
ਨਾਨਕ ਜੀਵਤਿਆ ਮਰਿ ਰਹੀਐ ਐਸਾ ਜੋਗੁ ਕਮਾਈਐ।
ਵਾਜੇ ਬਾਝੇ ਸਿੰਙੀ ਵਾਜੈ ਤਉ ਨਿਰਭਉ ਪਦੁ ਪਾਈਐ।
ਅੰਜਨ ਮਾਹਿ ਨਿਰੰਜਨਿ ਰਹੀਐ ਜੋਗ ਜੁਗਤਿ ਇਵ ਪਾਈਐ। ਸੂਹੀ ਰਾਗ, ਪੰਨਾ 730

45. ਮੁੰਦ੍ਰਾ ਤੇ ਘਟ ਭੀਤਰਿ ਮੁੰਦ੍ਰਾ ਕਾਇਆ ਕੀਜੈ ਖਿੰਥਾਤਾ
ਪੰਚ ਚੇਲੇ ਵਸ ਕੀਜਹਿ ਰਾਵਲ ਇਹੁ ਮਨ ਕੀਜੈ ਡੰਡਾਤਾ।
ਜੋਗ ਜੁਗਤਿ ਇਵ ਪਾਵਸਿਤਾ।
ਏਕੁ ਸਬਦੁ ਦੂਜਾ ਹੋਰੁ ਨਾਸਤ ਕੰਦ ਮੂਲਿ ਮਨ ਲਾਵਸਿਤਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 155

46. ਅੰਤਰਿ ਸਬਦੁ ਨਿਰੰਤਰਿ ਮੁਦ੍ਰਾ ਹਉਮੈ ਮਮਤਾ ਦੂਰਿ ਕਰੀ।
ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਅਹੰਕਾਰੁ ਨਿਵਾਰੈ ਗੁਰ ਕੈ ਸਬਦਿ ਸੁ ਸਮਝ ਪਰੀ।
ਖਿੰਥਾ ਝੋਲੀ ਭਰਿ ਪੁਰਿ ਰਹਿਆ ਨਾਨਕ ਤਾਰੈ ਏਕੁ ਹਰੀ।ਸਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 939

47. ਊਂਧਉ ਖਪਰੁ ਪੰਚ ਭੂ ਟੋਪੀ ਕਾਂਇਆ ਕੜਾਸਣੁ ਮਨੁ ਜਾਗੋਟੀ।
ਸਤੁ ਸੰਤੋਖੁ ਸੰਜਮੁ ਹੈ ਨਾਲਿ। ਨਾਨਕ ਗੁਰਮੁਖਿ ਨਾਮੁ ਸਮਾਲਿ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 939

ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਦਿੰਦੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ 'ਸਿੱਧ ਗੋਸਟਿ' ਵਿਚ ਕਹਿੰਦੇ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਹੀ ਜੋਗ ਮੱਤ ਤੇ ਜੋਗ ਭੇਖ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। 'ਬਾਰਾਂ' ਫਿਰਕਿਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਹੀ ਜਾਣ ਲਵੋ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਹੀ ਛੇ ਦਰਸ਼ਨ ਬਣਾਓ। ਜਿਹੜਾ ਜੋਗੀ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਸਮਝਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਮੁੜ ਸੰਸਾਰ ਅੰਦਰ ਚੋਟਾਂ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦਾ। ਗੁਰੂ ਵਾਲੀ ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਇਹ ਸਮਝ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜੋਗੀ ਦੀ ਜੁਗਤੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਭਦੀ ਹੈ।[48]

<u>ਸੁਰਤਿ ਸ਼ਬਦ ਜੋਗ:</u> ਜੋਗ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਨਾਨਕਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਿਧਾਂਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਪਰ 'ਸੁਰਤਿ ਸ਼ਬਦ ਜੋਗ ਅਤੇ 'ਸਹਿਜ ਜੋਗ ਦੇ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਡਾਕਟਰ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਜੋਗ 'ਨਾਮ ਜੋਗ' ਹੈ ਜੋ ਸੁਰਤਿ ਸ਼ਬਦ ਜੋਗ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਹਿਜ-ਜੋਗ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[49]

ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਸਿਧ-ਮੰਡਲੀ ਵਿਚੋਂ ਚਰਪਟ ਨਾਥ ਜੋਗੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ[50] ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਸੁਰਤ ਜੋੜ ਕੇ ਨਾਮ ਜਪਿਆਂ, ਸੰਸਾਰ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਜਿਵੇਂ ਕੰਵਲ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਨਿਰਲੇਪ ਤੇ ਮੁਰਗਾਈ ਨਦੀ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਅਭਿੱਜ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੈ ਸੰਸਾਰ ਸਾਗਰ ਤੋਂ ਤਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।[51] ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ[52] ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ 'ਸ਼ਬਦ' 'ਗੁਰੂ' ਤੇ ਸੁਰਤੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ-ਗੁਰੂ ਦੀ ਧੁਨੀ ਵਸਦੀ ਹੈ, ਚੇਲਾ ਹੈ।[53] ਇਥੇ 'ਸ਼ਬਦ' ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਜੋਗਮਤ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਸਰੂਪੀ ਬ੍ਰਹਮ

---

48. ਦਰਸਨ ਭੇਖ ਕਰਹੁ ਜੋਗਿੰਦ੍ਰਾ ਮੁੰਦ੍ਰਾ ਝੋਲੀ ਖਿੰਥਾ।
    ਬਾਰਹ ਅੰਤਰਿ ਏਕੁ ਸਰੇਵਹੁ ਖਟੁ ਦਰਸਨ ਇਕ ਪੰਥਾ।
    ਇਨ ਬਿਧਿ ਮਨੁ ਸਮਝਾਈਐ ਪੁਰਖਾ ਬਾਹੁੜਿ ਚੋਟ ਨ ਖਾਈਐ।
    ਨਾਨਕ ਬੋਲੈ ਗੁਰਮੁਖਿ ਬੂਝੈ ਜੋਗ ਜੁਗਤਿ ਇਵ ਪਾਈਐ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 939

49.

50. ਦੁਨੀਆ ਸਾਗਰੁ ਦੁਤਰੁ ਕਹੀਐ ਕਿਉ ਕਰਿ ਪਾਈਐ ਪਾਰੋ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 938
51. ਜੈਸੇ ਜਲ ਮਹਿ ਕਮਲੁ ਨਿਰਾਲਮੁ ਮੁਰਗਾਈ ਨੈ ਸਾਣੇ।
    ਸੁਰਤਿ ਸਬਦਿ ਭਵ ਸਾਗਰੁ ਤਰੀਐ ਨਾਨਕ ਨਾਮੁ ਵਖਾਣੇ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 938
52. ਤੇਰਾ ਕਵਣੁ ਗੁਰੂ ਜਿਸ ਕਾ ਤੂ ਚੇਲਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 942
53. ਸਬਦੁ ਗੁਰੂ ਸੁਰਤਿ ਧੁਨਿ ਚੇਲਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 943

ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੁਰਤਿ ਦਾ ਅਰਥ ਧਿਆਨ, ਮਨ ਦੀ ਬਿਰਤੀ, ਅੰਤਰਿ-ਪ੍ਰਬਿਰਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਰਤਿ ਸ਼ਬਦ ਜੋਗ ਦਾ ਅਰਥ ਸਾਧਕ ਦੀ ਅੰਤਰ-ਪ੍ਰਬਿਰਤੀ ਦਾ ਸ਼ਬਦ-ਸਰੂਪੀ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚ ਸਥਿਰ ਹੋਣਾ ਹੈ।[54] ਆਤਮਿਕ ਅਭਿਆਸੀ ਜੀਵ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਸੋਝੀ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਵਾਗਵਨ ਬਣਿਆ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।[55] ਸ਼ਬਦ ਸੁਰਤਿ ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਅਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।[56]

<u>ਸਹਜ ਜੋਗ :</u> ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਹਜ ਜੋਗ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਭਾਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ ਮਿੱਠਾ ਕਰਕੇ ਮੰਨਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਇਹੋ ਹੀ ਸਹਜ ਜੋਗ ਦਾ ਖਜ਼ਾਨਾ ਹੈ।[57] ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਸਹਜ ਜੋਗ ਹਠਜੋਗ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਮ, ਸਿਮਰਨ, ਸੇਵਾ, ਸਤਿ, ਸੰਤੋਖ ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਆਦਿ ਦੁਆਰਾ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਚਿੱਤ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਜੋੜਨਾ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਸਹਜਜੋਗ ਹੈ।[58] ਜਪੁਜੀ ਵਿਚ ਨਾਮ ਸੁਣਨ ਨਾਲ ਸਹਜੇ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਧਿਆਨ ਲਗਣ ਦਾ ਵਰਣਨ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[59]

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਨੁਭਵੀ ਆਤਮਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਜੋਗਿਕ ਤਰਕ-ਵਿਤਰਕ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੀ ਭਾਵ-ਭਾਵਨਾ ਤੇ ਸਹਜ-ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਸਾਧਨਾ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਭਾਵਨਾ ਕਾਰਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵੈਦਿਕ, ਜੋਗਿਕ ਤੇ ਸਰੀਰਿਕ ਕਸਰਤਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਕਬੂਲਿਆ। ਸਹਜ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਿਤ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮਨ ਗੁਰੂ ਨੇ ਸਥਿਰ ਬਣਾ ਕੇ ਮਾਇਆ ਵਲੋਂ ਮੋੜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਦਿਨ ਰਾਤ ਸਹਜਜੋਗ ਮਾਣਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸੰਤ ਦੀ ਸੰਗਤਿ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਦੁਖ

---

54. ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 117
55. ੳ) ਸਾਕਤ ਨਰਿ ਸਬਦਿ ਸੁਰਤਿ ਕਿਉ ਪਾਈਐ
ਸਬਦੁ ਸੁਰਤਿ ਬਿਨੁ ਆਈਐ ਜਾਈਐ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 1042
ਅ) ਸਬਦਿ ਸੁਰਤਿ ਬਿਨੁ ਆਵੈ ਜਾਵੈ ਪਤਿ ਖੋਈ ਆਵਤ ਜਾਤਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1031
56. ਸਬਦ ਸੁਰਤਿ ਸੁਖ ਊਪਜੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 62
57. ਕਿਛੁ ਕਰੇ ਭਲਾ ਕਰਿ ਮਾਨਉ ਸਹਜ ਜੋਗ ਨਿਧਿ ਪਾਵਉ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 360
58. ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 334
59. ੳ) ਸੁਣਿਐ ਲਾਗੈ ਸਹਜਿ ਧਿਆਨੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 3
ਅ) ਸਹਜਿ ਮਿਲੈ ਮਿਲਿਆ ਪਰਵਾਣੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 686

ਤੇ ਵੈਰ ਮਿਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਰੂਪੀ ਪਤੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵਾਲਾ ਸਹਜ ਜੋਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਮੇਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[60] ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਹਜ-ਪੰਥ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ 'ਸਹਜ-ਬ੍ਰਹਮ', 'ਸਹਜ-ਆਤਮਾ', ਸਹਜ-ਜੀਵਨ, ਸਹਜ-ਸ਼ਬਦ, ਸਹਜ-ਵੈਰਾਗ, ਸਹਜ-ਭਗਤੀ, ਸਹਜ-ਜੋਗ, ਸਹਜ-ਸਮਾਧੀ, ਸਹਜ-ਜੀਵਨ ਆਦਿ ਪਦਾਂ ਦੀਆਂ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡਾ: ਜੈ ਰਾਮ ਮਿਸ਼ਰ ਦਾ ਇਹ ਕਥਨ ਬੜਾ ਢੁੱਕਵਾਂ ਹੈ, ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਇਸੇ ਸਹਜ-ਜੋਗ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਭਗਤੀ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਦਾ ਪਿਆਰ, ਆਪਣਾ ਸਵੱਛ ਵੈਰਾਗ, ਆਪਣੀ ਇਲਾਹੀ ਸ਼ਾਂਤੀ, ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਮਿਸ਼ਨ, ਆਪਣਾ ਗਿਆਨ ਤੇ ਧਰਮ, ਆਪਣੀ ਸਮਾਧੀ ਸਭ ਕੁਝ ਸਮੋ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਸਹਜ-ਜੋਗ ਵਿਚ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸੋਹਿਲੇ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਇਸੇ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸੇ ਦੀ ਲਿਵ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।[61]

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵਾਸਤਵਿਕ ਜੋਗ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਉਹ ਜੋਗ ਮਾਰਗ ਦੀਆਂ ਹਠ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਖਾਵੇ ਦੇ ਆਡੰਬਰਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਸਾਰਾ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਵਿਗੜ ਚੁਕਿਆ ਸੀ। ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਥਾਂ ਥਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਠ-ਜੋਗਿਕ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਕੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਜੋਗ ਦੀ ਜੁਗਤੀ ਦਸਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਨਿਰਗੁਣ ਭਗਤੀ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹਨ।

---

60. ਗੁਰ ਮਨ ਮਾਰਿਓ ਕਰਿ ਸੰਜੋਗੁ। ਅਹਿਨਿਸਿ ਰਾਵੇ ਭਗਤਿ ਜੋਗੁ।
ਗੁਰ ਸੰਤ ਸਭਾ ਦੁਖੁ ਮਿਟੈ ਰੋਗੁ। ਜਨ ਨਾਨਕ ਹਰਿ ਵਰੁ ਸਹਜ ਜੋਗੁ। ਬਸੰਤੁ, ਪੰਨਾ 1170

61. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਦਰਸ਼ਨ, ਡਾ: ਜੈ ਰਾਮ ਮਿਸ਼ਰ, ਪੰਨਾ 250

(ii) ਹਠਜੋਗ ਦੇ ਅੰਗ:

ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ਗੋਰਖਨਾਥ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਹਠਜੋਗ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਲਕਸ਼ ਜੀਵਨਮੁਕਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਪਤੰਜਲੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਜੋਗ ਵਿਚ ਯਮ, ਨਿਯਮ, ਆਸਨ, ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ, ਪ੍ਰਤਿਆਹਾਰ, ਧਾਰਣਾ, ਧਿਆਨ ਅਤੇ ਸਮਾਧੀ ਨੂੰ ਜੋਗ ਦੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਗ ਮੰਨੇ ਹਨ। ਗੋਰਖਨਾਥ ਦੀਆਂ ਰਚਿਤ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਵਿਚ ਜੋਗ ਦੇ ਅੱਠ ਤੇ ਛੇ ਅੰਗਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਈਆਂ ਵਿਚ ਦੋ ਅੰਗਾਂ-ਯਮ ਅਤੇ ਨਿਯਮ ਨੂੰ ਛੱਡ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਸਾਡੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਗੋਰਖਨਾਥ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੋਗ ਦੀ ਆਧਾਰ-ਭੂਮੀ ਮੰਨ ਕੇ ਹੀ ਚਲੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਆਚਾਰ, ਤੇ ਸਦਾਚਾਰ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਲਾਇਣ ਦੀ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਰਪੱਕ ਹੋਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਤੰਜਲੀ ਦੇ ਯਮ ਤੇ ਨਿਯਮ ਦੇ ਪੰਜ ਪੰਜ ਅੰਗਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਗੋਰਖਨਾਥ ਨੇ ਦਸ ਦਸ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੋਗ ਦੇ ਅੱਠ ਅੰਗਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਸੁਤੰਤਰ ਰੀਤੀ ਨਾਲ ਵਰਣਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਪਰ ਯਮ ਅਤੇ ਨਿਯਮ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਕੀ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਠਜੋਗ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, ਪਾਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਸੰਕੇਤ, ਸਿਧਾਂਤ ਵਰਣਨ, ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਪੂਰਵਕ ਬੜੇ ਸੂਖਮ ਨਿਰੀਖਣ ਤੇ ਨਵੀਆਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਪੁਨਰ-ਮੁਲਾਂਕਣ ਕੀਤਾ ਹੈ।

(1) <u>ਯਮ:</u> ਜੋਗ ਦੇ ਅਠ ਅੰਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਯਮ ਹੈ। ਯਮ ਦੇ ਅੱਗੇ ਦਸ ਅੰਗ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਵਰਣ ਅਸੀਂ ਕਰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ।

(i) <u>ਅਹਿੰਸਾ:</u> ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੋਗ ਦਾ ਮੂਲ ਦਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਹਿੰਸਾ ਨਾਲ ਇਸ ਦੀ ਹਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।[1] ਹਿੰਸਾ ਬਿਰਤੀ ਦੀ ਕਰੜੀ ਨਿੰਦਿਆ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਜੋਗੀ ਹੋ ਕੇ ਮਾਸ ਦਾ ਸੇਵਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੀਆਂ ਇਕੱਤਰ ਸੈ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਨਰਕ ਗਾਮੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ[2] ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਦਇਆ ਧਰਮ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਅਤੇ ਸਮਤਵ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ[3] ਜੋਗ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੀਵ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਇਕੱਠਾ ਵਾਸਾ ਦਸ ਕੇ ਵੀ ਹੱਤਿਆ ਕਰਕੇ ਮਾਸ ਨਾ ਖਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।[4] ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਇਸ

---

1. ਜੋਗ ਕਾ ਮੂਲ ਹੈ ਦਯਾ ਦਾਨੰ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 140.32
2. ਮਦ ਮਾਸ ਅਰੁ ਭਾਂਗਿ ਜੋ ਪੀਵੈ। ਇਕੋਤਰ ਸੈ ਪੁਰਿਖਾ ਲੈ ਨਰਕਿ ਜਾਈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 78
3. ਅਵਧੂ ਮਾਸ ਭਖੰਤ ਦਯਾ ਧਰਮ ਕਾ ਨਾਸ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 79, 165
4. ਜੀਵ ਸੀਵ ਸੰਗੇ ਬਾਸਾ। ਬਧਿ ਨ ਖਾਇਬਾ ਰੁਧ ਮਾਸਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 257

ਦਾ ਪਾਲਨ ਕਰੇ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਨਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਖੂਟੀ ਰਮਜ਼ ਵੇਲੇ ਗੱਲੀ ਦੀ ਧੱਕਿਆ ਤਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ।[5]

ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਹਿੰਸਾ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬੜੇ ਸੂਖਮ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜਿਥੇ ਜੀਵ ਦੀ ਹਤਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਹਿੰਸਕ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਸਗੋਂ ਦੂਜੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਹਿੰਸਕ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਮਨੁੱਖੀ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਨਾਸ਼ਕ ਪ੍ਰੇਮ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਦਸਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਹਿੰਸਾ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹੈ।[6]

(ਅ) <u>ਸਤੋਖ:</u> ਨਾਨਕਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜੋਗੀ ਲਈ ਸੰਤ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਜਿਹੇ ਸਦਾਚਾਰ ਦੇ ਨਿਯਮ ਸਾਰੀਆਂ ਕਸੌਟੀਆਂ ਤੇ ਖਰਾ ਉਤਰਦਾ ਹੈ। ਸੱਚੇ ਸੰਤ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਿਹਾ, ਗੁਰੂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਦ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ, ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚ ਹੀ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ।[7] ਸੰਤ ਤੇ ਸੂਝ ਹੀ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਇਕਸੁਰ ਹਨ।[8] ਸੱਚ ਨੂੰ ਹੀ ਉਜਿਆਰੀ ਦੀਪ,[9] ਸਚ ਬੋਲਣ ਵਾਲਾ ਹੀ ਸਚਿਆਰੀ,[10] ਸੱਚ ਨੂੰ ਪਰਮ ਨਾਲ ਤੁਲ ਕੇ ਤੁਲਨਾ[11] ਅਤੇ ਸਤ ਸਤ ਨਾਲ ਸੰਤੋਖ ਸਹਿਤ ਹੁੰਦਾ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।[12]

---

5. ਆਪ ਸਵਾਰਥ ਆਲ ਛੁੱਟੀ। ਤਾਂ ਮੈਂ ਚੋਟ, ਮੇਰੀ ਮੁਣੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 257
6. ੳ) ਅਸੰਖ ਗਲਵਢ ਹਤਿਆ ਕਮਾਹਿ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 4
   ਅ) ਮਾਣਸ ਖਾਣੇ ਕਰਹਿ ਨਿਵਾਜ। ਛੁਰੀ ਵਗਾਇਨਿ ਤਿਨ ਗਲਿ ਤਾਗ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 471
   ੲ) ਜਿਸ ਮਨੁ ਮਾਨੁ ਅਭਿਮਾਨੁ ਨ ਤਾ ਕਉ ਹਿੰਸਾ ਲੋਭੁ ਵਿਸਾਰੇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1198
7. ਸਾਚ ਕਾ ਸਬਦੁ ਸੰਤਾਂ ਕਾ ਵੇਖ
   ਤਿਹੁਆਂ ਨੂੰ ਵਾਦਲ ਸਹੁਆਂ ਕੇ ਉਪਦੇਸ਼। ਨਾਨਕਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 73,149
8. ਸਚਿਓ ਸਚੋਂ ਸੇਵ ਅਸਥਾਨ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 107,258
9. ਸਤੁ ਉਜਿਆਰੀ, ਦੀਵਿਆਂ ਬਲਿਆਂ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 160
10. ਸਚੁ ਬੋਲੈ ਸੋਈ ਸਚਿਆਰੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 180,20
11. ਭੂਰੇ ਪਾਪ ਜਿਥੇ ਸਤ ਧਰਮ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 188,10
12. ੳ) ਸਤੁ ਸਤੁ ਸੰਜਮ ਜਿਹ ਧਰੇ ਧੀਰ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 188,11
    ਅ) ਸਤੁ ਸਤੁ ਗੁਰਮੁਖ ਸੰਜਮ ਚਲਾਵੇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 232,9

ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਤ(ਸਤ,ਸਤਿ,ਸਤੁ) ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਦੋ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਅਰਥਾਂ[13] ਵਿਚ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਸਚਾਈ ਅਤੇ ਸ਼ੁੱਧ ਆਚਾਰ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਹੈ।[14]

(ਬ) <u>ਅਸਤ੍ਯ:</u> ਵੇਦਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਸਤ੍ਯ ਦਾ ਵਰਣਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਪਰ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ 'ਅਸਤਿ' ਨੂੰ ਨਿਸ਼ੇਧਾਤਮਕ ਸ਼ੈਲੀ ਕੂੜ ਰਾਹੀਂ ਚਿਤਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।[15] ਕੂੜ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ੈਅ ਦੀ ਕੋਠੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਜੀਵ ਮਹਾਂ ਦੁੱਖ ਸਹਿੰਦਾ[16] ਆਵਾਗਵਨ[17] ਵਿਚ ਭਟਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਟਿਕਾਣਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ।[18] ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕੂੜੇ ਪਸਾਰੇ ਨੂੰ ਮੱਸਿਆ ਦੀ ਰਾਤ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਦੇ ਕੇ ਇਸ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ ਹੈ।[19] ਕੂੜ ਬੋਲ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਮੁਰਦਾਰ ਖਾਂਦਾ ਹੈ।[20] ਸੱਚ ਦੀ ਆਖਿਰ ਵਿਚ ਜਿੱਤ ਤੇ ਕੂੜ ਨਸ਼ਟ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੰਤਮ ਫੈਸਲਾ ਕਹਿ ਸੁਣਾਇਆ ਹੈ।[21]

(ਸ) <u>ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀਆ:</u> ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀਆ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਤਪ ਹੈ।[22] ਇਸ ਦੇ ਪਾਲਨ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਵਸਤੂ ਅਲੱਭ ਤੇ ਅਸਾਧ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ।[23] ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ।

---

13. ੳ) ਸਚਾ ਅਮਰੁ ਸਚੈ ਅਮਰਾਪੁਰਿ ਸੋ ਸਚੁ ਮਿਲੈ ਵਡਾਈ ਹੇ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 1022
    ਅ) ਸਚੇ ਉਪਰਿ ਅਵਰ ਨ ਦੀਸੈ ਸਾਚੇ ਕੀਮਤਿ ਪਾਈ ਹੇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1023
14. ੳ) ਸਚੁ ਪੁਰਾਣਾ ਹੋਵੈ ਨਾਹੀ ਸੀਤਾ ਕਦੇ ਨ ਪਾਟੈ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 955
    ਅ) ਕੂੜ ਨਿਖੁਟੇ ਨਾਨਕਾ ਓੜਕਿ ਸਚਿ ਰਹੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 953
    ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਲਈ ਵੇਖੋ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਪੰਨਾ 3,62
    ੲ) ਸਚਹੁ ਓਰੈ ਸਭ ਕੋ, ਉਪਰਿ ਸਚੁ ਆਚਾਰੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 62
15. ਅਮੁਲ ਕਲੋਲਾ ਕੂੜ ਕਾ ਦਿਤਾ ਦੇਵਣਹਾਰਿ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 15
16. ਕੂੜ ਵਿਕਾਰ ਮਹਾ ਦੁਖੁ ਦੇਹ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 352
17. ਕੂੜ ਕਮਾਵੈ ਆਵੈ ਜਾਵੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 352
18. ਕੂੜੈ ਆਵਹਿ ਠਵਿ ਨ ਪਾਵਹਿ ਕੂੜੇ ਆਵਾਗਉਣ ਭਇਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 940
19. ਕੂੜ ਅਮਾਵਸ ਸਚੁ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਦੀਸੈ ਨਾਹੀ ਕਹਿ ਚੜਿਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 145
20. ਕੂੜੁ ਬੋਲਿ ਮੁਰਦਾਰੁ ਖਾਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 140
21. ਕੂੜ ਨਿਖੁਟੇ ਨਾਨਕਾ ਓੜਕਿ ਸਚਿ ਰਹੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 953
22. ਅਥਰਵ ਵੇਦ, 3,5,9
23. ਪਾਤੰਜਲੀ ਜੋਗ ਪ੍ਰਦੀਪ, ਪੰਨਾ 361-62,366

ਤੇ ਸਰੀਰਕ, ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਆਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਨਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਅਧਰਮ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਹਾਂਦੋਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।[24] ਸਾਧਾਰਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ਼ੁਕਰ ਰਖਿਆ ਦਾ ਨਾਂ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀਆ ਹੈ ਅਤੇ ਮੈਥੁਨ ਜਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਵੀਰਜ ਨਾਸ਼ ਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਜਤੀ ਰਹਿਣ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀਆ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀਆ ਲਈ ਕਾਮ-ਉਪਜਾਊ ਵਿਅਕਤੀਆਂ, ਵਸਤੂਆਂ, ਅਤੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਗ ਨਾਲ ਜੋਗ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਮਦ ਵਿਚੋਂ ਕਾਮ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਮਨੀ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਬੰਧਕ ਵਰਗਾ ਸਬੰਧ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਨੇੜਤਾ ਨਾਲ ਵਾਸ਼ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵੇਗ ਵਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਸ ਕਰਕੇ ਗੋਰਖਨਾਥ ਕਾਮਨੀ ਤਿਆਗ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।[25] ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀਆ ਦਾ ਮੁੱਖ ਤੱਤ ਜਿਥੇ ਨਾਰੀਸੰਗ ਤਿਆਗ ਹੈ ਉਥੇ ਬਿੰਦੂ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਜਤਨ ਨ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀਆ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਨਹੀਂ ਪਰ ਜੋ ਕਾਮ ਵਾਸ਼ਨਾ ਨੂੰ ਭਸਮ ਕਰ ਕਰਕੇ ਬਿੰਦੂ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਚਰਨ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਧੋਂਦਾ ਹੈ।[26] ਨਾਦ ਅਤੇ ਬਿੰਦੂ ਜਿਸ ਸਾਧਕ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਪਰਪੱਕ ਹਨ ਉਸ ਦੀ ਸੇਵਾ ਪਾਰਬਤੀ ਕਰਦੀ ਹੈ।[27] ਬਿੰਦੂ ਰੱਖਿਆ ਨਾਲ ਪਿੰਡ ਸਥਿਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।[28] ਜੋ ਪਿੰਡ ਸਥਿਰ ਕਰਕੇ ਭੇਦ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮਾ ਅਤੇ ਆਪ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ।[29] ਬਿੰਦੂ ਨੂੰ ਮਾਨਵ ਜੀਵਨ ਜਾਂ ਸਾਧਨਾਤਮਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੂਲ ਮੰਨ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਦਾ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਲਈ ਸੁਚੇਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।[30]

ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗ੍ਰਿਹਸਥ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸਭ ਧਰਮਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਤ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਬਿੰਦੂ ਰੱਖਿਆ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਦਾਚਾਰਕ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਚਰਨ ਵਾਲੇ ਗ੍ਰਿਹਸਥੀ ਨੂੰ ਹੀ ਜਤੀ ਆਖਿਆ ਹੈ ਜੋ ਅਜਿਹਾ ਜਤ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ ਗੁਰੂ

---

24. ਪੰਡਿਤਨੀ ਜੋਗ ਪ੍ਰਦੀਪ, ਪੰਨਾ 412.3
25. ੳ) ਕਨਕ ਕਾਮਨੀ ਤਿਆਗੈ ਦੋਇ, ਸੋ ਜੋਗੇਸਰ ਨਿਰਭੈ ਹੋਇ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 56,102
    ਅ) ਧਨ ਜੋਬਨ ਕੀ ਕਰੈ ਨ ਆਸ। ਚਿਤ ਨ ਰਾਖੈ ਕਾਮਨਿ ਪਾਸ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 26, 19
    ੲ) ਕਾਮਨੀ ਬਹੁਤ ਜੋਗ ਨਾ ਹੋਇ॥ ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 119, 3
26. ਕਾਮ ਦਗਧ ਜੇ ਜੋਗੀ ਕਰੈ, ਤਾਕਾ ਬਿਸਨੂੰ ਪਖਾਲੈ ਪਾਯਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 26,17
27. ਨਾਦ ਬਿੰਦ ਜਾ ਕੈ ਘਟਿ ਜਰੈ, ਤਾਕੀ ਸੇਵਾ ਪਾਰਬਤੀ ਕਰੈ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 26,19
28. ਤਬ ਮੁਖਿ ਬਿਅੰਦ ਅਗਨਿ ਮੁਖਿਆਵਾ ਜੋ ਰਾਖੈ ਸੋ ਗੁਰੂ ਹਮਾਰਾ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 70
29. ਬਿਅੰਦ ਹੀ ਜੋਗ ਬਿਅੰਦ ਹੀ ਭੋਗ। ਬਿਅੰਦ ਹੀ ਹਰੈ ਚੌਸਠਿ ਰੋਗ।
    ਯਾ ਬਿੰਦ ਕਾ ਕੋਈ ਜਾਣੈ ਭੇਵ। ਸੋ ਆਪੈ ਕਰਤਾ ਆਪੈ ਦੇਵ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 72,148
30. ਊਭੀ ਬਾਧ ਗੋਰਖਨਾਥ ਪੁਕਾਰੈ, ਮੂਲ ਮ ਹਾਰੈ ਮਾਂਬਾਂ ਭਾਈ॥ ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 117,1

ਨਾਨਕ ਜੋਗੀ ਕਹੀਐ ਚਨ।[32]

(ਚ) <u>ਖਿਮਾ:</u> ਖਿਮਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮਾਫ਼ ਕਰਨ ਤੋਂ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਨਫ਼ਰਤ ਅਤੇ ਬੁਰੀ ਨਾਲ ਤੇਜ਼ ਸ਼ਬਦ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਉਸ ਨਾਲ ਮੈਲਾ ਵਰਤਾਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸਗੋਂ ਖਿਮਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ, ਵਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ, ਸ਼ੁੱਧ-ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਢੰਗ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।[33] ਜਿਸ ਨੇ ਖਿਮਾ ਦਾ ਵਸਤ੍ਰ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਹੋ ਸਾਧਕ ਸਿਆਣਾ ਹੈ।[34] ਜਿਸ ਨੇ ਖਿਮਾ ਦਾ ਵਸਤ੍ਰ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ।

ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਖਿਮਾ ਧਾਰਨ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭੂ ਮੇਲ ਦਾ ਅਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਦਸਿਆ ਹੈ।[35] ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਇਆ ਦੇਵਤਾ ਨੂੰ ਧੂਪ ਤੇ ਖਿਮਾ ਨੂੰ ਮਾਲਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਉਹੀ ਮਨੁੱਖ ਪਰਧਾਨ ਹਨ।[36] ਬੇਅੰਤ ਖਿਮਾਵਾਨ ਜੀਵ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਗਏ ਹਨ।[37] ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਪੈ ਕੇ ਖਿਮਾ ਧਾਰਨ[38] ਕਰਕੇ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।[39] ਜੋਗੀ ਲਈ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਮਨ ਵਿਚ ਕੰਨਾਂ ਮੁੰਦਰਾਂ ਅਤੇ ਖਿਮਾ ਖਿੰਥਾ (ਗੋਦੜੀ)[40] ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਪ੍ਰਿੰਸ ਹੋਣਾ, ਖਿਮਾ ਕਰਨ ਦਾ ਗੁਣ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ, ਨਾਮ ਦੁਆਰਾ ਕਾਲਖ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰੇ ਉਹ ਹੀ ਭਾਗਾਂ ਵਾਲਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਗ੍ਰਿਹਸਥੀ, ਸੰਨਿਆਸੀ ਅਤੇ ਜੋਗੀ ਹੋ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਥਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।[41]

(ਛ) <u>ਧੀਰਜ:</u> ਜੋਗ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਜੇ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤੱਤ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਧੀਰਜ ਹੈ। ਜੋਗ ਵਿਚ ਸਾਰੀਆਂ ਤਕਲੀਫ਼ਾਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਹੀ ਧੀਰਜ ਨਾਲ ਸਹਿਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਸੰਭਵ ਹੈ।[42] ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਧੀਰਜ ਨਾਲ ਬੈਠਣਾ

(ਪਿਛਲੇ ਪੰਨੇ ਦੇ ਬਾਕੀ ਫੁਟ ਨੋਟ)

31. ੳ) ਜਤੁ ਸਤੁ ਸੰਜਮੁ ਸਚੁ ਨ ਜਾਪਿਆ ਪ੍ਰੇਤ ਪਿੰਜਰ ਮਹਿ ਕਸਟੁ ਘਣਿਆ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ ੯੬
ਅ) ਜਤੁ ਸਤੁ ਤੀਰਥੁ ਮਜਨੁ ਨਾਮਿ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 153
ੲ) ਜਤੁ ਸਤੁ ਸੰਜਮੁ ਸਾਚੁ ਦ੍ਰਿੜਾਇਆ ਸਾਚ ਸਬਦਿ ਰਸਿ ਲੀਣਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 907
ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਲਈ ਵੇਖੋ ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 903, 1037

32. ਜਾਂ ਜਤੁ ਜੋਗੀ ਤਾਂ ਕਾਇਆ ਭੋਗੀ॥ ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 356
33. ਖਿਮਾ ਅਗਮਸਟ ਕਿਆਨ ਆਧਾਰ॥ ਸਮ੍ਰਿਤਿ ਪਾਵਸੀ ਰੰਗ ਛਿਦਾਰ॥ ਡੇਰ ਅਬਦ੍ਰੀ, ਪੰਨਾ 38.
34. ਸਤਿ ਬ੍ਰਤ ਸੰਤੋਖ ਬ੍ਰਤ, ਖਿਮਾ ਦਇਆ ਬ੍ਰਤ ਦਾਨ।
ਏ ਪੰਜੇ ਬ੍ਰਤ ਜੋ ਕਰੈ ਸੋਈ ਸਾਧ ਸੁਜਾਨ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 266
35. ੳ) ਖਿਮਾ ਸੀਗਾਰੁ ਕਾਮਣਿ ਤਨਿ ਪਹਿਰੈ ਰਾਵੈ ਲਾਲ ਪਿਆਰੋ॥ ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 358
ਅ) ਖਿਮਾ ਧੀਰਜੁ ਕਰਿ ਗਊ ਲਵੇਰੀ ਸਹਜੇ ਬਛਰਾ ਖੀਰੁ ਪੀਐ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1329

36. ਦਇਆ ਖਿਮਾ ਜਪਮਾਲੀ ਤੇ ਮਾਣਸ ਪਰਧਾਨ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1245

ਕਾਰੋਬਾਰ ਦੇ ਕਿਰਤਕ ਕੁਦਰਤ[43] ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਵਿਗਾਸ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਗਿਆਨ ਅਨੁਭਵ ਕਿਆ ਉਸ ਨਹੀਂ ਕੀ ਨਹੀਂ ਪਛਾਣਦਾ।[44]

ਗਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਾਧ ਨਾਲ ਯੋਗਿ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਉਚੀ ਕਹੀ ਹੈ।[45] ਜਿਸ ਜੋਗੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪੰਜ ਕਾਮਦਾਇਕ ਵੈਰ ਵਧ ਉਸ ਯੋਗਿ ਨਹੀਂ ਧਰ ਸਕਦੀ[46] ਪਰ ਜੇ ਉਸ ਦੀ ਮਿਹਰ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦੇ ਝਟਕਣ ਤੋਂ ਬਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[47] ਜੋ ਮਨੁਖ ਇਕ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਦਾ,[48] ਗੁਰੂ ਕੁਆਰਾ ਨਾਮ ਸਾਧਨਾ ਦੇ[49] ਉਹੀ ਹੀ ਯੋਗਿ ਕਰਦਾ ਹੈ।[50]

(ਪਿਛਲੇ ਪੰਨੇ ਦੇ ਬਾਕੀ ਫੁਟ ਨੋਟ)

37. ਜਿਨਾ ਕਿਰਤੈ ਧਰਿ ਕਹੇ ਪੁਰਬਿ ਕਮ ਆਇਆ।
ਕਰਤਾ ਨ ਜਾਪੈ ਕਿਉ ਕਰੀ ਧਰਿ ਧਰਿ ਮੂਲੇ ਕਿਰਿਆ। ਸੁਧਵਾਰ, ਪੰਨਾ 937

38. ਜਿਨਾ ਕਥਤੁ ਸਤਿਗੁਰੂ ਸਬਦਾਏ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1030

39. ਜਿਨਾ ਕਥੀ ਮਨੁ ਸਤਗੁਰਿ ਦੀਆ। ਅਵਾਅਵ ਆਵੈ ਸਭ ਕੋਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 932

40. ਗੁਰ ਕਾ ਸਬਦੁ ਮਨੈ ਮਹਿ ਮੁੰਦ੍ਰਾ ਖਿੰਥਾ ਖਿਮਾ ਹਢਾਵਉ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 359

41. ੳ) ਘਰੀ ਨਾ ਬੈਠੇ ਜਿਨਾ ਪਤੁ ਸੰਪੂਰਣ ਆਸ ਕਾਮਿ ਜਗਾਏ।
ਬਨੁ ਕਿਰਤੀ ਸੰਨਿਆਸੀ ਜੋਗੀ ਜਿਹਕਿ ਵਰਣੀ ਕਿਤੁ ਲਾਏ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1013

ਅ) ਜਿਨਾ ਕਥੀ ਸੂਰ ਸਤਿ ਸਤੋਖੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 223

42. ਜੋਗਿ ਪੰਥ ਜੋਗਿ ਗੁਰਿ ਸਮਾਨ ਬਾਸਮਾਨੀ। ਲੋਕਧਾਰੀ, ਪੰਨਾ 230.45

43. ਅਵਧੂ ਜੋਗਿ ਬੈਠਾ ਵਡਿਆ ਵਿਕਾਰ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 214.118

44. ਜੋਗਿ ਪਾਪ ਬਿਨ ਨਾਥ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 196.10

45. ੳ) ਮਨਿ ਤਨਿ ਮੁਖਿ ਜਾਪੈ ਸਦਾ ਗੁਣ ਅੰਤਰਿ ਮਨਿ ਧੀਰ ਸੁਧਵਾਰ, ਪੰਨਾ 937

ਅ) ਮਨੁ ਤਨੁ ਜੋਗ ਤੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਸਭੁ ਜੋਗਿ ਗੁਰ ਕੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1011

ੲ) ਹਰਿ ਬਿਨੁ ਕਿਉ ਧੀਰੈ ਮਨੁ ਮੇਰਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1231

ਸ) ਸਾਧਨ ਵੈਰੀ ਨ ਲਖੈ ਕਾਹੀ ਕਿਉ ਚੀਨੈ ਉ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1014

46. ਅੰਤਰਿ ਪੰਚ ਅਗਨਿ ਕਿਉ ਧੀਰਜੁ ਧੀਜੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 905

47. ਨਦਰਿ ਕਰੇ ਤਾ ਬੰਧਾ ਧੀਜੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 905

48. ਅਕਲਪਤੁ ਪਰਤਾਪੁ ਸੁਰਤਾਪੁ ਏਕ। ਜੋਗਿ ਧਰਮ, ਧਰ ਟੀਪਕ ਏਕ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 686

49. ਗੁਰਮਤਿ ਧਰਮੁ ਜੋਗੁ ਹਰਿ ਨਾਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 255

50. ਜੋਗੁ ਧਰੀ ਮੰਗਦੇ ਨਾਮਹਿ ਮੂਰੀ ਚੰਗ ਸੁਰਮਾ ਵੇਲੋ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 359

(ਘ) <u>ਦਇਆ:</u> ਜੋਗ ਲਈ ਦਇਆ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਅਹਿੰਸਾ ਦਾ ਪਾਲਣ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।[51] ਜੋਗਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਾਹਿਬ [illegible] ਸਿੰਘ ਦੇਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ, ਜੋਗ ਉਪਾਸ਼ਕ ਦਇਆ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਹੈ।[52] ਸਾਧਕ ਦੀ ਦਇਆ ਧਰਮ ਦੀ ਥੰਮੀ,[53] ਆਤਮ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਨਿਰਅਰਥਕ ਹੈ।[54] ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗਿਆਨ[55] ਨੇ ਦਇਆ ਦਾ ਬੀਜ [illegible] ਕਿਹਾ ਹੈ।[56] ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜੋਗ ਕੋਈ ਧਰਮ[57] [illegible] ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।[58] ਜੇ ਕਰਤ ਵਖਣਾ ਹੋ ਤਾਂ ਦਇਆ ਕਰਨ ਦਾ ਰਾਹ ਕਿ ਦਇਆ ਹੀ ਕਰਨੀ ਹੈ।[59]

ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਇਆ ਸਰੂਪ ਹੈ।[60] ਜਦੋਂ ਜੀਵ ਸੱਚੀ ਸਿਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਦਇਆ ਤੇ ਪੁੰਨ ਦਾਨ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ।[61] ਜਦੋਂ ਉਹ ਮਨ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਸੁੱਝ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਦਇਆ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਪਛਾਣਦਾ ਹੈ।[62]

---

51. ਜਬ ਲਗ ਹਿਰਦੈ ਦਇਆ ਨਾ ਆਵੈ।। ਤਬ ਲਗਿ ਕਹਾਇ ਸੁਧ ਕਮਾਏ।। ਜੋਗਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 258/16
52. ਜੋਗ ਕਾ ਮੂਲ ਹੈ ਦਇਆ ਵਾਲੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 140.32
53. ਧਰੇ ਧਰਮੀ ਬੁਧਿ ਬਾਣੀ। ਜੋਗ ਕਾ ਮੂਲ ਹੈ ਦਇਆ ਵਾਟ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 98.227
54. ਆਤਮਗਿਆਨ ਦਇਆ ਬਿਨਿ ਕਛੂ ਨਾਹੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ [illegible] 40
55. ਦਇਆ ਉਪਾਵੈ ਜੁਗਤੀ ਆਵੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 257.12
56. ਦਇਆ ਧਰਮ ਕਾ ਬੀਜ ਕਹਾਵੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 139.31
57. ਦਇਆ ਉਪਜਾਇ ਧਰਮ ਨਾਹੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 256
58. ਕਾਹੇ ਕੋ ਧੀਰੁ ਬੁਧਿ ਜਤਾ ਕਹਾਵੈ। ਜਬ ਲਗਿ ਹਿਰਦੈ ਦਇਆ ਨਾ ਆਵੈ।
    ਜੋਗਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 258
59. ੳ) ਜੂਆ ਝੂਠ ਦਇਆ ਵਿਚ ਰਹੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 265
    ਅ) ਵੇਖਾ ਝੂਠ ਦਇਆ ਮਨਿ ਰਾਖੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 265
60. ਦਇਆ ਕਰਹੁ ਕਿਛੁ ਮਿਹਰ ਉਪਾਵਹੁ ਡੁਬਦੇ ਪਥਰ ਤਾਰੇ। [illegible], ਪੰਨਾ 156
61. ਸਚੁ ਤਾ ਪਰੁ ਜਾਣੀਐ ਜਾ ਸਿਖ ਸਚੀ ਲੇਇ।
    ਦਇਆ ਜਾਣੈ ਜੀਅ ਕੀ ਕਿਛੁ ਪੁੰਨੁ ਦਾਨੁ ਕਰੇਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 468
62. ਜਜਿਤੁ ਮਨੁ ਤਾ ਸਭੁ ਕਿਛੁ ਸੂਝੈ ਪੰਛਾਣਿ ਜਾਣੈ ਸਰਬ ਦਇਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 940

(ਙ) <u>ਆਚਰਣ</u>: ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਪਖੰਡ ਜਾਂ ਪਾਖੰਡ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਉੱਚੇ ਦਾ ਆਸਰਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਥਨੀ ਦੀ ਸਚਾਈ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਫਲ ਜੀਵਨ ਲਈ ਕਰਨੀ ਆਵੱਸ਼ਕ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਤਮ-ਪੀੜ, ਸੇਵਾ-ਭਾਵ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

<u>ਕਥਨੀ</u>: [illegible] ਵਿਚ ਕਥਨੀ ਤੋਂ ਕਰਨੀ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ[63] ਜਿਸ ਨੇ ਕੇਵਲ [illegible] ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਉਸ ਨੇ ਸਮਝੋ ਅਵਸਰੁ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਢਾਲਿਆ ਹੁੰਦਾ।[64]

ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਥਨੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਭੇਦ,[65] ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਗਿਆਨ[66] ਮੁਕਤੀ,[67] ਆਵਾਗਵਨ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ[68] ਜਦੋਂ ਕਥਿੰਨੀ ਸੱਚੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸੱਚਾ ਪ੍ਰਭੂ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵਸਦਾ ਹੈ ਮਨਮੁੱਖ ਗਲਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਕਥਨੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।[69] ਕਿਉਂਕਿ ਉੱਤਮ ਕਥਨੀ ਤਾਂ ਸੁਖਦ ਸੁਆਦਾਂ ਦੀ ਬਣਦੀ ਹੈ।[70]

<u>ਕਰਨੀ</u>: [illegible] ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।[71] ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਕਰਨੀ ਨਾਲ ਮੁਕਤੀ[72] ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ[73] ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਸਾਗਰ ਤੋਂ ਪਾਰ[74] ਹੋਇਆ ਹੈ।

---

63. ੳ) ਕਹਿਣ ਸੁਹੇਲੀ ਰਹਿਣ ਦੁਹੇਲੀ [illegible], ਪੰਨਾ 163.120
 ਅ) ਕਥਨੀ ਬਦਨੀ ਸੇਤ ਨਾ ਹੋਵੀ ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 147.44
64. ਪੜਿ ਪੜਿ ਕੇਤਾ ਮੁਕਤਿ ਕਥਿ ਕਥਾ ਕੋਹੁ। [illegible], ਪੰਨਾ 105/248
65. ਮਨੁ ਜਾਂਗਹਿ ਕਹੀ ਪਾਇਆ।
 ਮਾਨ ਕੇ ਮਏ ਰੂਪ ਕੀ ਸੋਭਾ ਇਹੁ ਬਿਧੀ ਜਨਮੁ ਗਵਾਇਆ। [illegible], ਪੰਨਾ 24
66. ੳ) ਗਿਆਨ ਨ ਗਲੀਈ ਢੂਢੀਐ ਕਥਨਾ ਕਰੜਾ ਸਾਰੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 465
 ਅ) ਗਿਆਨੁ ਗਿਆਨੁ ਕਥੈ ਸਭੁ ਕੋਈ, ਕਥਿ ਕਥਿ ਬਾਦੁ ਕਰੇ ਦੁਖ ਹੋਈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 831
67. ੳ) ਕਥਿ ਕਹਣੈ ਤੇ ਰਹੈ ਨ ਕੋਈ। ਬਿਨੁ ਰਸ ਰਾਤੇ ਮੁਕਤਿ ਨ ਹੋਈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 831
 ਅ) ਕਥਨੇ ਕਹਿਣ ਨ ਛੁਟੀਐ ਨਾ ਪੜਿ ਪੁਸਤਕ ਭਾਰੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 59
68. ਕੂੜ ਕਮਾਵੈ ਆਵੈ ਜਾਵੈ। ਕਹਿਣ ਕਥਨਿ ਵਾਰਾ ਨਹੀ ਆਵੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 352
69. ਗਿਆਨ ਧਿਆਨੁ ਸਭੁ ਗੁਰ ਤੇ ਹੋਈ। ਸਾਚੀ ਰਹਤ ਸਾਚਾ ਮਨਿ ਸੋਈ।
 ਮਨਮੁਖ ਕਥਨੀ ਹੈ ਪਰ ਰਹਤ ਨ ਹੋਈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 831
70. ਕਥਨੀ ਕੂੜੀ, ਜਗੁ ਭਵੈ ਰਹਣੀ ਸਬਦੁ ਸੁ ਸਾਰੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 56
71. ਜੈਸੀ ਮਨ ਉਪਜੈ ਤੈਸਾ ਕਰਮ ਕਰੇ। [illegible], ਪੰਨਾ 121, 15
72. ਕਰਣੀ ਆਪਣੀ ਪਾਰ ਉਤਾਰਣਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 129.15
73. ਕਰਣੀ ਕਰਤਾ ਸਾਧੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 43.62
74. ਆਪਣੀ ਕਰਨੀ ਉਤਰਿਆ ਪਾਰੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 42.59

ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਨੇਕ ਕਰਨੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਕੁਝ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।[75] ਉੱਤਮ ਕਰਨੀ ਤੇ ਸੱਚ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਭ ਦਾ ਦਰ ਘਰ ਪਾਈਦਾ ਹੈ।[76] ਪ੍ਰਭ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਨੇਕ ਕਰਨੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਪਾਰ ਨਹੀਂ ਲੰਘ ਸਕਦਾ।[77] ਸਚ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਮਨ ਨੂੰ ਟਿਕਾ ਕੇ[78] ਸ਼ੁਭ ਕਰਣੀ ਦਾ ਖੱਟੇ ਹੋਈ ਖਰਚ ਇਕੱਠਾ ਕਰਕੇ[79] ਕੋਈ ਵਿਰਲਾ ਹੀ ਜਗਤ ਵਿਚ ਅਮਲ ਕਰਨ ਵਾਲਾ[80] ਹੈ। ਇਹੋ ਅਮਲ ਕੀਤੇ ਕਰਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ[81] ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੱਕ ਕੇ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਚਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।[82]

__ਰਹਿਣੀ:__ ਰਹਿਣੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਿਵੇਕ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਢਾਲਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਨੀ ਤਾਂ ਸਹਿਲ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਤੇ ਚਲਣਾ ਬੜਾ ਹੀ ਕਠਿਨ ਹੈ। ਬਿਨਾ ਰਹਿਣੀ ਦੇ ਕਥਨੀ ਤੇ ਕਰਨੀ ਫੋਕੇ ਹੀ ਫਜ਼ੂਲ ਹਨ।[83] ਸਭ ਨੂੰ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕੀ ਤੇ ਸਫਲ ਸੁਚਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।[84] ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਫਜ਼ੂਲ ਵਾਦ ਵਿਵਾਦ,[85] ਪੰਡਤ ਮੰਡਨ,[86] ਤੰਤ੍ਰ ਮੰਤ੍ਰ,[87] ਤੇ ਵੇਦਾਂਤ, ਪੱਤ੍ਰ ਗੁਟਿਕਾ,[88] ਚਮਤਕਾਰ

---

75. ੳ) ਕਰਣੀ ਬਾਝਹੁ ਭਿਸਤਿ ਨ ਪਾਇ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ,ਪੰਨਾ 952
ਅ) ਜਪ ਕਰਣੀ ਤਪ ਪ੍ਰਭਿ ਮਤਿ। ਕਰਣੀ ਬਾਝਹੁ ਘਟੇ ਘਟਿ। ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 25

76. ੳ) ਸਚੁ ਕਰਣੀ ਦੇ ਪਾਈਐ ਦਰੁ ਘਰੁ ਮਹਲੁ ਪਿਆਰਿ। ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 18
ਅ) ਕਰਣੀ ਕੀਰਤਿ ਹੋਇ। ਜਾ ਆਪੇ ਮਿਲਿਆ ਸੋਇ। ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 599
ੲ) ਕਰਣੀ ਕੀਰਤਿ ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਚੁ। ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 1343

77. ੳ) ਅਗੈ ਕਰਣੀ ਕੀਰਤਿ ਵਾਚੀਐ ਬਹਿ ਲੇਖਾ ਕਰਿ ਸਮਝਾਇਆ। ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 464
ਅ) ਸਭਨਾ ਕਾ ਦਰਿ ਲੇਖਾ ਹੋਇ। ਕਰਣੀ ਬਾਝਹੁ ਤਰੈ ਨ ਕੋਇ। ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 952

78. ੳ) ਇਹੁ ਮਨੁ ਏਕਤ ਤਉ ਠਹਰਾਵੈ। ਸਚੁ ਕਰਣੀ ਕਰਿ ਨਾਮੁ ਕਮਾਵੈ। ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 1344
ਅ) ਗੁਰਦਾਤਾ ਵਿਰਲਾ ਸੰਸਾਰਿ। ਸਾਚੀ ਕਰਣੀ ਗੁਰ ਵੀਚਾਰਿ। ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 931-32

79. ਕਰਿ ਸਿਦਕੁ ਕਰਣੀ ਖਰਚੁ ਬਾਧਹੁ ਲਾਗਿ ਰਹੁ ਨਾਮਿ। ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 64
80. ਜਗਿ ਗਿਆਨੀ ਵਿਰਲਾ ਆਚਾਰੀ। ਜਗਿ ਪੰਡਿਤੁ ਵਿਰਲਾ ਵੀਚਾਰੀ। ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 413
81. ਕਰਣੀ ਉਪਰਿ ਹੋਇ ਤਪਾਵਸੁ.... ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 1238
82. ਕਰਣੀ ਕਾਗਦੁ ਮਨੁ ਮਸਵਾਣੀ ਬੁਰਾ ਭਲਾ ਦੁਇ ਲੇਖ ਪਏ।
ਜਿਉ ਜਿਉ ਕਿਰਤੁ ਚਲਾਏ ਤਿਉ ਚਲੀਐ ਤਉ ਗੁਣ ਨਾਹੀ ਅੰਤੁ ਹਰੇ। ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 990
83. ਕਥਿਤ ਸਹੇਲੀ ਰਹਿਤ ਦੁਹੇਲੀ। ਕਥਿਤ ਰਹਿਤ ਬਿਨ ਥੋਥੀ। ਭੇਖਬਾਣੀ,ਪੰਨਾ 63,119
84. ਰਹਿਤ ਨ ਛੋਡੀਐ ,ਕਹਿਤ ਨ ਚਾਹਿਆ ਕਛੀ ਪਰਿਚਾ ਪਾਈ।
ਕਰਮ ਨ ਕਰਿਦਾਂ ਸਹੇਜ ਰਹਿਦਾਂ ਅੰਤਰ ਭੇਖ ਕਾਈ। ਭੇਖਬਾਣੀ,ਪੰਨਾ 30, 27

85. ਕੋਈ ਬਾਦੀ ਕੋਈ ਵਿਵਾਦੀ ਜੋਗੀ ਕੋ ਬਾਦ ਨ ਕਰਨਾ। ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 24,13
86. ਨਾਥ ਕਹੈ ਤੁਮ ਆਪਾ ਰਾਖੋ,ਹਠ ਕਰਿ ਬਾਦ ਨਾ ਕਰਣਾ। ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 47,73
87. ਜਾਣੈ ਤੰਤ ਮੰਤ ਬੇਦੰਤ। ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 171.4
88. ੳ) ਧਨ ਕਰਾਇਨ ਗੋਟਿਕਾ ਨਿਵਾਰਿ। ਰਿਧਿ ਪਰਿਹਰੇ ਸਿਧਿ ਨੇਹੁ ਬਿਚਾਰਿ। ਉਹੀ,ਪੰਨਾ
ਅ) ਜੰਤ੍ਰ ਗੁਟਿਕਾ ਧਾਤ ਪਾਖੰਡ। ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 171.4

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ[89] ਅਤੇ ਜਿਹੜਾ ਨੇ ਨਾੜੀਆਂ ਅਤੇ ਬਨਸਪਤੀ ਰੋਮਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ 'ਅਸਟਾਦਸ ਭਾਰ' ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ[90] ਹੈ ਪਵਣ ਅਤੇ ਬਸੰਤਰ[91] ਵਿਚ ਤਪਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਰਹਿਣੀ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ ਉਹ ਉਤੱਮ ਪੁਰਸ਼[92] ਹੈ। ਰਹਿਣੀ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪੈਗੰਬਰ[93] ਅਤੇ ਲੋਹੇ ਨੂੰ ਕੰਚਨ ਬਣਾ ਸਕਦੀ[94] ਹੈ। ਇਸ ਰਹਿਣੀ ਤੋਂ ਹੀ ਜੀਵ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਸਥਾਨ ਅਨਹਦ ਨਾਦ ਵਿਚ ਹੈ।[95]

ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸੱਚੀ ਤੇ ਸੁੱਚੀ ਕਮਾਈ ਵਿਚੋਂ ਜੋ ਥੋੜੀ ਬਹੁਤ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਸਚੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਰਹਿਣੀ ਨੂੰ ਪਛਾਣਦੇ[96] ਹਨ। ਗੁਰਮੁੱਖ ਲਈ ਚੰਗੀ ਰਹਿਣੀ ਧਰਮ ਦਾ ਰਥ ਚਲਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਜੀਵ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਰਹਿਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਮਿਹਰ ਨਾਲ ਸਭ ਵਿਜੋਗ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।[97] ਸੱਚ ਤੇ ਸੰਤੋਖ ਦੀ ਰਹਿਣੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਰਨ ਵਿਚ[98]

---

89. ਸਸੀ ਸੂਰਜ ਅਮਰ ਸੀ ਜਹੀ। ਤੈ ਤੇਜ ਪਰਕਾਸ ਕਰੇ ਸਭੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 179.17

90. ਨਵ ਨਾੜੀ ਬਨਸਪਤਿ ਰੋਮਾ ਏ ਅਸਟਾਦਸ ਭਾਰ ਕੁਲਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 67.133

91. ਚੰਦਨ ਸੋਹਨ ਬਨਿਸਪਤਿ ਕਾਹੇ ਲੇਵਾਣ। ਸੂਟੇ ਤੇ ਸੇਵੰਤਰ ਜੇ ਕਾਸਟ ਕੀ ਥਾਣ। ਉਹੀ, 171.5

92. ੳ) ਰਹਣੀ ਰਹੈ ਸੋ ਗੁਰੂ ਹਮਾਰਾ, ਹਮ ਰਹਤਾ ਕਾ ਚੇਲਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 270
ਅ) ਰਹਤਾ ਰਮਾਵੈ ਗੁਰੂ ਸੋਹੀ, ਹਮ ਰਹਤਾ ਕਾ ਚੇਲਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 271

93. ਧਾ ਰਹਣੀ ਤੇ ਪੈਗੰਬਰ ਨਿਪਜੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 226

94. ਧਾ ਰਹਣੀ ਤੇ ਪਾਰਸ ਨਿਪਜੀ, ਲੋਹਾ ਕੰਚਨ ਪਰ ਤੋਇਆ ਪਰ ਹੋਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 226

95. ੳ) ਅਨਹਦ ਧੁਨਿ ਮੈ 'ਰਹਿਤ ਰਮਾਵੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 227.32
ਅ ਤਾਂ ਰਹਣੀ ਮੈ ਸੋਹੀ ਕਾ ਘਰ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 228.37
ੲ) ਜਾਂ ਰਹਣੀ ਮੈ ਬਾਣ ਰਮਾਵਾਂ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 228.33

96. ਘਲਿ ਖਾਇ ਕਿਛੁ ਹਥਹੁ ਦੇਇ। ਨਾਨਕ ਰਾਹੁ ਪਛਾਣਹਿ ਸੇਇ। [illegible], ਪੰਨਾ 1245

97. ੳ) ਭਉ ਭੁਇ ਪਵਿਤੁ ਪਾਣੀ ਸਤੁ ਸੰਤੋਖੁ ਬਲੇਦ।
ਹਲੁ ਹਲੇਮੀ ਹਾਲੀ ਚਿਤੁ ਚੇਤਾ ਵਤੁ ਵਖਤ ਸੰਜੋਗੁ।
ਨਾਉ ਬੀਜੁ, ਬਖਸੀਸ ਬੋਹਲ ਦੁਨੀਆ ਸਗਲ ਦਰੋਗ।
ਨਾਨਕ ਨਦਰੀ ਕਰਮੁ ਹੋਇ ਜਾਵਹਿ ਸਗਲ ਵਿਜੋਗ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 955
ਅ) ਅਮਲੁ ਕਰਿ ਧਰਤੀ ਬੀਜੁ ਸਬਦੋ ਕਰਿ ਸਚ ਕੀ ਆਬ ਨਿਤ ਦੇਹਿ ਪਾਣੀ।
ਹੋਇ ਕਿਰਸਾਣੁ ਈਮਾਨੁ ਜੰਮਾਇ ਲੈ ਭਿਸਤੁ ਦੋਜਕੁ ਮੂੜੇ ਏਵ ਜਾਣੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 24
ੲ) ਇਹੁ ਤਨੁ ਧਰਤੀ ਬੀਜੁ ਕਰਮ ਕਰੋ ਸਲਿਲ ਆਪਾਉ ਸਾਰਿੰਗਪਾਣੀ।

98. ਸਤ ਸੰਤੋਖਿ ਰਹਹੁ ਜਨ ਭਾਈ। ਖਿਮਾ ਗਹਹੁ ਸਤਿਗੁਰ ਸਰਣਾਈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1030

98. ਸਤ ਸੰਤੋਖਿ ਰਹਹੁ ਜਨ ਭਾਈ। ਖਿਮਾ

ਹੋ ਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪਾ ਲਈਦਾ ਹੈ।[99] ਅਜਿਹੀ ਰਹਿਣੀ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਨਾਮ ਸੇਵਾ ਲੈ ਕੇ[100] ਉਸ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲਾਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[101] ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਰਹਿਣੀ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਬਾਜ਼ੀ ਹਾਰਨੀ ਨਾ ਪਵੇ।[102] ਮਨੁੱਖਾ ਜਨਮ ਵਿਚ ਕੋਈ ਚੰਗੀ ਕਰਨੀ ਤੇ ਸ਼ੁਭ ਰਹਿਣੀ[103] ਨਾਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਮਨ ਵਿਚ ਵਸਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।[104]

(ਅ) ਮਿਤਾਹਾਰ। ਜੋਗਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜੋਗੀ ਲਈ ਸਧਾਰਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਤੇ ਕਾਇਆ ਸਾਧਕ ਹਠਜੋਗੀ ਦੇ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਹਾਰ ਸਬੰਧੀ ਨੇਮ ਤਾਂ ਹਨ ਪਰ ਖ਼ੁਰਾਕ ਦੀ ਲੰਮੀ ਸੂਚੀ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।[105] ਮਾਸ, ਅਫੀਮ, ਭੰਗ ਅਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਆਦਿ ਨੂੰ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।[106] ਆਹਾਰ ਵਿਚ ਸੰਜਮ ਨਾਲ ਮਨ ਤੇ ਸਵਾਸ ਸਥਿਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਾਇਆ ਸਿੱਧੀ ਲਈ ਆਵਸ਼ਕ ਹਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜੋਗੀ ਕਾਲ ਵੰਚਿਤ ਹੋ ਕੇ ਅਮਰ ਪਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

---

99. ਹੁਕਮੁ ਪਛਾਣੈ ਨਾਨਕਾ ਤਉ ਚੰਦਨੁ ਲਾਵੈ।
ਗੁਣ ਕਾਮਣ ਕਾਮਣਿ ਕਰੈ ਤਉ ਪਿਆਰੇ ਕਉ ਪਾਵੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 725

100. ਮਨ ਬੈਰਾਗੀ ਸਿਉ ਵਸੈ ਨਾਲੇ।
ਗੁਰਮੁਖਿ ਸਾਚੁ ਪਛਾਣੀਐ ਅਪਨਾ ਘਰੁ ਜਾਣੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 420

101. ਕਿਵ ਸਚਿਆਰਾ ਹੋਈਐ ਕਿਵ ਕੂੜੈ ਤੁਟੈ ਪਾਲਿ।
ਹੁਕਮਿ ਰਜਾਈ ਚਲਣਾ ਨਾਨਕ ਲਿਖਿਆ ' ਨਾਲਿ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 1

102. ੳ) ਐਸੀ ਕਲਾ ਨ ਖੇਡੀਐ ਜਿਤੁ ਦਰਗਹ ਗਇਆ ਹਾਰੀਐ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 469
ਅ) ਆਪਣੇ ਹਥੀ ਆਪਣਾ ਆਪੇ ਹੀ ਕਾਜੁ ਸਵਾਰੀਐ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 474

103. ਜਿਤੁ ਕੀਤਾ ਪਾਈਐ ਆਪਣਾ ਸਾ ਘਾਲ ਬੁਰੀ ਕਿਉ ਘਾਲੀਐ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 474

104. ਸੋ ਜੀਵਿਆ ਜਿਸੁ ਮਨਿ ਵਸਿਆ ਸੋਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 142

105. ੳ) ਧਾਏ ਨਾ ਖਾਇਬਾ ਭੂਖੇ ਨ ਮਰਿਬਾ ਜੋਗਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 32.31
ਅ) ਖਾਏ ਭੀ ਮਰਿਏ ਅਣਖਾਏ ਭੀ ਮਰੀਐ, ਮਧਿ ਨਿਰੰਤਰ ਕਰੋ ਬਾਸ। ਜੋਗਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ
ੲ) ਗੁਰਤੇ ਭੋਜਨ ਅਲਪ ਅਹਾਰੀ, ਨਾਥ ਕਹੈ ਸੋ ਕਾਇਆ ਹਮਾਰੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 26.20
ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾ ਲਈ ਵੇਖੋ ਜੋਗਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 32.32 33.33.33,34. 34.36.
64. 123.171. 4

106. ੳ) ਮਦ ਮਾਸ ਅਰੁ ਭਾਂਗਿ ਜੋ ਭਖੈ। ਇਕੋਤਰ ਸੌ ਪੁਰਿਖਾ ਨਰਕਿ ਜਾਈ। ਜੋਗਬਾਣੀ ਪੰਨਾ
ਅ) ਅਵਧੂ ਮਾਸ ਭਖੰਤ ਦਯਾ ਧਰਮ ਕਾ ਨਾਸ। ਮਦ ਪੀਵਤ ਤਹਾਂ ਪ੍ਰਾਣ ਨਿਰਾਸ।
ਭਾਂਗਿ ਭਖੰਤ ਗਿਆਨ ਧਿਆਨ ਖੋਵੰਤ। ਜਮ ਦਰਬਾਰੀ ਤੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਰੋਵੰਤ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ,
ੲ) ਭੂਤਿ ਬਿਨ ਮੇਕ ਬਿਕਲ ਹੋਇ ਜਾਇ। ਤਾਂਤੇ ਜੋਗੇਸ਼ ਭਾਂਗਿ ਨ ਖਾਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 94.93
ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਲਈ ਵੇਖੋ ਜੋਗਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 92.208.100.232.103.241.

ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਹਾਰ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬੰਧਨ ਨਹੀਂ ਪਰ ਇਹ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਸਤੂ ਦੇ ਖਾਣ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਕਸ਼ਟ ਦੇਵੇ ਅਤੇ ਮਨ ਵਿਚ ਵਿਕਾਰ ਪੈਦਾ ਕਰੇ।[107] ਕਿਤੇ ਸੁਆਦ ਅਤੇ ਲੋਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਖਾਣਾ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ।[108] ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨਾਮ-ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਨਸ਼ੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੁਲਾਹੁੰਦੇ।[109]

(ਕ) <u>ਸੇਵਾ।</u> ਧਰਮ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਅੰਗ ਸੇਵਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਲੋਕ-ਹਿਤ ਬਾਹਰੀ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਮਹੱਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋ ਸਾਧਕ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਅਹੰਕਾਰ ਆਦਿ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿੰਦਾ[110] ਹੈ ਸੰਜਮ ਦਾ ਪਾਲਨ ਕਰਦਾ ਤੇ ਹਿਰਦਾ ਸਵੱਛ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਹਰਲੀ ਸ਼ੁੱਧੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ।[111] ਉਸ ਜੀਵ ਦਾ ਸਰੀਰ ਪਵਿੱਤਰ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੱਚੇ ਨਾਮ ਦਾ ਵਾਸਾ ਹੈ।[112] ਉਹੀ ਹੀ ਸੱਚ ਅਤੇ ਸੰਜਮ ਨੂੰ ਪਛਾਣਦਾ ਹੈ।[113] ਸੱਚੇ ਕਰਮਕਾਂਡ

---

107. ੳ) ਖਾਇਆ ਮੈਲੁ ਵਧਾਇਆ.... ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 1331
ਅ) ਅਧਿਕ ਸੁਆਦ ਰੋਗ ਅਧਿਕਾਈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1255
ੲ) ਬਹੁ ਸਾਦਹੁ ਦੂਖੁ ਪਰਾਪਤਿ ਹੋਵੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1034
ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਲਈ ਵੇਖੋ, ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 16, 939

108. ੳ) ਖਾਣਾ ਪੀਣਾ ਸਭ ਕਰਿ ਸਹਣਾ ਭਾਣੈ ਤਾ ਕੈ ਹੁਕਮੁ ਪਾਇਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 434
ਅ) ਖਾਣਾ ਪੀਣਾ ਪਵਿਤ੍ਰੁ ਹੈ ਦਿਤੋਨੁ ਰਿਜਕੁ ਸੰਬਾਹਿ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 472

109. ੳ) ਕੂਜਾ ਮੇਵਾ ਮੈ ਸਭੁ ਕਿਛੁ ਚਾਖਿਆ ਇਕੁ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਨਾਮੁ ਤੁਮਾਰਾ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 155
ਅ) ਸਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨਾਮ ਭੋਜਨੁ ਖਾਇਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 150
ੲ) ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਰਸਿ ਰਾਤਾ ਕੇਵਲ ਬੈਰਾਗੀ ਗੁਰਮਤਿ ਭਾਇ ਸੁਭਾਇਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1039
ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਲਈ ਵੇਖੋ ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 15,, 16, 360, 553

110 ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਅਹੰਕਾਰ ਨਿਵਾਰੇ ਤੈ ਸਦੇ ਕਿਸਿਤਰ ਕੀਆ। ਲੋਕਧਾਰਾਈ, ਪੰਨਾ 30, 29

111. ੳ) ਅੰਤਰਿ ਮੈਲੁ ਤੀਰਥ ਭਰਮੀਜੈ। ਮਨੁ ਨਹੀ ਸੂਚਾ ਕਿਆ ਸੋਚ ਕਰੀਜੈ। ਉਹੀ ਪੰਨਾ 905
ਅ) ਨਾਵਹੁ ਧੋਵਹੁ ਤਿਲਕੁ ਚੜਾਵਹੁ ਸੁਚ ਵਿਣੁ ਸੋਚ ਨ ਹੋਈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 903
ੲ) ਸੂਚੇ ਏਹਿ ਨ ਆਖੀਅਹਿ ਬਹਨਿ ਜਿ ਪਿੰਡਾ ਧੋਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 602
ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਲਈ ਵੇਖੋ ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 75, 139, 789

112. ੳ) ਤਨੁ ਸੂਚਾ ਸੋ ਆਖੀਐ ਜਿਸੁ ਮਹਿ ਸਾਚਾ ਨਾਉ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 20
ਅ) ਨਾਨਕ ਸਾਚਿ ਮਨਿ ਵਸੀ ਸਚਾ ਨਾਵਣੁ ਹੋਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 146
ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਲਈ ਵੇਖੋ ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 354, 603

113. ਸਚਿ ਸੁਚਿ ਸੰਜਮੁ ਸਾਚੁ ਪਛਾਣੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 840.

ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਹੀ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ[114] ਨਿਰਾ ਦੇਹ ਦੇ ਕੇ ਸੁੱਖ ਦਾ ਕੋਈ ਲਾਹਿਦਾ ਨਹੀਂ।[115]

<u>ਨਿਯਮ:</u> ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਯਮ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਸ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈਆਂ ਦਾ ਪਰਿਚਯ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

<u>ਤੱਪ:</u> ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਆਦਰਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਤੱਪ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਰੀਰਕ, ਮਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਵਿਲਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਸਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਕਸ਼ਟ ਦੇ ਕੇ ਤੱਪ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ।[116] ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਸਾਧਾਰਣ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਧਨ, ਜੋਬਨ, ਆਸ਼ਾ ਵੱਲ ਚੰਚਲ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।[117] ਸਗੋਂ ਨਿਰਾਸ ਹੀ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।[118] ਇਕਾਂਤ ਵਾਸ ਤਾਂ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਅਜਿਹਾ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਰੀਰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰਹਿ ਸਕੇ ਅਤੇ ਨਾਦ-ਬਿੰਦੂ ਸਾਧਨਾ ਨਿਰਵਿਘਨ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੋ ਸਕੇ[119] ਕਿਉਂਕਿ ਜਪ ਤਪ ਦਾ ਸਾਰ ਸੰਜਮ ਹੈ।[120]

ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਤੱਪ ਲਈ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਧੂਏਂ ਦੇ ਸਰੀਰਕ ਯਤਨਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸਗੋਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹਿਣ ਨੂੰ ਹੀ ਤਪ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ[121]। ਜਿਸ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਚਰਚਾ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ।

(ਘ) <u>ਸੰਤੋਖ:</u> ਨਿਯਮ ਵਿਚ ਦੂਸਰਾ ਸਥਾਨ ਸੰਤੋਖ ਦਾ ਹੈ। ਜੋਗ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਧਨਾ ਅਗੇ ਨਹੀਂ ਚਲਦੀ। ਸੰਤੋਖ ਗਿਆਨਦੀਪ ਵਿਚ ਬੱਤੀ ਦਾ ਸਥਾਨ ਰਖਦਾ ਹੈ।[122] ਗੋਰਖਨਾਥ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਤਿਆਗ ਕੇ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ

---

114. ਸਗਲੇ ਕਰਮ ਧਰਮ ਸੁਚਿ ਸੰਜਮ ਜਪ ਤਪ ਤੀਰਥ ਸਬਦਿ ਵਸੇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1332
115. ਕੇਸ ਮੁਹਾਵਹਿ ਚਾੜੀ ਖਾਹਿ। ਦਬੁੱਕਾ ਦੇ ਕੇ ਮੂਆ ਹੋਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 951
116. ੳ) ਕਾਇਆ ਨ ਮਿਟਿਆ ਜੀਆਰਾ ਨ ਛੂਟਿਆ, ਤਪ ਕਰਿ ਹੂਵਾ ਨ ਸੂਵਾ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 13[illegible]
    ਅ) ਪਾਤਰਿਆ ਧਰ ਕਿਲੀ ਅਵਧੂ ਲੋਹੇ ਛੀਜਿਤ ਕਾਯਾ।
    ਨਾਕਾ ਮੁਨੀ ਦੁਧਾਧਾਰੀ ਏਤਾ ਜੋਗ ਨ ਪਾਯਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 35, 39
117. ਧਨ ਜੋਬਨ ਕੀ ਕਰੈ ਨ ਆਸ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 26, 16
118. ਰਹੈ ਆਸਾ ਰਹੈ ਨਿਰਾਸ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 26, 16
119. ਏਕੰਤਿਕਾ ਬਾਸਾਂ ਸੋਧਿਲੇ ਅਸਥਲੀ ਰਹੈ ਗੋਰਖ ਮਛਿੰਦ੍ਰ ਕਾ ਦਾਸਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 84, 1[illegible]
120. ਜਪ ਤਪ ਜੋਗੀ ਸੰਜਮ ਸਾਰ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 106, 253
121. ੳ) ਨਾਮ ਰਤੇ ਸਦਾ ਤਪੁ ਹੋਇ। ਸ੍ਰ[illegible]ਥ, ਪੰਨਾ 941
    ਅ) ਅਹਿਨਿਸਿ ਰਾਮ ਰਵਹੁ ਰੰਗਿ ਰਾਤੇ ਇਹੁ ਜਪੁ ਤਪੁ ਸੰਜਮੁ ਸਾਰਾ ਹੇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 103
122. ਸੰਤੋਖ ਬਾਤੀ ਤੇਲ ਨਿਵਾਸ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 244, 116

ਜਿਸਦਾ ਸਾਥ ਨਾਲ ਮਿਲ ਜਾਵੇ ਉਸ ਨਾਲ ਸੰਤੋਖ ਕਰਦਿਆਂ ਆਸਨ ਲਾ ਕੇ ਧਿਆਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।[123] ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਨਾਲ ਪਰ ਨਿਰਭਰ ਰਹਿਣਾ ਪਵੇ।[124] ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਕਮਾਈ, ਸਤਿਕਾਰ, ਸਨਮਾਨ ਤੇ ਰਾਜ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਚਾਹ[125] ਉਦਾਸ ਰਹਿ ਕੇ,[126] ਸੁਖ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ,[127] ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੰਤੋਖ ਵਿਚੋਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।[128]

ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸੰਤੋਖ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਕਾਰਜ ਪੂਰਨ ਪਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਕਮਾਈ ਨਾਲ ਨਿਰਬਾਹ ਕਰਦਾ ਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਲੋੜਵੰਦ ਨੂੰ ਕੁਝ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਸਹੀ ਜੀਵਨ ਜੁਗਤੀ ਨੂੰ ਪਛਾਣਦੇ ਹਨ।[129] ਧਨ ਦੌਲਤ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਲਾਲਚ ਦੀ ਭੁੱਖ ਨਹੀਂ ਮਿਟਦੀ।[130] ਸੰਤੋਖੀ ਜੀਵ ਨੂੰ ਹੀ ਸੱਚ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ[131] ਤੇ ਉਹ ਇਕ ਰਸ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭੂ ਜਪਦੇ ਹਨ।[132] ਜੋ ਸੰਤੋਖੀ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਗੁਰਮੁਖਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ[133]

---

123. ਅਵਧੂ ਸੰਤੋਖ ਸੇ ਆਸਣ ਵਿਚਾਰ ਸੇ ਧਿਆਨ। ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 209.116
124. ਸੰਤੋਖ ਗਿਆਨ ਤਜਾਂ ਪਰ ਤ੍ਰਿਸਨ। ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 161.3
125. ਧਨੁ ਪੰਚ ਅਸਾ ਉਦਾਸਾ। ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 65.126
126. ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਲੋਭ ਮੋਹ ਆਸਾ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਤਿਆਗਨ ਪਰਮ ਉਦਾਸ। ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 172.11
127. ਸੰਤੋਖ ਉਪਜਾਰਿ ਸੁਖ ਪਾਵੀ ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 256
128. ਜਿਤੁ ਸੰਤੋਖ ਅਨਤੋ ਵਿਚਾਰ। ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 209.88
129. ੳ) ਘਾਲਿ ਖਾਇ ਕਿਛੁ ਹਥਹੁ ਦੇਇ। ਨਾਨਕ ਰਾਹੁ ਪਛਾਣਹਿ ਸੇਇ।ਸੁਬਦਾਬ,ਪੰਨਾ 1245
    ਅ) ਸਤੀਆ ਮਨਿ ਸੰਤੋਖੁ ਉਪਜੈ ਦੇਣੈ ਕੈ ਵੀਚਾਰਿ। ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 466
130. ੳ) ਭੁਖਿਆ ਭੁਖ ਨ ਉਤਰੀ ਜੇ ਬੰਨਾ ਪੁਰੀਆ ਭਾਰ। ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 1
    ਅ) ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਮਨ ਮਾਹਿ ਸੰਪੂਰਨਿ ਨਾਨਕੁ ਗੁਰ ਸਚ ਸੰਤੋਖੁ ਪਾਇਆ। ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 1043
131. ਸਤ ਸੰਤੋਖਿ ਰਹਹੁ ਜਨ ਭਾਈ॥ ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 1030
132. ੳ) ਸਚੁ ਮਿਲੈ ਸੰਤੋਖੀਆ ਹਰਿ ਜਾਪਿ ਏਕੈ ਭਾਇ॥ ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 18
    ਅ) ਜਾਇ ਪੁਛਹੁ ਸੋਹਾਗਣੀ ਤੁਸੀ ਰਾਵਿਆ ਕਿਨੀ ਗੁਣੀ॥
    ਸਹਜਿ ਸੰਤੋਖਿ ਸੀਗਾਰੀਆ ਮਿਠਾ ਬੋਲਣੀ॥ ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 17
    ੲ) ਸਚੁ ਸੰਤੋਖੁ ਕਰਿ ਭਾਉ ਤੋਸਾ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਸੇਇ। ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 422
133. ਸੇਵ ਕੀਤੀ ਸੰਤੋਖੀਈ ਜਿਨੀ ਸਚੋ ਸਚੁ ਧਿਆਇਆ। ਸੁਬਦਾਬ,ਪੰਨਾ 466-67.

ਨੇ ਸੰਤੋਖ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਬੰਨਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।[134] ਪੂਰਨ ਪੁਰਖ ਦੇ ਧਿਆਨ, ਗਿਆਨ, ਸੂਝ ਤੇ ਸੰਤੋਖ ਗੁਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[135] ਸਤ ਸੰਤੋਖ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਹਨ[136] ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੱਚ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।[137] ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਿਫਤ ਸਾਲਾਹ ਨਾਲ ਬਖ਼ਸ਼ੇ[138] ਨਾਸ ਕਰਕੇ[139] ਸੰਤੋਖ ਦੀ ਅਰਦਾਸ ਕਰਕੇ[140] ਸੰਤੋਖ ਰੂਪੀ ਸੂਤ ਪਹਿਨਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।[141] ਜੇ ਸੱਚ ਤੇ ਸੰਤੋਖ ਜੋੜ ਮੇਲ ਹੋਵੇ[142] ਤੇ ਜੀਵ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।[143]

(ਗ) <u>ਆਸਤਿਕਤਾ</u>।- ਨਿਯਮ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਤੀਸਰਾ ਸਾਧਨ ਆਸਤਿਕਤਾ ਦਾ ਹੈ। ਸਾਧਾਰਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੁਧਰ ਆਸਤਕ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਆਦਿ ਮੌਤ ਉਪਰੰਤ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਈਸ਼੍ਵਰ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਣ ਵਾਲਾ, ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[144] ਇਥੇ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਸਤਿਕਤਾ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਾਂਗੇ ਕਿਉਂਕਿ ਨਿਯਮ ਦੇ ਅਧੀਨ ਇਸ ਦੇ ਹੋਰ ਅੰਗਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ।

---

134. ੳ ਸੰਤੋਖੁ ਥਾਪਿ ਰਖਿਆ ਜਿਨਿ ਸੂਤਿ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 3
135. ੳ) ਗਿਆਨ ਗਹੀ ਬੂਝ ਸਚੁ ਸੰਤੋਖ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 223
ਅ) ਸਤੁ ਸੰਤੋਖੁ ਸੰਜਮੁ ਹੈ ਨਾਲਿ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 939
136. ਸਤੁ ਸੰਤੋਖੁ ਨਗਰ ਮਹਿ ਕਾਰੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1037
137. ਸਚ ਬਿਨ ਸਤੁ ਸੰਤੋਖ ਨ ਪਾਵੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1040
138. ੳ) ਸਾਚੁ ਸਾਲਾਹੀ ਧੀਰ ਮਿਤੁ, ਤਿਨਾਂ ਕੈ ਸਬਦਿ ਸੰਤੋਖੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 61
ਅ) ਸਤਿਗੁਰ ਸਬਦਿ ਸੰਤੋਖਿ ਰਹੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 353-54
ੲ) ਸਤ ਸੰਤੋਖਿ ਸਬਦਿ ਅਤਿ ਸੀਤਲੁ ਸਹਜ ਭਾਇ ਲਿਵ ਲਾਇਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1038
ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਲਈ ਦੇਖੋ ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 147, 1329
139. ਸਰਮ ਸੰਤੋਖ ਕਾ ਆਸਣੁ ਜਾਣੈ ਕਿਉ ਛੇਦੇ ਬੈਰਾਗੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 940
140. ੳ) ਸਤੁ ਸੰਤੋਖੁ ਹੋਵੈ ਅਰਦਾਸਿ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 877
ਅ) ਸਚਖਾਮੀ ਸਤੁ ਸੰਤੋਖੁ ਸਰੀਰਿ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 838
141. ਦਇਆ ਕਪਾਹ ਸੰਤੋਖ ਸੂਤੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 471
142. ਸਤੁ ਸੰਤੋਖੁ ਸਦਾ ਸਚੁ ਪਲੈ ਸਚੁ ਬੋਲੈ ਪਿਰ ਭਾਏ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 764
143. ਸੁਣਿਐ ਸਤੁ ਸੰਤੋਖੁ ਗਿਆਨੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 3
144 ੳ) The Outlines of Hinduism, Page 991
ਅ) ਵੇਦ ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ, ਗੋਬਿੰਦ ਦੇਵ, ਪੰਨਾ 2-3

ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ। ਜੈਨ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋ ਸੁਕਰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਕਸ਼ਟਾਂ ਕੁਝ ਸਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਮਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਸਿਧਾਂ 'ਅਰਹੰਤ' ਦੀ ਪਦਵੀ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਉਹ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਧਾਰਨ ਨ ਕਰਦੇ ਤੇ ਕਰਮ ਦੇ ਰਾਹੀ ਮੁਕਤ ਹਨ ਪਰ ਨਾਥ ਸਿੱਧ ਅਵਸਥਾ ਕਰਮ ਦੇ ਸਭ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਕੇ ਨਿਰਬੰਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪਾਪ ਤੇ ਪੁੰਨ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਕਰਮ ਵਿਚ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਇਸ ਵਿਚ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਵੀ ਦਿਖਾਈ ਹੈ ਜਾਂ ਇਹ ਪਰਮਤੱਤ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਨਾਲ ਹੀ ਹੈ।[145] ਨਾਥ ਮਤ ਵਿਚ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਠੀਕ ਹੈ। ਸਵਰਗ ਨਰਕ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਸਭ ਇਸ ਧਰਤੀ ਤੇ ਇਸ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਹੈ। ਕੈਵਲ ਜਾਂ ਸਰਬਗੁਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਸਾਧਕ ਲਈ ਸਰਬਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰੈਕਟੀਕਲ ਸਰਵਰ ਨਾਲ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਕਰਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਵਾਗਵਨ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।[146] ਇਹ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਦਾ ਚੱਕਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਨਿਰੰਤਰ ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।[147]

ਬੁੱਧ ਮਤ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ। ਬੋਧਮਤ ਨੂੰ ਪਤੰਜਲੀ ਦੇ ਉਹੀ ਨਿਰਬੀਜ, ਨਿਰਵਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਚਰੀਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਨਾਥ ਮਤ ਵਿਚ ਪਰਮਤੱਤ ਨਾਥ ਸਰਬਵਿਆਪਕ ਅਨਿਰਵਚਨੀਯ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਨਾ ਤਾਂ ਪਤੰਜਲੀ ਦੇ ਨਿਰਬੀਜ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਵੇਦਾਂਤਿਕ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਨਾਸਤਿਕਤਾ ਦੀ ਸਿਥਤੀ 'ਬੇਸੁਆ ਪੂਤ' ਸਮਾਨ ਹੈ[148] ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਬਾਰੇ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੁਤੰਤਰ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਬਾਰੇ ਅਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

---

145. ਪਾਪ ਪੁੰਨ ਕਰਮ ਕਾ ਬੰਧਨ। ਮੋਖ ਮੁਕਤਿ ਏਤਨੁਹਿ ਪਾਸ। ਜੈਨਸਾਖੀ ਪੰਨਾ 165

146. ਜੰਮਣੁ ਮਰਣਾ ਹੁਕਮੁ ਹੈ ਭਾਣੈ ਆਵੈ ਜਾਇ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 472

147. ਜੈਸੇ ਹਰਹਟ ਕੀ ਮਾਲਾ ਟਿੰਡ ਲਗਤ ਹੈ ਇਕ ਸਖਨੀ ਹੋਰ ਫੇਰ ਭਰੀਅਤ ਹੈ।
ਤੈਸੋ ਹੀ ਇਹੁ ਖੇਲੁ ਖਸਮ ਕਾ ਜਿਉ ਉਸ ਕੀ ਵਡਿਆਈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1329

148. ਜਿਉ ਬੇਸੁਆ ਪੂਤ ਬਾਪੁ ਕੋ ਕਹੀਐ ਤਿਉ ਫੋਕਟ ਕਾਰ ਵਿਕਾਰਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 102[illegible]

<u>ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ:</u>

ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਮੂਲ ਤੱਤ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਵੇਦ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਜੋ ਕੇਵਲ ਤੇ ਝੂਠੀ ਪੜ੍ਹਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ।[149] ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੇਦ ਤੇ ਕਤੇਬਾਂ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨੇ ਤਾਂ ਪੜ੍ਹ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਗਈ[150] ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਵੇਦ ਆਦਿ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਭੇਦ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕੇ।

<u>ਦਾਨ:</u> ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਦਇਆ ਅਤੇ ਦਾਨ ਨੂੰ ਜੋਗ ਦਾ ਮੂਲ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।[151] ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪੁੰਨ ਦਾਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਇਥੇ ਪੁੰਨ ਦਾਨ ਹੱਕ ਦੀ ਕਮਾਈ ਵਿਚੋਂ ਦੇਣਾ ਦਸਿਆ ਹੈ।[152] ਇਸੇ ਪੁੰਨ ਦਾਨ ਨੂੰ ਹੀ ਕੋਈ ਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ[153] ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਪੁੰਨ ਦਾਨ ਨਾਮ ਤੁਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ[154] ਇਹ ਇਕ ਰਹਿਣੀ ਦਾ ਹੀ ਅੰਗ ਹੈ।[155]

(ਘ) <u>ਈਸ਼੍ਵਰ ਪੂਜਾ:</u> ਨਿਯਮ ਦੇ ਅਧੀਨ ਪੰਜਵਾਂ ਤੱਤ ਈਸ਼੍ਵਰ ਪੂਜਾ ਦਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਤਕ ਪੂਜਾ ਦਾ, ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਜਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੈ, ਨਾਥ ਜੋਗੀ ਉਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਜਿਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੈਸ਼ਨਵ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਕੇ ਸਗੁਣ ਅਤੇ ਸਾਕਾਰੀ ਸੰਕਲਪੀ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਾਥ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਦੇ ਜਿਕਰਾਂ ਕਿ ਨਿਰਨਾਮ, ਅਰੂਪ ਨਿਰਗੁਣ-ਸਗੁਣ ਤੋਂ ਪਰੇ ਅਤੇ ਦਵੈਤਾ-ਦਵੈਤ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਤੱਤ ਦੀ ਕੇਵਲ ਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਉਪਾਸਨਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਗੋਰਖਨਾਥ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋਗ ਦੇ ਅਧੀਨ ਪੂਜਾ-ਪਾਠੀ,

---

149. ਵੇਦੇ ਨਾ ਸਾਸਤ੍ਰੇ ਕਤੇਬੇ ਨਾ ਕੁਰਾਣੇ ਪੁਸਤਕੇ ਨ ਕੀਰਿਆ ਜਾਈ।।
ਤੇ ਪਦ ਜਾਣਾ ਬਿਰਲਾ ਜੋਗੀ ਔਰ ਦੁਨੀ ਸਭ ਧੰਧੈ ਲਾਈ।। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 21,6

150. ੳ) ਬੇਦ ਪਾਠ ਸੰਸਾਰ ਕੀ ਕਾਰ। ਪੜ੍ਹਿ ਪੜ੍ਹਿ ਪੰਡਿਤ ਕਰਹਿ ਬੀਚਾਰ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 791
ਅ) ਪੜਿ ਪੜਿ ਥਾਕੇ ਸਿੰਮ੍ਰਿਤਿ ਪਾਠਾ। ਬੇਦ ਪੁਰਾਣ ਪੜੈ ਸੁਣਿ ਥਾਟਾ। ਉਹੀ ਪੰਨਾ 226
ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਲਈ ਵੇਖੋ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਪੰਨਾ 226, 1008, 1009, 1127, 1153
1188

151 ਜੋਗ ਕਾ ਮੂਲ ਹੈ ਦਯਾ ਦਾਨੰ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 140, 32, 98, 227
152. ਘਾਲਿ ਖਾਇ ਕਿਛੁ ਹਥਹੁ ਦੇਇ, ਨਾਨਕ ਰਾਹੁ ਪਛਾਣਹਿ ਸੇਇ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 1245
153. ਪੁੰਨ ਦਾਨ ਅਨੇਕ ਨਾਵਣ ਕਿਉ ਅੰਤਰ ਮਲੁ ਧੋਵੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 243
154. ੳ) ਗੁਰਮੁਖਿ ਨਾਮੁ ਦਾਨੁ ਇਸਨਾਨੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 942
ਅ) ਕਿਛੁ ਪੁੰਨ ਦਾਨ ਅਨੇਕ ਕਰਣੀ ਨਾਮ ਤੁਲਿ ਨ ਸਮਸਰੇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 556
ੲ) ਦੇਹਿ ਦਾਨੁ ਸੰਤੋਖੀਆ ਸਚਾ ਨਾਮੁ ਮਿਲੈ ਆਧਾਰੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1286

155. ਪੁੰਨ ਦਾਨ ਕਾ ਕਰੇ ਸਰੀਰੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1411

ਜਾਪ ਆਦਿ ਬਾਹਰੀ ਸਾਧਨਾ ਨੂੰ ਕਰਨਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ।[156] ਉਸ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੀ ਪੂਜਾ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ।[157] ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਦੈਵਿਕ ਪੂਜਾ ਦਾ ਖੰਡਨ ਤਾਂ ਹੈਪਰ ਇਹ ਕਰਮਕਾਂਡ ਵਾਲੀ ਮੂਰਤੀ[158] ਜਾਂ ਮੜ੍ਹੀਆਂ ਆਦਿ ਦੀ ਪੂਜਾ ਨੂੰ ਦੈਵਿਕ ਪੂਜਾ ਦੇ ਤੁੱਲ[159] ਮਹੱਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਸਗੋਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਪੂਜਾ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।[160]

(ਕ) <u>ਸਿਧਾਂਤ ਵਾਕ ਸ੍ਰਵਣ।</u> ਇਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਜੋਗ ਸੂਤ੍ਰਾਂ, ਸਿੱਧਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ, ਸਿੱਧਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਣੈ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਸ੍ਰਵਣ ਆਦਿ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਗੋਰਖਨਾਥ ਹਠ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਸਿਧਾਂਤ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਕੇਵਲ ਸਿੱਧ ਅਵਧੂਤ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਿੱਧਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਜੋਗ ਸੂਤ੍ਰਾਂ ਦਾ ਸ੍ਰਵਣ ਹੀ ਠੀਕ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦੇ ਗੁਰਮੁਖ ਤੇ ਸਤਿਸੰਗਤ ਵਿਚ ਸ੍ਰਵਣ ਸੁਣਨ ਤੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਢਾਲਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸਮਝਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਵੇਚਨ ਕਰ ਚੁਕੇ ਹਾਂ।

(ਖ) <u>ਹ੍ਰੀ।</u> ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਸਪਸ਼ਟ ਵਰਣਨ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਜੋਗ ਵਿਰੁੱਧ ਅਤੇ ਨਿਰੁੱਧ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾ ਇਸ ਅਧਿਆਏ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਪਰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਰਸਤੇ ਦੀਆਂ ਔਖਿਆਈਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਤੇ ਸਤਿਸੰਗਤ ਰਾਹੀਂ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੋ ਚੁਕਾ ਹੈ।

(ਗ) <u>ਮਤੀ।</u> ਅੱਠਵਾਂ ਤੱਤ ਮਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਾਧਕ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਬੁੱਧਿ ਅਤੇ ਹੋਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸ੍ਰਵਣ, ਸਤਸੰਗ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ

---

156. ਪੂਜਾ ਪਾਤਿ ਜਪੈ ਜਿਨਿ ਜਾਪ। ਜੋਗ ਮਾਰਗਿ ਛਿਟਕੇ ਆਪ।
ਭਾਗੇ ਭੇਦ ਅਲਖ-ਨਿਰੰਜਨ। ਪਕੜਿਆ ਗੁਰਿਆ ਲੋਕਾਚਾਰ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 172.9
157. ਦੂਜਿ ਨ ਆਸ ਭੂਤ ਬਿਆਲ ਨਹੀਂ ਪੂਜਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 131.18
158. ਪੜਿ ਪੁਸਤਕ ਸੰਧਿਆ ਬਾਦੰ। ਸਿਲ ਪੂਜਸਿ ਬਗੁਲ ਸਮਾਧੰ।
ਮੁਖਿ ਝੂਠ ਬਿਭੂਖਣ ਸਾਰੰ। ਤ੍ਰੈਪਾਲ ਤਿਹਾਲ ਬਿਚਾਰੰ।
ਗਲਿ ਮਾਲਾ ਤਿਲਕੁ ਲਿਲਾਟੰ। ਦੁਇ ਧੋਤੀ ਬਸਤ੍ਰ ਕਪਾਟੰ। ਨਾਨਕਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 470
159. ਦੁਬਿਧਾ ਨ ਪੜਉ ਹਰਿ ਬਿਨੁ ਹੋਰੁ ਨ ਪੂਜਉ ਮੜੈ ਮਸਾਣਿ ਨ ਜਾਈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 634
160. ਪੂਜਾ ਕੀਚੈ ਨਾਮੁ ਧਿਆਈਐ ਬਿਨੁ ਨਾਵੈ ਪੂਜ ਨ ਹੋਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 489

ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ੁੱਧ ਮਨ ਦੀ, ਜੋ ਸੱਤ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਅਤੇ ਸਾਧ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵਿਚ ਸਦੈਵ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਵੇ, ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਸੁਰਤੀ ਨੂੰ ਸੂਰਜ ਅਤੇ ਮਤੀ ਨੂੰ ਚੰਦਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੰਤਰ ਰੂਪ ਬੀਜ ਸਮਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[161] ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਆਕਾਰ ਹੈ ਪਰ ਮਨ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧੀ ਤੇ ਗੁਰਮੁਖ ਤੋਂ ਨਾਮ ਬਾਣੀ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਅਸੀਂ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ।

(ਘ) ਜਪ : ਨਿਯਮ ਵਿਚ ਨੌਵਾਂ ਤੱਤ-ਜਪ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਪਰਮਤੱਤ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਨਾਂ ਦਾ ਸ਼ਰਧਾ ਪੂਰਵਕ ਮਨ ਦੇ ਯੋਗ ਦੇ ਨਾਲ ਜਪ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜਪ ਕਰਨ ਦੀ ਉਸ ਮਾਲਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜੋ ਸਥੂਲ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਅੰਦਰ ਹੀ ਜਪਮਾਲਾ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਆਂਤਰਿਕ ਜਪ ਦੀ ਮਾਲਾ ਨੂੰ ਸੁਆਸ-ਗਿਣਤੀਆਂ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਪਰਮਤੱਤ ਨੂੰ ਉਸ ਆਂਤਰਿਕ ਜਪਮਾਲ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕਰ ਦੇਣਾ ਹੀ ਗੋਰਖਨਾਥ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਹਿਣਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਵਧੂਤ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਜਪ ਜਪਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜਾ ਅਗਮ ਜਪ ਹੀ ਹੈ ਇਸ ਜਪ ਤਕ ਸਥੂਲ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਜਪ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਕਠਿਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।[162] ਇਸ ਜਪ ਦੇ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਮੰਡਲ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਸਾਧਕ ਦੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਦਾ ਚੇਤਨ ਪ੍ਰਾਣਤੱਤ ਹੀ ਜਪਮਾਲਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸੰਪੂਰਣ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਸ ਸੂਖਮ ਜਪ ਦਾ ਜਾਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[163] ਜੋ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਜਪਮਾਲਾ ਚੇਤਨ ਜਪਮਾਲਾ ਹੈ, ਸਥੂਲ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਲੋਕ ਬਾਹਰੀ ਆਡੰਬਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ ਫਿਰਦੇ ਹਨ। ਗੋਰਖਨਾਥ 'ਸੋਹੰ' ਨੂੰ ਹੀ ਅਜਪਾ ਜਾਪ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।[164] ਨਾਸਿਕਾ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵਾਯੂ ਜਦੋਂ ਇੜਾ ਅਤੇ ਨਾੜੀਆਂ ਦੇ ਮੱਧ (ਸੁਖਮਣਾ) ਵਿਚ ਸਮਾਂ ਜਾਂਦੀ ਹੈ[165] ਅਤੇ 21,600 (ਚੌਵੀ ਘੜੀਆਂ ਵਿਚ ਸੁਆਸਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ) ਸੰਖਿਆ ਵਿਚ 'ਸੋਹੰ' ਦਾ ਅਜਪਾਜਾਪ ਹੋਣ ਲਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਸ੍ਰੋਤ ਅਨਾਹਦ ਨਾਲ ਜਾਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਤਦੋਂ ਚੰਦ ਨਾਲ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਉਦੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਰੋਮ ਰੋਮ ਵਿਚ ਗੂੰਜੀ

---

161. ਅਵਧੂ ਮੰਤ੍ਰ ਬੀਜ ਮਤਿ ਖੇਤ੍ਰ, ਸੁਰਤਿ ਸੂਰਜ ਨਿਰਤਿ ਨੇਤ੍ਰ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 196.12
162. ਅਵਧੂ ਜਾਪ ਜਪੌ ਜਪਮਾਲੀ ਚੀਨ੍ਹੌ, ਜਾਪ ਜਪਿਆ ਫਲ ਹੋਈ।
ਅਗਮ ਜਾਪ ਜਪੀਲਾ ਗੋਰਖ, ਚੀਨ੍ਹਤ ਬਿਰਲਾ ਕੋਈ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 128.13
163. ਕਵਲ ਬਦਨ ਕਾਇਆ ਕਰਿ ਕੰਚਨ, ਚੇਤਨਿ ਕਰੌ ਜਪਮਾਲੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 128.13
164. ਐਸਾ ਜਾਪ ਜਪੌ ਮਨ ਲਾਈ, ਸੋਹੰ ਸੋਹੰ ਅਜਪਾ ਗਾਈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 139.30
165. ਨਾਸਾ ਅਗ੍ਰ ਨਿਜੁ ਜਿਹੈ ਬਾਈ, ਇੜਾ ਪਿੰਗੁਲਾ ਮਧਿ ਸਮਾਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 139.2

ਬੰਧਣ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।[166] ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅਕਾਮ ਸੂਖਮ ਆਤਮਿਕ ਜਪ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਜਪ ਨੂੰ ਗੋਰਖਨਾਥ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਜੋਗ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਹੀ ਹਾਨੀ ਹੋਣੀ ਸਥਿਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਅਗਿਆਨੀ ਇਸ ਆਤਮਿਕ, ਸੂਖਮ ਅਜਪਾ ਗਾਇਤ੍ਰੀ ਦਾ ਜਪ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।[167]

ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਕੋ ਨਾਮ ਦੇ ਜਾਪ ਜਪਣ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਅਜਿਹੀ ਬਣਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਬਿਨਾਂ ਉਚਾਰੇ ਨਾਮ ਦਾ ਜਾਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[168] ਨਾਨਕਬਾਣੀ ਨਾਮ ਜਪਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਇਹ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੇ ਰਸਤੇ ਦੀਆਂ ਸੱਚ ਮੁੱਚੀ ਦੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਹਨ।[169]

(ਙ) <u>ਹੋਮ:</u> ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ 'ਹੋਮ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਜੋ ਪ੍ਰਯੋਗ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਇਸ ਦਾ ਉਹ ਕਰਮਕਾਂਡ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰੂਪ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਜੋ ਜਨ ਸਾਧਾਰਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਸਮੂਹ ਅਗਨੀ ਵਿਚ ਹਵਨ ਕਰਨ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਅਗਨੀ (ਗਿਆਨ ਅਗਨੀ, ਬ੍ਰਹਮ ਅਨੁਭੂਤੀ) ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਅਸ਼ੁੱਧ ਭੌਤਿਕ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਹੋਮ ਕਰ ਦੇਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।[170] ਇਹ ਅਗਨੀ ਲੱਕੜਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਜਵਲਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸਗੋਂ ਸਿਮਰਤਾ ਅਤੇ ਸੰਤੋਖਤਾ ਨਾਲ

---

166. ਜੀ ਸੰਜਮ ਇਕਸਿ ਜਪ, ਅਜਪਾ ਉਪਜੈ ਆਪਹਿ ਆਪ।
ਬੰਕ ਨਾਲਿ ਮੈਂ ਉਠੈ ਸੁਰ, ਹੋਮ ਹੋਮ ਕਹਿ ਬਜੈ ਤੂਰ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 139,3

167. ਉਸਕਾ ਹੋਇ ਜਪੈ ਨਹੀਂ ਜਾਪ। ਜੋ ਪਸੂਆਂ ਜੋਨਿ ਜਿਉ ਜਾਤ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 179,18

168. ੳ) ਸਚੜੀ ਬਚਨ ਰਵੈ ਨਿਰੰਕਾਰਾ। ਅਜਪਾ ਜਾਪੁ ਜਪੈ ਮੁਖਿ ਨਾਮੁ। ਸ੍ਰੀ ਗੁ.ਗ੍ਰੰ.ਸ, ਪੰਨਾ 840
ਅ) ਅਜਪਾ ਜਾਪੁ ਨ ਵੀਸਰੈ ਆਦਿ ਜੁਗਾਦਿ ਸਮਾਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1291
ੲ) ਜਪਹੁ ਤ ਏਕੋ ਨਾਮਾ। ਅਵਰਿ ਨਿਰਾਫਲ ਕਾਮਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 728
ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਲਈ ਵੇਖੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁ.ਗ੍ਰੰ.ਸ, ਪੰਨਾ 156,877

169. ਇਕਦੂ ਜੀਭੌ ਲਖ ਹੋਹਿ ਲਖ ਹੋਵਹਿ ਲਖ ਵੀਸ।
ਲਖੁ ਲਖੁ ਗੇੜਾ ਆਖੀਅਹਿ ਏਕੁ ਨਾਮੁ ਜਗਦੀਸ।
ਏਤੁ ਰਾਹਿ ਪਤਿ ਪਵੜੀਆ ਚੜੀਐ ਹੋਇ ਇਕੀਸ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 7

170. ੳ) ਬ੍ਰਹਮ ਅਗਨਿ ਮੈਂ ਹੋਮੈ ਕਾਯਾਂ, ਤਾਸ ਮਹਾਦੇਵ ਬੰਦੈ ਪਾਯਾਂ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 26,18
ਅ) ਅਹਿਨਿਸਿ ਲੇਵਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਅਗਨਿ ਸੇਵਾਂ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 32,31

ਪ੍ਰਜਵਲਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।[171] ਇਹ ਅਗਨੀ ਅਭਿਅੰਤਰ ਹੈ, ਬਾਹਰੀ[172] ਨਹੀਂ ਇਸ ਲਈ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਰਾਤ ਦਿਨ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਜਵਲਤ ਕਰਨ ਲਈ ਜਤਨ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।[173]

ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਰਮ-ਕਾਂਡੀ ਹੋਮ ਦੀ ਥਾਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਦੇ ਸਵਾਦਾਂ ਦੇ ਤਿਆਗ, ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਤੇ ਕਾਮ-ਕ੍ਰੋਧ ਦੇ ਸਾੜਨ ਨੂੰ ਹੀ 'ਹੋਮ' ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।[174]

3) <u>ਆਸਣ</u>। ਸਾਧਕ ਦੇ ਸੁਖ ਪੂਰਵਕ ਇਕਾਗਰਤਾ ਨਾਲ ਬੈਠਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦਾ ਨਾਂ ਹੀ ਆਸਣ ਹੈ।[175] ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਆਸਣ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ[176] ਤੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਮਨ ਅਤੇ ਦੇਹ ਅਵਿਚਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਸਗੋਂ ਸਹਜ[177] ਸੁਰਤੀ ਨਾਲ ਆਸਣ ਲਾਇਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਤਨ-ਮਨ ਅਤੇ ਪਵਨ ਥਿਰ ਹੋਣ[178] ਨਾਲ ਆਵਾਗਵਨ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਆਸਣ ਇਸ ਲਈ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਤੀਰਥ-ਅਟਣ, ਅਤੇ ਕੁਝ ਕਰਨ ਨਾਲ ਪਵਨ ਟੁੱਟਣ ਨਾਲ ਕਾਇਆ ਢਿੱਲੀ ਤੇ ਨਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਸਣ ਲਾਉਣ ਨਾਲ ਨਾ ਪਵਨ ਟੁੱਟੇਗਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਾਇਆ ਨਸ਼ਟ ਹੋਵੇਗੀ।[179] ਆਸਣਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਨਾਥ ਮੱਤ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ 84 ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ ਪਰ ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪਦਮ ਆਸਣ ਦਾ ਹੀ ਸਪਸ਼ਟ ਵਰਣਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।[180] ਬਜਰ ਕਛੋਟ[181] ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਧਕ ਭ੍ਰਮ ਭ੍ਰਮ ਕੇ ਮਰਦੇ ਰਹਨ।[182] ਇਸ ਕਰਕੇ ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਮੂਹ

---

171. ਏਕਾ ਬ੍ਰਹਮ ਅਗਨਿ ਪਰਜਾਲੈ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 39.40
172. ਅਭਿਅੰਤਰਿ ਬ੍ਰਹਮ ਅਗਨਿ ਪਰਜਾਲੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 178.8
173. ਅਹਿਨਿਸਿ ਬ੍ਰਹਮ ਅਗਨਿ ਪਰਜਾਲੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 179.14
174. ੳ) ਜਗ ਹੋਮ ਪੁੰਨ ਤਪ ਪੂਜਾ ਦੇਹ ਦੁਖੀ ਨਿਤ ਦੂਖ ਸਹੈ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 1127
   ਅ) ਤਨੁ ਬੈਸੰਤਰਿ ਹੋਮੀਐ, ਇਕ ਰਤੀ ਤੋਲਿ ਕਟਾਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 62
   ੲ) ਹੋਮ ਜਪਾ ਨਹੀ ਜਾਣਿਆ ਗੁਰਮਤੀ ਸਾਚੁ ਪਛਾਣੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 992
   ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਲਈ ਦੇਖੋ ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 62, 1257
175. ਮੋਹਨਸਿੰਘ ਹਿੰਦੀ ਕਵਿਤਾ ਪਰ ਯੋਗਮਤ ਕਾ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਪੰਨਾ 68
176. ਆਸਣ ਦ੍ਰਿੜੁ ਅਹਾਰ ਦ੍ਰਿੜ ਜੇ ਨਿੰਦ੍ਰਾ ਦ੍ਰਿੜ ਹੋਈ।
   ਗੋਰਖ ਕਹੈ ਸੁਣੋ ਰੇ ਪੂਤਾ ਮਰੈ ਨਾ ਬੂਢਾ ਹੋਈ॥ ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 65.125
177. ਮੂਲ ਬਾਂਧਿ ਦ੍ਰਿੜ ਆਸਣਿ ਬੈਠਾ, ਤਬ ਮਿਟਿ ਗਯਾ ਆਵਾਗਵਣੰ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 129.14
178. ਸਹਜ ਸੁਰਤਿ ਲੈ ਆਸਣ ਕਰੈ। ਤਨ ਮਨ ਪਵਨਾ ਥਿਰ ਕਰਿ ਧਰੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 171.
179. ਟੂਟੈ ਪਵਨਾਂ ਛੂਟੈ ਕਾਯਾਂ। ਆਸਣ ਥਿਰ ਕਰਿ ਬੈਠੇ ਰਾਯਾ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 172.8
180. ਉਤਾਸਣ ਕਰਿ ਪਦਮ ਆਸਣ ਬੰਧਿ। ਮਿਲੈ ਆਸਣ ਪਵਨਾ ਸੰਧਿ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 172.8
181. ਬਜਰ ਕਛੋਟਾ ਆਸਣ ਕਰੈ। ਚੋਰ ਭਿਆਣਾਂ ਮੁਸਿਆ ਸਭ ਤਰੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 179.16
182. ਆਸਣ ਪਵਨ ਉਪਦ੍ਰਹ ਕਰੈ। ਨਿਸ ਦਿਨ ਆਰੰਭ ਪਚਿ ਪਚਿ ਮਰੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 68.134

ਆਸਣਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਆਤਮਿਕ ਆਸਣ[183] ਗੰਗਾ ਅਤੇ ਜਮੁਨਾ ਦੇ ਮੱਧ ਸੁਖਮਣਾ ਵਿਚ ਆਸਣ ਲਗਾਉਣ ਨੂੰ ਅਪਨਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।[184]

ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜੋਗ ਸਾਧਨਾ ਵਾਲੇ ਆਸਣ-ਅਭਿਆਸ ਦਾ ਕੋਈ ਉਲੇਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਦੀ ਥਾਂ ਸੰਤੋਖ ਨੂੰ ਹੀ ਆਸਣ ਦੇ ਰੂਪ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਇਆ ਹੈ।[185]

(4) <u>ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ:</u> ਜੋਗ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਸੋਧਣ ਲਈ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਅਥਵਾ ਪ੍ਰਾਣ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਜੋਗ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਮੱਤ ਵਿਚ ਧੋਤਿ, ਬਸਤਿ, ਨੇਤਿ, ਤ੍ਰਾਟਕ, ਨਉਲਿ ਅਤੇ ਕਪਾਲਭਾਤਿ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਸੁੱਧੀ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਖਾਸ ਵਰਨਣ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਵਾਯੂ ਜਾਂ ਪਵਨ ਸਾਧਨਾ, ਨਾਦ ਸਾਧਨਾ, ਪ੍ਰਾਣ ਸਾਧਨਾ, ਬਿੰਦੂ ਸਾਧਨ, ਬੰਧ-ਭੇਦ ਤੇ ਮੁਦਰਾਂ ਦਾ ਬੜੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਨਿਰੂਪਣ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜੋਗੀਆਂ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਠੱਗੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਨਾਮ ਦਾ ਵਾਸਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ[186] ਜਿਹੜੇ ਨਿਉਲੀ ਕਰਮ ਕਰਦੇ, ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਨੂੰ ਦਸਮ ਦੁਆਰ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਮਨ ਦੇ ਰਾਹ ਨਾਲ ਰੇਚਕ, ਕੁੰਭਕ ਤੇ ਪੂਰਕ ਦੇ ਜੋਗ ਸਾਧਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਜੇ ਪਰਮਾਤਮਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰੀਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਇਹ ਸਭ ਪਾਖੰਡ ਹੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਮ ਦਾ ਮਹਾਂਰਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।[187] ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸੁਖਮਣਾ ਨੂੰ ਦਸਮ ਦੁਆਰ ਤਕ ਚਾੜ੍ਹਦਾ ਨਿਉਲੀ ਕਰਮ ਤੇ ਖਟ ਕਰਮ ਤਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਨਾਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਬੇਅਰਥ ਜੀਵਨ

---

183. ਆਸਣ ਬੈਸਣ ਪਵਨ ਨਿਰੋਧਿਆ, ਕਾਨ ਮਾਨ ਸਭ ਬੰਧਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 50,82

184. ਗੰਗਾ ਜਮਨ ਮਧਿ ਆਸਣ ਬਾਂਧੇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 151,53

185. ਏਵੈ ਸੁ ਤ੍ਰਿਪਤਿ ਸੰਤੋਖਿ ਅਮ੍ਰਿਤੋ। ਧਿਆਨ ਰੂਪਿ ਹੋਇ ਆਸਣੁ ਪਾਵੈ। ਸੁਖਵਾਕ, ਪੰਨਾ 87

186. ਇਕਿ ਪਉਣ ਸੁਮਾਰੀ ਸੁਮਾਰਿ।
ਨਾਨਕ ਮੁਠੇ ਜਾਹਿ ਨਾਹੀ ਮਨਿ ਸੋਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 144

187. ਨਿਉਲੀ ਕਰਮ ਭੁਇਅੰਗਮ ਭਾਠੀ। ਰੇਚਕ ਕੁੰਭਕ ਪੂਰਕ ਮਨ ਹਾਠੀ॥
ਪਾਖੰਡ ਧਰਮੁ ਪ੍ਰੀਤਿ ਨਹੀ ਹਰਿ ਸਉ ਗੁਰ ਸਬਦ ਮਹਾ ਰਸੁ ਪਾਇਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 10

ਪ੍ਰਤੀਤ ਕਰਦਾ ਹੈ[188] ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਿੱਧਾਂ ਨੂੰ ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ ਵਿਚ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੇ ਸਤ ਵਧਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੱਚਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਹੀਂ ਜਪਿਆ ਤਾਂ ਸਮਝੋ ਕਿ ਸੁਆਸਾਂ ਨੂੰ ਸਾਧਣਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਇਸ ਜੋਗੀ ਨੇ ਸੁਆਸ ਨਹੀਂ ਸਾਧੇ ।[189]

<u>ਪਵਨ ਸਾਧਨਾ</u>: ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪਵਨ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਤਕ ਪਵਨ ਹੈ ਦੇਹ ਨੂੰ ਜਾਣ ਨਾਲ ਸਾਧਕ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਪੂਰਨ ਅਤੇ ਆਪ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[190] ਪਵਨ ਨਾਲ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਮੋੜਨ[191] ਨਾਲ ਕਦੇ ਰੋਗ ਨਹੀਂ ਵਿਆਪਦਾ[192] ਅਤੇ ਇਹ ਸੰਪੂਰਣ ਸਰੀਰ ਦੇ ਹਰੇਕ ਅੰਗ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਆਪਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ[193] ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਵਨ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰਾਂ ਨਾੜੀਆਂ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਨਾਦਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ[194] ਤੇ ਇਹ ਪਰਮਜੋਤ ਪਰਤੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[195] ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਉਪਾਧੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[196] ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਸਿੱਧੀਆਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਪਵਨ ਚਮਤਕਾਰ' ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।[197]

ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪਵਨ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੋ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਵਨ ਹੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੁੱਢ ਹੈ।[198] ਜੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਸਿਮਰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਪਵਨ ਸਮਾਨ ਮਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[199] ਜੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦਿਆਂ ਆਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਨਾਮ ਹੀ ਹੈ ਪਰ ਗੁਰੂ ਗੁਆਂਢਾਂ ਰੋਗ ਕਰਿਆਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦਾ ਅਸਲ ਟਿਕਾਣਾ ਤਾਂ ਰੱਬ ਹੈ। ਇਸ

---

188. ਚਾਰਕਿ ਪਵਨ ਸਿੰਘਾਸਨੇ ਕੀਜੈ। ਨਿਉਲੀ ਕਰਮ ਖਟੁ ਕਰਮ ਕਰੀਜੈ।
ਰਾਮ ਨਾਮ ਬਿਨੁ ਬਿਰਥਾ ਸਾਸੁ ਲੀਜੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 905
189. ਜਿੰਨ੍ਹ ਨ ਪਾਇਆ ਸਬਦੁ ਨ ਪਾਇਆ
ਪਵਨ ਨ ਸਾਧਿਆ ਸਚੁ ਨ ਅਰਾਧਿਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 946
190. ਪਵਨ ਹੀ ਜੋਗ ਪਵਨ ਹੀ ਭੋਗਾ। ਪਵਨ ਹੀ ਹਰੈ ਛਤੀਸ ਰੋਗਾ।
ਯਾ ਪਵਨ ਕੋਈ ਜਾਣੈ ਭੇਵ। ਸੋ ਆਪੇ ਕਰਤਾ ਆਪੇ ਦੇਵ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 72,147
191. ਪੈਸੇ ਪਵਨ ਅਪੂਠਾ ਆਣੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 83,182
192. ਪਵਨ ਕੂੰ ਜੋਗਿਆਂ ਜਿਸੈਂ ਕਬਹੁ ਨ ਬਿਆਪੈ ਰੋਗੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 94,215
193. ਨਖ ਸਖ ਪਵਨਾ ਰਹੈ ਸਮਾਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 95,217
194. ਅਵਧੂ ਸਹੰਸ੍ਰ ਨਾੜੀ ਪਵਨ ਚਲੈਗਾ, ਕੋਟਿ ਝਮਕੈ ਨਾਦੇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 40,53
195. ਉਲਟਿਆਂ ਪਵਨਾਂ ਗਗਨ ਸਮੋਇ ਤਬ ਬਾਲਰੂਪ ਪਰਤੱਖ ਹੋਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 52,88
196. ਪਵਨ ਮੁਖਿ ਚਾਲਾ ਛੂਟੈ ਉਪਾਧਿ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 205,64
197. ਅਵਧੂ ਨਵ ਘਾਟੀ ਰੋਕਿ ਲੇ ਬਾਟ। ਬਾਈ ਬਿਣਜੈ ਚੌਸਠਿ ਹਾਟ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 40,50
198. ੳ) ਪਵਨ ਅਰੰਭੁ ਸਤਿਗੁਰ ਮਤਿ ਵੇਲਾ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 943
ਅ) ਪਵਣੈ ਕੈ ਵਸਿ ਦੇਹਰੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 63
199 ਕਹਿਤ ਨਾਨਕੁ ਜਨੇ ਰਬ ਸੇ ਰਵਿ ਮਨੇ ਮਨ ਪਵਨ ਸਿਉ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪੀਜੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 99192

ਇਸ ਭੇਤ ਦਾ ਉਦੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਜੀਵਨ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇ ਕੇ ਸ਼ਬਦ ਸਹਜ ਵਿਚ ਹੋ ਕੇ ਚਲਦਾ ਹੋਵੇ।[200] 'ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ' ਵਿਚ ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਦਿੰਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਨਾਭ-ਕਮਲ ਦਾ ਪ੍ਰਣਾਂ ਨੂੰ ਸਹਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਸਣ ਘਰ ਭਾਵ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।[201] ਪਵਨ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਵਾਂਗ ਸਰਬਵਿਆਪਕ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।[202] ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਹਵਾ ਵਰਗਾ ਚੰਚਲ ਮਨ ਜਦਾਂ ਰਬ ਦੀ ਨਾਮ ਵਿਚ ਵਸਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[203]

<u>ਨਾਦ ਸਾਧਨਾ।</u> ਪ੍ਰਣਾਯਾਮ ਵਿਚ ਨਾਦ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਅਸੀਂ ਕਰ ਚੁਕੇ ਹਾਂ। ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਾਦ ਸਾਧਨਾ ਦੀ ਥਾਂ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣਨ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਨਾੜੀ ਸਾਧਨਾ: ਪ੍ਰਣਾਯਾਮ ਹਠਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਤੇ ਗੋਰਖਨਾਥ ਨੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨੌ ਨਾੜੀਆਂ ਨੂੰ ਸਤ ਕੰਵਲਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।[204] ਸਾਧਨਾ ਦੀ ਤ੍ਰਿਕੁਟੀ ਤੇ ਸੁਖਮਣਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਨਾਦ ਦਾ ਸ੍ਰਵਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾੜੀਆਂ ਪਵਨ ਨਾਲ ਭਰ ਕੇ ਸੁੱਧ ਕਰ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਪ੍ਰਾਣਵਾਯੂ ਨਾਲ ਬੰਕਨਾਲ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ[205] ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਾੜੀ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।[206] ਇਸ ਥਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਨਾੜੀ ਉਰਧਮੁੱਖੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਰਸ ਝਰਦਾ ਹੈ।[207] ਨਾੜੀਆਂ ਦਾ ਸਰੀਰ ਦੇ ਦਸ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਹੈ ਪਰ ਦਸਮ ਦੁਆਰ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਥੇ ਜੋਗੀ ਅਨਹਦ ਨਾਦ ਨੂੰ ਸੁਣਦਾ ਹੈ[208] ਇਥੇ ਹੀ

---

200. ਨਾਭਿ ਪਵਨ ਘਰਿ ਆਸਣਿ ਬੈਸੈ ਗੁਰਮੁਖਿ ਖੋਜਤ ਤਤੁ ਲਹੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 945

201 ਨਾਭਿ ਕਮਲ ਅਸਥੰਭੁ ਨ ਹੋਤੋ ਤਾ ਨਿਜ ਘਰਿ ਬਸਤਉ ਪਵਨ ਅਨਰਾਗੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ

202. ੳ) ਪਵਨ ਕਾ ਵਾਸਾ ਸੁੰਨਿ ਨਿਵਾਸਾ ਅਕਲ ਕਲਾ ਧਰ ਸੋਈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 944
ਅ) ਬੋਲੈ ਪਵਨਾ ਗਗਨ ਗਰਜੈ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 943

203. ਮਨੂਆ ਪਉਣ ਬਿੰਦੁ ਸੁਖਵਾਸੀ ਨਾਮਿ ਵਸੈ ਸੁਖ ਭਾਈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 634

204 ੳ) ਨੌ ਨਾੜਿਕਾ ਕੋਠੀ ਬਹਤਰਿ। ਏਕ ਪਵਨ ਪਚੀਸ ਪੰਚ ਘਰਿ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 165 5
ਅ) ਨਵ ਨਾੜੀ ਬਹੋਤਰਿ ਕੋਠਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 67.133
ੲ) ਸਪਤ ਧਾਤਿ ਸੰਜੋਗ ਕੀ ਨਾੜੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 167.13

205. ਭਰਿਲੈ ਨਾੜੀ ਪੇੜੀ, ਪੂਰਿਲੈ ਬੰਕ ਨਾਲਿ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 155.59

206. ਬੰਕ ਨਾਲਿ ਦੇ ਨਾੜੀ ਨਾਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 203.52

207. ਉਰਧ ਮੁਖਿ ਬੰਕ ਨਾਲਿ ਅਮੀਰਸ ਲੇਣਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 151.53

208. ਉਨਮਨ ਜੋਗੀ ਦਸਵੈਂ ਦੁਆਰ। ਨਾਦ ਬਿੰਦ ਲੈ ਧੂੰ ਧੂੰਕਾਰ।
ਦਸਵੇ ਦੁਆਰੇ ਦੇਇ ਕਪਾਟ। ਗੋਰਖ ਖੋਜੀ ਅਵਰੋ ਬਾਟ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 68.135

ਸ੍ਰਿਸ਼ਟ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਹੈ।[209] ਜਿਥੇ ਜੋਗੀ ਦੀ ਸਮਾਧੀ ਲਗਦੀ ਹੈ।[210] ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨੌ ਦੁਆਰਾਂ ਨੂੰ ਨੌ ਘਰੀਂ,[211] ਨੌ ਖੰਡਿਆਂ,[212] ਨੌ ਸੂਤਰਾਂ,[213] ਅਤੇ ਨੌ ਨਾਥ ਆਦਿਆਂ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।[214]

ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਤਿੰਨ ਨਾੜੀਆਂ-ਇੜਾ, ਪਿੰਗਲਾ ਤੇ ਸੁਖਮਨਾ ਦੇ ਨਾਂ ਲੈ ਕੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੂਖਮ ਨਾੜੀ ਸਾਧਨਾ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਉਪਰ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕੇਵਲ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਜੁੜਿਆਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।[215]

<u>ਬਿੰਦੂ ਸਾਧਨਾ</u>:- ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਦਾ ਨਾੜੀਆਂ ਨਾਲ, ਨਾੜੀਆਂ ਦਾ ਦੁਆਰਾਂ ਨਾਲ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਬਿੰਦੂ ਨਾਲ ਹੈ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬਿੰਦੂ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ।

<u>ਬੰਧ ਭੇਦ</u>: ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬੰਧ ਤੇ ਭੇਦ ਦਾ ਕੋਈ ਸਪਸ਼ਟ ਵਰਨਨ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਨਹੀਂ ਪਰ ਉਡਿਆਣੀ[216] ਤੇ ਮੂਲ ਬੰਧ ਤ੍ਰਿਹੁਆਂ ਬੰਧ,[217] ਅਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਬੰਧ[218] ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਅਵੱਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੈ।

<u>ਮੁਦਰਾ</u>: ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅੰਤਰਿਕ ਮੁਦਰਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਚੰਦਰ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਦੇ ਮੁਦਰਣ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਸੰਸਾਰਿਕ ਬਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਮੁਦਰਣ ਦੀ ਗੱਲ ਆਖੀ ਗਈ ਹੈ।[219] ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾ ਕੋਈ ਰੂਪ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਰੇਖਾ ਹੈ।[220] ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਖੇਚਰੀ ਅਤੇ ਅਮਰੋਲੀ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਸਿੱਧੇ ਬਿੰਦੂ-ਰਖਿਆ ਹੁੰਦੀ

---

209. ਨਵੇਂ ਦਰਵਾਜੇ ਨਵੇਂ ਨਾਥ, ਤ੍ਰਿਵੇਣੀ ਜਗਨਨਾਥ, ਕਾਦੇ ਦਰਵਾਜੇ ਕੇਦਾਰ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 125,9
210. ਨਉ ਘਰ ਥਾਪਿ ਨਵ ਨਥ ਪਈ। ਦਸਵੈਂ ਦੁਆਰਿ ਅਵਧੂ ਤਾੜੀ ਲਾਈ। ਉਹੀ ਪੰਨਾ 135,2
211. ਸਕਲ ਗੋਰਖਨਾਥ ਬਹਿਕਿ ਕਹਾਈ, ਪੰਚ ਬਸਤ ਨੌ ਨਾਈ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 129,5
212. ਏਕ ਮਾਹਿ ਨੌ ਖੰਡ, ਪੰਚ ਜੋਗੀਆ ਜਾਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 133,20
213. ਨਵ ਸੂਤ੍ਰ ਉਪਜੇ ਸੰਤ੍ਰ ਜਿਤੇ। ਤਬ ਨਉ ਘਰ ਲੀਆ ਨ ਜਾਈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 137,27
214. ੳ) ਨਉ ਘਰ ਥੋਰਹੀ ਨੇ ਨਥ ਪਈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 145,39
    ਅ) ਨਉ ਘਰ ਥਾਪਿ ਨਵ ਨਥ ਪਈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 136,23
215. ਸੁਖਮਨਾ ਇੜਾ ਪਿੰਗੁਲਾ ਬੂਝੈ ਜਾ ਆਪੇ ਅਲਖੁ ਲਖਾਏ।
    ਨਾਨਕ ਤਿਹੁ ਤੇ ਊਪਰਿ ਸਾਚਾ ਸਤਿਗੁਰ ਸਬਦਿ ਸਮਾਏ। ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 944
216. ਮੂਲ ਬੰਧ ਕਾ ਨਟਕਾ ਪਕੜਿਆ ਬਾਈਂ। ਸਤ ਉਡਿਆਣੀ, ਬੰਧਿਆ ਜਾਈਂ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 16
217. ਸੁਰਤਿ ਮੁਖਿ ਜਾਲਾ ਤ੍ਰਿਹੁਆਂ ਬੰਧ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 205,64
218. ਕੁਆ ਬਹੁ ਅਨੇਕਾਂ ਬੰਧ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 216,126
219. ਚੰਦ ਸੂਰ ਮੁੰਦ੍ਰਾ ਕੀਨੀ, ਕਾਇਆ ਅਸਮ ਸਰ ਮੇਲਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 132,19
220. ਮਨ ਮੁੰਦ੍ਰਾ ਕੈ ਰੂਪ ਨਾ ਰੇਖ। ਸਕਲ ਰੂਪ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਦੇਖਿ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 150,50

ਹੈ।[221] ਉਸ ਕਾਇਆ ਦੇ ਸ੍ਰੁਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[222] ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਸ਼ਟ ਮੁਦ੍ਰਾ-
ਵਾਂ ਦੀ ਇਕ ਥੇਹ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।[223] ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ
ਬਿੰਦੂ, ਚੰਦਰਬੇਧ ਤੇ ਮੁਦ੍ਰਾ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ।

(5) ਪ੍ਰਤਿਆਹਾਰ। ਧਰਤੀ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਮਨ ਹੈ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ[224] ਅਤੇ ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਵੀ ਮਨ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ[225] ਦਾ ਵਰਨਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਯੋਗਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਕੇਵਲ ਸਰੀਰਕ ਕਸ਼ਟ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਮਨ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਵੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦੀ ਗਤੀ ਨੂੰ ਵਸ ਵਿਚ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮਨ ਵੀ ਸਥਿਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ ਦੇ ਅਚੰਚਲ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਮਨ ਵੀ ਸਰਲਤਾ ਨਾਲ ਅਚੰਚਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚਿੱਤ ਬਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਨਿਰੋਧ ਦਾ ਵਾਸਤਵਿਕ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਇਥੇ ਹੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਗੋਰਖਨਾਥ ਨੇ ਮਨ ਦੀ ਉਚੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਨ ਸ਼ਿਵ ਹੈ।[226] ਜੇ ਇਹ ਸ਼ੁੱਧ ਹੋ ਤਾਂ ਕਠੌਤੀ, ਅਰਥਾਤ ਸਭ ਜਗਤ ਹੀ 'ਗੰਗਾ' ਮੌਜੂਦ ਹੈ।[227] ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਜੋਰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ ਰਖ ਕੇ ਰਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਹ ਜੋਰ ਵਿਰੁੱਧ ਕਿਸੇ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਜਾਵੇਗਾ।[228] ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਜੋਗੀ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਅਗਨੀ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਮਨ ਸ਼ੁੱਧ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।[229] ਕਿਉਂਕਿ ਮਨ ਨੂੰ ਅੰਤਰਮੁਖ ਕਰਕੇ ਸੰਪੂਰਣ ਜਗਤ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਹੀ ਦੇਖ ਸਕਣਾ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਜੇ ਮਨ ਵਿਕਾਰਰਹਿਤ ਹੈ।[230] ਆਸਣ ਤੇ ਪਵਨ ਸਾਧਨ ਦੇ ਬਾਦ ਹੀ ਮਨ ਅਨੁਭੂਤ ਦੇ

---

221. ਗਗਨੀ ਕੰਥਾ ਖਪਰੀ ਕਾਇ ਖਮਰਿ ਕੰਥਾ ਤਾਣੀ॥
ਮੇਰ ਕੰਥਾ ਜੋ ਬਿਹੰਗ ਰਾਖੇ ਤੇ ਜੋਗ ਕਾ ਤੂੰ ਜਾਣੀ॥ ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 70, 141

222. ਅਠ ਸੈਦੇ ਗਗਨ ਕਰੇ ਸਰਬ ਦੇਖ ਕਾਇਆ ਨੇ ਧਰੇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 179, 13

223. ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 269-70

224. ੳ) ਬ੍ਰਿਹਦਾਰਣਯਕ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, 1.5.3
ਅ) ਤੈਤਰੀਆ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, ਪੰਨਾ 97

225. ਗੀਤਾ ਰਹੱਸਯ, ਬਾਲ ਗੰਗਾਧਰ ਤਿਲਕ, ਪੰਨਾ 133

226. ਯਹੁ ਮਨ ਸ਼ਕਤੀ ਯਹੁ ਮਨ ਸੀਵ। ਯਹੁ ਮਨ ਪਾਂਚ ਤੱਤ ਕਾ ਜੀਵ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 39.50

227. ਅਹੂ ਮਨ ਚੰਗਾ ਤੇ ਕਠੌਤੀ ਹੀ ਗੰਗਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 74, 153

228. ਬਾਂਧਿ ਨ ਮਾਂਣਿਬਾ ਪਾਣੀ ਨ ਬਹਿਬਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 81, 173

229. ਜਾਣਿਬਾ ਅਗਨਿ ਕਾ ਭੇਵੰ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 81, 173

230. ਕਾਇਆ ਕੇ ਮਨ ਜਾਨ ਨ ਦੇਹ। ਬਾਤ ਵਿਚਾਰ ਅਤਿ ਅੰਤਰਿ ਸੇਵ।
ਮਨ ਮੁਦ੍ਰਾ ਕੇ ਰੂਪ ਨਾ ਰੇਖ ਜਗਤ ਰੂਪ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਦੇਖਿ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 150, 510

ਕੇ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰਖਣਾ ਤੇ ਕਰਨ ਸਿਖਣ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[231] ਮਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੋਂ ਅਲਗ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਜਮ ਵਿਚ ਰਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।[232] ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਮਨ ਰੂਪੀ ਮਸਤ ਹਾਥੀ ਆਪਣਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਨੌਂਆਂ ਨਿਧਾਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।[233] ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਗੋਰਖਨਾਥ ਪੰਜ ਠੱਗਾਂ ਅਰਥਾਤ ਪੰਜ ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਨਿਵਾਰਣ ਦੀ ਗਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਕ ਉਹ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਮਨ ਨੂੰ ਵੱਸ ਕਰਨ ਵੱਲ ਹੀ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।[234]

ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤਯਾਹਾਰ ਦਾ ਵਰਨਣ ਉਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਮਨ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਮੂਰਖ ਮਨ ਚੰਚੂ ਚੰਚਲ,[235] ਚੰਚਲ,[236] ਆਲਜੰਜਾਲ[237] ਵਾਲਾ ਤੇ ਮਸਤ ਹਾਥੀ ਵਾਂਗ ਹੈ।[238] ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਸਹਜਾਂ ਸੰਜਮ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।[239] ਇਹ ਮਾਇਆ ਦਾ ਪੁਜਾਰੀ, ਲੋਭੀ ਤੇ ਮੂਰਖ ਹੈ।[240] ਜਿਹੜੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਦਰ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਪਵਿੱਤਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ[241] ਮਨ ਦੇ ਸਥਿਰ ਹੋਣ ਨਾਲ ਅੰਦਰ ਦੀਆਂ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਮੁੱਕ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਫਿਰ ਮਨ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਵਾਸਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[242] ਮਨ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਨਾ ਹੀ ਕੇ ਸੁਆਸਤਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਹੋਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਮਨ ਮੈਲਾ ਹੈ।

ਧਾਰਨਾ। ਚਿੱਤ ਨੂੰ ਧਿਆਨਯੋਗ ਕਿਸੇ ਉਤੇ ਇਕਾਗਰ ਕਰਨਾ ਧਾਰਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਬਾਹਰਲੇ ਅਤੇ ਅੰਦਰਲੇ ਇਕ ਮਾਤਰ ਕਿਸੇ ਤੱਤ ਸਰੂਪ ਦਾ ਅੰਤਰਕਰਣ ਨਾਲ ਸਾਧਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਕੁਝ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਰਣਾ ਵਿਚ ਧਾਰਣ, ਜੀਵਾਤਮਾ ਦਾ ਨਿਵਾਰਣ(ਅੰਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾ) ਦੀਪ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਾਰਨ, ਧਾਰਣਾ ਦੇ ਲੱਛਣ ਹਨ।[243] ਆਸਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਨੂੰ ਸੰਪੰਨ ਕਰਕੇ ਧਾਰਨਾ ਦਾ

---

231 ਮਨ ਮੂਰਖੈ ਨਾਵੈ ਨਾਲੀ। ਕਰਨ ਸਿਖ ਸੋ ਹੋਇ ਉਜਾਲੀ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 177.

232. ਤੋੜਿ ਵਜਾਂ ਕੁਫ਼ ਤਾਰ, ਅਹੂੰਠਿਸ ਜਾਂਤਾ ਰਖਿਆ ਮਾਰ।
ਵਜਾਂ ਕੁੰਡੇ ਨਿਮਸੋ ਆਇ। ਮਨ ਪਵਨ ਲੇ ਰਹੀ ਸਮਾਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 178.11

233. ਮਨ ਮਸਤ ਹਸਤੀ ਮਿਲਾਇ ਅਵਧੂ, ਤਬ ਨਉਨਿਧਿ ਅਰੁ ਸੰਤਾਈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 48.77

234. ੳ) ਗੋਰਖ ਬੋਲੈ ਸੁਣਿ ਰੇ ਅਵਧੂ ਪੰਚੌਂ ਪਸਰ ਨਿਵਾਰੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 50.83
ਅ) ਸਤਿਗੁਰ ਗੋਰਖਨਾਥ ਮਿਛਿੰਦਰ ਜਬ ਬੋਲਿਆ, ਤਬ ਪਰਜਿਆ ਪੰਚ ਚੋਰੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 60.11

235. ਮਨ ਮੈਗਲੁ ਚਾਤੁਰੁ ਕਰਤਿ ਹੋਤਿ। ਸ੍ਰੀ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 1188

236. ੳ) ਚੰਚਲੁ ਚੀਤੁ ਨ ਰਹਈ ਠਾਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 932
ਅ) ਮਨੁ ਚੰਚਲੁ ਬਿਧਿ ਨਾਹੀ ਜਾਣੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 415

237. ਏ ਮਨ ਮੈਲਿਆ ਤੂੰ ਛੋਡਿ ਆਲ ਜੰਜਾਲਾ ਰਾਮ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1112

ਅਭਿਆਸ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜਿਸਦੇ ਵਿਚ ਪੰਜ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਅਲਗ ਅਲਗ ਧਾਰਣ ਅਤੇ ਮਨ ਦੇ ਇਕਾਗਰ ਕਰਨ ਦੇ ਧਾਰਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਧਾਰਣਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅੱਠ ਚਕਰ ਭੇਦ, ਤ੍ਰਿਵੇਣੀ, ਸੂਤ ਸਿਧ, ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਸਾਧਨਾ, ਵਿਪਰੀਤਕਰਣੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਾਧਨ ਜਾਂ ਕਲ ਸਾਧਨਾ ਅਧਿਕ ਵਰਣਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਜੋਗ ਜਾਂ ਲੈਅ ਜੋਗ ਜਾਂ ਖਟ ਚੱਕਰ ਸਾਧਨ ਦਾ ਪੂਰਵਕ ਢੰਗ ਖਟ ਚੱਕਰ ਹੈ।

<u>ਚੱਕਰ:</u> ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਚੱਕਰ ਦੀ ਇਕ ਰਚਨਾ ਸੰਕਲਿਤ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਨੌਂ ਚੱਕਰਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ[244] ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਮਨਸ਼ ਜੋਗ ਬੋਧ ਵਿਚ ਚੱਕਰਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਸੰਖਿਆ ਦਾ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਵਰਣਨ ਹੈ[245] ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਚੱਕਰਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕਾਰਜ ਦਾ ਵੀ ਵਰਣਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ[246] ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੇਦਣ ਨਾਲ ਸਾਮਾਨ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ[247] ਤੇ ਜੋਗੀ ਅਜੋਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[248]

<u>ਕੁੰਡਲਿਨੀ:</u> ਗੁਦਾ ਅਤੇ ਲਿੰਗ (ਸਰੀਰ ਦਾ ਮੱਧ ਭਾਗ) ਵਿਚ ਮੂਲਾਧਾਰ ਦੇ ਤ੍ਰਿਕੋਣ ਜਾਂ ਅਗਨੀ ਚੱਕਰ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਸਵੈ-ਭੂਲਿੰਗ ਨੂੰ ਸਾਢੇ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਵਿਚ ਲਪੇਟ ਕੇ ਸੱਪਣੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੇਠਾਂ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਕਰਕੇ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਰਹੀ ਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਹੀ ਸੂਖਮ ਦੁਆਰਾਂ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਸੁੱਤੀ ਪਈ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਜਗਾਣ ਨਾਲ ਮੋਖ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਕਠਿਨਾਈ ਦੇ ਖੁਲ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਵਰਣਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕੇਵਲ ਸੰਕੇਤ ਹੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੋਰਖਨਾਥ ਦਾ ਕਹਿਣਾ

(ਪਿਛਲੇ ਪੰਨੇ ਦੇ ਬਾਕੀ ਫੁਟ ਨੋਟ)

238. ੳ) ਇਸ਼ਨਾਨ ਸੰਜਮ ਕਲਾ ਗਿਆਨੀ ਕਲਾ ਘਟ ਇਹੁ ਧਰਨਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 945

ਅ) ਮਨੁ ਕੁੰਚਰੁ ਕਾਇਆ ਉਦਿਆਨੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 221

239. ਮਨਿ ਜੀਤੈ ਜਗੁ ਜੀਤੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 6

240. ਤਾਮਸੁ ਲੋਭੀ ਇਹੁ ਮਨੁ ਮੂਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 415

241. ਇਹੁ ਮਨੁ ਇਕਮਨੁ ਕਰਿ ਅਜਿ ਬੈਠੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 415

242 ਗਾਵਿਹ ਅਰਜੁ ਸਦਾ ਮਨਿ ਜੋਗਿ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 8
ਹੋਰ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਲਈ ਵੇਖੋ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 4,8,61,222,352,415,416,876
945,986,1112,1113,1188

243. ਸਿਧ ਸਿਧਾਂਤ ਸੰਗ੍ਰਹਿ, 2, 37

244. ਨੌਂ ਚੱਕਰ-ਆਧਾਰ, ਲਿੰਗ, ਮਣਿਪੂਰ, ਅਨਾਹਤ, ਵਿਸ਼ੁੱਧ ਆਗਿਆ, ਆਕਾਸ਼ ਅਤੇ ਸੁਖਮ ਚੱਕਰ ਹਨ।

245. ੳ) ਅੰਬਰੁ ਅਵਧੂ ਚਕ੍ਰ ਤ੍ਰਿਕ ਕਰਿ ਬੰਧ, ਉਪੇ ਚਕ੍ਰ ਨਾਭੇ ਧੰਧ।
ਪਾਂਚ ਚਕ੍ਰ ਜਿਸਾਰੇ ਜਿਨੋਧ, ਤਿਸਕਾ ਚਕ੍ਰ ਮੈ ਮਨ ਪ੍ਰਮੋਦ

ਹੈ ਕਿ ਸੋਮ ਨਾੜੀ ਵਾਲੀ ਇੜਾ ਨਾੜੀ ਅੰਦਰ ਚੰਦਰਮਾ ਦਾ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਨਾੜੀ ਵਾਲੀ ਪਿੰਗਲਾ ਨਾੜੀ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ। ਇਵੇਂ ਸੁਖਮਨਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਅਣਹਤ ਨਾਦ ਵਜਦੇ ਸ਼ਿਵ ਸਥਾਪਿਤ ਹਨ।[249] ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਜਦੋਂ ਉਲਟ ਕੇ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿਰ ਤੋਂ ਪੈਰਾਂ ਤਕ ਸਾਰੇ ਅੰਗਾਂ ਵਿਚ ਵਾਯੂ ਵਿਆਪਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਸਮੇਂ ਚੰਦਰਮਾ 'ਰਾਹੂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਸ' ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਪਾਨ ਸੰਭਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[250] ਗੋਰਖਨਾਥ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸਾਧਨਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਨੂੰ ਉਲਟ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।[251]

ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਚੱਕਰ ਤੇ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਆਦਿ ਦੋਹਾਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ।

ਧਿਆਨ। ਗੋਰਖਨਾਥ ਦੇ ਚਲਾਏ ਹੋਏ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿਚ ਧਾਰਣਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਗਿਣਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਧਿਆਨ ਨੂੰ ਪਰਮ ਚਮਤਕਾਰ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਜਾਂ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਆਤਮ-ਸਰੂਪ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ ਇਸ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਧੀ ਧਿਆਨ ਦੀ ਪੂਰਣ ਪਰਪੱਕ ਅਵਸਥਾ ਹੈ।

ਨਾਭੇ ਚਕ੍ਰ ਪਵਨ ਧਿਆਨ, ਗਿਆਨੇ ਚਕ੍ਰ ਨਾਸਿ ਨਿਰੁਵਾਣ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 203.54

245 ਅ) ਅਧਾਰ ਮੂਲ ਚਕ੍ਰ ਵਿਚ ਹੋਵੇ ਮੰਦ, ਗੁਦਾ ਚਕ੍ਰ ਅਹੋਰਾ ਬੰਧ।
ਮਣਿ ਚਕ੍ਰ ਮੈਂ ਰਾਸਿ ਨਿਰੋਧੇ, ਅਨਹਦ ਚਕ੍ਰ ਮੈਂ ਚਿਤ ਪਰਬੋਧੇ।
ਬਿਸੁਧ ਚਕ੍ਰ ਮੈਂ ਸਹੀ ਸਮਾਧ, ਚੰਦ੍ਰ ਚਕ੍ਰ ਮੈਂ ਨਾਦੇ ਸਮਾਧ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 216.126

246. ੳ) ਮੂਲ ਚਕ੍ਰ ਅੰਗੀਠਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 122.6
ਅ) ਅਠਸਾਂ ਬੋਲਿ ਕਵਲ ਦਲ ਧਾਰਾਂ, ਤਹਾਂ ਬਸੇ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 125.10
ੲ) ਖੋਡਸ ਕਵਲ ਦਲ ਸੋਲ ਬਤੀਸਿ। ਗੁਰ ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 126.11

247. ਛਟਿ ਖਟ ਚਕ੍ਰ ਬਿਚਾਰੇ ਸਾਧ। ਸਿਧਿ ਸਿਧਿ ਬੁਧਿ ਮਤਿ ਅਧਿਕ ਸੀਝਾਇ। ਪੰਨਾ 188.7

248. ਏ ਖਟ ਚਕ੍ਰ ਕਾ ਜਾਣੈ ਭੇਵ, ਸੋ ਆਪੇ ਕਰਤਾ ਆਪੇ ਦੇਵ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 216.127

249. ਖੋਡਸ ਨਾੜੀ ਚੰਦ੍ਰ ਪ੍ਰਕਾਸਿਆ ਦਵਾਦਸ ਨਾੜੀ ਮਾਣੀ।
ਸਹੰਸ੍ਰ ਨਾੜੀ ਪ੍ਰਾਣ ਕਾ ਮੇਲਾ, ਜਹਾਂ ਅਸੰਖ ਕਲਾ ਸ਼ਿਵ ਬੰਧੀ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 54.93

250. ਉਲਟੀ ਸਕਤਿ ਚਢੈ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਨਖ ਸਖ ਪਵਨਾ ਖੇਲੈ ਸਰਬੰਗ।
ਉਲਟਿ ਚੰਦ੍ਰ ਰਾਹ ਕੂੰ ਗ੍ਰਸੈ। ਸਿਧ ਸੰਕੇਤ ਜਤੀ ਗੋਰਖ ਕਹੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 95.217

251. ਉਲਟਿ ਸਕਤੀ ਆਪ ਅਗਿ ਆਣੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 200.34

ਜਦੋਂ ਮਨ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਚੰਚਲ ਅਤੇ ਨਾਦ ਸ੍ਰਵਣ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਉਨਮਨ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸੰਨ[252] ਚੱਕਰ (ਵਿਸੁੱਧ ਚੱਕਰ) ਅਤੇ ਗੁਫਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮਨ ਦੀ ਧਿਆਨ ਲਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ[253] ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਸਰੂਪ ਬਣਾ ਕੇ ਧਿਆਨ ਲਾਉਣ ਦਾ ਕੋਈ ਸਵਾਲ ਨਹੀਂ ਪੈਦਾ। ਗੁਰਮਤਿ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਰੰਗ ਜਾਂ ਆਕਾਰ ਦਾ ਆਧਾਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਸਰਗੁਣ ਧਿਆਨ ਨਾਲੋਂ ਨਿਰਗੁਣ ਧਿਆਨ ਦੀ ਅਧਿਕ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਧਿਆਨ ਲਈ ਗੋਰਖਨਾਥ ਨੇ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮੇਂ ਦਾ ਬੰਧਨ ਨਹੀਂ ਲਾਇਆ ਜਦੋਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਨਿਤ ਧਿਆਨ ਲਾਉਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।[254] ਇਸ ਲਈ ਆਸਣ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਅਵੱਸ਼ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਾਇਆ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ[255] ਜਦੋਂ ਕਾਇਆ[256] ਅਤੇ ਸਥੂਲ ਇੰਦ੍ਰਿਆਂ[257] ਨੂੰ ਰੋਕ ਕੇ, ਸਗਲ ਇੰਦ੍ਰਿਆਂ ਨੂੰ ਜੋੜ ਕੇ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚ ਧਿਆਨ ਲਗਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।[258] ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਦਾ ਸਹਜ ਧਿਆਨ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਨ, ਪ੍ਰਾਣ ਅਤੇ ਬਿੰਦੂ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਪਕਿਆਂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਵਸੇ ਨਾਲ ਹੀ ਧਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ।[259] ਇਸ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਸਣ ਜੋਗੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਇਹ ਹੈ ਕਿ [illegible] ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਤੇ ਵਿਚ ਰਹਣਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਨੇਕਾਂ ਸੰਕੇਤ ਨਾਲ ਦਸਿਆ ਗਇੰਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾਂ ਦੇ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ ਧਿਆਨ ਹੋ ਕੇ ਆਸਣ ਲਾਉਣਾ ਅਤੇ ਸੁੱਤੇ ਨਾਮ ਵਿਚ ਤਾੜੀ ਲਾ ਕੇ ਸੁਰਤ

---

252 ਗਾਡੇ ਥੂਕੇ ਚਲੇ ਇਹ ਧਿਆਨਾ। ਓਹੀ, ਪੰਨਾ 203,54
253. ਗੁਫਾ ਗੁਰਾਂ ਮੈਂ ਮਨ ਕਰਿ ਧਿਆਨੈ, ਰੇਸਿਆ ਆਸਣ ਤਾਲੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 138
254. ੳ) ਸੈਧ ਨਿਮਿ ਸੰਮਾਂ ਧਿਆਨਾ। ਨਿਰੰਤਰ ਚਮੇਲਾ ਰਾਮ। ਪੰਨਾ 141.33
ਅ) ਆਸਣ ਦ੍ਰਿੜੁ ਕਰਿ ਧਰੇ ਧਿਆਨ ਆਰਤਿਸ ਸੁਮਤਿ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੋ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 139.30
255. ਕਾਯਾਂ ਤਜਿ ਕਰਿ ਧਰੀਏ ਧਿਆਨਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 209.86
256 ਕੂਡ ਮੈਂ ਧਿਆਨ ਕਾਯਾਂ ਕੇ ਪਾਰ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 209.88
257. ਸ਼ਾਂਪੀਲਾ ਸੁਨੇ ਅਵਧੂ ਧਰੀਲਾ ਧਿਆਨਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 152,54
258. ਸਕਲ ਇੰਦ੍ਰੀ ਧਿਆਵੈ ਸਨਬੰਧਿ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 17.16
259. ਗਿਆਨ ਧਿਆਨ ਸਗਲੇ ਸਭਿ ਜਪ ਤਪ ਜਿਸੁ ਹਰਿ ਹਿਰਦੈ ਅਲਖ ਅਭੇਵਾ। [illegible], ਪੰਨਾ 356

ਸਮਾਂਦਾ ਹੈ।[260] ਜਿਹੜਾ ਬੈਰਾਗੀ ਆਤਮਕ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਧਿਆਨ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[261] ਸਿੱਧ ਗੋਸ਼ਟਿ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਸਹਜ ਦੇ ਧਿਆਨ ਵਾਲਾ ਹੋ ਕੇ ਬੈਰਾਗੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਦੁਨੀਆਂ ਵਲੋਂ ਉਦਾਸ ਰਹਿੰਦਾ ਤੇ ਆਸ਼ਾ ਵਲੋਂ ਨਿਰਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[262] ਉਸ ਦੀ ਜਿੰਦੜੀ[263] ਦੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਅਨੁਭਵ, ਸੱਚ, ਧੰਨ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਕਿਸੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਧਰਮ ਤੇ ਸਹੀ ਧਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।[264] ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸੋਝੀ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਧਿਆਨ ਜੁੜਨ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕਰਮਕਾਂਡ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ।[265] ਗੋਰਖਨਾਥ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇੰਦ੍ਰਿਆਂ ਤੋਂ ਵਿਰੁੱਧ ਚੋਟ[266] ਤੇ ਹੀ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਸਦਾ ਸਹਜ ਸਮਾਧੀ[267] ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਪੰਜਾਂ ਚੋਰਾਂ (ਆਕਿਆਂ ਚੋਰਾਂ) ਵਿਚ ਸਮਾਧੀ ਲਾਉਣ[268] ਤੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਸੰਜਮ ਵਿਚ ਬੰਧਣ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਸਮਝਾਈ ਦਾ ਵਰਨਣ ਵੀ ਹੈ।[269] ਤਾਂ ਵੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਉਨਮਨੀ ਅਵਸਥਾ ਤੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ
[270] ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਜੋਗੀ ਮਨ-ਪਵਨ (ਹਵਾ ਸਮਾਨ ਮਨ) ਨੂੰ ਬੰਨ ਕੇ ਉਨਮਨੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਲੀਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਹੀ ਸਾਚ ਤੱਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ[271] ਕਰਕੇ ਸਭ ਕੁਝ ਜਾਣਨ ਦੇ ਜੋਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਤਿੰਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਖੇਲ ਰਚ ਸਕਦਾ ਹੈ।[272] ਇਵੇਂ ਜਿਹਾ ਸਾਧਕ ਦੇ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਰਹਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਉਸ ਬ੍ਰਹਮ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਵਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣ ਸਾਧਨਾ,[273] ਕਾਇਆ ਕਲਪ ਕਰਨ ਦੇ[274] ਚੰਦ ਸੂਰਜ ਦਾ[275] ਸੰਜੋਗ, ਬ੍ਰਹਮਰੰਧਰ ਵਿਚ ਧਿਆਨ ਲਾਉਣ,[276] ਤ੍ਰਿਕੁਟੀ ਨੂੰ ਮਿਲਾਉਣਾ,[277] ਗਗਨ ਵਿਚ ਮਨ ਨੂੰ ਉਨਮਾਨ
[278] ਕਰਨ ਨਾਲ ਜਦੋਂ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਉਨਮਨੀ ਦਸ਼ਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਬ੍ਰਹਮਰੰਧਰ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦਾ ਝਰਨਾ ਝਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾਦ ਉਪਜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[279] ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਰਸ ਨੂੰ ਸਾਧਕ ਕਿਸੇ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਦੱਸਦਾ ਸਗੋਂ ਆਪ ਹੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸੇਵਨ[280] ਕਰਦਾ ਤੇ ਨਿਜ ਅਨੁਭਵ ਕਾਰਣ ਹੀ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਭੇਦ ਖੋਜਦਾ ਹੈ।[281] ਉਨਮਨੀ ਸਮਾਧੀ ਹੀ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਜਿਸ

282 ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਸਰਗੁਣ ਰੂਪ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਦਾ ਰੂਪ/ ਸੁੰਨ ਸਮਾਧੀ ਲੀਨ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਸਾਧਕ ਦਾ ਮਨ ਅਡੋਲ ਸਮਾਧੀ ਨਾਲ ਸਹਜ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਰੰਗਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਉਹ ਧਾਮ ਦੁਆਰ ਵਿਚ ਵਸਦਾ ਦਿਸਦਾ ਹੈ।[283] ਅਸਲ ਜੋਗੀ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਦੁਖ ਸੁਖ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਹੋ ਕੇ ਸਤਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਕ੍ਰੋਧ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਦਸਮ ਦੁਆਰ ਵਿਚ ਆਪਣਾ

---

260. ਜਿਹਿਆ ਨਾਹਿ ਰਸਹਿ ਤੇ ਰਤੇ। ਰੰਗੇ ਸੁ ਤ੍ਰਿਪਤਿ ਸੰਤੋਖਿ ਅਘੂਲੇ।
261. ਗੁਰ ਨਦਰਿ ਰਸਿਆ ਗੁਣ ਪਰਗਾਸਿਆ ਗੁਣ ਮਹਿ ਗਿਆਨ ਧਿਆਨੰ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 635
262. ਰਹੈ ਉਦਾਸੁ ਆਸ ਨਿਰਾਸਾ ਸਹਜ ਧਿਆਨਿ ਬੈਰਾਗੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1126

(ਪਿਛਲੇ ਪੰਨੇ ਦੇ ਬਾਕੀ ਫੁਟ ਨੋਟ)

263. ਅਵਰੁ ਅਵਾ ਪਹੁ ਗਿਆਨ ਨ ਧਾਪੈ ਕਾਹਿ ਸਦਾਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 937

264. ਨਾ ਤਿਸੁ ਏਬ ਨ ਗੁਰ ਕੇ ਸਬਦਿ ਬਿਨੁ ਪਛਾਣਿ।
ਨਾ ਤਿਸੁ ਗਿਆਨੁ ਨ ਧਿਆਨੁ ਹੈ ਨਾ ਤਿਸੁ ਧਰਮੁ ਧਿਆਨੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 938

265. ਮੈ ਅਵਰੁ ਗਿਆਨੁ ਨ ਧਿਆਨੁ ਪੂਜਾ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਅੰਤਰਿ ਵਸਿ ਰਹੇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 843

266. ਅਵਧੂ ਮਟ ਮੁਖਿ ਬਾਣਾ ਲਾਗੈ ਸਮਾਧਿ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 205,64

267. ਗੋਰਖ ਕਹੈ ਪੂਤਾ ਸਹਜ ਸਮਾਧਿ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 94,112

268. ਚੰਦੂ ਧਰੂ ਮੈਂ ਲਾਗੈ ਸਮਾਧਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 216,126

269. ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਪੇ ਨਿਰਬਾਣ ਸਮਾਧਿ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 100,232

270. ਅਧਰਿਣਿ ਮਨ ਕੈ ਉਨਮਨ ਰਹੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 26,16

271. ਮਨ ਪਵਨਾ ਨੇ ਉਨਮਨਿ ਧਰਿਬਾ ਤੇ ਜੋਗੀ ਤਤ ਸਾਰੰ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 33,34

272. ਅਹੁ ਮਨ ਲੈ ਜੇ ਉਨਮਨ ਰਹੈ। ਤੋ ਤੀਨਿ ਲੋਕ ਕੀ ਬਾਤਾਂ ਕਹੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 39,50

273. ਅਵਧੂ ਚੰਮ ਕੈ ਕਪਾਇਬਾ ਉਨਮਨਿ ਰਹਿਬਾ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 4051

274. ਛਠੇ ਛਮਾਸਿ ਕਾਯਾ ਪਲਟਿਬਾ, ਤਬ ਉਨਮਨੀ ਜੋਗ ਅਪਰਿ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 40,52

275. ਚੰਦ ਸੂਰਜ ਲੈ ਉਨਮਨਿ ਧਰਿਬਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 41,55

276. ਉਨਮਨ ਜੋਗੀ ਦਸਵੈਂ ਦੁਆਰ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 68,134

277. ਸ਼ਿਵ ਸਕਤੀ ਲੈ ਉਨਮਨ ਰਹੈ। ਉਹੀ। ਪੰਨਾ [illegible],56

278. ਰਤਨ ਅਸਥਾਨੇ ਮਨ ਉਨਮਨ ਰਹੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 177,18

279. ਸੁੰਨਿ ਮੰਡਲ ਤਹਾਂ ਨੀਝਰ ਝਰਿਬਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 41,55

280. ਉਨਮਨਿ ਰਹਿਬਾ ਭੇਦ ਨ ਕਹਿਬਾ, ਪੀਬਾਂਬਾ ਨੀਝਰ ਪਾਣੀ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 44,64

281. ਅਜਪਾ ਸੁੰਮਨ ਉਨਮਨ ਰਹੈ, ਸੋ ਸੰਨਿਆਸੀ ਅਗਮ ਕੀ ਕਹੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 57,10

282. ਨਾ ਦਿਨੁ ਰੈਨਿ ਨ ਚੰਦੁ ਨ ਸੂਰਜੁ ਸੁੰਨ ਸਮਾਧਿ ਲਗਾਇਦਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1035

283. ਏਕੋ ਨਦਰੀ ਹੁਕਮ ਚਲਾ। ਪੰਚ ਲੋਕ ਕਾਹਿ ਪਛਾਣਾ।
ਉਪਜ ਏਕੰਕਾਰੁ ਨਿਰਾਲਮੁ ਸੁੰਨ ਸਮਾਧਿ ਲਗਾਇਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1039

ਟਿਕਾਂਦਾ ਬਣਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹੀ ਜੋਗੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਅਪੜ ਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਸੁਰਤ ਜੋੜਦਾ ਹੈ।[284] ਜਿਹ ਲੋਕ ਸਮਾਧੀ ਵਾਲੀ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਸੁਰਤ ਜੋੜ ਕੇ[285], ਨਾਮ ਵਿਚ ਸਮਾਂ ਕੇ, ਪ੍ਰਭੂ ਵਿਚ ਅਭੇਦ ਆਪਣੇ ਜਿਸ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋ ਕੇ ਅਮਰ ਪਦਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।[286] ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੀ ਚਰਚਾ ਦਾ ਸਾਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੋਗਮਾਰਗ ਹਠਜੋਗ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਸਡੌਲ, ਨਿਰਮਲ ਹੋ ਕੇ ਪਰਮਤੱਤ ਨੂੰ ਸਾਖਸ਼ਾਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਸਰੀਰਕ ਸਾਧਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਉਹ ਹਠਜੋਗ ਦੀ ਥਾਂ ਸੁਰਤਿ ਸ਼ਬਦ ਜੋਗ ਅਤੇ ਸਹਿਜ ਜੋਗ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਜੋਗ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਘਰ ਬਾਰ ਛੱਡ ਕੇ ਜੰਗਲ ਜਾਣ ਦੀ ਥਾਂ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਨਾਮ ਜਪ ਕੇ, ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਚਿੱਤ ਜੋੜਕੇ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਭਾਣੇ ਨੂੰ ਮਿੱਠਾ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ, ਨਿਮਰਤਾ, ਸੇਵਾ ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਨਾਲ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿ ਕੇ ਪਰਮਤੱਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਰਸਤਾ ਦਸਦੇ ਹਨ।

---

284. ਸਚੁ ਬ੍ਰਤੁ ਨੇਮੁ ਨ ਕਾਲੁ ਸੰਤਾਵੈ।
ਸਤਿਗੁਰ ਸਬਦਿ ਕ੍ਰੋਧੁ ਜਲਾਵੈ।
ਗਗਨਿ ਨਿਵਾਸਿ ਸਮਾਧਿ ਲਗਾਵੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 411

285. ਸਤਿਗੁਰ ਤੇ ਪਾਏ ਵੀਚਾਰਾ, ਸੁੰਨ ਸਮਾਧਿ ਸਚੇ ਘਰ ਬਾਰਾ।
ਨਾਨਕ ਨਿਰਮਲ ਨਾਦੁ ਸਬਦ ਧੁਨਿ ਸਚੁ ਰਾਮੈ ਨਾਮਿ ਸਮਾਇਦਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1038

286. ੳ) ਗੁਰਮੁਖਿ ਬੂਝੈ ਏਕ ਲਿਵ ਲਾਏ। ਨਿਜਿ ਘਰਿ ਵਸੈ ਸਾਚਿ ਸਮਾਏ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 222
ਅ) ਗੁਰ ਕੈ ਸਬਦਿ ਰਤੇ ਬੈਰਾਗੀ ਨਿਜ ਘਰਿ ਤਾੜੀ ਲਾਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1232

ਅਧਿਆਇ ਪੰਜਵਾਂ

ਉਦਾਰਵਾਦ, ਸਮਾਜਵਾਦ, ਸਮਿਸ਼ਟਵਾਦ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ

ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸਮੇ ਦਾ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਚਿਤਰਣ ਭਾਵੇਂ ਨਹੀਂ ਪਰ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਸੰਕੇਤ ਅਵੱਸ਼ ਹਨ। ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਜਨਜੀਵਨ ਦਾ ਚਿਤ੍ਰਣ ਬੜੇ ਭਾਵਪੂਰਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਿਤਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਤੇ ਜਨਜੀਵਨ ਸਾਨੂੰ ਦੋ ਰੂਪ-ਇਕ ਤਾਂ ਜਿਥੇ ਗੋਰਖਨਾਥ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਬਿਆਨੀਆ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਹੀ ਆਪਣੀ ਸਮਕਾਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਅੰਗ ਉਤੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਉਂਦਿਆਂ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਬ੍ਰਹਮ, ਜੀਵ, ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਮਾਇਆ ਮੁਕਤੀ ਸਬੰਧੀ ਆਪਣੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਸਾਧਨਾਤਮਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਅਭਿ-ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਵਰਤੇ ਗਏ ਬਿੰਬਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਨਿਰੂਪਣ ਕੀਤਾ, ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਅਸਾਂ ਆਪਣੇ ਅਧਿਐਨ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਢੰਗਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ ਤਾਂ ਜੁ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਮਾਜਿਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਜਨਜੀਵਨ ਨੂੰ ਇਕ ਸੰਗਠਨ ਵਿਚ ਵੇਖ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨਿਸਚਤ ਆਕਾਰ ਨੂੰ ਉਸਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕੇ।

<u>ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਵਸਥਾ:</u>

<u>ਸੁਲਤਾਨ:</u> ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਸਿਆਸੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਜੰਮ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਸਮਾਂ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਸਲਤਨਤ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸਿਰਤੇ, ਉਪਜ ਅਤੇ ਮੰਤਵ ਸਾਰੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਚ ਸਨ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੁਲਤਾਨ ਕਰਕੇ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸੁਲਤਾਨ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਅਸੀਮਿਤ ਅਤੇ ਅਥਾਹ ਸਨ। ਉਹ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਘੜ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਾਧਕ ਲਈ ਰਾਜਾ ਜਾਂ ਸੁਲਤਾਨ ਤੇ ਪਰਜਾ ਬਰਾਬਰ ਹੈ।[1] ਉਸ ਲਈ ਦੁਨਿਆਵੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸੁਲਤਾਨ ਕਿਸੇ ਅਰਥ ਨਹੀਂ। ਗੋਰਖਨਾਥ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਰੀਰ ਰੂਪੀ ਨਗਰ ਦੇ ਪੰਜਾਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਉਹ ਸੁਲਤਾਨ ਹੈ ਉਸੇ ਨੂੰ ਸਿਮਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।[2] ਹੋਰ ਦੁਨਿਆਵੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਾਂ ਸੁਲਤਾਨ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਜਿਥੇ ਜੋਗੀ ਨੂੰ ਸੁਲਤਾਨ ਤੋਂ ਕੁਝ ਵੀ ਆਸ ਨਹੀਂ ਰੱਖਣੀ ਚਾਹੀਦੀ।[3] ਉਥੇ ਉਸ ਨਾਲ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਦੀ ਵੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸਾਧਕ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸੂਰਮਾ ਬਣਨਾ ਹੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।[4]

---

1. ਰਾਜਾ ਪਰਜਾ ਸੰਮਿ ਕਰ ਦੇਖ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 69,139
2. ਕਾਇ ਪਟਣ ਪਾਂਚਮ੍ਰਿਗ, ਸੁਖ ਵਿਲਾਸ ਕਰਜੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 137,27
3. ਜਾਣੈ ਰਾਵ ਰੰਕ ਕੀ ਆਸ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 172, 11
4. ਰਾਜਾ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਜੂਝ ਨ ਜਾਣਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 64, 121

ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਹੁਕਮ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸਬੰਧੀ ਆਮ ਅਤੇ ਵਿਆਪਕ ਰੋਲ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਵਿਖਿਆਨ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਵਡਿਆਈਆਂ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵਸ ਹਨ। ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।[5] ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਪਿਛੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅਸੀਮ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਉਭਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਚਿੱਤਰ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਿਰੰਕਾਰ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੋ ਸਬੰਧ ਜੋੜਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਸੁਲਤਾਨ ਦੀ ਸਰਬ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਹੈ। ਸੁਲਤਾਨ ਦੀ ਇਸ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਦੀ ਸਰਬ-ਅਧਿਕਾਰਿਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਡਾ: ਕੰਵਰ ਮੁਹੰਮਦ ਅਸ਼ਰਫ ਵੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।[6] ਮੱਧ-ਕਾਲ ਦੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੁਲਤਾਨੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਬਾਹਰਲੇ ਤੇ ਅੰਦਰਲੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਕ ਖਾਸ ਚਰਿੱਤਰ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਸੀ। ਅੰਦਰਲੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਚਰਿੱਤਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਅਸਾਧਾਰਨਤਾ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਉਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸੀ। ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕੋਠੇ ਮੰਡਪ ਮਾੜੀਆਂ, ਹਵਾ ਦੀ ਚਾਲ ਤੋਂ ਤੇਜ਼ ਚੱਲਣ ਵਾਲੇ ਘੋੜੇ, ਅਮੋਲ ਤੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਖਾਣ ਪੀਣ ਅਤੇ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਦਿਲ-ਪਰਚਾਵੇ ਵਿਚ ਸੁਲਤਾਨ ਦੇ ਸ਼ਾਹੀ ਜੀਵਨ ਸਬੰਧ ਇਸ਼ਾਰੇ ਆਮ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।[7]

<u>ਸੁਲਤਾਨ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਜੀਵਨ:</u> ਸੁਲਤਾਨ ਦੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਔਰਤ ਵਿਲਾਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸਾਧਨ ਸੀ। ਅਬਦੁੱਲ ਰੱਜ਼ਾਕ ਸਫ਼ਾਤੀ ਸੁਲਤਾਨ ਦੇ ਇਸ ਐਸ਼-ਪੱਖ ਉਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਦਿਆਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੁਲਤਾਨ ਲੋਕ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸੰਗਤੀ ਵਿਚ ਰੁਝੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।[8] ਹਰਮ ਵਿਚ ਜੋ ਸੁੰਦਰ ਇਸਤਰੀ ਸੁਲਤਾਨ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਚੜ੍ਹਦੀ ਹੈ, ਹਰਮ ਵਿਚ ਪਾ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹਰਮ ਵਿਚ ਹਰ ਔਰਤ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਵੇਲੀ ਵਾਂਗ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਕੇ ਰੱਖੀ ਹੋਈ, ਸੁਲਤਾਨ ਦੀ ਕਾਮ-ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਨੇਕਖਾਣੀ ਵਿਚ ਸੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਸਾਵਧਾਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੀ ਕਾਮਨੀ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਚ

---

5. ਪ੍ਰਭਿ ਹਥਿ ਵਡਿਆਈਆਂ ਜੈ ਭਾਵੈ ਤੈ ਦੇਇ।
ਆਪ ਕਰੇ ਕਿਸੁ ਆਖੀਐ ਅਵਰੁ ਨ ਕੋਇ ਕਰੇਇ।ਮੁਖਵਾਕ, ਪੰਨਾ 936

6. ੳ) Tarikh-i-Shershahi, Elliot and Dowson, Vol IV, page 186-87
ਅ) Life and conditions of the people of Hindustan 1200-1500 A.D.
The Journal of Asiatic Society of Bengal, 20th December, 1935

7. ਤੁਰੇ ਪਲਾਣੇ ਪਉਣ ਵੇਗ ਹਰ ਰੰਗੀ ਹਰਮ ਸਵਾਰਿਆ।
ਕੋਠੇ ਮੰਡਪ ਮਾੜੀਆ ਲਾਇ ਬੈਠੇ ਕਰਿ ਪਾਸਾਰਿਆ।
ਚੀਜ ਕਰਨਿ ਮਨਿ ਭਾਵਦੇ ਹਰਿ ਬੁਝਨਿ ਨਾਹੀ ਹਾਰਿਆ। ਮੁਖਵਾਕ, ਪੰਨਾ 472

8. Tarikh-i-Shershahi, Elliot and Dowson, Vol.IV, page 185

ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਜਨਮਾਂ ਦੀ ਮੈਲ ਧੁਪੀ ਜਾਣ ਤੇ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ।[9]

ਨਾਨਕਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਿਮਰਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਉਪਜਾਉਣ ਲਈ ਸਾਧਸੰਗਤ ਬਰਾਬਰ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਜਿਸਦਾ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਪਿਛੇ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਚਿੰਤਨ ਇਸ ਬੋਲਤਾਂ ਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸੁਲਤਾਨ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਆਮ੍ ਮਤ ਲਈ 'ਸਹਿਜ' ਕਰ ਕੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ, ਸਗੋਂ ਅਨਾਦਿਤ ਦਾ ਪਾਤਰ ਵੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।[10]

ਸੁਲਤਾਨ ਦੀ ਕਲਿਪਨਾ: ਇਸ ਸਮੇਂ ਸੁਲਤਾਨ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕਈ ਪਰਕੋਲਾਪ ਇਸ ਦੀ ਪਰਮਾਰਥਿਕ ਅਮੀਰੀ ਕਾਰਣ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਲੋਕਜੀਵਨ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਤੇ ਉਚਿਤਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਵੀ ਸੀ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਧੂਪੇ ਧਨੇ ਆਦਿ ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਕਾਜ ਸੰਭਵ ਜਾਣੇ[11] ਹੋਣ ਤਾਂ ਫਿਰ ਕਾਸ਼ਨੀ ਦਰੀ,[12] ਕੋਪੀਨ,[13] ਸਾਜਿਨ ਕਰਮਾਂ[14] ਆਦਿ ਜੋਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਨਾ ਗਿਆਵਣੇ।

ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸੁਲਤਾਨ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਜੀਵਨ ਨਾਮ ਮਰ ਸੁਹਿਣਾ ਨਾਮ ਮਰ ਬੁਧਾ,[15]

---

9. ਸਾਂਗਨਿ ਦਾਸਾ ਬੈਠਿਆ ਕੇ ਅਵਧੂ। ਸੋਧੇ ਅਠੋਧਮ ਬਾਣੀ ਜੀ।
ਤਿਕੁਟ ਨਾਥੀ ਮੁੰਦ੍ਰਿਕ ਜਾਣਿਆ। ਸਬਦੇ ਬੇਹਿ ਵਿਧਾਣੀ ਜੀ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 154,57

10. ਸਤੇ ਕੰਤ ਸਵੇਠੀਆਂ, ਸਗਲੀ ਕਰਹਿ ਸੀਗਾਰੁ।
ਗਣਤ ਗਣਾਵਣਿ ਆਈਆ, ਸੂਹਾ ਵੇਸੁ ਵਿਕਾਰੁ।
ਪਾਖੰਡ ਪ੍ਰੇਮ ਨ ਪਾਈਐ। ਖੋਟਾ ਪਾਜੁ ਖੁਆਰੁ।
ਹਰਿ ਜੀਉ ਇਉ ਪਿਰੁ ਰਾਵੈ ਨਾਰਿ।
ਤੁਧੁ ਭਾਵਨਿ ਸੋਹਾਗਣੀ ਆਪਣੀ ਕਿਰਪਾ ਲੈਹਿ ਸਵਾਰਿ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 54

11. ਜੇਠੇ ਧੂਪੇ ਸੀਝੇ ਕਾਜ, ਤੋ ਕਤ ਦਾਸਾ ਕਾਰੇ ਰਾਜ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 179.18

12. Gorakhnath and the Kanphatta Yogis, page 244

13. Gorakhnath and the Medieval Hindu Mysticism, page 20

14. ਨਾਥ ਸਿੱਧ ਜੋਗੀ ਵਿਵੇਚਨ, ਨਰਿੰਦਰ ਪਾਲ, ਪੰਨਾ 121

15. ਨਾਮ ਮਰ ਸੁਹਿਣਾ ਨਾਮ ਮਰ ਬੁਧਾ ਨਾਮ ਸਦਾ ਸਿਧਿ ਸਾਧ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 1287.

'ਚਾਰ, 'ਸਿਲਮ[16], ਤੰਬੂ, ਪਲੰਘ, ਨਿਵਾਰ, ਕਪੜ[17], ਜੋੜੇ ਸਾਕ ' ਮੇਵਾ[18], ਘਿਉ ਗੁੜ, ਮਿਠਾ, ਮੈਦਾ, ਮਾਸ[19], ਸੇਜ ਸੁਖਾਲੀ, ਤੇ ਭੋਗ ਬਿਲਾਸ[20], ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਜਿਹੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਰਹੇ ਅਰਥਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਹਾਕਿਨਜ਼ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਯਾਤਰੀ ਵੇਰਵਿਆਂ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ।[21]

ਹੁਕਮ ਸੰਕਟ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ ਸੁਲਤਾਨ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਸ਼ੌਕਤ ਵਿਚ ਰਾਜਾ, ਸ਼ਾਹ ਲਈ ਕੈਫ਼ਿਤਾਂ 'ਹੁਕਮ' ਜਾਂ 'ਫ਼ਰਮਾਨ' ਦੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਸੁਲਤਾਨ ਦੀ ਇਸ ਰੂਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੁਕਮਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਲੋਕਧਾਰਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਅਭਾਵ ਹੈ। ਪਰ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਇਰੀ ਤੇ ਪਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਅੰਦਰ ਅਧੀਨਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸੁਲਤਾਨ ਦੇ ਇਸ ਪੱਖ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਸੰਗਮਈ ਵਿਚ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।[22]

ਸੰਕੇਤ ਦਾ ਮੂਲ। ਲੋਕਧਾਰਾ ਵਿਚ ਸੁਲਤਾਨ ਦੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਨਹੀਂ ਪਰ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ 'ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ'[23] ਅਤੇ ਹਉਮੈ ਰੋਗ ਦੇ ਕਾਰਣ ਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹਨ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਚਿੰਨ੍ਹ ਮਧ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਪਰਜਾ ਨੂੰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਰਬੀਆ ਤੇ ਤੇਜਸਮ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਧੀਨ ਸਮਝਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਸੁਲਤਾਨ, ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਹਰ ਸਮੇਂ ਆਪਣੀ ਰਬੀ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸਮਝ ਕੇ ਬੈਠਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਹਉਮੈ ਰੋਗ[24] ਮਨੋਰੋਗ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਨ-ਸ਼ੌਕਤ ਅਤੇ ਮਾਣ-ਵਡਿਆਈ ਲਈ ਤਖਤੀ, ਬੰਦੀ, ਛਤਰੀ ਅਤੇ ਨਕੀਬਾਂ ਰੱਖੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਿਰੰਕਾਰ

---

16. ਚਾਰ ਸਿਲਮ ਚੜ ਚਾਰ ਕਿਤੇ ਆਪਣਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 141
17. ਤੰਬੂ ਪਲੰਘ ਨਿਵਾਰ ਸਰਾਇਚੇ ਲਾਲਤੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 141
18. ਸਭ ਅਕਾਰਥ ਮੇਵਾ ਦੇਵੈ ਕੁਦਰਤਿ ਹੋਇ ਮੁਆਉ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 142
19. ਕਿਆ ਮੇਵਾ ਕਿਆ ਘਿਉ ਗੁੜ ਮਿਠਾ ਕਿਆ ਮੈਦਾ ਕਿਆ ਮਾਸੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 142
20. ਕਿਆ ਕਪੜੁ ਕਿਆ ਸੇਜ ਸੁਖਾਲੀ ਕੀਜਹਿ ਭੋਗ ਬਿਲਾਸੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 142
21. The Hawkin's Voyages(ed)mClomonte R.Marthan, Page 426
22. ਰਾਜਨੁ ਕਹੀਐ ਆਪਮ ਗਾ ਸਉਹੇ ਉਠਹ ਦੇਹਿ। ਜਾਪੁ ਕਰਦੇ ਆਪਣੇ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਨਾ ਬੁਝਿ ਜੋਈ, ਸਬੁਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 936
23. ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਬਧੇ ਅਰਨੀ ਪ੍ਰਭੂ ਆਪੇ ਜਮੁ ਤੇਜੁ ਤਉ ਜਰਈ ਹੈ। ਸੁਕਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 1022
24. ਸਚੁ ਤੇਰਾ ਹਉਮੈ ਸਬਦ ਨੀਸਾਣਿਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 144

[illegible] [25] [illegible] [26] [illegible] [27] [illegible] [28] [illegible] [29] [illegible] [30] [illegible]

Nota: [illegible] [31] [illegible]

[illegible] [32] [illegible] [33] [illegible]

---

25. [illegible]
[illegible] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ [illegible]
26. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 6
27. ਉਹੀ ਪੰਨਾ, 349
28. [illegible] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 142
29. Tarikh-i-Daudi, Abdulla, Elliot and Dowson. Vol. V. page 449
30. Humayun Nama, Gulbadan, (Eng tr.) Mrs. Beveridge, page 112
31. [illegible] ਪੰਨਾ [illegible]
32. ੳ) [illegible] ਪੰਨਾ 358
ਅ) [illegible] ਪੰਨਾ 1287
33. [illegible] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 225

ਮਣ ਘਿਉ ਤੇ ਗੁੜ ਤੇ ਪੰਜ ਸੈ ਮਣ ਦਾਣਾ ਖਾਂਦ ਨਹੀਂ ਮਣ ਦਾਣਾ ਖਾਣਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[34]

<u>ਸੈਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੰਗਠਨ:</u> ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ ਸੈਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੰਗਠਨ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਵਰਣਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਪਰ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸੁਲਤਾਨ ਦੀ ਫੌਜ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ-ਸੰਗਠਨ ਲਈ ਅੱਡੋ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਅਹੁਦੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਨ। ਫੌਜ ਦਾ ਮੁੱਖ ਅਹੁਦੇਦਾਰ ਸਰਦਾਰ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਸਧਾਰਣ ਸੈਨਿਕ ਹੋਰ ਅਹੁਦੇ 'ਖਾਨ' ਅਤੇ 'ਅਮੀਰ' ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।[35] ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਮੁਸ਼ਕਲੋਂ ਵਾਸਤੇ ਫੌਜ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਿਰੰਕਾਰ ਨੂੰ ਆਪ ਹੀ ਰਾਜਾ ਤੇ ਆਪ ਹੀ ਵਜ਼ੀਰ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।[36] ਇਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੇ ਆਪੇ ਸੰਚਾਲਕ ਅਤੇ ਆਪ ਹੀ ਫੌਜ ਹੋਣ ਸਬੰਧੀ ਦਰਸਾਇਆ ਕਲਪ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੇ ਉਜਾਗਰਿਆ ਹੈ।[37] ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਅਹੁਦੇਦਾਰਾਂ ਦਾ ਵੀ ਵਰਣਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

<u>ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ:</u> ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਦੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਵਰਣਨ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਪਰ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਾਰਾ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਹਰ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਬੰਧਕ 'ਰਾਜਾ ਜਾਂ ਰਾਇ (ਰਾਉ)' ਸੀ।[38] ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਲਕ ਵੀ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਇਹੋ ਮਹਿਕਮੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਤੇ ਚੜ੍ਹਿਆ ਰੂਪ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।[39] ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਸੁਲਤਾਨ ਦੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਟਬ(ਨੇਬ),[40] ਦੀਵਾਨ(ਦੀਵਾਨ),[41] ਸਿਕਦਾਰ,[42] ਕਦਮ,[43] ਚੁੱਧਰੀ[44] ਆਦਿ ਸਨ।

---

34. ਸਉ ਮਣੁ ਹਸਤੀ ਘਿਉ ਗੁੜੁ ਖਾਵੈ ਪੰਜਿ ਸੈ ਦਾਣਾ ਖਾਇ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 1286
35. ੳ) ਸੁਲਤਾਨ ਖਾਨ ਮਲੂਕ ਉਮਰੇ ਗਏ ਕਰਿ ਕਰਿ ਕੂਚੁ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 64
 ਅ) ਖਾਨ ਮਲੂਕੁ ਕਹਾਵਉ ਰਾਜਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 225
 ੲ) ਨਾਲਿ ਮਿਠਾ ਸੁਲਤਾਨ ਖਾਨ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 16
36. ਏਕੋ ਸਾਹਿਬੁ ਏਕੁ ਵਜੀਰੁ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 413
37. ੳ) ਮਹਲ' ਮੰਡਪ' ਉਸਾਰੀਐ, 'ਰਾਜਾ' ,ਰਾਉ ਕਿ ਖਾਨ।
 'ਚਉਧਰੀ ਰਾਉ' ਸਦਾਈਐ,ਜਲਿ ਬਲੀਐ ਅਭਿਮਾਨ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 63
 ਅ) ਰਾਖਿ ਮਹਲ 'ਮੁਕਦਮ' 'ਸਿਕਦਾਰੈ'। ਨਿਹਚਲੁ ਕੋਇ ਨ ਦਿਸੈ ਸੰਸਾਰੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 227
 ੲ) ਚਾਕਰ 'ਨੇਬ' ਖਵਾਸੀ ਧਰੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 225
 ਸ) ਦੀਵਾਨ, ਏਕੋ ਕਲਮ ਏਕਾ ਹਮ ਤੁਮਾ ਮੇਲੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 473

<u>ਕਿਸਾਨ ਪ੍ਰਬੰਧ:</u> ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਕਥਾਨਕ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਤੇ ਘਟ ਨਾਨਕ ਕਾਲ। ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਲ ਵਿਚ ਕੋਈਆਂ ਝਾਗੀਆਂ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ (ਜੋ ਕਬੀਲੀ ਜਾਤਾਂ ਆਮ ਸਨ) ਕੁਕਰੀ ਚੁਕਿ ਸਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਜਾਵਾਂ ਦੇਣ ਨਹੀਂ ਕੋਤਵਾਲ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਸਫੀ[45] ਅਤੇ ਕੋਟਵਾਲੀ[46], ਕਿਹਾ ਹੈ। ਜੋ ਰਿਸ਼ਵਤ ਲੈ ਕੇ ਝੂਠੀਆਂ ਗਵਾਹੀਆਂ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਵੱਢੀ ਲੈਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਫੈਸਲਾ ਵੀ ਕਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।[47]

<u>ਭੂਮ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵਰਗ ਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ:</u> ਰਾਜ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਜਿਮ੍ਹਾਂ ਮੁਲਤਾਨ ਵਰਗੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਿਤਾਉਂਦਾ ਸਨ। ਜੋ ਇਸ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਅਯਾਸ਼ੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਅਸਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਵੱਤ ਪਏ ਸਨ। ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਬਾਰੇ ਜਿਕਰ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਪਰ ਜੋਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇਣ ਨਹੀਂ ਸਾਰੇ ਜੋਗ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ।[48] ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਕੂੜੇ ਅਤੇ ਮੋਟੇ ਮੋਟੇ ਪੇਟ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੋਗ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦੀ ਤੇ ਸਮਝਾਂ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ
<u>ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਕਥਾਨਕ ਪਿੱਛੇ ਉਪਰਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ [illegible] ਆਰਾਮ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ [illegible]</u>

38. ੳ) ਰਾਣਾ ਰਾਉ ਨ ਕੋ ਰਹੈ.....। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 936
    ਅ) ਚਉਧਰੀ ਰਾਜੇ ਨਹੀ ਕਿਸੈ ਮੁਕਾਮੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 227
39. ਮਹਰ ਮਲੂਕ ਕਹਾਈਐ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 63
40. ੳ) ਜਿਥੈ ਜਮਕਾਲ ਜਿਆ ਲੇਖ ਪਛਾਣੀ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 142
    ਅ) ਜਮਕਾਲ ਲੇਖ ਪਛਾਣੀ ਪਾਣੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 225
41. ਦੀਬਾਨ ਏਕੋ ਕਲਮ ਏਕਾ ਹਮ ਤੁਮ੍ਹਾਂ ਮੇਲਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 473
42. ਛਤ੍ਰਪਤਿ ਮਹਰ ਮੁਕਦਮ ਸਿਕਦਾਰੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 227
43. ਰਾਜੇ ਸੀਹ ਮੁਕਦਮ ਕੁਤੇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1288
44. ਚਉਧਰੀ ਰਾਜੇ ਨਹੀਂ ਕਿਸੈ ਮੁਕਾਮੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 227
45. ਵਢੀਆਹਿ ਹਥ ਦਲਾਲ ਕੈ ਮੁਸਫੀ ਏਹ ਕਰੇਇ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 472
46. ਖੂਨੀ ਮਾਰ ਪਈ ਜਿਨ ਮੁਕਦਮ ਖਾਧੂ ਕਲੇ ਕੋਟਵਾਲੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1191
47. ਨਵੇ ਦਿਤੇ ਵਿਣੁ ਰਹੈ ਨਾ ਕੋਇ। ਰਾਜਾ ਨਿਆਉ ਕਰੇ ਹਥਿ ਹੋਇ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 350
48. ਜੋਗ ਨਹੀ ਸੁੱਟੇ ਦੇ ਅਵਧੂ ਮੰਨੇ ਪਾਣੀ ਜੋਰੀ। ਜਨਮਸਾਖੀ, ਪੰਨਾ 70.140
49. ਵਡੇ ਵਡੇ ਕੂੜੇ ਮੀਂਹ ਮੋਟੇ ਪੇਟ, ਨਹੀਂ ਤੇ ਪੂਰਾ ਗੁਰੂ ਸੋਂ ਭੇਟ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 59.109

ਰਹੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧਕਾਂ ਦਾ ਸਰੋਕਾਰ ਰਾਜਸੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ,[50] ਆਮ ਜਨਤਾ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦਾ ਵਰਨਣ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ 'ਲਬ, 'ਸੀਂਹ' ,'ਰੱਤ ਪੀਣੇ','ਕਸਾਈ' ਨੂੰ 'ਪਾਪ' ਸਿਕਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਾਤ ਵਿਚ ਫਸਾਉਣ ਵਾਲੇ ਤੇ 'ਕੂੜ' ਅਤੇ 'ਮੁਕੱਦਮ' ਨੂੰ 'ਕੁੱਤੇ' ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।[51] ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਰਾਜ-ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਕਿਰਦਾਰ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਸਵੈ-ਇੱਛਿਤ ਜ਼ੁਲਮ ਅਤੇ ਮਨ-ਮਾਨੀਆਂ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅਪੀਲ ਕਰਨ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲ ਕੋਈ ਕਚਿਹਰੀ ਨਹੀਂ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਰੱਤ ਅਤੇ ਅਸਾਰੀ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਇਹ ਸਾਰਾ ਢਾਂਚਾ 'ਕੂੜ' ਜਾਪਦਾ ਹੈ।[52] ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵਿਚ ਰਾਜੇ ਜਾਂ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਜੋ ਸੰਕਲਪ ਚਿਤਰਿਆ ਮਿਲਦਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਰਾਜੇ, ਧਨ, ਪਦਾਰਥ ਤੇ ਜੋਬਨ ਸਭ ਪਰਛਾਵਾਂ ਹਨ।[53] ਪਰਮਾਤਮਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਈ ਸੱਚਾ ਹਾਕਮ ਨਹੀਂ।[54] ਰਾਜਾ ਜਿਹਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪਰਮਾਤਮਾਂ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਰਥਾਤ ਹੁਕਮ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਧਰਮ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰੇ। ਸਭੇ ਦੇ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਅਜਿਹੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਹੀ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਨਿਆਂਕਾਰ, ਤਖਤ ਦੇ ਯੋਗ ਜਾਂ ਸੱਚਾ[55] ਅਤੇ ਧੀਰ ਕੋਮਲਤਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਆਖਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਰਾਜੇ ਰਾਜੇ ਨਹੀਂ,[56] ਰਾਜੇ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਹੀ ਹੈ। ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਅਤੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਰੋਸ ਸਥਾਈ ਰੂਪ ਧਾਰ ਵਿਚ ਤਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਸਕਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਲਪਨਾ ਵਿਚ ਇਕ ਦੈਵੀ ਰਾਜ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਇਕ ਨਿਆਂਕਾਰ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਉਸ ਸੱਚੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਰਾਜੇ ਮਹਾਰਾਜ ਝੂਠੇ ਜਾਪਦੇ ਸਨ[57] ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਸੱਚੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਚੋਰ, ਯਾਰ, ਜੁਆਰੀ, ਨਿੰਦਕ ਤੇ

---

50. ਖਰ ਖਰ ਕਾਢਾਂ ਨਿਕਮਨ ਲੋਕ, ਜਣੀ ਕੇ ਪੂਤਾ ਕੂੜ ਸੋ ਭੇਟ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 109

51. ੳ) ਲਬੁ ਪਾਪੁ ਦੁਇ ਰਾਜਾ ਮਹਤਾ ਕੂੜੁ ਹੋਆ ਸਿਕਦਾਰੁ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 468
ਅ) ਰਾਜੇ ਸੀਹ ਮੁਕਦਮ ਕੁਤੇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1288
ੲ) ਹਰਣਾਂ ਬਾਜਾਂ ਤੇ ਸਿਕਦਾਰਾਂ ਏਨਾ ਪੜਿਆ ਨਾਉ।
ਫਾਂਧੀ ਲਗੀ ਜਾਤਿ ਫਹਾਇਨਿ ਅਗੈ ਨਾਹੀ ਥਾਉ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1288
ਸ) ਰਤੁ ਪੀਣੇ ਰਾਜੇ ਸਿਰੈ ਉਪਰਿ ਰਖੀਅਹਿ ਏਵੈ ਜਾਪੈ ਭਾਉ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 142

52. ਕੂੜੁ ਰਾਜਾ ਕੂੜੁ ਪਰਜਾ ਕੂੜੁ ਸਭੁ ਸੰਸਾਰੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 468

53. ੳ) ਰਾਜੁ ਮਾਲੁ ਜੋਬਨੁ ਸਭੁ ਛਾਵ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1257
ਅ) ਸੁਲਤਾਨ, ਖਾਨ, ਮਲੂਕ ਉਮਰੇ ਗਏ ਕਰਿ ਕਰਿ ਕੂਚੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 64

ਤੇ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਦੰਡ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।[58] ਉਥੇ ਹਰ ਕੰਮ ਦਾ ਨਿਬੇੜਾ ਸੱਚ ਉਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ,[59] ਉਸ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਲੇਖਾ ਵੀ ਸੁਥਰਾ ਹੈ, ਸੱਚ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਥੇ ਝੂਠੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਲਈ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ 'ਸਭੋ ਕੂੜਿਆਂ ਦਾ ਮੂੰਹ ਕਾਲਾ ਕਰਕੇ ਨਰਕ ਵਿਚ ਸੁਟਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[60] ਉਸ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਇਨਸਾਫ਼ ਕਿਸੇ ਵੱਢੀ, ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ ਜਾਂ ਊਚ-ਨੀਚ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਉਤੇ ਨਿਰਭਰ ਨਹੀਂ, ਉਥੇ ਤਾਂ ਇਨਸਾਫ਼ ਦੇ ਅਮਲ, ਉਸ ਦਾ ਕੰਮ ਅਤੇ ਨੇਕ ਕੰਮਾਂ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਸੋਭਾ ਦਾ ਹੀ [illegible] ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਵੱਡਾ ਬਣ ਬੈਠਾ ਹੋਵੇ ਜੇ ਉਸ ਦੀ ਕਮਾਈਆਂ ਵਾਲੀ ਪਾਪ, ਠੱਗੀਬਾਜ਼ੀ, ਅਤੇ ਝੂਠ ਉਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬੇੜੀਆਂ ਪਾ ਕੇ ਸਜ਼ਾ ਦਿਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।[61] ਪਰ ਜੇ ਉਸ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਸੱਚਾ ਹੈ, ਉਹ ਸੱਚ ਦੀ ਕਮਾਈ ਨਾਲ ਇਨਸਾਫ਼ ਹੈ ਤੇ ਗੁਰਮੁਖ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਪਾਤਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਕਚਹਿਰੀ ਵਿਚ ਵਡਿਆਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਗੀ।[62] ਇਸ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਿਆਂਕਾਰ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਹਰ ਕੋਈ ਕਰੇਗਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਮਹਾਨ ਉਡਾਰੀ ਰਾਹੀਂ 'ਸੋ ਦਰੁ[63]' ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕੀਤੀ ਹੈ।

<u>ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ</u>: ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੁਪਸ਼ਟ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕਧਾਰਾ ਨੇ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਅਧਿਆਤਮਕ

(ਪਿਛਲੇ ਪੰਨੇ ਦੇ ਬਾਕੀ ਫੁਟ ਨੋਟ)

54. ੳ) ਜਿਸੁ ਸਿਉ ਰਾਜਾ ਥਿਰੁ ਨ ਹੋਈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 936
    ਅ) ਆਪੇ ਰਾਜਨੁ ਪੰਚਾ ਕਾਰੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1022

55. ੳ) ਰਾਜੇ ਚੁਲੀ ਨਿਆਵ ਕੀ ਪੜਿਆ ਸਚੁ ਧਿਆਨੁ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 1240
    ਅ) ਰਾਜਾ ਤਖਤਿ ਟਿਕੈ ਗੁਣੀ ਭੈ ਪੰਚਾਇਣ ਰਤੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 992
    ੲ) ਨਾਨਕ ਸਚਾ ਪਾਤਿਸਾਹੁ ਪੂਛਿ ਨ ਕਰੇ ਬੀਚਾਰੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 17

56. ਰਾਜਾ ਰਾਜਿ ਨ ਤ੍ਰਿਪਤਿਆ.....। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 148
57. ਸਭੇ ਕੋ ਸਿਰਕਾਰ ਸੁਖ ਸੁਖ ਜਾਣਈ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 142
58. ਓਥੈ ਜਾਣ ਸੁਖਾਵ ਧੀਰੇ ਆਣੀਐ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1287
59. ਸਚੁ ਤੇਰਾ ਦਰਬਾਰੁ ਸਬਦੁ ਨੀਸਾਣਿਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 144
60. ਉਥੈ ਸਚੇ ਹੀ ਸਚਿ ਨਿਬੜੈ ਚੁਣਿ ਵਖਿ ਕਢੇ ਜਜਮਾਲਿਆ।
    ਥਾਉ ਨ ਪਾਇਨਿ ਕੂੜਿਆਰ ਮੁਹ ਕਾਲੈ ਦੋਜਕਿ ਚਾਲਿਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 463
61. ਵਡਾ ਹੋਆ ਦੁਨੀਦਾਰੁ ਗਲਿ ਸੰਗਲੁ ਘਤਿ ਚਲਾਇਆ।
    ਅਗੈ ਕਰਣੀ ਕੀਰਤਿ ਵਾਚੀਐ ਬਹਿ ਲੇਖਾ ਕਰਿ ਸਮਝਾਇਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 464
62. ਗੁਰਮੁਖਿ ਸਚਿ ਸਮਾਇ ਸੁ ਦਰਗਹ ਜਾਣੀਐ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1287
63. ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 6

ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਵੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਚਿਤ੍ਰਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਕੰਡਿਆਂ ਦੀ ਵਾੜ ਹੈ।[64] ਅਤੇ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਸਬਰ ਦੇ ਸੰਜਮ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਹੈ।[65] ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਦੀ ਵਿਵਿਧ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਵੇਖਿਆ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਸਮਾਜਕ ਗਲਤ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰ ਕੇ ਨਵੇਂ ਢੰਗ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਉੱਚਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।

<u>ਸਮਾਜਿਕ ਅਵਸਥਾ:</u> ਸ਼ੇਖਫਰੀਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸਮਾਜ ਸੰਕਟ ਗ੍ਰਸਤ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਭੁੱਖਾ ਹੈ । ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਚਰਣ ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਲਗਦਾ ਹੈ।[66] ਇਸ ਤੋਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕਥਨੀ, ਕਰਨੀ ਤੇ ਰਹਿਣੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਕਪਟ ਤੇ ਕਰਨੀ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ ਢਾਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵੀ ਸਤਪੁਰਸ਼ ਕਿਹਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਸੰਜਮੀ ਅਤੇ ਮੂੰਹ ਦੇ ਸੱਚੇ ਸਨ।[67] ਇਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਝੂਠੇ ਮਨੁੱਖ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤਕ ਆਪਣਾ ਉੱਲੂ ਸਿੱਧਾ ਕਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ।

ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਤੈਮੂਰ ਦੇ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਬਾਬਰ ਦੇ ਹਮਲੇ ਤਕ ਉਪੱਦਰ, ਜੁੱਧ ਅਤੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਸੀ ਧੱਕ ਅਤੇ ਸੰਘ ਜਿਧਰੇ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਉਸ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਸ਼ਰਮਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਕੂੜ ਅਤੇ ਕਪੂਤ ਦੇ ਆਸਰੇ ਹੀ ਚਲ ਰਿਹਾ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਮਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪੇ ਆਪਣੀ ਕਿਸੇ ਮਨੋਰਥਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਕੇ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ 'ਰੋਜ਼ੀ' ਕਮਾਉਣ ਅਤੇ 'ਪੁਤ' ਦਾ - 'ਧੀਆਂ' ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਇਕ ਜ਼ਾਲਮ ਸਾਂਝ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਕ ਮਜਿਹੇ ਸਾਂਝੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਜੁੜੇ ਹੋਣ, ਦਾ ਸਮੂਹ ਰੂਪ ਪੇਸ਼ ਕਿਹਾ ਸੀ।[68] ਇਹ ਰੂਪ ਕੂੜ ਕਪੂ ਤੇ ਕੂੜ ਵਾਤਾਵਰਣਿਕ ਮਨੁੱਖਾਂ ਕਾਰਨ

---

64. ਪਹੁ ਸਰ ਦੇ ਕੰਢੇ ਕੀ ਥਾਂਈ, ਵੇਖਿ ਵੇਖਿ ਪਗ ਧਰਣਾ, ਸ਼ੇਖਫਰੀਦ, ਪੰਨਾ 47,73
65. ਸੁਣੇ ਦੇ ਵੇਚਣ ਕੀ ਸੀਸਾਂਤੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 52,87
66. ਫਿਰਕਾ ਨਾ ਗਾਵ ਹਾਥ ਸੇ ਸਾਂਝਿਏ ਪਹੁ ਕਰਿ ਆਈ ਹੋਈ।
ਵੀਰ ਤ ਲੋਕ ਸੁਣੇ ਦੇ ਅਵੱਗੁ ਕਰਦੇ ਹੋਈ ਸੁ ਕਿਸੇ ਟੋਟੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 64,122
67. ਕਾਲ ਦਾ ਸਤੀ ਮੁਖ ਦਾ ਸਤੀ। ਸੋ ਸਤ ਪੁਰਸ਼ ਉਨਮੇਂ ਕਥੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 74,152

ਪਰਿਵਾਰ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹਿੱਤ ਤਿਆਗਦੇ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਆਪਾ ਨਿਛਾਵਰ ਕਰ ਕਾਲ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦਾ, ਇਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਵੱਡੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਸੀ। ਸਮਾਜਕ ਨਿਆਂ ਨਕਾਰਕ ਅਲੋਪ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਰਾਜੇ ਕਸਾਈ ਤੇ ਧਰਮ ਪੰਖ ਲਾ ਕੇ ਉਡ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੂੜ ਮਸਿਆ ਦੀ ਹਨੇਰੀ ਰਾਤ ਚਾਰ ਪਾਸੇ ਫਿਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਸੱਚ ਦਾ ਚੰਦਰਮਾ ਚੜ੍ਹਿਆ ਦਿਸਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।[69] ਰਾਜੇ 'ਸੀਹ' ਮੁਕਦਮ' ਕੁੱਤੇ, ' ਰਤੁ ਪੀਣੇ[70] ਤੇ ਉਪਰੋਂ ਬਾਬਰ 'ਪਾਪ ਕੀ[71] ਜੰਞ ਲੈ ਆ ਗਿਆ ਸੀ।

<u>ਇਸਤਰੀ ਵਰਗ।</u> ਗੋਰਖਨਾਥ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਜੋ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਆਪੂੰਨ ਹੁੰਦੀ ਆ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਜਿਸ ਤੇ ਜੋਗ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ, ਮਛੰਦਰ ਨਾਥ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਵਾਸਤਵਿਕ ਰੂਪ ਛੋਡ ਕੇ ਵਾਮਾਚਾਰ ਵਿਚ ਮਿਲ ਗਈ ਸੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਕ ਨਵੇਂ ਪੰਥ ਦਾ ਉਦਗਮ ਹੋਇਆ ਜਿਹੜਾ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਸੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਵਾਮਮਾਰਗ ਦੇ ਆਮ ਰਸਤੇ ਦੇ ਸੰਤ ਅਤੇ ਬੋਧ ਇਕ ਥਾਂ ਆ ਪਹੁੰਚਣ ਕਾਰਣ ਸ਼ਿਵ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣ ਲਗ ਪਈ ਸੀ।[72] ਗੋਰਖਨਾਥ ਦੇ ਸਮੇਂ 'ਤਕ ਅਧਿਆਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾਧਕ ਆਪਣਾ ਪਰਮ ਲੱਖਸ਼ ਭੁਲ ਕੇ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੰਨਣ ਲਗ ਪਏ ਸਨ। ਅਤੇ ਇਹ ਤੌਰ ਵਿਲਾਸ ਦੀ ਇਕ ਅਖੰਡ ਧਾਰਾ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ ਸੀ। ਸਾਧਕ ਬ੍ਰਹਮਚਰਜ ਦਾ ਵਿਖਾਵਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਇਸਤਰੀ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਰੱਖਿਆ ਨ ਕਰਕੇ ਵਿਲਾਸ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹੋ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੱਖ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਗੋਰਖਨਾਥ ਨੂੰ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ

---

68. ੳ) ਜੋਈ ਸੇਤੀ ਰੁਠੇ ਕਰਾਰੁ। ਪੁਤੀ ਗੰਢੁ ਪਵੈ ਸੰਸਾਰਿ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 143
    ਅ) ਮਾਇ ਬਾਪ ਕੇ ਬੇਟਾ ਨੀਕਾ ਸਸੁਰੈ ਚਤੁਰ ਜਵਾਈ॥
    ਬਾਲ ਕੰਨਿਆ ਕੌ ਬਾਪੁ ਪਿਆਰਾ ਭਾਈ ਕੌ ਅਤਿ ਭਾਈ॥ ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 596
    ੲ) ਮਾਤਾ ਮਤਿ ਪਿਤਾ ਸੰਤੋਖੁ। ਸਤੁ ਭਾਈ ਕਰਿ ਏਹੁ ਵਿਸੇਖੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 151
    ਸ) ਮਨਮੁਖਿ ਜਾਣੈ ਆਪਣੇ, ਧੀਆ ਪੂਤ ਸੰਜੋਗ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 63
69. ਕਲਿ ਕਾਤੀ ਰਾਜੇ ਕਸਾਈ ਧਰਮੁ ਪੰਖ ਕਰਿ ਉਡਰਿਆ।
    ਕੂੜੁ ਅਮਾਵਸ ਸਚੁ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਦੀਸੈ ਨਾਹੀ ਕਹਿ ਚੜਿਆ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 145
70. ਰਤੁ ਪੀਣੇ ਰਾਜੇ ਸਿਰੈ ਉਪਰਿ ਰਖੀਅਹਿ ਏਵੈ ਜਾਪੈ ਭਾਉ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 142
71. ਪਾਪ ਕੀ ਜੰਞ ਲੈ ਕਾਬਲਹੁ ਧਾਇਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 722
72. ਗੋਰਖਨਾਥ ਔਰ ਉਨ ਕਾ ਯੁਗ, ਡਾ. ਰਾਂਗੇ ਰਾਘਵ ਪੰਨਾ 103,4

ਹੋਈਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਅਧੀਨ ਉਹ ਲੁੱਟੀ, ਕੁਚਲੀ ਅਤੇ ਜੋਗੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਲਾਸ ਵੰਡਣ ਲਗ ਪਿਆ ਸੀ ਤੇ ਦੂਜੀ ਤਰਫ਼ ਨਾਥ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਵਿਭਚਾਰ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਮਾਜ ਅੰਦਰੋਂ ਹੀ ਅੰਦਰੋਂ ਸੜ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਨਾਥ ਸਮਾਜ ਦੀ ਇਸ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਲਭਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਗੋਰਖਨਾਥ ਸੀ।

ਗੋਰਖਨਾਥ ਨੇ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਜੋਗ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਵਿਘਨ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕਰਨੀ ਕਰਕੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਲੀ ਹਾਂਡੀ ਹੱਥ ਵਿਚ ਫੇਟ ਨਾਲ ਮਰੇ ਨਾ ਮਰੇ ਕਾਲਖ ਲਗ ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੁੰਦਰੀ ਦੇ ਮੇਲ ਨਾਲ ਜ਼ਰੂਰੀ ਬਦਨਾਮੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।[73] ਇਸਤਰੀ ਭਲੇ ਹੀ ਸਿੱਧੀ ਸਾਦੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਜੋਗਣੀ ਹੋਵੇ, ਜੋਗੀ ਕੋਲ ਬੈਠੀ ਸੋਭਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ।[74] ਜੋਗੀ ਲਈ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਸੰਗ ਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਾਂਝ ਵੀ ਨਾ ਰਖੇ।[75] ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁੰਨਿਆਂ ਦਾ ਚੰਨ ਆਪਣਾ ਸੰਪੂਰਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦਾਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਪਰਿਣਾਮ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਖੀਣ ਹੁੰਦਾ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹਿ ਕੇ ਵੀ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਜੋ ਕਾਮ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਵੀ ਉਹੋ ਹਾਲਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਪੁੰਨਿਆ ਦੇ ਚੰਨ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।[76] ਗੋਰਖਨਾਥ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦਾ ਜੋਰੂ ਪੇਟ ਦੇ ਬਦਲੇ ਜਿਹੜਾ ਇਸਤਰੀ ਜੋਰੂ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਜਿਹੜੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਭਟਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ-ਘਾਤੀ, ਕਾਇਰ, ਮੁਖਚੋਰ ਹਨ, ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਰਾਹ ਦੇ ਪਤਨ ਨੂੰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।[77] ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਰ ਵਾਰ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਕਾਮ ਦਾ ਜੋਰ ਨਾਲ

---

73. ਜਉ ਨ ਜੋਤੇ ਸੁੰਦਰੀ ਸਕਲਾਦਿਕ ਨੇ ਸਾਥਿ।
ਜਬ ਤਬ ਕਲੰਕ ਲਗਾਇਸੀ ਕਾਲੀ ਹਾਂਡੀ ਹਾਥਿ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 105.250
74. ਪਾਸ ਬੈਠਿ ਜੋਤੇ ਨਹੀਂ ਸਾਂਪਿਨ ਬਾਘਣੀ ਹੋਇ।
ਗੋਰਖ ਕਹੈ ਅਸਤਰੀ ਕਹਾ ਸਤਯ ਕਰ ਹੋਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 106.251
75. ਦਾਮਾਂ ਘੜੀ ਜੋਗਿਣਾ ਸਮਝਾ ਤੇਰਵਾ, ਸੰਗਿ ਨ ਧਰਿਬਾ ਪਾਣੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 117.1
76. ਪੂਨਿਆਂ ਮਧਿਕਾ ਚੰਦਾ ਜਿਮ ਨਾਰੀ ਸੰਗਿ ਰਹਿਣਾ।
ਕਿਆਂਠ ਘਟਨ ਭਇ ਖੀਨੁ ਪਰਾਣਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 121.5
77. ਵਿਸਾਸ ਤੇ ਪੁਰਿਖਾ ਕਰਾਂਮਿਨਿ ਕਾਇਰ ਤੇ ਪੁਰਿਖਾ ਕਤਾ।
ਵਿਸਾਸ ਘਾਤਕੀ ਪੁਰਿਖਾ ਕਤਾ ਕਾਰਜੇ ਤਜ ਤੇ ਪੁਰਿਖਾ ਕਤਾ।
ਅਕਾਮ ਭਖੰਤੇ ਪੁਰਿਖਾ ਕਤਾ। ਮਰਕ ਚੋਟ ਤੇ ਪੁਰਖਾ ਕਤਾ।
ਉਚਿਤ ਗਾਪੰਤ ਤੇ ਪੁਰਿਖਾ ਕਤਾ। ਪਰ ਤ੍ਰਿਆ ਰਮੰਤ ਤੇ ਪੁਰਿਖਾ ਕਾਣਾ ਉਹੀ, ਪੰਨਾ102.25
78.

ਜੋਗੀ ਸਬੰਧ ਕਥਨੀ[78]

ਗੋਰਖਨਾਥ ਦੀ ਇਸਤਰੀ ਨਿੰਦਿਆ ਦੀ ਗੱਲ ਅੱਜ ਤੱਕ ਅਤਿਕਥਨੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਯਾਦ ਰਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੋਗੀ ਅਤੇ ਅਵਧੂਤ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਹੀ ਆਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਧਰਮ ਦੇ ਚਾਲਕ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੀ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੋਰਖਨਾਥ ਨੇ ਅਵਧੂਤ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਿਲਕੁਲ ਸੰਜਮ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਸਾਰੇ ਬੰਧਨਾਂ ਤੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਘਿਰ ਜਾਣ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰਕਤਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਜੋੜਿਆ ਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਗੋਰਖਨਾਥ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਮਛਿੰਦਰ ਨਾਥ ਨੂੰ ਉਸ ਇਸਤਰੀ ਸਾਮਰਾਜ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਲੈ ਆਂਦਾ[79] ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਾਮਮਾਰਗੀਆਂ ਤੇ ਇਕ ਵੱਡੀ ਜਿੱਤ ਸੀ। ਜੇ ਮੁੜ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਵੇਖੀਏ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੋਰਖਨਾਥ ਦਾ ਇਸਤਰੀ ਪ੍ਰਤੀ ਇਹ ਤਾਅਨ, ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਜਾਦੂਗਰੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜੋ ਸਥਿਤੀ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਹੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਗੋਰਖਨਾਥ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਜੋਗ ਪ੍ਰਤੀ ਇਕ ਸਮਾਜਿਕ ਰੋਗ ਹੀ ਸਮਝਦੇ ਸੀ ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਕਾਮੀ ਰੋਗ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਪਤਨ ਲਈ ਜ਼ੁੰਮੇਵਾਰ ਨਿਰਧਾਰਿਆ ਹੈ। ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ।

ਇਸਤਰੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ: ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਈਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੋਰਖਨਾਥ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਤਾ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸਨਮਾਨਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਮਾਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਦੇਖਿਆ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਪਾਲਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਵਾਸਤਵ ਰਖਿਤ ਹੈ।[80] ਕੋਈ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗਾਂ ਨੂੰ ਜੋਗ ਦੇ ਕੇ ਗੋਰਖਨਾਥ

78. ੳ) ਕਾਮਣੀ ਬਹਤਾ ਜੋਗ ਨਾ ਹੋਈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 119.3
ਅ) ਕਾਮਣੀ ਜਣ ਅਗੋਣੀ ਤਾਪੈ, ਬਿਖ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਰਾਬਰ ਖਾਵੈ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 148.47

79. ੳ) ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੁਦੇਵ ਗੁਰੂ ਜੀ, ਮਛੰਦਰ ਗੋਰਖ ਕਹਿਣਾ,
ਮੁਕਤੇ ਹੋਇ ਤੁਮੇਂ ਬੰਧਨਿ ਪੜਿਆ, ਏ ਜੋਗ ਕੇ ਕੇਸਾ।
ਚਾਮ ਹੀ ਚਾਮ ਅਸੰਗਾ ਕੁਬਦੇ ਰ, ਐਸੀ ਤਤ ਕੀ ਕਥਾ।
ਸੂਤੇ ਹੋਇ ਤੁਮੇ ਰਾਜ ਕਮਾਵਾਂ ਨ ਕਰੀ ਜੋਗ ਸਾਧਾ।
ਬਦੰਤ ਗੋਰਖਨਾਥ ਸੁਣਹੁ ਮਛੰਦਰ ਤੁਮਿ ਦੀਸਦੇ ਕੇ ਪੂਤਾ।
ਕੁਸਮ ਅੰਤਾ ਜੇ ਲਣ ਚਾਖੈ, ਸੋ ਬੋਲੈ ਅਵਧੂਤਾ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 140.40
ਅ) ਗੁਰੂ ਜੀ ਐਸਾ ਕਰਮ ਨ ਕੀਜੈ, ਤਾਥੈ ਅਮੀ ਮਹਾਰਸ ਛੀਜੈ।
ਜਿਹੀ ਬਾਜਿਣ ਮਨ ਮੋਹੇ ਚਾਤਿ ਸਰੋਵਰ ਸੋਖੈ।
ਜਾਗਿ ਬੂਝਿ ਦੇ ਮੁਖਿ ਲੈਣਾ ਘਰਿ ਘਰਿ ਬਾਘਣੀ ਪੋਖੈ।
ਨਵੀ ਤਕਿ ਜਿਹਦਾ ਕਾਹੀ ਸੰਗੇ ਪੁਰਖਾ ਅਣਪ ਜੀਵਨ ਕੀ ਆਸਾ।
ਮਨ ਕੇ ਉਪਜ ਜੋਗ ਖਿਸਿ ਪੜੀ ਤਾਥੈ ਕੰਧ ਬਿਨਾਸਾ।

ਨੇ ਆਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸਭਨਾਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਤੇਣ ਤੇ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਵਾਲੀ ਨੂੰ ਮਾਤਾ ਦੀ ਸਦਿਸ਼ ਸਮਝਣਾ ਹੈ। ਗੋਰਖਨਾਥ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਮਛਿੰਦਰ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸਤਰੀ ਰਾਜ ਵਿਚੋਂ ਉਠਾਲ ਲਿਆਇਆ ਕਿ ਜਿਸ ਨੇ ਸਤਮ ਲਿਆ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਨਾਰ ਦੀ ਸੰਗ ਵਿਚ ਮਸਤ ਸੀ।[82] ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਾਰੀ ਨਾਰੀ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਮਾਇਆ ਮੰਨ ਕੇ ਰੱਦ ਕੀਤਾ ਹੈ।[83]

<u>ਪਤੀਬ੍ਰਤਾ ਇਸਤਰੀ:</u> ਨੌਜਵਾਨ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਗੋਰਖਨਾਥ ਗ੍ਰਹਿਸਥ ਧਰਮ ਵਿਚ ਪਤੀਬ੍ਰਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੇਖਣ ਦੇ ਇੱਛੁਕ ਸਨ। ਨਾਰੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ੁਭਚਿੰਤਕ ਹੋਣਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ ਸੀ।[illegible] ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਚਰਿਤ੍ਰਹੀਣਤਾ ਜਾਂ ਵਿਭਚਾਰ ਵਿਚ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਰੁਕਾਵਟ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਹੜੀ ਇਸਤਰੀ ਸਤਵੰਤੀ ਸਨ ਤੇ ਜਦੋਂ ਆਪਣੇ ਦੀ ਰਾਖੀ ਦੇ ਸਮਾਨ ਪਤੀ ਪ੍ਰੇਮ ਨਹੀਂ ਰਖ ਸਕਦੀ, ਗੋਰਖਨਾਥ ਜੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਨਹੀਂ।[85]

ਗੋਰਖ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਪ੍ਰਬੰਧ ਰਾਜ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਿਆਸਤਾਂ ਵਿਚ ਸਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਚੁਕਿਆ ਪਰ ਪਾਖੰਡ ਅਤੇ ਭੇਖਾਂ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਸਰਬ-ਸਾਧਾਰਣ ਅਤੇ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਨਾ ਆ ਸਕੇ ਤੇ ਨਾਂ ਹੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੇ ਰਾਜਪੂਤ ਪੰਥ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਸਕਿਆ। ਇਸ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਇਸਤਰੀ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਸਾਧਕ ਮਛੰਦਰ "ਗੁਰ ਚੇਲਾ" ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਲੇਖਾ, ਅਤੇ ਮੰਨੇ ਏਦਾਂ ਸੰਗ ਰਹਿਣੇ ਕੁਆਂ ਤੇ ਰੰਗ ਮਿਲਾਪਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤਾ ਸੀ।

(ਪਿਛਲੇ ਦੇ ਬਾਕੀ ਫੁਟ ਨੋਟ)

[illegible]
[illegible]
ਬਾਘਣੀ ਕੇ [illegible] ਬਾਘਣੀ ਕੇ [illegible] ਬਾਘਣੀ [illegible]।
ਬਾਘਣੀ [illegible] ਗੋਰਖ ਰਾਯਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 147.43

80. [illegible]
[illegible] ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 148.46

81. Gorakhnath and the Kanphata Yogis, Page 185

82. [illegible] ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 149 49

83. [illegible]
[illegible] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 103.242

84. [illegible]
[illegible] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 153.55

85. ਤ੍ਰਿਆ ਨ ਸਰਬੰਗੀ(ਸਾਂਫ਼)...... ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 93.210

ਉਹ ਸੁਧਾਰਕ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਵੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਜਿਹਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ-ਰਸ ਦੇ ਰੂਹਿਮ ਸਮੇਂ, ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਰੂਪੀਕਰਨ ਸਾਹਿਤ-ਵਿਚ ਵੀ ਕੀਮ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਸਤਰੀ ਨਾਲ ਜਿਵੇਂ ਅਜਰ ਆਦਰਾਂ ਤੇ ਆਸਾਂ ਦੇ ਨੇ ਉਹ ਉਸ ਨਾਲ ਰਹਣਾ ਤੇ ਸਦੀਵ ਹੈ। ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਪਾਲਣ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਘੜੇ ਉਸ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਦੇ ਬਾਧਕ ਕਾਮ, ਲੋਭ, ਹੰਕਾਰ,[87] ਈਰਖਾ, ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ, ਮੋਹ,[88] ਨਿੰਦਾ, ਚੁਗਲੀ, ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਕਰ ਮੁੰਦਰੀ,[89] ਧੜੀ, ਸੁਰਮਾ,[90] ਸ੍ਰੀਰੰਗ ਦੰਦਾਸੇਦਾਰ, ਆਦਿ ਗਹਣੇ ਪਹੁੰਚ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਕਰਕੇ ਜੋ ਕੰਤ ਨੂੰ ਨਾ ਭਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਅਡੰਬਰ ਕੂੜ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਜਾ ਕੇ ਸੇਜਦੀ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਨਾ ਇਸ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਬਣਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਇਸਤਰੀ ਪੱਖੋਂ ਨੇਕ ਸੁਭਾਵੀ ਵੀ ਕਾਫੀ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।[1]

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸਤਰੀ-ਸਬੰਧ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਸਮਾਜ ਸੀ। ਗੁਰ ਘਰਦੇ ਨੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਕਲਾਕ ਵਿਚ ਵੇਚ ਸਜਾਇਆ ਗਏ। ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਭੋਂ ਸਬਿਹਤਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧ ਕਵਿਤ ਦਾ ਆਦਰ ਦੇਇਆ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਕੀਮ ਕਰ ਵਧੇ ਮਿੱਠਾ ਹੈ ਅਨੁਭਵ ਕਰਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਸੰਕੇਤ (ਸੁੰਦਰੀ ਜਾਂ ਅੰਗ) ਵਿਚ ਕਵਿਤ ਰਚ ਵੀ ਸਬੰਧ ਸੀ।[2] ਜਦੋਂ ਇਸ ਦੇ

86\. ੳ) ਸਭਿ ਅਵਗਣ ਮੈ ਗੁਣੁ ਨਹੀ ਕੋਈ। ਕਿਉ ਕਰਿ ਕੰਤ ਮਿਲਾਵਾ ਹੋਈ।
ਨਾ ਮੈ ਰੂਪੁ ਨ ਬੰਕੇ ਨੈਣਾ। ਨਾ ਕੁਲ ਢੰਗੁ ਨ ਮੀਠੇ ਬੈਣਾ।
ਸਹਜਿ ਸੀਗਾਰ ਕਾਮਣਿ ਕਰਿ ਆਵੈ। ਤਾ ਸੋਹਾਗਣਿ ਜਾ ਕੰਤੈ ਭਾਵੈ।
ਸੁਰਤਿ ਮਤਿ ਨਾ ਕੀ ਚਤੁਰਾਈ। ਸਾਹਿਬ ਸਦਾ ਤਾਂ ਕੰਤ ਸਮਾਵੀ।ਸੂਹੀਮਹਲਾ,ਪੰਨਾ 750

ਅ) ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਅਹੰਕਾਰਿ ਘਟੈ ਕਰਿ ਸਾਕੀ ਸਲਾਹੁ।
ਜਿਨਿ ਪ੍ਰਭੁ ਸੁਖ ਪਾਇਆ ਸਚੁ ਗੁਣ ਗਾਵਨੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 937

87\. ਚੰਦਨਿ ਚੋਲਿ ਅਣਾਇਆ ਮੋਹੁ ਮਾਇਆ ਸੰਸਾਰੁ।
ਰੰਗਾ ਰੰਗਨ ਸਭੁ ਬਹੁ ਧਾਤਾ ਕਾਮਿ ਬਹੁਗੁ।
ਜੇ ਧਨ ਕੰਤਿ ਨ ਭਾਵਈ ਤਾ ਸਭਿ ਅਡੰਬਰ ਕੂੜੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 19

88\. ਮਨ ਮੋਤੀ ਜੇ ਗਹਣਾ ਹੋਵੈ ਪਉਣੁ ਹੋਵੈ ਸੂਤਧਾਰੀ॥
ਖਿਮਾ ਸੀਗਾਰੁ ਕਾਮਣਿ ਤਨਿ ਪਹਿਰੈ ਰਾਵੈ ਲਾਲ ਪਿਆਰੀ॥
ਲਾਲ ਬਹੁ ਗੁਣਿ ਕਾਮਣਿ ਮੋਹੀ॥ ਤੇਰੇ ਗੁਣ ਹੋਹਿ ਨ ਅਵਰੀ,
ਹਰਿ ਹਰਿ 'ਹਾਰੁ' ਕੰਠਿ' ਲੇ ਪਹਿਰੈ ਦਾਮੋਦਰੁ ਦੰਤੁ ਲੇਈ॥
ਕਰ ਕਰਿ ਕਰਤਾ ਕੰਗਨ ਪਹਿਰੈ ਇਨ ਬਿਧਿ ਚਿਤੁ ਧਰੇਈ॥ ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 359

89\. ਮਧੁਸੂਦਨੁ ' ਕਰ ਮੁੰਦਰੀ ਪਹਿਰੈ ਪਰਮੇਸਰੁ ਪਟੁ ਲੇਈ
ਧੀਰਜੁ ਧੜੀ ਬੰਧਾਵੈ ਕਾਮਣਿ ਸ੍ਰੀ ਰੰਗੁ ਸੁਰਮਾ' ਦੇ ਈ॥ ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 359

ਨਾਨਕ ਪੰਥ ਵਰਗੀ ਬਹੁਗੁਣਿਆਂ ਅਤੇ ਮੁਆਫ਼ੀਆਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਜੁੜਿਆ ਹੀ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ [illegible] ਬਾਣੀ ਮਨੁੱਖ ਵਾਲੀਆਂ ਅਧਿਕਾਰ ਰਹਿਤ [illegible] ਰਹਿਣੀਆਂ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਣੇ ਇਸ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਬੰਧੀ ਨਿਰੰਤਰ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਆਚਾਰ ਵਿਹਾਰਕ ਨਾਨਕ ਪੰਥ ਚਲਣ ਅਤੇ ਪਰਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਜੀਵਨ ਦੀ ਰੂਹ ਅਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਆਮ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਬਾਬਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਦਰਸਾਏ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।[93] ਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਨਾਲ ਇਸ ਕੁਝਕ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਰੁਤਬੇ ਨੂੰ ਉਚਿਆਣ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਬਹੁਤ ਘੱਟ[94] ਸੀ।

ਸਮਾਜਕ ਪੱਖ ਤੇ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਅਧੋਗਤੀ ਭਰੀ ਹੋਣਹਾਰੀ ਹਾਲ ਸੀ। ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਮ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[95] ਕੁਝ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਪਤੀ ਦੇ ਵਿਛੋੜਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਤੀ ਦੇ ਰੋਗ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਮਰਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਬੜੇ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[96] ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਅਜਿਹੇ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖਾਂ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣਨ ਵਾਲੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਸਨ ਇਸ

(ਪਿਛਲੇ ਪੰਨੇ ਤੋਂ ਚਲਦੇ ਫੁਟ ਨੋਟ)

90. ਨਾ ਮਨੀਆਰੁ ਨ ਚੂੜੀਆ ਨਾ ਸੇ ਵੰਗੁੜੀਆਹਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 557-58
91. ਤਾਂ ਮਾਣੇ ਸੁਖਿ ਸੇਜੜੀ [illegible]। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 58
92. [illegible], ਪੰਨਾ 155
93. ਜਿਨ ਸਿਰਿ ਸੋਹਨਿ ਪਟੀਆ ਮਾਂਗੀ ਪਾਇ ਸੰਧੂਰੁ।
    ਸੇ ਸਿਰ ਕਾਤੀ ਮੁੰਨੀਅਨਿ ਗਲ ਵਿਚਿ ਆਵੈ ਧੂੜਿ।
    ਮਹਲਾ ਅੰਦਰਿ ਹੋਦੀਆ ਹੁਣਿ ਬਹਣਿ ਨ ਮਿਲਨਿ ਹਦੂਰਿ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 417
94. ਭੰਡਿ ਜੰਮੀਐ ਭੰਡਿ ਨਿੰਮੀਐ ਭੰਡਿ ਮੰਗਣੁ ਵੀਆਹੁ।
    ਭੰਡਹੁ ਹੋਵੈ ਦੋਸਤੀ ਭੰਡਹੁ ਚਲੈ ਰਾਹੁ।
    ਭੰਡੁ ਮੁਆ ਭੰਡੁ ਭਾਲੀਐ ਭੰਡਿ ਹੋਵੈ ਬੰਧਾਨੁ।
    ਸੋ ਕਿਉ ਮੰਦਾ ਆਖੀਐ ਜਿਤੁ ਜੰਮਹਿ ਰਾਜਾਨ।
    ਭੰਡਹੁ ਹੀ ਭੰਡੁ ਊਪਜੈ ਭੰਡੈ ਬਾਝੁ ਨ ਕੋਇ।
    ਨਾਨਕ ਭੰਡੈ ਬਾਹਰਾ ਏਕੋ ਸਚਾ ਸੋਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 473
95. ਜਿਉ ਤਨੁ ਬਿਧਵਾ ਪਰ ਕਉ ਦੇਈ। ਕਾਮਿ ਦਾਮਿ ਚਿਤੁ ਪਰ ਵਸਿ ਸੇਈ।
    ਬਿਨੁ ਪਿਰ ਤ੍ਰਿਪਤਿ ਨ ਕਬਹੂੰ ਹੋਈ। ਗਉੜੀ, ਪੰਨਾ 226
96. [illegible]।
    [illegible]। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 557

ਦਾ ਅਸਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ-ਜੀਵਨ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ [illegible] ਇਸ ਵੇਦ ਦੀ [illegible] ਦੀ ਸਾਰੀ, ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤ ਉਸ ਉਪਾਸਨਾ ਦੇ ਸਮੇਂ ਉਸ ਸਾਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ [illegible] ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਦੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵੀ ਵੇਦ ਦੀ [illegible] ਵਿਚ [illegible] ਸਰੂਪ [illegible] ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੈ ਤੇ [illegible] ਦੇ ਪਰਾਕ੍ਰਿਤਕ [illegible] ਵਿਚ ਜੀਵ ਦਾ [illegible] ਸੀ।[97] [98]

<u>ਨਾਥ ਪੰਥ:</u> ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਤੋਂ ਨਾਥ ਪੰਥ, [illegible] ਵਿਚ ਸਾਧਨਾ ਦੀ [illegible] ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਰਹੀ[99] [illegible] ਵਿਚ [illegible] ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਇਸ [illegible][100] ਇਸ ਨੂੰ [illegible] ਮਿਲੀ। ਬੁੱਧ, ਜੈਨ, [illegible] ਨੂੰ ਇਸ [illegible] ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਅਤੇ [illegible] ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ।[101] ਇਸੇ [illegible] ਦੀ [illegible] ਦੀ [illegible] ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। [illegible] ਨੂੰ [illegible] ਦਾ [illegible] ਹੈ।[102] ਉਸ [illegible] ਵਿਚ [illegible] ਤੇ [illegible] ਨੂੰ [illegible] ਹੀ [illegible] ਹੈ ਇਸ [illegible] ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ।

---

97. ਚੇਤੁ ਬਸੰਤੁ ਭਲਾ ਭਵਰ ਸੁਹਾਵੜੇ।
ਬਨ ਫੂਲੇ ਮੰਝ ਬਾਰਿ ਮੈ ਪਿਰੁ ਘਰਿ ਬਾਹੁੜੈ।
ਪਿਰੁ ਘਰਿ ਨਹੀ ਆਵੈ ਧਨ ਕਿਉ ਸੁਖੁ ਪਾਵੈ ਬਿਰਹਿ ਬਿਰੋਧ ਤਨੁ ਛੀਜੈ।
ਕੋਕਿਲ ਅੰਬਿ ਸੁਹਾਵੀ ਬੋਲੈ ਕਿਉ ਦੁਖੁ ਅੰਕਿ ਸਹੀਜੈ।
ਭਵਰੁ ਭਵੰਤਾ ਫੂਲੀ ਡਾਲੀ ਕਿਉ ਜੀਵਾ ਮਰੁ ਮਾਏ।
ਨਾਨਕ ਚੇਤਿ ਸਹਜਿ ਸੁਖੁ ਪਾਵੈ ਜੇ ਹਰਿ ਵਰੁ ਘਰਿ ਧਨ ਪਾਏ। ਤੁਖਾਰੀ, ਪੰਨਾ 1108

98. [illegible], ਪੰਨਾ 355

99. ੳ) Lectures on Rig Veda, V.S. Ghate, page 180
ਅ) ਭਗਤਿ ਦਾ ਵਿਕਾਸ, ਡਾ: ਮੁਨਸ਼ੀ ਰਾਮ ਸ਼ਰਮਾ, ਪੰਨਾ 244-45

100. Religion of Hindus (ed) Kenneth W. Morgan, page 248

101. ੳ) ਮੱਧ ਕਾਲੀਨ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਮੇਂ ਬੋਧ ਧਰਮ ਕਾ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਡਾ: [illegible], ਪੰਨਾ 41
ਅ) Mysticism Old and New, Arthur W. Hopkinson, page 80

102. [illegible], ਪੰਨਾ 60, 128.

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਵੇਲੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਦੀ ਪਿਉਂਦ ਇਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਸਮਾਜਿਕ ਬਣਤਰ ਨੂੰ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਸਾਰਾ ਸਮਾਜ ਜਾਤਿ ਪਾਤ ਦੇ ਸੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਜਕੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਾਤ ਕਈ ਕੁਰੀਤ ਸਹਿਤ ਵਿਤਕਰੇ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।[103] ਜਾਤ ਦਾ ਅਹੰਕਾਰ ਵਿਅਰਥ ਹੈ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ ਦਰਬਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕਿਰਤ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਆਸਰਾ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਾਤ ਕਰਕੇ ਚੰਗਾ ਅਖਵਾਵਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਚੰਗਾ ਤਾਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇ ਉਸ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਰੱਬੀ ਦੇ ਲੇਖੇ ਵਿਚ ਕਬੂਲ ਪਵੇ।[104] ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਧਰਮ ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਸਭ ਵਿਅਰਥ ਹਨ।[105] ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਜਾਤ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪੁੱਛ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਅਸਲ ਜਾਤ ਉਹ ਹੈ ਜਿਹੋ ਜਿਹੇ ਕੋਈ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ।[106] ਗੁਰੂ ਉਪਰੰਤ ਆਪ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਾਤ-ਅਭਿਮਾਨੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿੱਤਰਤਾ ਤੋੜ, ਨੇ ਨਿਮਰਤਾ ਦਾ ਪੱਲਾ ਕਬੂਲ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ 'ਨੀਚ ਜਾਤੂ'[107] ਪਦਿਕ ਨੇ ਪਰਚਾਰ ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਮਜ਼੍ਹਬਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਹੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿਚੋਂ ਧੂਮ ਉਪਜਾ ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮੀ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਿਆਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।[108] ਇਸ ਹੁੰਦੀਆਂ ਉਮਰ ਪੈਣੀਆਂ ਮੰਦੇ ' ਜਿਸਦਾ ਤੇ ਕਰਿ

---

103. ਜਾਤਿ ਬਰਨ ਕੁਲ ਸਹਸਾ ਚੂਕਾ ਗੁਰਮਤਿ ਸਬਦਿ ਬੀਚਾਰਿ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 1198

104. ੳ) ਫਕੜ ਜਾਤੀ ਫਕੜੁ ਨਾਉ। ਸਭਨਾ ਜੀਆ ਇਕਾ ਛਾਉ।
ਆਪਹੁ ਜੇ ਕੋ ਭਲਾ ਕਹਾਏ। ਨਾਨਕ ਤਾ ਪਰੁ ਜਾਪੈ ਜਾ ਪਤਿ ਲੇਖੈ ਪਾਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 83
ਅ) ਜਾਤਿ ਕੁਲੀਨੁ ਸੇਵਕੁ ਜੇ ਹੋਇ। ਤਾ ਕਾ ਕਹਣਾ ਕਹਹੁ ਨ ਕੋਇ।
ਵਿਚਿ ਸਨਾਤੀ ਸੇਵਕੁ ਹੋਇ। ਨਾਨਕ ਪਣ੍ਹੀਆ ਪਹਿਰੈ ਸੋਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1256

105. ੳ) [illegible]। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 352
ਅ) ਨਾਨਕ ਉਤਮੁ ਨੀਚੁ ਨ ਕੋਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 7
ੲ) ਨੀਚਾ ਅੰਦਰਿ ਨੀਚ ਜਾਤਿ ਨੀਚੀ ਹੂ ਅਤਿ ਨੀਚੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 15

106. ੳ) ਜਾਤਿ ਜਨਮੁ ਨਹ ਪੂਛੀਐ ਸਚ ਘਰੁ ਲੇਹੁ ਬਤਾਇ।
ਸਾ ਜਾਤਿ ਸਾ ਪਤਿ ਹੈ ਜੇਹੇ ਕਰਮ ਕਮਾਇ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 1330
ਅ) ਜਾਣਹੁ ਜੋਤਿ ਨ ਪੂਛਹੁ ਜਾਤੀ ਆਗੈ ਜਾਤਿ ਨ ਹੇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 349
ੲ) ਅਗੈ ਜਾਤਿ ਨ ਜੋਰੁ ਹੈ ਅਗੈ ਜੀਉ ਨਵੇ।
ਜਿਨ ਕੀ ਲੇਖੈ ਪਤਿ ਪਵੈ ਚੰਗੇ ਸੇਈ ਕੇਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 469

107. ਨੀਚ ਜਾਤੂ ਨੇ ਕਹਰੇ ਪਵਿੱਤ੍ਰ ਉਤਮ ਪਦਵੀ ਪਾਵਨ ਕੀਆ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 470

108. ੳ) ਪੜ੍ਹਿਆ ਤ ਬਾਪੁ ਹੋਇਆ ਮਹਿਲ ਕਾਲਿਆ ਕਰੀ।
ਹਿਰਦੈ ਸਚ ਵਿਚ ਕਪਟ ਬੈਠੀ ਪਰਮ ਕੀ ਕਹਿ ਚਲੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 663
ਅ) ਕੁਫ਼ਰ ਮੰਤ੍ਰ ਕਰਿ ਵਿਚ ਸਮਾਇ। ਜੋਗਾ ਕਿਰੂ ਸੇਵਕੁ ਕੋਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 951

[illegible] [109] [illegible] [110]

[illegible] [111] [illegible] [112] [illegible]

---

109. [illegible]
[illegible]
[illegible] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 472

110. a) [illegible] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 751
b) [illegible] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 989

111. [illegible]
[illegible], ਪੰਨਾ 37.45

112. [illegible]
[illegible]
[illegible], ਪੰਨਾ 36.44

ਵਿਕਾਰ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ[113] ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਕਾਮ ਦੀ ਭੂਤ ਸਵਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿਆ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[114] ਮੈਲੀ ਮਤੀ ਇਸਤਰੀ ਜਿਆਦਾ ਸਮਾਜੀ ਹੈ ਪਰ ਕੁਲਵੰਤੀ ਨੇਕੀ, ਜਿਹੜਾ ਸਾਧਕ ਇਸ ਪਰਪੰਚ ਦੇ ਨਾਲ ਮੁੱਖ ਵਿਚ ਵਿੰਦੂ ਦੀ ਰਖਿਆ ਅਤੇ ਮੰਨ ਉਪਰ ਪਾਣੀ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕਰਦੀ ਸ਼ਕਤ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਕਿਵੇਂ ਨਿਰਮਲ ਸਾਧਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਲੋਕਅਚਾਰ ਦੀ ਆਪਣਾ ਗੁਰੂ ਮੰਨਣੀ ਪੜੀ।[115] ਜਿਸਦਾ ਆਦਰ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਾਂ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਕਾਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਹੀ ਜੋ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਕਾਰਾਂ ਵਲੋਂ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਪਾਣੀ ਜਪ, ਤਪ ਤੇ ਸੰਜਮ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਵੀ ਪੁੰਨ ਦਾਨ ਕਰਕ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਜੰਜਾਲ ਵਾਂਗ ਪਰਪੰਚ ਹੈ ਸਾਂਝਾ ਹੈ।[116]

<u>ਸਮਾਜਿਕ ਕ੍ਰਿਤਘਨਤਾ:</u> ਲੋਕਅਚਾਰੀ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਕ੍ਰਿਤਘਨਤਾ ਦਾ ਕਾਰਣ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਪਰ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪਰਾਏ ਧੰਨ ਮਾਲਕ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰ, ਆਪਣਾ ਉਪਕਾਰਿਤ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਰਾਇਆ ਧੰਨ ਆਪਣਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਲਈ ਸੂਰ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਲਈ ਗਊ ਹੈ ਬਰਾਬਰ ਹੈ।[117]

<u>ਗੁਰਮਸੁਖਾ:</u> ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਗੁਰਮੁਖ ਸੰਬੰਧ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਆਮ ਸੀ। ਇਸਤਰੀ ਹੈ ਵਿਕਾਰਾਂ ਮੁਸਲਿਆਂ ਉਤੇ ਰਾਜ ਕਰਦੇ ਹੈ ਉਸ ਤੇ ਵੈਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਆਮ ਸੀ। ਇਸਤਰੀ ਹੈ ਸਬਦ

---

113. ਲੋਭ ਲਹਰਿ ਸੁਆਨੁ ਕੈ ਸੰਗਤੁ, ਮਨ ਮਿ ਖੀ ਵਰਤਣਾ।
ਆਪੇ ਵੇਖਿਆ ਜਾਣੇ ਸੁਕ੍ਰਿਤ ਮੁਖ ਹੈ ਕਰ ਨ ਸਕਣਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 47,72

114. ੳ) ਜਿਸਨੋ ਤੇ ਵਿਆਰ ਆਪਣੀ ਤੇ ਵਿਆਪਨ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 104,245
ਅ) ਜਿਸਨੋ ਲੋਕ ਕਰਿ ਰਹੇ ਵਿਆਪਨ। ਨਾਮ ਕਰੀ-ਆਪਣਾ ਪਾਵਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 104,246

115. ਜਨ ਪ੍ਰਭਿ ਕਿਰਪਾ ਕਰਿ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਜੋ ਜਾਵੇ ਸੋ ਗੁਰੂ ਜਾਪਾਦਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 70,142

116. ੳ) ਜੋ ਜਿਸਦੀ ਜੋ ਕਿਸ਼ੂ ਕਹੀ। ਸਭੁ ਤਪੁ ਸੰਜਮੁ ਹੋਇਆ ਕਹੀ।
ਪੁੰਨ ਦਾਨ ਕਾ ਕਰੇ ਸਰੀਰੁ। ਜੋ ਜਿਸਦੀ ਜੋਗ ਕਾ ਨੀਰੁ। ਸੁਖਮਨਾ, ਪੰਨਾ 952
ਅ) ਜੋ ਜਿਸਦੀ ਜੋ ਜਪੁ ਉਹਨਾਂ ਜਿਨਿ ਗੁਰਮੁਖਿ ਆਪੁ ਪਛਾਣਿਆ।
ਨਾਨਕ ਕਹੈ ਮਧੂ ਕਹੀ ਉਹਾਂ ਸਾਚ ਸਬਦਿ ਮਨੁ ਮਾਨਿਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1332

117. ਹਕੁ ਪਰਾਇਆ ਨਾਨਕਾ ਉਸ ਸੂਅਰ ਉਸ ਗਾਇ।
ਗੁਰੁ ਪੀਰੁ ਹਾਮਾ ਤਾਂ ਭਰੇ ਜਾ ਮੁਰਦਾਰੁ ਨ ਖਾਇ। ਉਹੀ ਪੰਨਾ 141

ਦੇਵੇ ਚਲ ਕਰਵਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਲੋਕਧਾਰਾ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ ਪਰ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਸੰਕੇਤ ਰੂਪ ਅਜਿਹੀ ਰਚਨਾ ਲੋਕ ਮੇਲਾ ਕਰਦੂ ਸਮਾਜ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸੰਕੇਤ ਹੈ।[118] ਪੀਰਾਰਡ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਉਥੇ ਛੋਟਾਂ ਨਾਲ ਕੁੜੀਆਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਆਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਬੱਚੀਆਂ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਨਾਬਾਲਗ ਉਮਰ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਦੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।[119]

<u>ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ:</u> ਲੋਕਧਾਰਾ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦਾ ਬਾਹਰਲਾ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰੀ ਹੁੰਦਾ ਪਰ ਜਿਹੜੇ 2 ਲੋਕੀ ਆਉਂਦੇ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਦੋਹਾਂ ਅਨੁਭੂਤੀਆਂ ਵਿਚ ਚਿਤ੍ਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕਰਮ ਵਿਚਾਰ, ਸਮੁੱਚੀ ਸੁਖਮਨਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਅੰਤ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਪਰਚਲਤਾਂ ਜਨਮ ਵਿਆਹ ਤੇ ਮੌਤ ਪ੍ਰਥਾਵੇ ਲੋਕਹਿਤ ਸਨ। ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਨੂੰ ਪਰਵਾਰ ਵਿਚ ਬੜੇ ਸਤਿਕਾਰਤਾਲੀ ਨਾਲ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਸ ਘੜੀ ਨੂੰ ਅਸ਼ੁੱਭ ਕਰੀ ਸਮਝ ਲਈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਤ ਰਾਹ ਵੀ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਤ ਰਾਹ ਦਾ ਬਾਹਰਲਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਜਨਮ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ ਪਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਜਨਮ 'ਸੂਤਕ' ਹੈ[120] ਜਿਸ ਦੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਕਰੜੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੂਤਕ ਇਕ ਭਰਮ ਸੀ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਪਿਛੋਂ ਦਾ ਕੁਝ ਸਮਾਂ

---

118. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 991

119. The Voyage of Francis Pyrard of Laval, Vol I, Page 332

120. ੳ) ਜੇਕਰਿ ਸੂਤਕੁ ਮੰਨੀਐ ਸਭ ਤੈ ਸੂਤਕ ਹੋਇ।

ਅ) ਗੋਹੇ ਅਤੈ ਲਕੜੀ ਅੰਦਰਿ ਕੀੜਾ ਹੋਇ।
ਜੇਤੇ ਦਾਣੇ ਅੰਨ ਕੇ ਜੀਆ ਬਾਝੁ ਨ ਕੋਇ।
ਪਹਿਲਾ ਪਾਣੀ ਜੀਉ ਹੈ ਜਿਤੁ ਹਰਿਆ ਸਭ ਕੋਇ।
ਸੂਤਕੁ ਕਿਉਕਰਿ ਰਖੀਐ ਸੂਤਕੁ ਪਵੈ ਰਸੋਇ।
ਨਾਨਕ ਸੂਤਕ ਏਵ ਨ ਉਤਰੈ ਗਿਆਨੁ ਉਤਾਰੇ ਧੋਇ। ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 472

ਅ) ਮਨ ਕਾ ਸੂਤਕ ਲੋਭੁ ਹੈ ਜਿਹਵਾ ਸੂਤਕ ਕੂੜੁ।
ਅਖੀ ਸੂਤਕ ਵੇਖਣਾ ਪਰ ਤ੍ਰਿਅ ਪਰ ਧਨ ਰੂਪੁ।
ਕੰਨੀ ਸੂਤਕ ਕੰਨਿ ਪੈ ਲਾਇਤਬਾਰੀ ਖਾਹਿ।
ਨਾਨਕ ਹੰਸਾ ਆਦਮੀ ਬਧੇ ਜਮਪੁਰਿ ਜਾਹਿ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 472

ੲ) ਸਭੋ ਸੂਤਕੁ ਭਰਮ ਹੈ ਦੂਜੈ ਲਗੈ ਜਾਇ।
ਜੰਮਣੁ ਮਰਣਾ ਹੁਕਮ ਹੈ ਭਾਣੈ ਆਵੈ ਜਾਇ।
ਖਾਣਾ ਪੀਣਾ ਪਵਿਤ੍ਰੁ ਹੈ ਦਿਤੋਨੁ ਰਿਜਕੁ ਸੰਬਾਹਿ।
ਨਾਨਕ ਜਿਨੀ ਗੁਰਮੁਖਿ ਬੁਝਿਆ ਤਿਨਾ ਸੂਤਕੁ ਨਾਹਿ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 472-73

ਰੱਬ ਵਿਸ਼ਵਾਸ: ਬੋਧਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਨ ਨੂੰ ਸਮ-ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਸਮਿਆ ਗੁਰਮਤਿ ਸੋਚਣ ਵਤੀਰ ਕਰਨਾ ਕਹੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।[121]

ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਰੱਬ ਦਾ ਅੰਗ ਵਿਸ਼ਵਾਸ[122] ਕਰਨ ਹੀ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਰੋਗ ਅਤੇ[123] ਵਿਕਾਰਾਂ[124] ਨੂੰ ਅਧਕਾਰ ਦਾ ਸੰਕਿਤ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸ਼ਬਦ: ਬੋਧਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਿਠ,ਨਿਉਣਾ, ਕਰਤ ਆਦਿ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਕਰਵਿਆ ਗਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸੇਰੀ ਕਹੀ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚ ਮਨ ਲਗਾਣਾ ਹੀ ਆਸਾਨ ਮਕਸਦ ਹੈ। ਕਈਂ ਥਾਵੇਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨਾ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ ਪਰ ਸੈਰੀ ਕਹੀ ਸਚੇਤ ਹੈ ਰੋਗ ਦੂਰ ਕਰਨ ਹੀ ਕਈਂ ਹੈ।[125] ਸੈਰੀ ਕਹੀ ਅਕਲੀਂ ਬੋਲਦੀ ਅਤੇ ਇਕਾਗਰਤਾ ਦਾ ਕਰਨ ਲਿਖੇ ਹੈ ਕਿ ਜਿਨਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਨਾ ਜਾਵੇ ਸਦੋਂ ਜਿਸ ਤੋਂ ਸ਼ਬਦ ਕਹੀ[126] ਗੁਰੂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰੋਗ, ਸੰਤੋਖ,ਸੇਵਾ,ਚਰਿਆ,ਪ੍ਰਥਮ ਹੀ ਨਾਨਕ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਨ ਗੁਰ ਦਾ ਸਾਧਾ ਹੈ।[127] ਪਰਿਣਾ - ਜੋ ਇੰਦ੍ਰੀ ਕੁਮਿਟ ਕਰੇ, ਗੁਰਾਂ-ਮੁਖਿ ਪ੍ਰਥਮ ਸਧੇ, ਜੋਗਾਂ-ਗੁਰ

ਸ) ਗੁਰਮੁਖ ਅਕਲਿ ਕਰੇ ਸਭੁ ਆਇ।
ਗੁਰਮੁਖ ਸਕਿ ਅਕਿ ਮਨ ਹੀ ਆਇ।
ਨਾਨਕ ਗੁਰਮੁਖ ਸਮਸਮਿ ਮਲੇ।
ਗੁਰ ਅਰਸਾਦੀ ਵਸਿ ਸਭੁ ਮੰਨੇ। ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 413

121\. ਜਤਨਿ ਨ ਰੋਗਿ,ਕਰਮਿ ਨ ਆਇਆ ਵਸਿ ਪਰਿਆ ਆਵੇ।
ਕਰਮ ਨ ਕਰਿਆ ਸਕਿਲ ਚਰਿਆ ਕਰਨ ਰੋਗ ਬਾਣੀ। ਬੋਧਬਾਣੀ,ਪੰਨਾ 30 27

122\. ੳ) ਜਿਨਾ ਬੈਠਿ ਕਿਰਤਨ ਗੁਣਿ ਮੁਕਤ ਮਨ ਆਵਾ। ਮਹਤਾਬਾਤ,ਪੰਨਾ 15
ਅ) ਨਾਨਕ ਜਿਤੇ ਰੋਗਿ। ਤਨੁ ਮਨੁ ਜਿਨਾ ਰੋਗਿ। ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 473
ੲ) ਅੰਗ ਜਿਨੇ ਨਾ ਆਪਣੇ ਪਰਿ ਮੰਗਲ ਕੇਰੇ ਗੁਰਮੇ। ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 473

123\. ੳ) ਰੋਗੁ ਪੂਜੀ ਜਿਨੇ ਰੋਗ। ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 143
ਅ) ਜਿਨੇ ਸਾਹਿ ਚਰੋਮੇ ਕਰਨਾ ਕਰਮੇ। ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 366
ੲ) ਜਿਤੇ ਰੋਗਿਣੇ ਪਰਿ ਆਵੇਂ ਜੋ ਰੋਗਿਣਾ ਅਚਾਰੂ। ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 15

124\. ੳ) ਜਿਕਰੁ ਕਰੇਗੀ ਨਾਨਕ ਗੁਰ ਵੀਚਾਰਸੋਮੇ ਕੰਤ। ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 470
ਅ) ਪਰਿ ਆਪਣੁ ਤੇਰੇਮੇ ਜਿਨੇ ਨੁ ਕਰੀਆ ਰੋਗਿ। ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 470

125\. ਆਸਾਨ ਪਰਿਵਾ ਮਨ ਪਟ ਗੁਣਾ,ਗੁਣਾ ਤੇ ਸੰਕਲਪ।
ਕਰਨਾ ਕੁਦੀਨਾ ਚਤੁੰਮ ਰੋਗ ਜਿਕਾਏ,ਕਾਮੀ ਰੋਗ ਜਿਕਾਏ। ਬੋਧਬਾਣੀ,ਪੰਨਾ 117

126\. ਆਦਮਿਰੋਗ ਗੁਰ ਏਕਾਰਸੀ,ਪਰਿ ਨ ਜਾਣੁ ਜਾਣੇ। ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 117

127\. ਸਰ ਗੁਰ ਸੰਤੋਖ ਗੁਰ,ਜਿਸ ਕਰਾ ਗੁਰ ਰਚ।
ਏ ਅਜੇ ਗੁਰ ਜੋ ਕਰੇ,ਸੋਈ ਸਾਧ ਗੁਰਾਂ। ਉਹੀ ਪੰਨਾ 366,6

[illegible] ਵਿਚ [illegible] [128] [illegible] [129] [illegible]

[illegible] [130]

ਸਤਵਾਰਾ[131] [illegible] ਵਿਚ ਸੱਤ ਵਾਰਾਂ ਆਦਿਤ, ਸੋਮਵਾਰ, ਮੰਗਲਵਾਰ, ਬੁਧਿਵਾਰ, ਬ੍ਰਿਹਸਪਤਿ ਵਾਰ, ਸੁਕਰਵਾਰ, ਸਨਿਛਰਵਾਰ ਦੇ [illegible] ਨੂੰ [illegible] ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। [illegible] ਵਿਚ [illegible] ਹੈ।[132]

[illegible] : [illegible] [133] [illegible] [134] [illegible]

128\. [illegible] [illegible] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 263.2

129\. [illegible] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ

130\. ੳ) [illegible] ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 1245

ਅ) [illegible] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 879

ੲ) [illegible] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 905

ਹੋਰ ਵੇਖੋ [illegible] ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 985, 1160, 1169

131\. ੳ) [illegible]
ਸੋਮਵਾਰ [illegible]
ਮੰਗਲਵਾਰ [illegible]
ਬੁਧਿਵਾਰ [illegible]
ਬ੍ਰਿਹਸਪਤਿ ਵਾਰ [illegible]
ਸੁਕਰਵਾਰ [illegible]
[illegible] ਪੰਨਾ 263-64

ਅ) [illegible]
[illegible] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 264

ਸਾਧੂਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਅਸਰ ਤੇ ਪਰਿਵਾਰਮਈ ਰਾਹ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕੋਈ ਵੀ ਧਾਰਨਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ।

ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਈ ਤੀਰਥਾਂ ਦੇ ਇਸ਼ਨਾਨ[135] ਦੀ ਥਾਂ ਗੁਰੂ[136] ਦਾ ਗਿਆਨ,ਸੰਤ[137] ਮਹਾਤਮਾਂ ਦੀ ਚਰਨਧੂੜ[138] ਤੇ ਨਾਮ ਦੇ ਅਭਿਆਸ[139] ਨੂੰ ਉੱਚ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

(ਪਿਛਲੇ ਪੰਨੇ ਦੇ ਬਾਕੀ ਫੁਟ ਨੋਟ)

132. ਆਪਿ ਆਖਿਆ ਸੋਮ ਸੂਰਜ ਮੰਡਲ ਮੁਖ ਅਕਾਸ।
ਗੁਰ ਗਿਆਨੇ ਗਿਆਨੀ ਤਰਹੀ,ਗੁਰੂ ਤੇ ਕਿਉ ਜਾਣ।
ਸੁਣੀ ਕਥਾ ਬਹੁ ਜਾਣ ਤੇ ਅੰਨ, ਕੇਤ ਤੇ ਤਾਲਿਕਾ ਕਰੇ।
ਸਾਧਸੰਗਤ ਅਨਕੂਲ ਦਰੋਗਾ ਕਥਾ ਤੀਰਥਿ ਸੁਣੀ ਕੋਲਾ ਕਹੇ। ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 264

133. ੳ) ਘਰ ਹੀ ਤੀਰਥਿ ਪਰਮਾਤਿ ਤੀਰਥ ਕਰਾਂ ਸੂਖੇ ਦੇ ਤਟ।। ਸੋਰਠਵਾਰ।,ਪੰਨਾ 77 163
ਅ) ਕਥਾ ਕਰ ਤੀਰਥਿ ਦੇਵ ਦੇਵਤਾ ਕਰਮ।।
ਸਚਾ ਸੁਣਾਇ ਮਿਲੈ ਪਤਿਤਸਾ।। ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 135 ,23
ੲ) ਤੀਰਥਿ ਤੀਰਥ ਸੁੰਦਰ ਆਕਾਰ,
ਬਾਹਰ ਧੋਏ ਕੋਈ ਤੀਰਥਿ ਡੋਲਿਆ। ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 143 ,38

134. ੳ) ਹੈਰਤ ਸਾਚੁ ਸੁਣਿ ਸਾਚੁ,ਤੀਰਥ ਸਾਚੁ ਧਾਰੀ।
ਅੰਤਰਿ ਸਾਚਾ ਸਰਨ ਸਾਚੁ ਦੇਹ ਸੀਖਿਆ ਸਾਰੀ। ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 55 ,97
ਅ) ਕਿਆ ਹਿੰਦੂ ਕੇ ਤੀਰਥ ਨ ਪੂਜਿਹੈ ਕੇ ਦੇਵ,
ਤਰੰਤ ਕੋਈ ਪਰਮ ਪਤੀਆ। ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 146 ,41

135. ੳ) ਨਾਵਣ ਚਲੇ ਤੀਰਥੀ ਮਨਿ ਖੋਟੈ ਤਨਿ ਚੋਰੁ।
ਇਕੁ ਭਾਉ ਲਥੀ ਨਾਤਿਆ ਦੁਇ ਭਾ ਚੜੀਅਸੁ ਹੋਰੁ।
ਬਾਹਰਿ ਧੋਤੀ ਤੂਮੜੀ ਅੰਦਰਿ ਵਿਸੁ ਨਿਕੋਰੁ।ਸਾਧ ਭਲੇ ਅਣਨਾਤਿਆ ਚੋਰ ਸਿ ਚੋਰਾ
ਚੋਰੁ। ਸੂਹੀਵਾਰ,ਪੰਨਾ 781
ਅ) ਮਨਮੁਖਿ ਤੀਰਥ ਨਾਵਹਿ ਫਿਰਦਾਹਿ ਕਿਉ ਮਲੁ ਜੇਠੇ ਧਾਵੇ। ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 1013

136. ੳ) ਗੁਰ ਗਿਆਨੁ ਸਾਚਾ ਥਾਨੁ ਤੀਰਥੁ ਦਸ ਪੁਰਬ ਸਦਾ ਦਸਾਹਰਾ। ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 687
ਅ) ਗੁਰ ਬਚਨੁ ਗਿਆਨੁ ਸਚਾ ਚਾਨਣੁ ਤਿਤੁ ਸਚੁ ਤੀਰਥ ਮਜਨਾ। ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 687

137. ਮਨਿ ਮੈਲੈ ਸੂਚਾ ਕਿਉ ਹੋਇ। ਸਚਿ ਮਿਲੈ ਪਾਵੈ ਪਤਿ ਸੋਇ। ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 686

138. ੳ) ਸਚਾ ਤਾਲੂ ਤਾ ਥੀਐ ਜਾ ਪਤਿਤਿਆਂ ਤਾਰੇ ਤਾਉ। ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 358
ਅ) ਦੇਹੋ ਮੁਕਤਿ ਨ ਉਤਰਹਿ ਜੇ ਸਭੁ ਦੇਵਟ ਪਾਹਿ।
ਨਾਨਕ ਸਚੀ ਦਰਗਹਿ ਤਾਪਿ ਤ ਪਾਵੀ ਪਾਹਿ। ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 14

ਵਿਸ਼ਵਾਸ-ਰੁਚੀਆਂ: ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ-ਰੁਚੀਆਂ ਦੇ ਸੰਸਾਰਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ [illegible] ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਦੇਖਿਆ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਾਚਾ [illegible] ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[140] ਵਿਸ਼ਵਾਸ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ਦਾ [illegible] [illegible] [illegible] ਸੀ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ਦਾ ਵੀ [illegible] ਹੁੰਦਾ ਸੀ। [illegible] [illegible] [illegible] ਦਾ [illegible] [illegible] ਦੇ [illegible] [illegible] [illegible] ਜਾਂ [illegible] ਵਿਚ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ਦੇ [illegible] [illegible] ਹੈ [illegible] [illegible] ਨੂੰ [illegible] [illegible] ਤੇ [illegible] [illegible] [illegible] ਵਿਵੇਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ [illegible] [illegible][141] [illegible] [illegible] [illegible] ਦੇ [illegible] [illegible] [illegible] ਜਾ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ਤੇ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ਤੇ [illegible] ਦੀ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ਸਨ। ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ਦੇ [illegible] ਦਾ ਜੋ [illegible] [illegible] ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ [illegible] ਦੀ [illegible] [illegible] ਵਿਚ [illegible] [illegible] [illegible] ਵੀ ਸਨ।[142]

139. ੳ) ਤੀਰਥਿ ਭਰਮਸਿ ਬਿਆਧਿ ਨ ਜਾਵੈ। ਨਾਮ ਬਿਨਾ ਕੈਸੇ ਸੁਖ ਪਾਵੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 906
ਅ) ਭਰੀਐ ਮਤਿ ਪਾਪਾ ਕੈ ਸੰਗਿ। ਓਹੁ ਧੋਪੈ ਨਾਵੈ ਕੈ ਰੰਗਿ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 4
ੲ) ਸੁਣਿਆ ਮੰਨਿਆ ਮਨਿ ਕੀਤਾ ਭਾਉ। ਅੰਤਰਗਤਿ ਤੀਰਥਿ ਮਲਿ ਨਾਉ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 4

140. ੳ) [illegible] ਸਾਚਾ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 157
ਅ) ਸਾਚਾ [illegible] ਨ [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 90

141. [illegible] [illegible] ਮਨਿ [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible] [illegible] ਬਿਬੇਕ [illegible]।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible], ਪੰਨਾ 351

142. ੳ) [illegible] ਨਾ ਦੇਵੈ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।
ਜੋ [illegible] [illegible] [illegible] ਮਿਲਿ [illegible] [illegible]। [illegible], ਪੰਨਾ 765-66
ਅ) [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 767

ਇਸ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਦੋ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੀ ਇਜ਼ਤ ਦੀ ਮੰਨਿਤ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਨਹੀਂ ਜਿਸਦਾ ਭੇਦ ਹੈ ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਆਹ ਦੇ ਪ੍ਰਹਿਤਿਆ ਕੋਈ ਕੁਝ ਵਾਦ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸੀ[143] ਇਕਾਗ੍ਰਤਾ ਤੇ ਮਿਲਿਆ ਵੇਦ ਦਾ ਵਿਦਵਾਨ ਕਾਜ਼ੀਆਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਗਲ ਕਰੀ ਸਤੁਲ ਅਤੇ ਸੰਤਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਸਜਦ ਪਥ ਨ ਕਹੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਸਮਾਜਿਕ ਕਾਜ਼ੀ ਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਥਾਂ ਸੀ। ਵਿਆਹ ਦੀ ਰਸਮ ਮੁੱਲ ਖਰੀਦ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਵਿਆਹੁਣੀ ਨੂੰ ਵਿਆਹੁਣ ਨਾਲ ਲੈ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਰਦੇ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪਰਦੇ ਪ੍ਰਥਾ ਵਿਚ ਰਖਣ ਦੇ ਲਈ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਤਨੀ ਤਾਂ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਕਈਆਂ ਦੂਜੀਆਂ ਘਰ ਨੂੰ ਲਿਖ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਨਾਲ ਦੁਰਵਿਹਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ[144]। ਜਾ ਨਾਲ ਦੱਸ ਕਈ ਸਕਦਾ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਸਮੇਂ ਅਤਿਆਚਾਰ ਤੇ ਰੋਕ ਸਾਰੇ ਸਬੰਧੀਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਜਾਪਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਤੇ ਇਸਤਰੀ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਦੇ ਇਕ ਤੋਂ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਇਸਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਗੁਲਾਮ ਸਦੀ ਸਮ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਿਥੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਲ ਕੁਝ ਦੇਸ਼ ਕਾਰਨ ਤੇ ਆਕਰਮਣਕਾਰੀ ਦੇ ਸਾਧਨ ਹਿੰਦੂ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਕਈ ਵਾਰੀ ਲੁੱਟ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਸ ਦੀ ਇਜ਼ਤ ਨਾਲ ਖੋਹ ਰਹਣ ਲਗਿਆਂ ਪਤਨੀ ਕਿਸ ਦੀ ਆਬਰੂ ਦੇ ਪਰ ਉਥੇ ਤਾਂ ਇਸ ਅੱਧੀ ਜਾਣਾ ਦੇ ਇਕ ਜੰਗ ਨੂੰ ਫੌਜ ਦੇ ਨਾਲ ਜੰਗ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਗੁਲਾਮ ਲਗਣ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਸੀ[145] ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ

---

143. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 722

144. ਜਦਹੁ ਸੀਆ ਵੀਆਹੀਆ ਲਾੜੇ ਸੋਹਨਿ ਪਾਸਿ।
ਹੀਡੋਲੀ ਚੜਿ ਆਈਆਂ ਦੰਦ ਖੰਡ ਕੀਤੇ ਰਾਸਿ।
ਉਪਰਹੁ ਪਾਣੀ ਵਾਰੀਐ ਝਲੇ ਝਿਮਕਨਿ ਪਾਸਿ।
ਇਕ ਲਖ ਲਹਨਿ ਬਹਿਠੀਆਂ ਲਖੁ ਲਹਨਿ ਖੜੀਆਂ।
ਗਰੀ ਛੁਹਾਰੇ ਖਾਂਦੀਆਂ ਮਾਣਨਿ ਸੇਜੜੀਆਂ।
ਤਿਨ ਗਲਿ ਸਿਲਕਾ ਪਾਈਆਂ ਤੁਟਨਿ ਮੋਤਸਰੀਆਂ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 417

145. ਸਾਚਾ ਹੁਕਮ ਚਲਾਇ ਸੋ ਨ ਟਲੈ ਸੋ ਪ੍ਰਭੁ ਕਰੇ ਬਲਿ ਰਾਮ ਜੀਉ।
ਕਿਰਤੁ ਪਇਆ ਕਰਤੈ ਕਰਿ ਪਾਇਆ ਮੇਟਿ ਨ ਸਕੈ ਕੋਈ।
ਜਾਞੀ ਨਾਉ ਨਰਹ ਨਿਹਕੇਵਲੁ ਰਵਿ ਰਹਿਆ ਤਿਹੁ ਲੋਈ।
ਮਾਇ ਨਿਰਾਸੀ ਰੋਇ ਵਿਛੁੰਨੀ ਬਾਲੀ ਬਾਲੈ ਹੇਤੇ।

....
ਬਾਬੁਲ ਦਿਤੜੀ ਦੂਰਿ ਨ ਆਵੈ ਘਰਿ ਪੇਈਐ ਬਲਿ ਰਾਮ ਜੀਉ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 763-64

ਸਾਡੂ ਚੰਡੂ ਮੋਹਨ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਪਿੱਛੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਕਾਰਨ ਇਹ ਵੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵੇਲੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਉਤੇ ਰਾਜ-ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ੁਲਮ ਇਤਨਾ ਵਧਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਹਰ ਸੋਚਣੀ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਉਸ ਜਾਪਦੇ ਅੰਤ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਮਨੁੱਖਤਾ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪਸਰੇ ਹੋਏ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਆਪਣਾ ਦਿਲ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਤਕਲੀਫ਼ਾਂ ਸਮਝਕੇ ਤੇ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜੋੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਕ ਮਨੁੱਖੀ ਸਭ ਦਾ ਤੁੱਟ ਜਾਣਾ ਹੋਰ ਵੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਣ ਸਾਰਥਕ ਹੈ।

<u>ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧ:</u> ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਕਿੰਨਾ ਦਾ ਕੇ ਘਰੀ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਜ ਸੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵੇਲ, ਧੁਰਨ ਦੀ ਤਾਰ, ਬੰਕੇ ਜੋੜ,[146] ਤੇ ਅਤੇਰਿਕ ਲਈ ਪ੍ਰਯਾਸ ਕਰ ਸਾਰੇ ਇਸਤਰੀ ਲਈ ਮਰਦ ਨੂੰ ਮੋਹਣ ਵਾਸਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਨ। ਜਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੀ ਕੀਮਤ ਇਹਿਕ ਖ਼ਿਦਮਤ ਤੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੋਹਣ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸੱਸ ਤੇ ਸੁਹਰੇ ਨੂੰ ਵਸ ਪ੍ਰਾਪਤ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨਾ ਉਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਫਰਜ਼ ਸੀ। ਉਸ ਵਿਚ ਸਤਿਕਾਰ ਸੱਸ ਜਾਂ ਸਹੁਰੇ ਦੇ ਕੋਈ ਹਰ ਕਰ ਕੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸੱਸ ਐਸੇ ਹੁੰਦੇ ਹੈ ਇਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸੁਹਣੀਆਂ ਕਰਮਾਂ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।[147]

<u>ਸਤੀ ਵਿਰਾਸਤ:</u> ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਕੋਈ ਖਾਸ ਉੱਚਾ ਦਿਨ ਲਈ ਸੀ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਮੌਤ ਨੂੰ ਹੋਰਣ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਤੀ ਵਿਰਾਸਤ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਸ਼ੁਰੂ ਹਿਆ ਸੀ।[148] ਉਸ ਸਮੇਂ ਨਵਾਬ ਦੇ ਸਾਥ ਤੇ ਨਵਾਬੀ ਮੌਤ ਸਾਥ ਦੀ ਉਸ ਵਿਚ ਵਿਰਾਸਤ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।[149] ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਵਿਰਾਸਤ ਦੀ ਪਰਮਾਣਕ ਆਇਆ ਦੀ

---

146. ਨਾ ਸਿ ਰੂਪ ਨ ਬੰਕੇ ਨੈਣਾ, ਨਾ ਕੁਲ ਢੰਗ ਨ ਮੀਠੇ ਬੈਣਾ।
ਸਹਜਿ ਸੀਗਾਰ ਕਾਮਣਿ ਕਰਿ ਆਵੈ। ਤਾ ਸੋਹਾਗਣਿ ਜਾ ਕੰਤੈ ਭਾਵੈ। ਬੀੜ, ਪੰਨਾ 750

147. ਸਤੁਰਿ ਸੁਹਾਗਾਂ ਵਿਚ ਸਭੀ ਜਿਨ੍ਹ ਨ ਜਾਣਿ ਪਛੀ। ਬੀੜ, ਪੰਨਾ 1410

148. ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਣੀ ਜਿਆਂ ਲਏ ਜਾਂ ਧਨ ਕੰਤ ਨਾ ਜਾਪੇ। ਗੁਰਮਤਨਦ, ਪੰਨਾ

149. Voyage of John Huyghen Van Linschoten to the East India, Vol. I (Eng.Tr) Arthur Coke Burnell, page 210

[illegible] ਨੂੰ [illegible] ਨੂੰ [illegible] ਸਨ। [illegible][150] [illegible][151] [illegible] ਹੈ। [illegible] ਨੂੰ [illegible] [illegible] ਨੂੰ [illegible] ਨੂੰ [illegible] ਸੀ।[152]

<u>ਮਿਰਤੂ ਸੰਸਕਾਰ</u>: [illegible] ਨੂੰ [illegible] ਸੀ। [illegible] ਨੂੰ [illegible][153] [illegible] ਸਨ। [illegible] ਨੂੰ [illegible] ਨੂੰ [illegible][154] [illegible] ਸਨ।

<u>[illegible]</u>: [illegible] ਨੂੰ [illegible]

---

150. The Book of Duarte Barbose, Vol I, Page 120

151 ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ

152. ੳ) [illegible]।
[illegible]।
[illegible]। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 226

ਅ) [illegible]। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 733

153. [illegible]
[illegible]। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 579

154. [illegible] ।
[illegible]। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 580

ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਚਿਤਰਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਉਹਨਾਂ ਵਰਗਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।[155] ਲੋਕਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਵਿਵਰਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ: ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਧਰਮ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਧਰਮ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਨੂੰ ਟੁੰਬ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਧੂ ਜੀਵ ਤੇ ਉਚੇਰੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਵਿਚਰਨ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਧਰਮ ਸਮਾਜ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਆਤਮਿਕ ਉੱਨਤੀ ਲਈ ਅਤਿ ਲੋੜੀਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਧਰਮ ਭਾਵੇਂ ਇਕ ਰਬ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਧਰਮ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਭਾਵੇਂ ਅਨੇਕਾਂ ਦੇ ਸਰਬ ਸਾਂਝੇ ਸਿੱਧਾਂ ਦਾ ਧਰਮ, ਸਮਾਜ ਕਲਿਆਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲੋਕਬਾਣੀ ਅਤੇ ਨਾਨਕਬਾਣੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਧਾਰਮਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਜੋਗੀ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਜੈਨੀ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਆਦਿ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਨ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਉਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:-

ਜੋਗੀ: ਲੋਕਬਾਣੀ ਅਤੇ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਆਮ ਚਰਚਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਲੋਕ ਇੱਕ ਮੱਤ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਨਹੀਂ ਸਨ ਬਲਕਿ ਕਈ ਮੱਤਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਜੋਗੀ ਸੂਬਾ ਕਈ ਥਾਵੇਂ ਆਏ ਹਨ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨਾਲ ਹੋਈਆਂ ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਲੋਕਬਾਣੀ ਅਤੇ ਨਾਨਕਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਿੱਧ, ਜੋਗੀ, ਜੰਗਮ[156] ਦੀ ਚਰਚਾ ਅਧੀਨ ਬੈਰਾਗੀ, ਸੰਨਿਆਸੀ, ਪਾਖੰਡੀ, ਮੋਨੀ, ਨਾਥ, ਦੂਧਾਧਾਰੀ, ਦੰਡੀ, ਜਟਾਧਾਰੀ, ਕਾਪੜੀ, ਤਪੱਸਵੀ ਆਦਿਕ, ਉਦਾਸੀ ਤੇ ਅਵਧੂਤ ਦਾ ਵਰਨਣ ਵੇਖਿਆ ਹੈ।

ਸਿੱਧ: ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਦੇ [illegible] ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਦੇ [illegible] ਤੇ ਮਹਾਂਯਾਨ ਵਿਚ

---

155. ੳ) ਕਾਹੇ ਰਤਾ ਜੋਗਾ ਸੁਖਾਵਾ। ਕਹੈ ਸਿਮ੍ਰਿਤਿ ਪੁਰਾਣੀ ਧਾਤੁ।
ਉਜਿਆ ਬੀਜ ਕਮਾਵੈ ਰਾਤੁ। ਆਇਆ ਗਇਆ ਮੁਇਆ ਨਾਉ।
ਪਿਛੈ ਪਤਲਿ ਸਦਿਹੁ ਕਾਵ।
ਨਾਨਕ ਮਨਮੁਖਿ ਅੰਧੁ ਪਿਆਰੁ। ਬਾਝੁ ਗੁਰੂ ਡੁਬਾ ਸੰਸਾਰੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 138
ਅ) ਜੇ ਮੋਹਾਕਾ ਘਰੁ ਮੁਹੈ ਘਰੁ ਮੁਹਿ ਪਿਤਰੀ ਦੇਇ।
ਅਗੈ ਵਸਤੁ ਸਿਞਾਣੀਐ ਪਿਤਰੀ ਚੋਰ ਕਰੇਇ।
ਵਢੀਅਹਿ ਹਥ ਦਲਾਲ ਕੇ ਮੁਸਫੀ ਏਹ ਕਰੇਇ।
ਨਾਨਕ ਅਗੈ ਸੋ ਮਿਲੈ ਜਿ ਖਟੇ ਘਾਲੇ ਦੇਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 472

156. ਸਿਧ ਸਾਧਿਕ ਅਰੁ ਜੋਗੀ ਜੰਗਮ ਪੀਰ ਪੁਰਸ ਬਹੁਤੇਰੇ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 877

ਰਹੇ ਨਹੀਂ ਰਹਨਾ। ਚਰਿਆਰਥ ਯੁੱਧ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਏਹੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਵੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਸਵੈ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਗੁਰਮੁਖ ਦੇ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਏਕਅੰਕਾਰੀ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਨਾਲ, ਚੜ੍ਹਦੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਏਕਤਾਵਾਦੀ ਦੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਈ ਖਤੇ ਸੰਕਟ ਵਿਚ ਜੂਝ ਜੂਝ ਕੇ ਮਰਦੇ ਰਹੇ[157] ਰਹਨਾ। ਇਤਿਹਾਸ ਗਵਾਹ ਰਹੇ ਹਾ ਤਾਂ ਸਿੰਘ ਹੈ।[158] ਪਰ ਸਵੈ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਮੇਲ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤਾਂ ਏਕਾ ਨੂੰ ਚਾਨਣਾਰਥ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਹੈ।[159] ਸਿੰਘ ਦੀ ਧਰਿਆਤਮਕ ਸੂਰਮਤਾਈ ਮੈਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚਾਰਦੇ ਕਹੀ ਇਤਿਹਾਸ, ਯੁੱਧ ਯੂਧੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀ ਹੈ।[160] ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਕਾਲਪੁਰਖ ਸੂਰਮੇ ਦੇ ਵਿਚੋਲੇ ਵਿਚੋਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਕੰਧਰ ਕਰਕੇ ਸਿੰਘ ਬਣੇ ਆਪ ਵਿਸ਼ਵੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇ ਰਹਨਾ।[161]

ਸਿੱਟਾ: ਏਕਅੰਕਾਰੀ ਵਿਚ ਸੰਕਟ ਸੇਵੀਆਂ ਬਣੇ ਏਹੀ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ। ਇਸ ਗੁਰਮੁਖਾਂ ਦਾ ਸਰਬਤ ਨਾਲਿਆਂ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਯੁੱਧ ਦੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ ਤੇ ਏਕਤਾ ਸੁਭਾਵ ਮੰਨ ਮੰਨ ਕੇ ਤੇ ਸੁਭਾਵ ਆ ਆ ਕੇ ਵੀ ਮਰ ਨਹੀਂ ਰਹਨਾ।[162] ਇਹ ਸੰਕਟ ਸੰਕਟਾਂ ਸੇਵੀਆਂ

157. ਕੇ ਨਾਲ ਨੇ ਏਕਾਸੀ ਜਿਹਾ, ਆਸਤਵਾਦੀ ਰਹਾ
ਸਿਰ ਨੂੰ ਜਿਨ ਧਾਰ ਨਾ ਧਾਰਾ। ਰਹ ਪੰਨਾ ਯੁੱਧ ਯੁੱਧ-ਯੁੱਧਾ ਏਕਅੰਕਾਰੀ, ਪੰਨਾ 144.1
158. ਏਕਾ ਏਕੀ ਜਿਹ ਨਾਉ ਦੇਹਿ ਧਾਮਨਿ ਤੇ ਸਾਧਨਾ।
ਧਾਰਿ ਪੰਚ ਸੂਰਮਿ ਨਾਉ ਸਾਧਨ ਤੇ ਨਾਲਨਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 83, 179
159. ਜਿਥੈ ਜਿਹ ਮਿਲਿਆ ਤੂ ਧਰਮੁ ਤੇ ਕਿਆ ਮਨੁ ਨਾਮਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 30, 28
160. ਜਿਨਾ ਸੋਝੰਨ ਯੁਧਿ ਯੁਧਿ ਮੀ ਕਾਰੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 45, 63
161. ੳ) ਜਿਉ ਖੇਲਾ ਜਿਥਿ ਨਾਲੀ ਜਿਥਿ ਧਾਰਾ ਧਾਉ।
ਯੁਧਯੁ ਪਰਮਾਣ ਦੇਹਿ ਏਕਾ ਏਕ ਜਾਣੇ ਨਾਉ। ਸੁਖਮਨਾ, ਪੰਨਾ 14
ਅ) ਜਿਨਾ ਸੇਵਕਿਸਿਧ ਪੰਚ ਮਾਰਿ ਜਿਥਿ ਜਿਥਿ।
ਮੈਂ ਜਿਹੁ ਨਾਮ ਨ ਚਰਿਤੇ ਸਾਧੇ ਯੁਧ ਯੁਧਿ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 418-19
ੲ) ਜਿਹ ਸਾਧਿਕ ਏਕੋ ਮਨਿ ਏਕਾ। ਜਿਸੁਧਿ ਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਧਰਿ ਤੇਕਾ।
ਸਧੂਰ ਚਰਿਆਰਿ ਨਾਮਿ ਯੁਧ ਸੇਕਾ।
ਮਨਿ ਤਨਿ ਜਿਸਮਨ ਧਰਿਆਰਥ ਧਰੇਕਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 906
162. ੳ) ਏਕ ਨਾਮ ਮਨਾ ਸਹਾਰਾ ਜੀ, ਜਿਸ ਗੁਰਮੁਖ ਹੋਆ।
ਅਕਾਲਪੁਰਖ ਨਾ ਜਿਸ ਧਨ ਨਾ ਧੋਖੇ। ਰਾਖ ਦੇਹਿ ਦੇਹਿ ਮੁਕਾ। ਏਕਅੰਕਾਰੀ, ਪੰਨਾ 144
ਅ) ਮਾਣੇ ਸਦਾ ਦਰਸਨ ਸਿਮਰਦਿਆ। ਤੇ ਧਰਤੂ ਸਿਖੀ ਏਕੈ ਨਾਲ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 232, 10

[illegible] [163] [illegible] [164] [illegible]

[illegible]

[illegible] [illegible] [165] [illegible] [166] [illegible] [167] [illegible] [168] [illegible]

[illegible]

---

163. [illegible]
[illegible], ਪੰਨਾ 360

164. [illegible], ਪੰਨਾ 1013

165. [illegible]
[illegible], ਪੰਨਾ 94,214

166. [illegible]
[illegible], ਪੰਨਾ 86,190

167. [illegible]
[illegible], ਪੰਨਾ 105,247

168. [illegible], ਪੰਨਾ 104,244

ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਕੇ ਵੇਣੀ ਕਰਮਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖਾਂ ਅਧੂਰਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਸ਼ਵ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਲੋਕ ਵਰੋਆਂ ਸੰਸਾਰ ਅੰਦਰ ਕਿਸੇ ਰਹਿਤ ਨਾਟਕ ਸਰੀਰ ਕ੍ਰਮ ਦੇ ਸਾਥ ਹੈ ਤੇ ਸੇਵ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਨਹੀ ਹੁੰਦੀ।[169] ਗੁਰਅਮਰਦਾਸ, ਨਾਲੇ ਤੇ ਮੋਨੀ ਨੂੰ ਸੇਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸਾਥੀ ਦੀ ਲੋੜੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।[170] ਏਸੀ ਲੋਕਨ ਸਾਧਨਾਂ ਹੋਰ ਕਰਕੇ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਰਖਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਤਨ ਮਨ ਦੀ ਮੈਲੀ ਸਾਥ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ ਤੇ ਮੁਕਤਿ ਕਦੀ ਮਿਲਦੀ ਕੇਵਲ ਕਾਬੂਆ ਹੈ।[171] ਜੇ ਮਨ ਤੇ ਤਨ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕੰਮ ਵਧਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ ਤੇ ਇਕ ਆਦਿ ਤੇ ਵਿਸ਼ਰਾਮ ਨਾਲ ਦੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਿਚਰ ਦੀ ਕਿਰਤੀ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਤਰਕ ਸਾਧਨਾ ਪਾਖੰਡ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਵੇਲੇ ਦੇ ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਟੋਲਿਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਜੋ ਸਿੱਖ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਕਈ ਪ੍ਰਸੰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਸੇ ਦੇਸ ਟੋਲੇ ਸਬੰਧੀ ਵਿਚ ਕਰਦੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਕਿ ਉਹ ਸਾਹਿਬ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਤਮਾ ਦੇਹਦੀ ਜਾਂ ਸੰਜਮ ਆਸਣਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਜਿਸ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਕੁਲ ਸੰਜਮਕਰ ਜਾਵੀਆਂ ਤੇ ਸਾਹਿਬ ਪ੍ਰਥਿ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਅਭਿਆਸ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਸੁਖਮਨਾ ਵਿਚਾ ਚੜ੍ਹੇ ਸਿੱਖਿਆ ਕੇਵਲ ਸਾਧਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।[173]

---

169. ਪਾਖੰਡਿਆ ਪ੍ਰਭ ਕਿਸੈ ਪਰਾਪੂ ਲੋਭੈ ਕੀਤਿਆ ਜਾਣਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 35.29

170. ੳ) ਦੁਰਮਾਰਗੀ ਪਰ ਮਨਿ ਮਿਰਗ। ਨਾਵਾਂ ਨਸਣੀ ਜਾਵੈ ਕਿਰ।
ਮੋਨੀ ਜਗੈ ਅਭਿੱਤ੍ਰ ਕੀ ਆਸ। [illegible], ਪੰਨਾ 35.40

ਅ) ਨਾਵਾਂ ਪੁਨੀ ਦੁਰਮਾਰਗੀ ਏਕਾ ਸੇਵ ਨ ਪਾਇਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 35.39

ੲ) ਨਾਵਾਂ ਪਾਵਾਂ ਜੇ ਕਰ ਮੁਕਾ। ਨਾਨਕਾ [illegible] ਪਵਿਤ੍ਰੀ ਹੂਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 257

171. ੳ) ਜੇ ਗੁਰਿਆਈ ਮਿਲਿ ਆਵਹਿ ਨ ਪਾਵਹੀ। ਕਰਿ ਕਰਿ ਥੱਕੀ ਜਾਵਹੀ।
ਤਨ ਮਨ ਕੀ ਮਲੁ ਆਵਹਿ ਨ ਪਾਵਹੀ। ਸੁਰਤਿ ਵਿਹੂਣਾ ਜਾਂਦੇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 224.9

ਅ) ਏਕ ਰੰਗੀ ਹੁ ਰੰਗੀ, ਕ੍ਰਿਆ ਰੰਗੀ ਕਰਮਨ ਹੁਕਾ।
ਕਿਰਤ ਕਾ ਜਿਨ ਪਾਇ ਨ ਪਾਵੈ, ਜੋਗੀਆਂ ਭ੍ਰਮਿ ਭ੍ਰਮਿ ਮੂਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 144.36

172. ਸੁਖਮਨਾ ਵਿਚਾ ਵਿਕਾਰ ਬੂਝੇ ਜਾਂ ਆਪੇ ਪ੍ਰਭੂ ਤਰਾਇ। ਸੁਖਮਨੀ, ਪੰਨਾ 944

~~173. [illegible]~~
~~[illegible], ਪੰਨਾ 938-939~~

ਉਪਦੇਸ਼ਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਮਿਲੇ, ਜਦ ਸਤਿਗੁਰੂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਅਤੇ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਗੁਣ ਸਮਾਧੀ, ਜਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਵਿਚ ਸਾਧ ਅਤੇ ਸੰਤ ਗੁਰ ਤੇ ਗੁਰਮੁਖ ਲਾਇਕ ਹੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਰਹੀ।[173] ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਦੇਵੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ, ਪੰਡਤ ਤੇ ਜਲਸ਼ੇਕ, ਤੀਰਥ ਵਿਚ ਨ੍ਹਾਉਣ, ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਪੂਜਾ, ਮਿਲਣੀ ਦਾ ਖੁਲਾਸਾ ਦਾ ਖੰਡਨ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਪਵਿੱਤਰ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਜਾਪਦੀ,[174] ਜੋਗੀਆਂ ਜਾਪਦੀ[175] ਰਹੀ। ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਟਾਪਣੀ ਹੈ ਕੇ ਚਾਹੀਦੇ ਸਨ ਤੇ ਜੋਗੀ ਵਿਚ ਮਨਮੁਖੀ ਮੰਗੀ[176] ਜੋਗੀਆਂ ਵਿਚ ਘੱਟ ਆਪਣੇ ਲਈ ਪੰਥ- ਵਰੇ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦੀ,[177] ਸੰਨਿਆਸੀ[178] ਉਦਾਸੀ,[179] ਜਟਾ,[180] ਜਾਪਦੀ[181] ਸਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣੇ ਪੰਥ ਨੂੰ ਸਨ ਤੇ ਉਪਜ ਰਹੀ। ਸਮੂਹੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪੰਥੀ ਸਮਾਜ ਸਾਮਗ੍ਰੀ,[182] ਜਦੋਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪੰਥੀ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਮੂਲ ਦੇ ਨੇ ਕੇ ਦੀ ਜਰਜਿਆ ਕਿਤਾ ਹੈ, ਜਾਂਦੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਚਰਚਾ ਉਚਿਤਾ ਉਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੋਗੀਆਂ ਦਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਜੋਗਿਕ ਕਿਰਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਗੁਣ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸਮੂਹਿਕਾਂ ਜਾਪਦੀਆਂ

---

173 ਜਾਣੀ ਜਾਣੀ ਚਲਿਹਿ ਕਿਸਾਣੈ ਬੁਧਿ ਵਿਹੂਣਿ ਉਜਿਆਣੈ।
ਸੰਤ ਗੁਰ ਆਖਦੇ ਆਪਣਿ ਅਗੁਰ ਬੈਠੇ ਕਿਆਣੇ। ਸੂਹੀ ਮਹਲਾ, ਪੰਨਾ 938-39

174\. ੳ) ਜੋਗੁ ਨ ਖਿੰਥਾ ਜੋਗੁ ਨ ਡੰਡੈ ਜੋਗੁ ਨ ਭਸਮ ਚੜਾਈਐ।
ਜੋਗੁ ਨ ਮੁੰਦੀ ਮੂੰਡਿ ਮੁਡਾਇਐ ਜੋਗੁ ਨ ਸਿੰਙੀ ਵਾਈਐ। ਸੂਹੀ ਮਹਲਾ, ਪੰਨਾ 730
ਅ) ਜੋਗੁ ਨ ਬਾਹਰਿ ਮੜੀ ਮਸਾਣੀ ਜੋਗੁ ਨ ਤਾੜੀ ਲਾਈਐ।
ਜੋਗੁ ਨ ਦੇਸਿ ਦਿਸੰਤਰਿ ਭਵਿਐ ਜੋਗੁ ਨ ਤੀਰਥਿ ਨਾਈਐ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 730

175\. ਬਾਜੇ ਬਾਝਹੁ ਸਿੰਙੀ ਵਾਜੈ ਤਉ ਨਿਰਭਉ ਪਦੁ ਪਾਈਐ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 730

176\. ੳ) ਜੁਗੁ ਨ ਮੁੰਦੀ ਮੂੰਡਿ ਮੁਡਾਇਐ ਜੁਗੁ ਨ ਸਿੰਙੀ ਵਾਈਐ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 730
ਅ) ਮੂੰਡੁ ਮੁਡਾਇ ਜਟਾ ਸਿਖ ਬਾਧੀ ਮੋਨਿ ਰਹੈ ਅਭਿਮਾਨਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1013

177\. ਬਾਦਿ ਬੇਦਾਂਤੀ ਕਥਿ ਬੇਦਾਂਤ ਜੋ ਬੇਦਾਂਤੀ ਨਿ ਪਾਈ ਜਾਏ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 634

178\. ੳ) ਜਾਗਤ ਮਨਿ ਜਾਗਤ ਧਨਿ ਜਾਣਹਿ ਬਹੁ ਬਿਧ ਭੇਖਿ ਸੰਨਿਆਸਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1332
ਅ) ਮਨ ਬਿਰਾਗੀ ਤਉ ਸੰਨਿਆਸੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 356

179\. ਗੁਰਮਤੀ ਸਾਹਿਬ ਮਨਿ ਦੇਵੈ ਹਾਥ ਉਦਾਸ ਗੁਰਮਤਿ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 992

180\. ੳ) ਜਟਾ ਨ ਪਹਿਰੈ ਖਾਂਧਿ ਜਟੇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 467
ਅ) ਮੂੜ ਜਟਾ ਬੰਧੂਰੇ ਕਾਇ ਸਾਰਿ। ਇਹ ਬਿਧਿ ਜਾਏ ਜੋਗ ਤਾਰਿ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1189

181 ੳ) ਜਿਨੀ ਜਾਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰ ਸਿਧੁ ਸਬਦੇ ਕਰਿ ਜਾਣੇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1332
ਅ) ਜਿਨੀ ਤੇਰੀ ਜਾਪਣੀ ਕਿਆ ਜਾਣਿ ਸਿਮਰਣ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 416

182\. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 6

[illegible] [183]

[illegible] [illegible] [184] [illegible] [185] [illegible] [186] [illegible] [187] [illegible] [188] [illegible] [189, 190] [illegible]

[illegible] [191] [illegible] [192] [illegible] [193] [illegible] [194] [illegible] [195] [illegible] [196] [illegible] [197] [illegible]

---

183. [illegible]
[illegible] ਪੰਨਾ 1013

184. [illegible]
[illegible] ਪੰਨਾ 56,102

(ਪਿਛਲੇ ਪੰਨੇ ਦੇ ਬਾਕੀ ਫੁਟ ਨੋਟ)

185. ਮਨ ਚਲਤਾ ਨੌ ਉਨਮਨਿ ਰਹਿਬਾ ਤੇ ਜੋਗੀ ਤਤ ਸਾਰੰ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 33,34

186 ਜੋਗੀ ਸੋ ਜੋ ਰਾਖੈ ਜੋਗ। ਜਿਹਵਾ ਇੰਦ੍ਰੀ ਨ ਕਰੈ ਭੋਗ।

ਅੰਜਨ ਛੋਡਿ ਨਿਰੰਜਨ ਰਹੈ। ਤਾਕੂ ਗੋਰਖ ਜੋਗੀ ਕਹੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 99,230

187. ਜਿਨਿ ਖੋਜੀ ਜਿਹਵਾ ਏਹੀ ਭੇਦ ਕਹੀਐ ਜੋਗੀ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 80,195

188. ਜੋਗੇਸਰ ਕੀ ਇਹੈ ਪਰਚਿਆ ਸਹਜ ਨਿਰੰਤਰ ਰੈਣ। ਉਹੀ ਪੰਨਾ 106,234

189. ਸੰਨਿਆਸੀ ਸੋਈ ਕਰੈ ਸਰਬ ਨਾਸ। ਗਗਨ ਮੰਡਲ ਮਹਿ ਮਾਂਡੈ ਆਸ।

ਅਨਹਦ ਸੂੰ ਮਨ ਉਨਮਨ ਰਹੈ, ਸੋ ਸੰਨਿਆਸੀ ਅਗਮ ਕੀ ਕਹੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 57,103

190. ਕੰਥੀ ਸੋ ਜੋ ਕਥਾ ਕਰੈ, ਆਕਾਸ ਸਾਰੀ ਮਨਸਾ ਧਰੈ।

ਪੰਚੋ ਇੰਦ੍ਰੀ ਕਾ ਮਰਦੈ ਮਾਨ, ਸੋ ਕੰਥੀ ਕਹੀਐ ਤੱਤ ਸਮਾਨ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 40,79

191. ਏਕ ਸਬਦਿ ਇਕ ਭਿਖਿਆ ਮਾਗੈ। ਗਿਆਨੁ ਧਿਆਨੁ ਜੁਗਤਿ ਸਚੁ ਜਾਗੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਪੰਨਾ 223

192. ਜੋਗੀ ਕਉ ਕੈਸਾ ਡਰੁ ਹੋਇ। ਰੂਖਿ ਬਿਰਖਿ ਗ੍ਰਿਹਿ ਬਾਹਰਿ ਸੋਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 223

193. ਸਤਿਗੁਰ ਸੇਵੇ ਸੋ ਜੋਗੀ ਹੋਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 223

194. ਸੋ ਜੋਗੀ ਗੁਰ ਸਬਦੁ ਪਛਾਣੈ ਅੰਤਰਿ ਕਮਲੁ ਪ੍ਰਗਾਸੁ ਧਿਆਨ।

ਨਾਨਕ ਮੰਨੈ ਤਾ ਸਤ ਗੁਰ ਗੁਰ ਕੇ ਅੰਤਰਿ ਲਾਗੇ ਸਬਦ ਚਲਾਇਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 940

195. ੳ) ਜੋਗੀ ਸਬਦੁ ਕਮਾਵੈ ਜੋਗੀ ਜਾਗ੍ਰਤ ਰੂਪ ਕਮਾਇਆ।

ਸਬਦ ਪਤੀਆਇ ਜੋ ਸਚੁ ਰਾਤਾ ਤਤੁ ਕਹੀ ਜਿਨਿਆਇਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 351

ਅ) ਜੋਗੀ ਜੁਗਤਿ ਸਹਜ ਘਰਿ ਵਾਸੈ

ਏਕ ਦ੍ਰਿਸਟਿ ਏਕੋ ਕਰਿ ਦੇਖਿਆ ਭੀਖਿਆ ਭਾਇ ਸਬਦਿ ਤ੍ਰਿਪਤਾਸੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 879

196. ਪੰਚ ਮਾਰਿ ਚਿਤੁ ਰਖਹੁ ਥਾਇ। ਜੋਗ ਜੁਗਤਿ ਕੀ ਇਹੈ ਪਾਂਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1190

197. ੳ) ਗੁਰ ਕਾ ਸਬਦੁ ਚੀਨਸਿ ਜੋਗੀ। ਦੂਖੁ ਸੁਖੁ ਸਮ ਕਰਣਾ ਸੋਗ ਬਿਓਗੀ।

ਭੁਗਤਿ ਨਾਮੁ ਗੁਰਸਬਦਿ ਬੀਚਾਰੀ। ਅਸਥਿਰੁ ਕੰਧੁ ਜਪੈ ਨਿਰੰਕਾਰੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 879

ਅ) ਅਨਹਦ ਸੋਗ ਮਨਹੁ ਜਾਵੈ। ਪ੍ਰਗਿਆ ਗਿਆਨ ਸਹਜ ਸੁਖ ਪਾਵੈ।

ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਚੀ ਹਾਠੀ ਦੁਰਮਤਿ ਪਤਿ ਖੋਵੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 879

[illegible][198]

[illegible][199][200][201][202][203][204][205][206][207]

[illegible][208] [illegible][209] [illegible][210] [illegible][211] [illegible][212] [illegible][213][214][215] [illegible]

---

198. [illegible]

[illegible]

---

199. ੳ) ਸੋ ਜੋਗੀ ਜੋ ਜੁਗਤਿ ਪਛਾਣੈ। ਗੁਰਪਰਸਾਦੀ ਏਕੋ ਜਾਣੈ। ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 662

ਅ) ਸਤਿਗੁਰੁ ਸੇਵੇ ਸੋ ਜੋਗੀ ਹੋਇ। ਭੈ ਰਚਿ ਰਹੈ ਸੁ ਨਿਰਭਉ ਹੋਇ।
ਜੈਸਾ ਸੇਵੈ ਤੈਸੋ ਹੋਇ। ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 223-24

ੲ) ਏਕ ਦ੍ਰਿਸਟਿ ਕਰਿ ਸਮਸਰਿ ਜਾਣੈ ਜੋਗੀ ਕਹੀਐ ਸੋਈ। ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 730
ਵਧੇਰੇ ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਦੇਖੋ ਗੁਰੂਗ੍ਰੰਥ ਪੰਨਾ 230,730,951

200. ੳ) ਗੁਰ ਸਬਦੁ ਬੀਚਾਰਹਿ ਆਪੁ ਜਾਇ। ਸਾਚ ਜੋਗੁ ਮਨਿ ਵਸੈ ਆਇ।
ਜਿਨਿ ਜੀਉ ਪਿੰਡੁ ਦਿਤਾ ਤਿਸੁ ਚੇਤਹਿ ਨਾਹਿ। ਮੜੀ ਮਸਾਣੀ ਮੂੜੇ ਜੋਗੁ ਨਾਹਿ। ਗ੍ਰੰਥ,119

ਅ) ਵਸੈ ਦੇਸਾਂਤਰੀ ਮੜੀ ਮਸਾਣੀ। ਜੋਗੁ ਨ ਜਾਣੈ ਕਿਤਿ ਪਛਾਣੀ। ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 467

ੲ) ਮੜੀ ਮਸਾਣੀ ਮੂੜੇ ਜੋਗੁ ਨਾਹਿ। ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 1190

201. ੳ) ਸੋ ਬੈਰਾਗੀ ਜਿ ਉਲਟੇ ਬ੍ਰਹਮੁ ਗਗਨਮੰਡਲ ਮਹਿ ਰੋਪੈ ਥੰਮੁ।
ਅਹਿਨਿਸਿ ਅੰਤਰਿ ਰਹੈ ਧਿਆਨਿ। ਤੇ ਬੈਰਾਗੀ ਸਤ ਸਮਾਨਿ। ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 953

ਅ) ਸਬਦ ਰਤੇ ਸੇ ਬੈਰਾਗੀ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 1332,

ੲ) ਸਚੁ ਬੈਰਾਗੀ ਸਚੁ ਪਤੀਆਣੀ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 904
ਵਧੇਰੇ ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਦੇਖੋ ਗੁਰੂਗ੍ਰੰਥ ਪੰਨਾ 360,635

202. ੳ) ਰਾਖਾ ਏਕੋ ਰਹਤ ਰਹੈ ਸੰਨਿਆਸੀ
ਗੁਰ ਕੈ ਸਬਦਿ ਏਕ ਲਿਵ ਲਾਗੀ ਜੇ ਰਾਮਿ ਰਹੈ ਨਿਹਕਾਮੀ। ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 1012

ਅ) ਸੋ ਸੰਨਿਆਸੀ ਜੋ ਸਤਿਗੁਰ ਸੇਵੈ ਵਿਚਹੁ ਆਪੁ ਗਵਾਏ।
ਛਾਦਨ ਭੋਜਨ ਕੀ ਆਸ ਨ ਕਰਈ ਅਚਿੰਤੁ ਮਿਲੈ ਸੋ ਪਾਏ।
ਬਕੈ ਨ ਬੋਲੈ ਖਿਮਾ ਧਨੁ ਸੰਗ੍ਰਹੈ ਤਾਮਸੁ ਨਾਮਿ ਜਲਾਏ।
ਧਨੁ ਗਿਰਹੀ ਸੰਨਿਆਸੀ ਜੋਗੀ ਜਿ ਹਰਿ ਚਰਣੀ ਚਿਤੁ ਲਾਏ।
ਆਸ ਨਿਰਾਸ ਰਹੈ ਸੰਨਿਆਸੀ ਏਕਸੁ ਸਿਉ ਲਿਵ ਲਾਏ।
ਹਰਿ ਰਸੁ ਪੀਵੈ ਤਾਂ ਸਾਤਿ ਆਵੈ ਨਿਜ ਘਰਿ ਤਾੜੀ ਲਾਏ
ਮਨੂਆ ਨ ਡੋਲੈ ਗੁਰਮੁਖਿ ਬੂਝੈ ਧਾਵਤੁ ਵਰਜਿ ਰਹਾਏ।
ਗ੍ਰਿਹੁ ਸਰੀਰੁ ਗੁਰਮਤੀ ਖੋਜੇ ਨਾਮੁ ਪਦਾਰਥੁ ਪਾਏ। ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 1013

203. ਜਿਨਿ ਉਪਾਈ ਚਕ ਮਹਿ ਜਗੁ ਕਾਰਣਿ ਕਿਆ ਜੋਗਣ ਬਣਾ।
ਆਪੁ ਨ ਚੀਨਹਿ ਭਾਈ ਕਾਰੈ ਕਰੈ ਗੁਸਾਈ। ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 419

ਸਾਖੀਆਂ ਦਾ ਸਰੋਤ ਵੀ। [216]

(ਪਿਛਲੇ ਪੰਨੇ ਦੇ ਬਾਕੀ ਹਵਾਲੇ)

204. ਸੋ ਪਾਖੰਡੀ ਜਿ ਕਾਇਆ ਪਖਾਲੇ। ਕਾਇਆ ਕੀ ਅਗਨਿ ਬ੍ਰਹਮੁ ਪਰਜਾਲੇ।
ਸੁਪਨੈ ਬਿੰਦੁ ਨ ਦੇਈ ਝਰਣਾ। ਤਿਸੁ ਪਾਖੰਡੀ ਜਰਾ ਨ ਮਰਣਾ।[illegible],ਪੰਨਾ 952

205. ੳ) ਸੋ ਉਦਾਸੀ ਜਿ ਪਾਲੇ ਉਦਾਸੁ। ਅਰਧ ਉਰਧ ਕਰੇ ਨਿਰੰਜਨ ਵਾਸੁ।
ਚੰਦ ਸੂਰਜ ਕੀ ਪਾਏ ਗੰਢਿ ਤਿਸੁ ਉਦਾਸੀ ਕਾ ਪੜੈ ਨ ਕੰਧੁ। ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 952

ਅ) [illegible] ਉਦਾਸੀ। ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 992

ੲ) ਸੋ [illegible] ਉਦਾਸੀ ਜਿਨਿ ਗੁਰਮੁਖਿ ਆਪੁ ਪਛਾਣਿਆ। ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 1332

206. ਸੋ ਅਉਧੂਤੀ ਜੋ ਧੂਪੈ ਆਪੁ। ਭਿਖਿਆ ਭੋਜਨੁ ਕਰੈ ਸੰਤਾਪੁ।
ਅਉਹਠ ਪਟਣ ਮਹਿ ਭਿਖਿਆ ਕਰੈ। ਸੋ ਅਉਧੂਤੀ ਸਿਵ ਪੁਰਿ ਚੜੈ। ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 952

207. [illegible] ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 467

208. [illegible] ਪੰਡਿਤਾ [illegible]। [illegible],ਪੰਨਾ 45/65

209. [illegible] ਪੰਡਿਤਾ [illegible]। ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 42/59

210. [illegible]
[illegible] ਪੰਡਿਤ [illegible]। [illegible],ਪੰਨਾ 27/22

211. ਪੰਡਿਤ [illegible]। ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 68.134

212. ੳ) [illegible]
[illegible] ਪੰਡਿਤ [illegible]। ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 63/119

ਅ) [illegible]। ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 258

213 ੳ) [illegible] ਪੰਡਿਤ [illegible]। ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 258

ਅ) [illegible] ਪੰਡਿਤਾ [illegible]। ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 79.167.

214. ਪੰਡਿਤ [illegible]। ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 90

215. [illegible] ਪੰਡਿਤਾ [illegible]
[illegible]। ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 97,221

216. [illegible] ਪੰਡਿਤਾ [illegible]। ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 97,222

[illegible][217] [illegible][218] [illegible][219] [illegible][220] [illegible]

---

217. ੳ) [illegible]
ਅ) [illegible], ਪੰਨਾ 1280
ੲ) [illegible]
[illegible] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 475

218 [illegible] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 762

219. ੳ) [illegible], ਪੰਨਾ 355
ਅ) [illegible] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 469
ੲ) [illegible] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 56

220. [illegible]
[illegible] ਉਹੀ ਪੰਨਾ 728

[illegible]

[illegible]

---

221. [illegible] ਗੁਰੂਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 473

222. ਮਾਸੁ ਛੋਡਿ ਬੈਸਿ ਨਕੁ ਪਕੜਹਿ ਰਾਤੀ ਮਾਣਸ ਖਾਣੇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1289

223. [illegible]
[illegible] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 56

224. [illegible]

[illegible]

[illegible] ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 471-72

225. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 472

226. [illegible]

[illegible]

[illegible] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 473

227. ੳ) [illegible] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 662

ਅ) [illegible] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 992

ੲ) [illegible]

[illegible]

[illegible] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1411

228. [illegible]

[illegible] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1411

229. ੳ) ਪਾਧਾ ਪੜਿਆ ਆਖੀਐ ਬਿਦਿਆ ਬਿਚਰੈ ਸਹਜਿ ਸੁਭਾਇ।

ਬਿਦਿਆ ਸੋਧੈ ਤਤੁ ਲਹੈ ਰਾਮ ਨਾਮ ਲਿਵ ਲਾਇ।

ਮਨਮੁਖੁ ਬਿਦਿਆ ਬਿਕ੍ਰਦਾ ਬਿਖੁ ਖਟੇ ਬਿਖੁ ਖਾਇ।

ਮੂਰਖੁ ਸਬਦੁ ਨ ਚੀਨਈ ਸੂਝ ਬੂਝ ਨਹ ਕਾਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 937-38

ਅ) ਪਾਧਾ ਗੁਰਮੁਖਿ ਆਖੀਐ ਚਾਟੜਿਆ ਮਤਿ ਦੇਇ।

ਨਾਮੁ ਸਮਾਲਹੁ ਨਾਮੁ ਸੰਗਰਹੁ ਲਾਹਾ ਜਗ ਮਹਿ ਲੇਇ।

ਸਚੀ ਪਟੀ ਸਚੁ ਮਨਿ ਪੜੀਐ ਸਬਦੁ ਸੁ ਸਾਰੁ।

ਨਾਨਕ ਸੋ ਪੜਿਆ ਸੋ ਪੰਡਿਤੁ ਬੀਨਾ ਜਿਸੁ ਰਾਮ ਨਾਮੁ ਗਲਿ ਹਾਰੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 938

230. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 140

231. ~~[illegible] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 140~~

ਜੋਗੀ ਜੰਗਮ ਸਨ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਾਜੀ ਮੁਲਾ।[232] ਲਕੀ ਕਾਸੇ ਅਤੇ ਹਥੀ ਫੁੰਮਣ ਲਈ ਅੱਗੇ ਪਿਛੇ ਕਤਾਰ ਵਿਚ ਤੁਰਦੇ ਸਨ।[233] ਝੁੰਡ ਪਾਕੇ ਮਰਨ ਬਹਿੰਦੇ, ਜਿਥੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕਾਰਜ ਜਾਂ ਸਰਵਜਨਕ ਕੰਮ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।[234] ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਬਾਣੀ, ਸਦਾ ਕੁਚੀਲ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਜੈਨ ਮੱਤ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਤੋਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮੱਤ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀਆਂ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੇਣ ਦੀ ਥਾਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਆਪੇ ਵਿਚ ਖਲਾਰਨ ਦੇ ਵਧੇ ਰੋਗ ਦਾ ਹੀ ਅਜੋਕਾ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਇਸ ਮੱਤ ਨੂੰ ਉਝੜ ਪਿਆ ਦੱਸਿਆ ਜਾਪਦੇ ਹਨ।[235]

<u>ਇਸਲਾਮ</u>: ਇਸਲਾਮ ਮੱਤ ਦੇ ਫੈਲ ਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਥਾਪਨੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਮੁਹੰਮਦਸਾਹਿਬ ਵੱਲ ਇਸ ਦੇ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਅਰੰਭਲੀ ਆਧਾਰ, ਕੁਰਾਨ ਜਾਂ ਜਾਂਤ ਉਹੋ ਨਾ ਵੇਦ ਆਧਾਰ, ਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਸਮਤਾ-ਮੂਲਕ ਨੇ ਕਾਫੀ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ, ਇਸ ਦੀ ਉਪਜ ਦੀ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਕ ਕਬੀਲੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਹੋਈ ਸੀ ਜਿਥੇ ਮੁਹੰਮਦ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ਿਕ ਮਜ਼ਹਬ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਸਮਰਥਕ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਸਮਾਜਕ ਸਿਰਜਣ ਲਈ ਤਰਤੀਬ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਬੰਧ ਧੱਕ ਜਾਂ ਅੱਲਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਾਸਤੇ ਸਾਧਨ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਲਗਦੀ ਸੀ। ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਾ ਲਈ ਹਰ ਮਹੱਲਾਵਾਂ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਕੌਂਸਲ(ਮਸੀਤ) ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਮੁਸਲਾ ਵਿਛਾ ਕੇ ਕੁਰਾਨ ਦੀਆਂ ਆਇਤਾਂ ਪੜ੍ਹਦੀਆਂ ਉਸ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਦੇ ਧਰਮਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਰੂਪ ਅਤੇ ਸਿਆਸੀ ਸਾਮੂਹਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇਸਲਾਮ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਫੈਲ ਨੂੰ ਨਾ ਸਮਝ ਦੇ ਇਕ ਰਹਿਣ ਵਾਲਿਆਂ ਸਭ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਹੀ ਆਖਿਆ ਸੀ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਸਾਰੂ ਰੂਪ ਦਾ ਵਰਣਨ

232 ਅਠਸਠਿ ਤੀਰਥਿ ਦੇਨਿ ਨ ਢੋਈ ਬ੍ਰਾਹਮਣੁ ਅੰਨੁ ਨਾ ਖਾਹੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 140

232. ਨਾ ਓਇ ਜੋਗੀ ਨ ਓਇ ਜੰਗਮ ਨਾ ਉਇ ਕਾਜੀ ਮੁੰਲਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 140-50

234 ਲਕੀ ਕਾਸੇ ਹਥੀ ਫੁੰਮਣ ਅਗੋ ਪਿਛੀ ਜਾਹੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 140

234. ਝੁੰਡੀ ਪਾਇ ਬਹਨਿ ਨਿਤਿ ਮਰਣੈ ਦੜਿ ਦੀਬਾਣਿ ਨ ਜਾਹੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 140

235. ਇਕਿ ਜੈਨੀ ਉਝੜ ਪਾਇ ਧੁਰਹੁ ਖੁਆਇਆ।
ਤਿਨ ਮੁਖਿ ਨਾਮੀ ਨਾਮੁ ਨ ਤੀਰਥਿ ਨਾਇਆ।
ਹਥੀ ਸਿਰ ਖੋਹਾਇਨ ਭਦੁ ਕਰਾਇਆ।
ਕੁਚਿਲ ਰਹਹਿ ਦਿਨ ਰਾਤਿ ਸਬਦੁ ਨ ਭਾਇਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1285

ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਾਧੂ ਰੂਪ ਰਹਿਣੀ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਪੱਕ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਬੜਾ ਕੇਂਦਰੀ ਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਦੇ ਰੱਬ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀ ਕੁੰਜੀ ਸੀ ਉਹ ਨਾ ਤੇ ਦੇਖੀ[236] ਤੋਂ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅਸਮਾਨ ਤੋਂ ਜਿਸ ਨਾਲ ਜੰਦਰੇ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਕੁੰਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਸਾਹਿਬ ਕਰਦੇ ਸਨ ਉਹ ਕੁੰਜੀ ਸੂਖਮ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਕੁੰਜੀ ਸੀ। ਉਹ ਜ਼ਿਕਰ ਦੇ ਸੱਚੇ ਮੇਲ ਨੂੰ ਇਸੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਕੁੰਜੀ ਨਾਲ ਖੋਲ੍ਹਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਹ ਸੰਸਾਰਕ ਕਿਰ੍ਹੇ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਕੁੰਜੀ ਜੀਵਨ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਦੀ ਬਾਹਰੀ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਲਾਭ ਦੇ ਨਾਲ ਤੇ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅੰਦਰਲਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਆਪ ਇਸ ਆਪ ਗਿਆਨ ਦੇ ਪੰਧ ਸਨ। ਕਾਜ਼ੀ, ਮੁੱਲਾ ਆਦਿ ਕੁਰੀਤੀ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਉਹ ਜਾਗਰਤ ਤੇ ਆਤਮ ਬਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸੀ।[237] ਕੋਹਕਾਫ਼ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਜਿਹੜੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਨੇ ਕੇਵਲ ਭੌਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਕਲਮੇ, ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਦਾ ਉਧਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਕਲਮੇ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਹੀ ਅਮਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕੇ।[238] ਮੁੱਲਾਂ ਮਸਜਿਦ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਬਾਂਗ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਉਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ[239] ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਕੇਵਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਰੁਝਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਾਰ ਤੱਤ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਪਰਮ ਸਮਝ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਤੇ ਮਹਾਂਦੇਵ ਨੇ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।[240] ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀ ਜਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਪੈਗੰਬਰ ਤਕ ਸੀਮਿਤ ਰਖਣ

---

236. ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਨ ਕਹਿ ਕਾਜ਼ੀ ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਦਾ ਇਸ਼ਕ ਪਿਆਰਾ।
ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਬਾਝ ਕਦਰ ਜੇ ਕੋਈ ਹੋਵੇ ਬਾਕੀ ਨਾ ਸਾਰਾ। ਕੋਹਕਾਫ਼ੀ, ਪੰਨਾ 22.9
237. ਸਭੇ ਮਾਂਘੀ ਸਰਬ ਜਿਹੜੀ ... ਮਰਸ਼ਿਦ ਪੀਵੇਂ।
ਜਾਵੇਂ ਕਰਮਿ ਨ ਮੁੱਲੇ ਕਾਜ਼ ਸੇ ਬਨ ਗਏ ਸਦੀਵੀ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 23.10
238. ਕਲਮਾਂ ਜਾ ਕੁਝ ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਪੈਜਾ ਪੜ੍ਹਨੇ ਮੁੜ ਸੋਈ॥ ਕੋਹਕਾਫ਼ੀ, ਪੰਨਾ 23.11
239. ਦੇਕ ਮੁਲਾਂ ਦੇਇ ਕੁਰਾਨ, ਜਿਆਰਤ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਚੂਕਾ।
ਅਲਾ ਨੇ ਕਿਨ ਪਾਇ ਨ ਪਾਵੇ ਦੇਕ ਦੇਇ ਦੇਇ ਮੂਆ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 144
240. ਤੇ ਰਾਂਝੇ ਚਹੇੜੇ ਦੇ ਕਾਜ਼ੀ ਮੁੱਲਾ ਬ੍ਰਹਮਾਂ ਵਿਸ਼ਨ ਮਹਾਂਦੇਵ ਮਨੇ॥ ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 25.14

ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਉਸ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਵਾਏ ਹਨ ਪਰ ਨਾਨਕਬਾਣੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪੈਗੰਬਰ ਇਕ ਨਹੀਂ ਬੇਅੰਤ ਹਨ।[241] ਅਸਲ ਵਿਚ ਮਹੁੰਮਦ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਢਾਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਅੰਦਰ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਰਖਦੇ ਹੋਏ ਨੇਕ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਮਸੀਤ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਮੇਹਰ ਦੇ ਸਿਦਕ ਨੂੰ ਮੁਸੱਲਾ ਅਤੇ ਨੇਕ ਕਮਾਈ ਨੂੰ ਕੁਰਾਨ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।[242] ਸੱਚੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੂੰ ਇਹ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਪੰਜ ਵਕਤ ਕਰਨੀ ਜਰੂਰੀ ਸੀ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨਾ ਆਖਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਿਹਨਾਂ ਦੇ ਪੰਜ ਵਕਤ ਦੇ ਪੰਜ ਨਾਮ ਹਨ। ਇਹ ਸਭ ਸੱਚਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਨ ਲਈ ਮੁਨਾਸਿਬ ਹਨ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਪਹਿਲੀ ਨਿਮਾਜ਼ ਸੱਚ ਤੇ ਦ੍ਰਿੜ ਰਹਿਣਾ, ਦੂਜੀ ਨੇਕ ਕਮਾਈ ਤੀਜੀ ਖੈਰ ਤੋਂ ਸਭ ਦਾ ਭਲਾ ਮੰਗਣਾ, ਚੌਥੀ ਨੀਅਤ ਤੇ ਮਨ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਰਖਣਾ ਤੇ ਪੰਜਵੀਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸਿਫ਼ਤ ਸਾਲਾਹ ਤੇ ਵਡਿਆਈ ਹੈ। ਜੇ ਉਹ ਚੰਗੀ ਕਰਨੀ ਦਾ ਕਲਮਾ ਪੜ੍ਹੇ ਤਾਂ ਉਹ ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਖਵਾਣ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[243] ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾਂ ਨਿਮਾਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਕਲਮੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜਿਤਨੇ ਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਨ ਸਭ ਕੂੜੇ ਹਨ। ਰੱਬ, ਦੀ ਸਿਫ਼ਤ ਤੇ ਯਾਦ ਲਈ ਇਕ ਉਚਾ ਨਾਅਰਾ ਬੁਲੰਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਾਂਗ ਦੇਣਾ ਆਖਦੇ ਹਨ।[244] ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਜਾਂ ਨਮਾਜ਼ ਲਈ ਸੱਚ ਵੇਦ ਤੇ ਆਇਤਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਮਸੀਤ ਵਿਚ ਇਕ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂ ਨਿਯਤ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਮਤ ਦਾ ਸੂਝਵਾਨ ਪੜ੍ਹਿਆ ਮੁੱਲਾਂ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਸੀ।[245] ਨਾਨਕਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮੁੱਲਾਂ,ਸ਼ੇਖ ਇਸੇ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂ ਸਬੰਧੀ ਇਸ਼ਾਰਾ ਹੈ।

ਮੁਸਲਮਾਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਵਿੱਤਰ ਸਥਾਨ ਮੱਕਾ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਿਥੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਕਰਨ ਲਈ ਹਜ ਕਰਨ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।[246] ਇਸ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਕਾਬਾ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਰਣੀ ਕਾਬਾ ਸਚੁ ਪੀਰੁ ਵਿਚ ਕਾਬਾ ਸ਼ਬਦ ਇਸੇ ਵੱਲ ਹੀ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

---

241 ਮਹੁੰਮਦ ਮਹੰਮਦ ਨ ਆਖਿ ਕਾਜੀ। ਮਹੰਮਦ ਦਾ ਬਿਖੜੇ ਵਿਚਾਰੁ।
ਮਹੰਮਦ ਸਾਥਿ ਪੈਕੰਬਰ ਸਾਥਿ ਦੇ ਨਾਮ ਕਰੀ ਸਾਲਹਿ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 98,225

242. ਮਿਹਰ ਮਸੀਤਿ ਸਿਦਕੁ ਮੁਸਲਾ ਹਕੁ ਹਲਾਲੁ ਕੁਰਾਣੁ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 140

243. ੳ) ਪੰਜਿ ਨਿਵਾਜਾ ਵਖਤ ਪੰਜਿ ਪੰਜਾ ਪੰਜੇ ਨਾਉ।
ਪਹਿਲਾ ਸਚੁ ਹਲਾਲ ਦੁਇ ਤੀਜਾ ਖੈਰ ਖੁਦਾਇ।
ਚਉਥੀ ਨੀਅਤਿ ਰਾਸਿ ਮਨੁ ਪੰਜਵੀ ਸਿਫਤਿ ਸਨਾਇ।
ਕਰਣੀ ਕਲਮਾ ਆਖਿ ਕੈ ਤਾ ਮੁਸਲਮਾਣੁ ਸਦਾਇ।
ਨਾਨਕ ਜੇਤੇ ਕੂੜਿਆਰ ਕੂੜੈ ਕੂੜੀ ਪਾਇ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 141

ਅ) ਪੰਜ ਵਖਤ ਨਿਵਾਜ ਗੁਜਾਰਹਿ ਪੜਹਿ ਕਤੇਬ ਕੁਰਾਣਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 24

ਇਸਤ ਮੱਤ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਪ੍ਰਚਲਤ ਕਈ ਮਾਨਸਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਸਰੀਰਕ ਕਰੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮਰਦ-ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਦਾ ਲਿੰਗ ਇੰਦ੍ਰੀ ਨੂੰ ਅਗੇ ਕਟਵਾ ਲੈਣਾ (ਸੁੰਨਤ ਕਰਵਾਉਣੀ) ਤੇ ਰੋਜ਼ੇ ਰੱਖਣੇ। ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਸਾਖ ਭਰਦੇ ਹਨ। ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਤੇ ਕੰਮਾਂ ਕਰਨ ਨੂੰ ਸੁੰਨਤ ਤੇ ਪਵਿੱਤ੍ਰਤਾਈ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ਾਂ ਵਜੋਂ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।[247] ਸੂਫੀਮਤਵਾਦ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਟੇਕ ਲੈਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਉਥੇ ਇਸਲਾਮ ਵਿ ਪੀਰ ਜਾਂ ਸ਼ੇਖ ਤੋਂ ਸਿਖਿਆ ਲੈਣੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸੀ। ਨਾਨਕਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੋਇਆ[248] ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਤੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂਆਂ ਜਾਂ ਆਗੂਨੀਆਂ, ਫਕੀਰਾਂ ਦਾ ਇਸ ਮੱਤ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋਣ ਲਈ ਆਗੂਆਂ ਜਾਂ ਪੰਥ ਪਰਵਰਤਕ ਧਾਰਮਕ ਆਗੂਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਕੇ ਆਪ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨੂੰ ਨਿਰਾਦਰਕ ਢੰਗਾਂ ਤੋਂ ਰੋਕਣਾ ਪਛਾਣੀ ਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਗੱਲ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ[249] ਹਨ। ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਸੰਸਥਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ, ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਨਿਯਮ ਲਈ ਮੁੱਖ ਅਹਿਸਾਸ, ਮੁਸਲਿਮ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਸਤਕ ਕੁਰਾਨ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾ ਦਿੱਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਸੀ।[250] ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਿਧਾਂਤ 'ਸਿਧਾਂਤ' ਚਾਰੇ ਵਰਣਾਂ ਸਰਮ, ਸੀਲ, ਕਰਣੀ ਤੇ ਕਰਮ ਜੋ ਕੁਝ ਮਨੁੱਖੀ ਚਰਿੱਤਰ ਵਿਚ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਦਰ ਧਰਮ ਦਾ ਮੰਤਵ ਸੀ, ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਸਮਰਥ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ।[251] ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਧਰਮ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਚਰਿੱਤਰ ਉਸਾਰੀ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਏਕਤਾ ਦੇ ਰੂਪ

(ਪਿਛਲੇ ਪੰਨੇ ਦੇ ਬਾਕੀ ਫੁਟ ਨੋਟ)

244 ਕੂੜਾ ਸਾਂਗ ਨਿਵਾਜ ਮੁਸਲਾ ਨੀਚ ਰੂਪ ਬਣਾਇਆ॥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 1191

245. ੳ) ਆਪੇ ਕਾਜੀ ਆਪੇ ਮੁਲਾ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1022

ਅ) ਨਾ ਕੋ ਮੁਲਾ ਨਾ ਕੋ ਕਾਜੀ॥ ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1036

246. ੲ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 140

247. ਸਰਮ ਸੁੰਨਤਿ ਸੀਲੁ ਰੋਜਾ ਹੋਹੁ ਮੁਸਲਮਾਣੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 140

248. ੳ) ਕਾਜੀ! ਮੁਲਾ ਹੋਵਹਿ ਸੇਖ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1169

ਅ) ਪੀਰ ਪੈਕੰਬਰ ਸਾਲਕ ਸਾਦਕ ਸੁਹਦੇ ਅਉਰੁ ਸਹੀਦੁ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 53

ੲ) ਕਰਣੀ ਕਾਬਾ ਸਚੁ ਪੀਰੁ ਕਲਮਾ ਕਰਮ ਨਿਵਾਜ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 140

249. ਮੁਸਲਮਾਣੁ ਕਹਾਵਣੁ ਮੁਸਕਲੁ ਜਾ ਹੋਇ ਤਾ ਮੁਸਲਮਾਣੁ ਕਹਾਵੈ।
ਅਵਲਿ ਅਉਲਿ ਦੀਨੁ ਕਰਿ ਮਿਠਾ ਮਸਕਲ ਮਾਨਾ ਮਾਲੁ ਮੁਸਾਵੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 141

250. ਤਾਂ ਤੂ ਮੁਲਾ ਤਾਂ ਤੂ ਕਾਜੀ ਜਾਣਹਿ ਨਾਮੁ ਖੁਦਾਇ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 24

ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਉਥੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਰੂਪ ਤੇ ਸੰਕੀਰਣਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਮੰਨਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਆਏ ਖੋਖਲੇਪਨ ਤੇ ਨਿਘਾਰਵਾਦਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਸਲਾਮ ਆਪਣੇ ਅਸਲ ਵਿਚ ਵੱਖਰੀ ਦਾ ਉਲਟਾ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਮੁਸਲਮਾਨ[252] ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਕਾਜ਼ੀ[253] ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫ਼ਰਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਸੱਚੇ ਅਸਲ ਰਾਹ ਤੇ ਲੈ ਰਹੇ ਹਨ।

ਜੇ ਉਪਰੋਕਤ ਜਨਮਸਾਖੀ ਅਤੇ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਸਮਾਜਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜਾ ਗੁਣੀ ਤੇ ਨਿਆਂਕਾਰੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਜਨਮਸਾਖੀ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦੀ। ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ ਧਰਮੇਤਰ ਤੇ ਸਮਾਜੀ ਵਿਚਾਰ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਚਰਚਾ ਹੈ ਪਰ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਹ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਉਸ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਕਾਰਣ ਸਨ। ਜੈਸ ਕਰਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨਹੀਂ ਚੰਗੀ ਸਮਝਣ ਚਾਹੁੰਦੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਪਰ ਜਨਮਸਾਖੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੋਵੇਂ ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ, ਸਮੂਹ ਦਾ ਨਿਆਂ, ਰਾਜ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਅੰਨ੍ਹਾ ਰਾਜ ਸ਼ੋਸ਼ਣ, ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਘਾਣ, ਚਾਕਰੀ, ਬੇਗਾਰ, ਸੰਗੀਤ ਕੁਲਾਮ ਵੱਧਣ ਦਾ ਵਿਕਾਸ, ਇਸਤਰੀ ਆਦਿ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੋਇਆ ਹੈ ਪਰ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੈ।

(ਪਿਛਲੇ ਪੰਨੇ ਦਾ ਬਾਕੀ ਫੁਟ ਨੋਟ)

251. ਮਿਹਰ ਮਸੀਤਿ ਸਿਦਕੁ ਮੁਸਲਾ ਹਕੁ ਹਲਾਲੁ ਕੁਰਾਣੁ।
ਸਰਮ ਸੁੰਨਤਿ ਸੀਲੁ ਰੋਜਾ ਹੋਹੁ ਮੁਸਲਮਾਣੁ।
ਕਰਣੀ ਕਾਬਾ ਸਚੁ ਪੀਰੁ ਕਲਮਾ ਕਰਮ ਨਿਵਾਜ।
ਤਸਬੀ ਸਾ ਤਿਸੁ ਭਾਵਸੀ ਨਾਨਕ ਰਖੈ ਲਾਜ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 140-41

252. ੳ) ਕਰਣੀ ਕਲਮਾ ਆਖਿ ਕੈ ਤਾਂ ਮੁਸਲਮਾਣੁ ਸਦਾਇ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ 140-141
ਅ) ਮੁਸਲਮਾਣੁ ਸੋਈ ਮਲੁ ਖੋਵੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 662
ੲ) ਰਬ ਕੀ ਰਜਾਇ ਮੰਨੇ ਸਿਰ ਉਪਰਿ ਕਰਤਾ ਮੰਨੇ ਆਪੁ ਗਵਾਵੈ।
ਤਉ ਨਾਨਕ ਸਰਬ ਜੀਆ ਮਿਹਰ ਮਤਿ ਹੋਇ ਤ ਮੁਸਲਮਾਣੁ ਕਹਾਵੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 141

253. ੳ) ਸੋਈ ਕਾਜੀ ਜਿਨਿ ਆਪੁ ਤਜਿਆ ਇਕੁ ਨਾਮੁ ਕੀਆ ਆਧਾਰੋ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 24
ਅ) ਕਾਜੀ ਸੋ ਜੋ ਉਲਟੀ ਕਰੈ । ਗੁਰ ਪਰਸਾਦੀ ਜੀਵਤੁ ਮਰੈ । ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 662

ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਅਤੇ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਦੇਖ ਵਿਚਾਰਿਕ ਰੂਪ ਤੇ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸਮਾਜ ਸੰਕਟ ਗ੍ਰਸਤ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕਰਨੀ, ਕਥਨੀ ਤੇ ਰਹਿਣੀ ਵਿਚ ਫਰਕ ਸਨ। ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਆਚਰਨ, ਕੂੜ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ, ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾ-ਚਾਰ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਕੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਰੂਪ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਕੋਈ ਸੰਕੇਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਗੋਰਖਨਾਥ ਦੀ ਜੋਗ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਕਾਮਨੀ ਨੂੰ ਰੋਕਾਵਟ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਪਤੀਵ੍ਰਤਾ ਅਤੇ ਮਾਂ ਰੂਪੀ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਸਤਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਇਸਤਰੀ ਵਰਗ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਣ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਦੇਣ ਲਈ ਆਪਣੀ ਉਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਕੱਢੀ। ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਗਿਰਾਵਟ ਦਾ ਕਾਰਣ ਜੋਗ-ਮਤ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਦੱਸ ਕੇ ਕਾਮ ਵਸਤੂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੀ ਥਾਂ ਸੰਸਾਰ-ਜਨਨੀ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੋਰਖਨਾਥ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਜੋਗ ਵਿਚ ਜੋਗੀ ਦੀ ਦੁਬਿਧਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਅਤੇ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅੰਦਰ ਸਭ ਨੂੰ ਸਰਵਵਿਆਪੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਤਿਥ, ਤਿਉਹਾਰ, ਮਾਨਤਾਵਾਂ, ਵਰਤ ਤੇ ਤੀਰਥ ਇਸ਼ਨਾਨ ਨੂੰ ਨਿਰਾਰਥਕ ਕਹਿ ਕੇ ਨਿੰਦਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜਨਮ ਸੰਸਕਾਰ, ਮਰਨ ਉਪਰੰਤ ਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਪੂਰਨ ਅਭਾਵ ਹੈ। ਬਾਲ ਵਿਆਹ, ਬਹੁ-ਵਿਆਹ ਦੀ ਮਰਿਯਾਦਾ ਤੇ ਸਤੀ ਦੀ ਰਸਮ ਵਿਰੁੱਧ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟ ਰੋਸ ਉਭਾਰਿਆ ਹੈ ਪਰ ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਵੱਲ ਕੋਈ ਸੰਕੇਤ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੋਗੀ ਘਰ ਬਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸਨ।

ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਧੀਨ ਗੋਰਖਨਾਥ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨੀ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੁਰਾਣ, ਕੁਰਾਨ, ਵੇਦ, ਪਾਠ ਆਦਿ ਵਿਚਾਰਾਤਮਕ ਕਾਰਜਾਂ ਨਾਲ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਜੋਗੀ, ਜੰਗਮ, ਸਿੱਧ, ਕਾਪੜੀ, ਸੰਨਿਆਸੀ, ਬੈਰਾਗੀ, ਉਦਾਸੀ ਆਦਿ ਨੂੰ ਵਾਸਤਵਿਕ ਜੋਗ ਦੱਸ ਕੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਜੋਗੀ ਬਣਨ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਰਗ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਪੰਡਤ ਤੇ ਪਾਂਧੇ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਅੰਦਰ ਸ਼ੁਧ ਨਾਉਣ ਤੇ ਬਾਹਰੀ ਪੂਜਾ ਪਾਠ, ਤੀਰਥ, ਵਰਤ ਤੇ ਕਰਮ ਆਦਿ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਾਜ਼ੀ, ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਸੱਚਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਨ, ਸੱਚ ਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਰਹਿਣ, ਨੇਕ ਕਮਾਈ ਕਰਨ, ਸਭ ਦਾ ਭਲਾ ਮੰਗਣ, ਨਿਮਰਤਾ ਤੇ ਮਨ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਰੱਖਣ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸਿਫ਼ਤ ਸਾਲਾਹ ਤੇ ਵਡਿਆਈ ਕਰਨ ਤੇ ਮਹੰਮਦ ਦੇ ਦੱਸੇ ਰਾਹਾਂ ਤੇ ਚੱਲ ਕੇ ਸ਼ੁਭ ਨਾਲ ਨੇਕ-ਦਿਲ ਇਨਸਾਨ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੋਰਖਨਾਥ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਤੇ ਫਿਰ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ।

—

ਅਧਿਆਇ ਛੇਵਾਂ

ਸਾਰ

ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਅਤੇ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ:

ਬ੍ਰਹਮ: ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਅਤੇ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ ਤੇ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰੂਪਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਸਹੀ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਅਕਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਮਸਲਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਬੋਲੀ ਦੀ ਪਕੜ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਪਰ ਮਜਬੂਰੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣਾ ਹੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਅਤੇ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਅਨਿਰਵਚਨੀਯ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਕਈ ਸ਼ੈਲੀਆਂ-ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਤਮਿਕ, ਵਿਸਮਾਦਨਾਤਮਿਕ, ਨਿਸ਼ੇਧਾਤਮਿਕ, ਵਿਰੋਧਾਤਮਿਕ, ਸਾਧਾਰਣ, ਅਸਮਰਥ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਮਈ ਸ਼ੈਲੀ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਦੀ ਅਨਿਰਵਚਨੀਯਤਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਹੋਇਆ ਹੈ ਪਰ ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੈ। ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸੇਵਕ, ਸਖਾ, ਵਾਤਸਲਯ, ਦਾਤਾ, ਭਿਖਾਰੀ ਅਤੇ ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਆਦਿ ਦੇ ਸਬੰਧਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰੂਪਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੈ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਅਤੇ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਅਨੇਕ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੋਇਆ ਹੈ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨਿਰਗੁਣ ਨਿਰਾਕਾਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੀ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਘੜਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਨੇਕਾਂ ਰੂਪਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਸਗੁਣ ਸਰੂਪ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਿਆ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਅਵਤਾਰਵਾਦੀਆਂ ਅਤੇ ਮੂਰਤੀਪੂਜਾਂ ਦਾ ਭਗਵਾਨ ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੂਪਾਂ ਨਾਲ ਕੇਵਲ ਗੋਰਖਨਾਥ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਨਿਰਗੁਣ ਨਿਰਾਕਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਹੀ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਉਸ ਨਿਰਗੁਣ ਨਿਰਾਕਾਰ ਦੀ ਭਗਤੀ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਪੰਨ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਰੂਪ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਭਾਵ-ਆਵੇਸ਼ ਅਤੇ ਭਾਵ-ਕਲਪਨਾ ਹੀ ਆਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਣਨ ਹੋਇਆ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਉਸ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਿਹੜਾ ਦੇਸ਼, ਕਾਲ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਂ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੋਰਖਨਾਥ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਕੇਵਲ ਇਕ ਨਿਰਗੁਣ ਨਿਰੰਕਾਰ ਨੂੰ ਹੀ ਪਰਮ ਸੱਤਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਬਾਕੀ ਸਭ ਅਵਤਾਰਾਂ ਅਤੇ ਮੂਰਤੀਆਂ ਤੇ ਸੁਰਤੀਆਂ ਪੂਜਨ ਦੀ ਘੋਰ ਨਿੰਦਿਆ ਹੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬ੍ਰਹਮ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਕਿਸੇ ਆਕਾਰ ਵਿਚ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਸਰੀਰ, ਸਥਿਰ, ਮਾਇਆ ਨਾਸ਼, ਤੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਨਾਦ 'ਸੰਸਵੇਦ' ਤੇ ਅਨਿਰਵਚਨੀਯ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਬਾਹਰੀ ਨਾਦ ਕ੍ਰਿਆ ਦੀ ਕੋਈ ਮਹਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਹਰ ਵੇਲੇ ਅਨਹਦ ਨਾਦ ਵਜਦਾ ਹੈ। ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਸਮਾਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਜੇ ਇਹ (ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ) ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਈ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਵੇਲੇ 'ਤੱਤ-ਰੂਪ ਸ਼ਬਦ' 'ਕੁਲ-ਰਹਤ' ਵਿਚ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਸੀ। ਸ਼ਬਦ ਰੂਪ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਨੇ (ਬ੍ਰਹਮ) ਜਗਤ ਦਾ

ਸਰੂਪ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਸਮੇਟਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਦ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪ ਤੇ ਬਿੰਦੂ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਨਾਦ, ਅਨਹਦ ਨਾਦ ਆਦਿਕ ਯੋਗਿਕ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਵਿਆਪਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਗੋਰਖਨਾਥ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਨਿਰੰਜਨ, ਸਹਜ ਤੇ ਗਗਨ ਆਦਿ ਰੂਪਾਂ ਨਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਅਕਤ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੇ ਨਿਰਗੁਣ ਨਿਰੰਕਾਰ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਉਭਾਰਦੇ ਹਨ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਅਤੇ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਸੂਖਮ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਨਿਰਗੁਣ ਨਿਰੰਕਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿਤਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੋਰਖਨਾਥ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਦਵੈਤਾਦਵੈਤ ਵਿਲੱਖਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਰਸਾ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਸਬੰਧ ਸ਼ਿਵਤੱਤ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਿਵ ਤੱਤ ਦਾ ਸਥਾਨ ਗਗਨ ਮੰਡਲ ਅਰਥਾਤ ਬ੍ਰਹਮਰੰਧਰ ਵਿਚ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਖਸ਼ਾਤਕਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗਗਨ ਮੰਡਲ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਹੈ ਜਿਥੇ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਸੂਖਮ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥਿਰ ਸੀ। ਇਹ ਉਸ ਦਾ ਨਿਰਗੁਣ ਨਿਰੰਕਾਰ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਸਭ ਸਭ ਤੱਤ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ 'ਪੁਰਸ਼' ਰੂਪ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਅਸਥਾਨ ਸਰੀਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਗਿਆਨ ਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਰੰਗ ਢੰਗ ਜਾਣ ਨਾਲ ਸਭ ਰਿਧੀਆਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਉਹ ਅਕਾਲ, ਨਿਰਲੇਪ ਅਤੇ ਅਬਿਨਾਸ਼ੀ ਹੈ। ਨਾਨਕਬਾਣੀ ਦਾ ਪੁਰਖ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ, ਜਗਜੀਵਨ ਦਾਤਾ, ਅਗਮ ਅਗੋਚਰ, ਮਾਇਆ ਰਹਿਤ ਹੈ। ਪੁਰਖ ਨੂੰ ਕਰਤਾ ਦਸ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਸਿਰਜਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸਰੂਪ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਰਖ ਹੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਕਰਤਾ ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਤੇ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਣ ਹੈ। ਇਹੀ 'ਮੂਲਮੰਤਰ' ਵਿਚ ਪੁਰਖ ਦੀ 'ਚੇਤਨਾ' ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਆਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਓਅੰਕਾਰ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਨਿਰਗੁਣ ਨਿਰੰਕਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਭ ਕੁਝ ਉਤਪੱਤੀ ਹੋਈ ਦਸੀ ਗਈ ਹੈ। ਨਾਨਕਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਨਾਲ '੧' ਅੰਕ ਲਾ ਕੇ ਇਸ ਦੀ ਅਰਥ ਰੇਖਾ ਸੀਮਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਅਤੇ ਇਕ ਇਸ਼ਵਰਵਾਦ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੋਰਖਨਾਥ ਨੇ 'ਨਾਥ' ਜਾਂ ਸ਼ਿਵ' ਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਸੱਚ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਿਵ ਤੋਂ ਭਾਵ ਕਿਸੇ ਮੂਰਤੀ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਦੇਹ-ਧਾਰੀ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਦੇਵਤੇ ਤੋਂ ਹੈ। ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਸੰਚਾਲਕ ਨੂੰ 'ਨਾਥ' ਕਹਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

(ਅ) <u>ਜਗਤ ਅਥਵਾ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਰਚਨਾ</u>: ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਰਥਾਂ ਜਗਤ ਅਥਵਾ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਰਚਨਾ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪਰਿਣਾਮ ਹੈ। ਸ਼ਕਤੀ ਹੀ ਜਗਤ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਣ ਹੈ। ਪ੍ਰਲੈਕਾਲ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਸ਼ਿਵ ਵਿਚ ਤੱਤਰੂਪ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਸ਼ਿਵ ਵਿਚ ਕਾਰਜ-ਕਾਰਣ ਦਾ ਕਰਤਿਤੱਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜਦੋਂ ਸ਼ਿਵ ਨੂੰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਇੱਛਾ-ਯੁਕਤ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਸਰਗੁਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਇਸ ਚੇਲੇ ਦੇ ਤੱਤ-ਗ੍ਰਿਹ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜਗਤ ਅਥਵਾ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਈ ਦਸੀ ਗਈ ਹੈ। ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਸੂਖਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਨਿਰਗੁਣ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜਗਤ ਅਥਵਾ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਰਚਨਾ ਦੇ ਲੱਛਣ ਦਸਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ 'ਕੀੜਿਆਂ ਦੀ ਵਾੜ' ਹੈ। ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ "ਧੂੰਏ ਦਾ ਪਹਾੜ' ' ਬਿਜੁਲੀ ਦੀ ਚਮਕ ਵਾਂਗ ਨਾਸ਼ ' ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਜਗਤ ਅਥਵਾ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਰਚਨਾ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟ ਰੂਪ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੀ ਜੋਤੀ ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਜਗਤ ਅਥਵਾ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਰਚਨਾ ਦੇ ਨੇਮ ਦਾ ਕਾਰਣ ਵੀ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਨੇਮ ਕਰਮ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜਗਤ ਅਥਵਾ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਰਚਨਾ ਓਅੰਕਾਰ, ਜਪ ਤੇ ਸੂਖਮ ਤੋਂ ਅਤੇ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਓਅੰਕਾਰ, ਸੁੰਨ, ਹਉਮੈਂ ਤੇ ਹੁਕਮ ਤੋਂ ਦਸੀ ਗਈ ਹੈ।

ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਅਤੇ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜਗਤ ਅਥਵਾ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਨੌਂ ਖੰਡ ਸਤ ਦੀਪ, ਚੌਦਾਂ ਭਵਨ, ਇੱਕੀ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਚੌਰਾਸੀ ਜੂਨਾਂ, ਚਾਰ ਖਾਣੀਆਂ-ਅੰਡਜ, ਜੇਰਜ, ਸੇਤਜ, ਉਤਭੁਜ ਅਤੇ ਚਾਰ ਯੁੱਗ-ਸਤ, ਤ੍ਰੇਤਾ, ਦੁਆਪਰ ਅਤੇ ਕਲਯੁੱਗ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪੰਜ ਤੱਤਾਂ, ਛੱਤੀ ਤੱਤਾਂ ਅਤੇ ਨਾਨਕਬਾਣੀ ਵਿਚ ਤਿੰਨ, ਚਾਰ ਤੇ ਪੰਜ ਤੱਤਾਂ ਤੋਂ ਜਗਤ ਅਥਵਾ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕ੍ਰਮ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ।

(ੲ) ਜੀਵ: ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸ਼ਿਵ (ਬ੍ਰਹਮ) ਮਾਇਆ, ਅਗਿਆਨ ਤੇ ਅਵਿਦਿਆ ਦੇ ਲਗਾਉ ਕਾਰਣ ਜੀਵ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਰੀਰੀ ਜੀਵ ਤੇ ਅਸਰੀਰੀ ਜੀਵ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਦੇ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਤੇ ਉਹ ਮਾਇਆ ਦੇ ਮਲਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਹੋ ਕੇ ਨਿੱਜ, ਨਿੱਤ, ਮੁਕਤ ਸਰੂਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਰੀਰੀ ਜੀਵ ਦੀ ਹਰੇਕ ਕਿਰਿਆ ਅਸ਼ੁੱਧ ਤੇ ਸ਼ੁੱਧ ਕਰਮ ਅਧੀਨ ਹੀ ਹੈ। ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜੀਵ ਦਾ ਅਸਤਿਤਵ ਉਤਪੱਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਦਸਿਆ ਹੈ। ਇਹੀ ਉਸ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੈ। ਜੀਵ ਮਾਇਆ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਆਵਾਗਵਨ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਖੁਆਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਰਮ ਅਧੀਨ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਅਤੇ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਮਾਤਾ ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਰੀਰ ਰੂਪੀ ਨਗਰੀ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਸੌ ਸੱਠ ਹੱਡੀਆਂ, ਸੋਲਾਂ ਖਾਈਆਂ, ਨੌ ਦਰਵਾਜੇ ਤੇ ਬਹੱਤਰ ਨਾੜੀਆਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ। ਪਰ ਪਰ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਨੌ ਦਰਵਾਜਿਆਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ ਜੀਵ ਦੀ ਸੁਆਸ ਡੋਰੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਦਸਮ ਦੁਆਰ ਸਥਿਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਰੀਰ ਸਾਧੂੰ ਕੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਅਤੇ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਦੇਵ, ਦੇਵਾਨਧ, ਗੋਰਖਾਂ ਲਈ ਕੋਈ ਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਦਸੀ ਗਈ। ਜੀਵ ਵਰਗ ਵਿਚ

ਗੁਰਮੁਖ ਤੇ ਮਨਮੁਖ ਦਾ ਬਖਾਨ ਹੈ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜੀਵ ਦੀਆਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਤੇ ਪੜਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕ੍ਰਮ ਜੀਵਨਜੁਗਤੀ ਵਾਂਗ ਹੀ ਹੈ।

(ਸ) <u>ਮਾਇਆ:</u> ਗੋਰਖਨਾਥ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਇਆ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਰਚਿਤ-ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਆਦਿ ਕਾਲ ਵਿਚ ਅਵਿਅਕਤ ਅਤੇ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਜਿਸ ਨਾਮ ਰੂਪ ਸਰਗੁਣ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਵਿਅਕਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਮਾਇਆ ਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੁਤੰਤਰ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਦਾਸੀ ਹੈ। ਮਾਇਆ ਜੀਵ ਦੇ ਬੰਧਨ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੀ ਜੀਵ ਇਸ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾ ਕੇ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਾਇਆ ਜੀਵਾਂ ਤੇ ਮਨ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਜਮਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਹੀ ਰਸਤੇ ਤੋਂ ਭਟਕਾ ਕੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪਾਉਂਦੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਗਲਤਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀ ਰੂਪ ਮਾਇਆ ਦਾ ਤ੍ਰੈਗੁਣਾਤਮਕ ਰੂਪ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਾਂਖ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਾਂਗ ਹੀ ਹੈ। ਤ੍ਰੈਗੁਣਾ-ਸਤ, ਰਜ ਤੇ ਤਮ ਦੇ ਕਾਰਣ ਜੀਵ ਬੰਧਨ ਗ੍ਰਸਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲੈਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਦੇ ਬੰਧ ਵਿਚ ਪਾਉਣ ਵਾਲਾ ਤੱਤ, ਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਦੇ ਮੋਖ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਂਖ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵੀ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਬੰਧਨ ਅਤੇ ਮੋਖਸ਼ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੈ ਪਰ ਸਾਂਖ ਅਤੇ ਗੋਰਖਨਾਥ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚ ਇਹ ਅੰਤਰ ਹੈ ਕਿ ਜਿਥੇ ਸਾਂਖ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਜੜ੍ਹ ਹੈ ਉਥੇ ਗੋਰਖਨਾਥ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸ਼ਿਵ ਰੂਪ ਚੇਤਨ ਬ੍ਰਹਮ-ਅੰਸ਼ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਆਪ ਚੇਤਨ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਇਆ ਜੜ੍ਹ ਸੁਭਾਉ ਵਾਲੀ ਤੇ ਗੋਰਖਨਾਥ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਚੇਤਨ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਇਆ ਤ੍ਰੈਗੁਣ ਯੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਇਹ ਤ੍ਰੈਦੇਵ ਜਨਨੀ ਵੀ ਹੈ। ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਤ੍ਰੈਗੁਣ-ਸਤ, ਰਜ ਤੇ ਤਮ ਤੋਂ ਸਰੀਰ ਨਿਰਮਾਣ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੋਇਆ ਪਰ ਇਹ ਤ੍ਰੈਗੁਣਾਤਮਕ ਮਾਇਆ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਆਵਾਗਵਨ, ਦੁਖ, ਸੰਤਾਪ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਮਈ ਰੂਪਕ-ਬੇਲ, ਹਾਥੀ, ਮਲਾਈ, ਇਸਤਰੀ, ਬਕਰਾ ਤੇਲ, ਮੈਂਡ, ਟਿੰਡ, ਚਿੰਡ, ਸੰਪਣੀ, ਸੀਸ ਆਦਿ ਦੁਆਰਾ ਅਤੇ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸੱਸ, ਸਪਣੀ, ਚੂਹੜੀ ਘਰੀਮ, ਦੁਰਾਬ ਦੁਆਰਾ ਬਰਨਣ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਬ੍ਰਹਮ ਤੱਤ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਰੁਕਾਵਟ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ-ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ ਅਹੰਕਾਰ, ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ, ਦੁਰਮਤ ਆਦਿ ਹਨ। ਮਾਇਆ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਧਨ-ਦੌਲਤ, ਘਰ-ਬਾਰ ਵਿਚ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰਕ ਸਬੰਧੀਆਂ, ਪੁੱਤਰ, ਇਸਤਰੀ, ਭੈਣ, ਭਰਾ ਆਦਿ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਅੰਤ ਵੇਲੇ ਕੋਈ ਵੀ ਸਹਾਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਜੀਵ ਅਤੇ ਨਾਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜੀਵ ਆਵਾਗਵਨ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬਾਘਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਦੇ ਭਿਅੰਕਰ ਕਾਰਜ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਦੰਦਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਜੀਵ ਨੂੰ ਖਾਂਦੀ ਹੈ

ਪਰ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆਵੀ ਤੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਵਿਸਤਰੀ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਸਮਾਨ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਦੇ ਦੋ ਭੇਦ-ਵਿਦਿਆ ਤੇ ਅਵਿਦਿਆ ਤੇ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ-ਸਮਸ਼ਟੀ ਤੇ ਵਿਅਸ਼ਟੀ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੋਇਆ ਹੈ।

(ਧ) <u>ਮੁਕਤੀ</u> : ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਅਤੇ ਨਾਨਕਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤੀ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੋਰਖਨਾਥ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਸਾਖਿਆਤਕਾਰ ਕਰਨ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਾਲ ਸਾਧਕ ਮੁਕਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਲੋਕ ਕਲਿਆਣ ਵਿਚ ਜੁੜਿਆ, ਜਗਤ ਪ੍ਰਪੰਚ ਤੋਂ ਦੂਰ, ਸੰਗੀ ਰਹਿੰਦੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਲੀਨ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੇ ਬੰਧਨ ਦਾ ਕਾਰਣ ਕਰਮ ਹਨ। ਜੀਵ ਅਗਿਆਨ ਵਿਚ ਪਿਆ ਆਵਾਗਵਨ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਸੋਝੀ ਤੋਂ ਸਭ ਦੁਖਾਂ ਤੇ ਕਲੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਜੀਵ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਧਾਰਮਕ ਦੇ ਕਲੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਜੀਵ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਧਾਰਮਕ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਨਾਲ ਮੁਕਤੀ ਅਸੰਭਵ ਹੈ ਕੇਵਲ ਭਟਕਣਾ ਹੀ ਵਧਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਜਪਾ ਜਾਪ, ਗੁਰੂ, ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਸਾਧਨਾ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਮਾਰਗ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ, ਨਾਮ, ਗੁਰੂ ਤੇ ਹਉਮੈ ਦੁਆਰਾ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਸੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਤ, ਰਜ ਤੇ ਤਮ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਅਸਰ ਤੋਂ ਅਡੋਲ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਹੀ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਭਾਗੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

<u>ਸਾਧਨਾਤਮਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ</u> : ਰਹੱਸਵਾਦ ਇਕ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਤਮਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੋਰਖਨਾਥ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਕਵੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਡੂੰਘੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਨਾਲ ਅਧਿਆਤਮਕ ਰਹੱਸ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਸਤਿਕਤਾ, ਆਤਮਸ਼ੁੱਧੀ ਤੇ ਭਾਵਨਾ ਅਧੀਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਰਹੱਸਵਾਦ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੋਰਖਨਾਥ ਨੇ ਪ੍ਰੇਮ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਭਾਵੇਂ ਵਰਨਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਉਸ ਨਿਰਗੁਣ ਨਿਰਾਕਾਰ ਨਾਲ ਰਹੱਸਮਈ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਆਸ਼ੇ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਰਹੱਸਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਗੁਰੂ, ਨਿਰਾਕਾਰ ਨਾਲ ਰਹੱਸਮਈ ਸਬੰਧ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਆਸ਼ੇ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਰਹੱਸਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਗੁਰੂ, ਸਤਿਸੰਗਤ, ਨਾਮ, ਹੁਕਮ ਆਦਿ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ। ਗੋਰਖਨਾਥ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਾਮ ਤੇ ਹੁਕਮ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਵਰਨਣ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ ਕਿ ਨਾਨਕਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਾਮ ਤੇ ਹੁਕਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਭ ਕੁਝ ਵਿਅਰਥ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮਕ ਉਨੱਤੀ ਦੇ ਰਾਹ ਲਈ ਗੁਰੂ ਦੀ ਅਤਿਅੰਤ ਲੋੜ ਦਸੀ ਗਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਹੀ ਆਦਰਸ਼, ਉਪਦੇਸ਼ਕ ਅਤੇ ਪੱਥ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਕ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਮਾਇਆ ਦੇ ਬੰਧਨ ਟੁੱਟਦੇ ਤੇ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਦੇਹ-ਧਾਰੀ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਰਹਿਣੀ ਉੱਤਮ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਹੰਕਾਰ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਧੂਰਾ ਅਤੇ ਕੱਚਾ ਗੁਰੂ ਜਿਥੇ ਆਪ ਡੁੱਬਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਨੂੰ ਵੀ ਡੋਬਦਾ ਹੈ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦੇ 36 ਤੱਤਾਂ ਤੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਦੇ 32 ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੋਇਆ ਹੈ ਪਰ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਤਿਸੰਗਤ ਨੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਉਨੱਤੀ ਲਈ ਇਸ ਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾ

ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਯਮ ਤੇ ਨਿਯਮ ਨੂੰ ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਜੋਗ ਦਾ ਅੰਗ ਮੰਨ ਕੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਪਰ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖੇਤਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਸਦਾਚਾਰਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਅਧੀਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਹਿੰਸਕ ਬਿਰਤੀ ਦੀ ਨਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਸਤੇਯ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਹੈ। ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਸਤੇਯ ਤੇ ਕੂੜ ਨੂੰ ਨਿੰਦਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੱਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਹੈ। ਇਸ ਤੇ ਟਿਕਣ ਨਾਲ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਪਦਵੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਨੇ ਸਰੀਰਕ, ਮਾਨਸਿਕ, ਅਤੇ ਆਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਦੱਸ ਕੇ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਅਵੱਸ਼ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗ੍ਰਿਹਸਥ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਕਥਨੀ ਤੇ ਕਰਨੀ ਨਾਲ ਉੱਤਮ ਰਹਿਣੀ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਹੋਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਸ਼ੇ ਆਦਿ ਦੇ ਸੇਵਨ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਲਈ ਮਿਤਾਹਾਰ ਤੇ ਨਿਯਮਿਤ ਆਹਾਰ ਦੀ ਆਵੱਸ਼ਕਤਾ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੋਰਖ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਤਨ ਤੇ ਮਨ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਲਈ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਹੋਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਨ ਦੀ ਨਿਰਮਲਤਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਦਸੀ ਗਈ ਹੈ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਤਪ ਨਾਲ ਵਾਸ਼ਨਾਵਾਂ ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਜਾਪ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਭ ਤਪ ਨਿਸ਼ਫਲ ਦਸੇ ਗਏ ਹਨ। ਆਸਤਿਕਤਾ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰਵਾਦ, ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ, ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਲ ਗੋਰਖਨਾਥ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਕੋਈ, ਸ਼ਰਧਾ ਨਹੀਂ ਦੱਸੀ। ਦਿਖਾਵੇ ਦੀ ਪੂਜਾ ਲਈ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜਾਂ ਗੁਰਮੁੱਖ, ਜਿਨ ਤੋਂ ਧਾਰਮਕ ਉਪਦੇਸ਼ ਸੁਣਨਾ ਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਤੇ ਚੱਲਣ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਵੀ ਹੈ। 'ਸੋਹੰ' ਦਾ ਜਾਪ ਕਰਨ ਨਾਲ 'ਅਨਹਦ ਨਾਦ' ਰੂਪੀ ਨਾਦ ਰੋਮ ਰੋਮ ਵਿਚ ਵੱਜਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਾਮਜਾਪ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਸ਼ੁੱਧ ਭੌਤਿਕ ਕਾਇਆਂ ਨੂੰ ਹੋਮ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਸਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਮਨ ਅਤੇ ਦੇਹ ਅਚੰਚਲ ਹੁੰਦੇ ਦਸੇ ਗਏ ਹਨ ਪਰ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਪਰਗਟ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੀ ਆਤਮਕ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਆਸਨ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਅਧੀਨ/ਪਵਨ ਸਾਧਨਾ, ਨਾੜੀ ਸਾਧਨ, ਬਿੰਦੂ ਸਾਧਨਾ, ਬੰਧ-ਭੇਦ ਮੁਦਰਾ ਆਦਿ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪਵਨ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੂਲ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾੜੀਆਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਅਤੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਸੰਭਵ ਦਸੀ ਹੈ। ਸਰੀਰਕ ਕਸ਼ਟ ਨਾਲ ਕਾਇਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਜੀਵ ਭਟਕਿਆ ਹੋਇਆ ਮੁਕਤੀ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮੁਦਰਾਂ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਉਲੇਖ ਨਹੀਂ। ਪ੍ਰਤਯਾਹਾਰ ਵਿਚ ਮਨ ਦੇ ਸ਼ੁੱਧ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਧਾਰਣਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਚੱਕਰਾਂ ਦਾ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋਣ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ ਪਰ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਉਲੇਖ ਨਹੀਂ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਤੇ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਜਗਾਉਣ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਕੋਈ ਵੀ ਧਾਰਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਸਨ ਦੀ ਸਿਥਰਤਾ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਦੁਆਰਾ ਪਰਪੱਕ

ਹੋ ਕੇ, ਮਨ ਦੀ ਇਕਾਗਰਤਾ ਨਾਲ ਨਿਰਗੁਣ ਨਿਰੰਕਾਰ ਵਿਚ ਧਿਆਨ ਲਾਉਣਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬਾਹਰ-ਵਿਆਪੀ ਧਿਆਨ ਨੂੰ ਪਰਤਾ ਕੇ ਅੰਤਰ-ਵਿਆਪੀ ਬਣਾ ਕੇ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਾਧਕ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਿਕਾਰਾਂ ਵਲੋਂ ਉਚਾਟ ਹੋ ਕੇ ਮਨ ਨੂੰ ਨਿਰਮਲ ਸਮਾਧੀ ਲਾਉਣ ਨਾਲ ਅਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਣ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ ਪਰ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜੀਵ ਸ਼ਬਦ ਦੁਆਰਾ ਨਿੱਜ ਘਰ ਵਿਚ ਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਹਠਜੋਗ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਸਵੱਛ, ਨਿਰਮਲ ਹੋ ਕੇ ਪਰਮਤੱਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਨਕਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਰੀਰਕ ਕਰੜੀ ਸਾਧਨਾ ਲਈ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ। ਹਠਜੋਗ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਸੁਰਤਿ ਸ਼ਬਦ ਜੋਗ, ਅਤੇ 'ਸਹਿਜ ਜੋਗ' ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੈ। ਘਰ ਬਾਰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਦੀ ਥਾਂ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਨਾਮ ਜਪ ਕੇ, ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਚਿੱਤ ਜੋੜ ਕੇ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਭਾਣੇ ਨੂੰ ਮਿੱਠਾ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ, ਸਿਮਰਨ, ਸੇਵਾ ਕੀਰਤਨ ਨਾਲ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿ ਕੇ ਪਰਮਤੱਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ।

<u>ਰਾਜਨੀਤਕ, ਸਮਾਜਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ:-</u> ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਕਿਧਰੇ ਕੋਈ ਸੰਕੇਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਪਰ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵਿਸਥਾਰ ਵਰਨਣ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਗੁਣੀ ਤੇ ਨਿਆਂਕਾਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਪਰ ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਰਨਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਧਨ-ਦੌਲਤ ਤੇ ਕਾਮਨੀ ਦਾ ਤਿਆਗ ਰਾਜੇ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਨਾਨਕਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕੇ ਸਮੇਂ ਇਹ ਸੁਲਤਾਨ ਦੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਦਾ ਚਿੰਨ ਤੇ ਵਿਲੋਦ ਦਾ ਕਰਨ ਬਣ ਗਿਆ ਦਸਿਆ ਹੈ। ਸੱਚਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਰੀਰ ਰੂਪੀ ਪੁਰਾਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੈ। ਕੋਝ ਨਫ਼ਰਤ ਨਾਲ ਸੁਲਤਾਨ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਦਸੀ ਗਈ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਸਿਆ ਦਾ ਵਰਨਣ, ਰਾਜ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਐਸ਼-ਵਰਜ ਜੀਵਨ, ਰੋਜ ਦਾ ਪਰਜਾ, ਰਾਖੀ, ਘੋੜੇ ਸੰਗੀਤ, ਗੁਲਾਮ ਪ੍ਰਜਾ, ਰਿਸ਼ਵਤ ਆਦਿ ਦਾ ਵਰਨਣ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਐਸ਼-ਵਰਜ, ਭੋਗੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਵਰਨਣ ਹੈ। ਪਰ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸਭ ਕੁਝ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੈ।

<u>ਸਮਾਜਕ:</u> ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਤੇ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਵੇਖ ਕੇ ਵਿਹਾਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਸੰਕਟ ਗ੍ਰਸਤ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕਥਨੀ ਕਰਨੀ ਤੇ ਰਹਿਣੀ ਵਿਚ ਭੇਦ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਦਾ ਹੱਕ ਮਾਰਨ, ਕੂੜ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ, ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦਾ ਵਰਨਣ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਹੀ ਜਿਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ ਗਈ ਹੈ ਪਰ ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਵੱਲ ਕੋਈ ਸੰਕੇਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜੋਗ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਕਾਮਨੀ ਨੂੰ ਰੁਕਾਵਟ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗ੍ਰਿਹਸਥ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਗਿਰਾਵਟ ਤੇ ਕਾਮ ਵਾਸ਼ਨਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦਾ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਮਰਦ ਨੂੰ ਠਹਿਰਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਮਾਂ-ਰੂਪ ਤੇ ਪਤੀ-ਵਰਤਾ ਰੂਪ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ-ਜਨਨੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿਤਰ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਪਦਵੀ ਨੂੰ ਉਭਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਤੋਰ ਵਿਚ ਜੋਗ ਨੂੰ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਉਚੇਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਲਾਮ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੋਇਆ ਹੈ ਪਰ ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੈ। ਗੋਰਖਨਾਥ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜਾਤ-ਪਾਤ

ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।

<u>ਸਭਿਆਚਾਰਕ:</u> ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਅਤੇ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੋਵੇਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਦ ਵਿਚਾਰੀ ਹੋਣਾ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਦਿਨ, ਤਿਉਹਾਰ, ਵਰਤ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਮੁਕਤੀ ਲਈ ਸਹਾਇਕ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਤੀਰਥ ਇਸ਼ਨਾਨ, ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜਨਮ ਸੰਸਕਾਰ ਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਨੂੰ ਨਿੰਦਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਕਿਉਂਕਿ ਜੋਗੀ ਘਰਬਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਰਨ ਉਪਰੰਤ ਰਸਮਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੈ। ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰਵਾਨਗੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਆਖੀ ਗਈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜੋਗੀ ਵਿਆਹ ਆਦਿ ਵਿਚ ਯਕੀਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬਾਲ ਵਿਆਹ, ਬਹੁ-ਵਿਆਹ ਦੀ ਮਰਿਯਾਦਾ ਤੇ ਸਤੀ ਦੀ ਰਸਮ ਵਿਰੁੱਧ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਬਾਰੇ ਬਿਲਕੁਲ ਚੁੱਪ ਹੈ।

<u>ਧਾਰਮਕ:</u> ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਅਤੇ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜੀਵ ਨੂੰ ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ, ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿ ਕੇ, ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਮਨ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਕੇ ਬ੍ਰਹਮ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਸੀ ਗਈ ਹੈ। ਪਾਖੰਡ ਨਾਲ ਜੀਵ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਰਗ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਅੰਦਰ ਸੁਰਤ ਲਾਉਣ, ਰਸਮੀ ਪੂਜਾ ਪਾਠ, ਤੀਰਥ, ਵਰਤ, ਹੰਕਾਰ ਆਦਿ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਹੀ ਸੱਚਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਬਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਾਜ਼ੀ, ਮੁੱਲਾਂ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੂੰ ਸੱਚ ਤੇ ਦ੍ਰਿੜ ਰਹਿਣਾ, ਨੇਕ ਕਮਾਈ ਕਰਨੀ, ਸਭ ਦਾ ਭਲਾ ਮੰਗਣਾ, ਨੀਅਤ ਤੇ ਮਨ ਨੂੰ ਸਾਫ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਸਿਫਤ ਸਾਲਾਹ ਤੇ ਵਡਿਆਈ ਕਰਨ ਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਦੇ ਦਸੇ ਰਾਹ ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਜਿਊਣ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਹੈ। ਕੁਰਾਨ, ਵੇਦ, ਰਾਮ, ਰਹੀਮ, ਜਨੇਊ, ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਤੋਂ ਬ੍ਰਹਮ ਉਪਰ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਨਹੀਂ ਆਵਸ਼ਕ ਜੋ, ਪੰਡਤ, ਪਾਂਧਾ, ਕਾਜ਼ੀ, ਮੁਸਲਮਾਨ, ਸਿੱਧ, ਜੋਗੀ, ਦਰਵੇਸ਼, ਬੈਰਾਗੀ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਪਹਿਚਾਣਾਂ ਦੇ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਪਰ ਉਠਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਹੀ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਧਰਮ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਟੁੰਬਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਅਤੇ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਧਰਮ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੈ। ਕੌਮ/ਸਮਾਜ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਇਕਸੁਰਤਾ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਭਾਵੁਕ ਸਾਂਝ ਹੋਵੇ ਤੇ ਇਕ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਭਾਵੁਕ ਸਾਂਝ ਵਿਚ ਧਰਮ-ਨਿਰਪੇਖਤਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਅਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਧਰਮ-ਨਿਰਪੇਖਤਾ ਅਤੇ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਹੀ ਰੁਚੀ ਨੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵਾਂ ਧਰਮ ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ.

BIBLIOGRAPHY

ENGLISH

1. Avtar Singh(Dr.)	Ethics of the Sikhs, Punjabi University, Patiala, 1970.
2. Anand, Balvant Singh	Guru Nanak: Religion and Ethics, Panjabi University, Patiala.
3. Avalon, Arthur	Principal of Tantras, Ganesh & Co.Pvt.Ltd. Madras,1960.
	The Serpent Power, Ganesh & Co.(P) Ltd., Madras, 1958
	The Garland of Letters, Ganesh & Co.(P)Ltd. Madras.
4. Atreya, B.L	The Philosophy of Yoga Vashistha,Theosophical Publishing House, Madras, 1937
5. Bloochmann, H.	Ain-i-Akbari, Abul Fazal(Eng.tr),Asiatic Society of Bengal, Calcutta, 1948
6. Bhandarkar, R.G.	Collected Works, Oriental Institute Poona-1929.
	Vaishavism, Savivism and Minor Religious System, Vol. IV, Oriental Institute, Poona- 1929.
7. Banerjee, I.B.	Evolution of the Khalsa, A.R. Mukerjee, Calcutta, 1947.
8. Banerjee, A.C.	Guru Nanak and His Times, Panjabi University Patiala, 1971.
9. Banerjee, A.K.	Philosophy of Gorakhnath, Mahant Dig Vijai Nath Truth, Gorakhpur.
10. Bal,Sarjit Singh	Guru Nanak in the eyes of Non-Sikhs (ed),Punjab University, Chandigarh-1969.
	Life of Guru Nanak, Punjab University, Chandigarh, 1969.
11. Balvant Singh	Guru Nanak Commemorative Lectures, Punjab University, Patiala, 1968.
12. Bhattacharya, J.N.	Hindu Castes and Sects, Thacker Spink & Co. Calcutta, 1869.

13. Beveredge, S.(Mrs) Hameyna Nama, Gulbadan(Eng.tr) Royal Asiatic Society of London, 1902

14. Briggs, John History of the Rise of the Mohommandon in India till the year A.D.1612, Farishta (Eng.Tr)R. Chambay & co. Calcutta, 1908.

15. Briggs, George Weston Gorakhnath and the Kamphata Yogis, Moti Lal Banarsi Dass, Delhi.

16. Bose, D.N. Tantras Their Philosophy and Occult Secrets (ed), Oriental Publishing, Calcutta.

17. Burll, Arthue Coke Voyage of John Huyghen Van Linchoton to the East India (Eng.Tr) Hakluyt Society, London.

18. Cuningham, J.D. A History of the Sikhs, John Murray Abhemarle Street, London, 1849.

19. Crook, William Religion and Folklore of Northern India,Oxford,1926

20. Cray, Albert The Voyage of Frances Pyrard of Level (Eng.Tr) Hakluyt Society, London.

21. Dass Gupta, S.P. An Introduction to Tantrak Budhism, Calcutta,1948.

22. Dass Gupta, S.N.(Dr) History of Indian Philosophy Cambridge,1922.

Obscure Religious Cults,Calcutta, 1946

23. Dewan Singh(Dr) Guru Nanak Message in Japji,Faquir Singh & Sons, Amritsar, 2nd Ed. 1972.

24. Darshan Singh (Dr) Religion of Guru Nanak, Lyall Book Depot,Ludhiana, 1970.

25. Devanandan, Paul Daved The Concept of Maya, Lutter Worth London,Press,1950

26. Deussen, Paul The Philogophy of the Upanishads, Edinburgh T & T, Clerk, 1906.

27. Edwards and Carret Mogal Rule in India, S.Chand & Co.,Delhi, 1956.

28. Farquhar, J.N. An Outline of the Religious Literature of India, Moti Lal Banarsi Dass, Delhi, 1967.

Modern Religions Movements in India, New York,1919

29. Gill, Pritam Singh Doctrine of Guru Nanak, New Book Co.Jullundur City, 1969.

30. Greenless, Duncan — Gospel of Guru Granth Sahib, The Theosophical Publishing House, Bombay, 1952.

31. Gurmukh Nihal Singh — Guru Nanak His Life, Time and Teaching(ed) Guru Nanak Flundation, Delhi, 1969.

32. Grewal, J.S. — Guru Nanak Some of his key concepts, Guru Nanak University, Amritsar, 1972.

33. Ganda Singh(Dr.) — The Sikh & Sikhism, Sikh History Society, Patiala, 1959.

The Panjab Past and Present, Vol.III, Guru Nanak's Birth Quincentenary Vol.1969(ed)Panjabi University Patiala.

Papers on Guru Nanak, Panjabi University, Patiala, 1969.

34. Hastings, James — Encyclopaedia of Religion & Ethics, Vol.IV, VI, XIII Edinbourgh, 1966.

35. Harbans Singh(Prof) — Guru Nanak, Panjabi University, Patiala, 1969.

Perspectives on Guru Nanak,(ed), Panjabi University, Patiala, 1975.

36. Hyland & Banerjee — The Empire of the great Mogal, De Laet(Eng.Tr) D.B. Tara Porewala & Sons, Bombay 1928.

37. Inge, W.R. — Mysticism in Religion, Hutchinson's University, Library, London 1927.

38. Jodh Singh(Bhai) — Guru Nanak:A Biography, New Book Co, Jullundur, 1969.

39. Jaffar, S.M. — Some Cultural Aspects of Muslim Rule in India, S.Mohammad Sadique Publisher Peshwar, 1939.

40. James, Mansel Longworth — The Book of Duarte Barbosa(Eng.Tr)Hakluyt Society, London.

41. Kohli, Surinder Singh — Outlines of Sikh Thought, Panjabi Parkashek, New Delhi, 1966.

A Critical Study of Adi Granth, Panjabi writers Co-operative Society Ltd., New Delhi, 1961

Philosophy of Guru Nanak, Panjabi University Chandigarh, 1969.

Sikh Ethics, Munshi Ram Manohar Lal, Delhi, 1975.

Travels of Guru Nanak, Panjab University, Chandigarh, 1969.

42. Kartar Singh (Prof) — Guru Nanak Dev-Life and Teaching, Lahore Book Shop, Ludhiana, 1969.

43. Khazan Singh — History and Philosophy of the Sikh Religion Newal Kishore Press, Lahore, 1914.

44. Kapur, B.L. — The Massage of Sri Guru Nanak Dev in the Context of the Ancient Sanatianist Tradition Punjabi University, Patiala, 1967.

45. Latif, Syad Muhammd — History of the Punjab, The Calcutta, Central Press Co. Ltd, Calcutta, 1891.

46. Mohan Singh (Dr) — Gorakhnath and Medieval Hindu Mystricisim, Oriental College, Lahore, 1936.

A History of Punjabi Literature, Kasturi Lal & Sons, Amritsar, 1956.

Sikh Mysticism, Amritsar, 1964

47. McLeod, W.H. — Guru Nanak and the Sikh Religion, Clarendon Press London, 1968.

48. Mansukhani, G.S. — Guru Nanak World Teacher, India Book House New Delhi, 1968.

49. Mecauliffee, M.A. — The Sikh Religion, Vol. I, S.Chand & Co., Delhi, 1963

50. Markham, R.Clomonte — The Hawkin's Yoyages (Ed), Haklnyt Society, London.

51. Niharanjan Ray (Dr) — Sikh Guru and the Sikh Society, Panjabi University, Patiala, 1969.

Guru Nanak Commemorative Lectures, Panjabi University, Patiala, 1969.

52. Oman, John Campbell — Cults, Customs and Superstitions of India T.Fisher Union, Adelphi Terrace, London, 1906.

Mystics, Ascetics and Saints of India T.Fisher Union, Adelphi Terrace, London, 1906.

53. Rose, H.A. — Glossary of the Tribes and Casts of the Punjab and North West Frontier Province.

54. Rada Krishnan, S. (Dr) — Indian Philosophy, George Allen & Unwin, London, 1948.

The Bhagvad Gita, George Allen & Unwin, London,

The Principal Upanisads, George Allen & Unwin, London, 1951.

The Cultural Heritage of India, Vol. I, Rama Krishna Mission, Institute of Culture, Calcutta, 1958.

55. Seva Ram Singh — Divine Master, Munshi Gulab Singh & Sons, Lahore, 1930.

56. Sahib Singh & Dalip Singh. — Guru Nanak Dev and his Teachings, Raj Publishas, New Delhi, 1969.

57. Sher Singh(Dr) — Guru Nanak on theMalady of Man Sterling Publishers (P) Ltd.,Jullundur ,1968.

Philosophy of Sikhism, Sterling Publishers (Pvt. Ltd.), Jullundur,1966.

58. Spencer,Sydney — Mysticism in World Religion, Cranbury, 1963.

59. Stace, W.T. — Mysticism and Philosophy, New York, 1960.

60. Sen, Surinder Nath — The Travels of Thevenot and Careri, The National Archives of India, 1949.

61. Taran Singh(Dr) — Guru Nanak and Indian Religious Thought (ed) Panjabi University, Patiala, 1970.

62. Trump,Ernest(Dr) — Adi Granth, Wm,H.Allen & Co, London, 1877.

63. Trilochan Singh(Dr) — Guru Nanak Founder of Sikhism, Gurdwara Parbandhak Committee, Delhi,1969.

64. Tara Chand (Dr) — Influence of Islam on Indian Culture, The Indian Press Ltd., Allhabad, 1936.

65. Teja Singh(Principal) — The Japji, Khalsa Brothers, Amritsar, 1964

66. Temple R.C. — The Legends of the Panjab (Reprint),Deptt.of Languages Patiala, 1962.

67. Tod James(Col) — The Central and Western Rajput States of India,

68. Valle Pietro Della — The Travels of Pietro Della Valle,Hakluyt Society, London,1928.

69. Wazir Singh(Dr) — Aspects of Guru Nanak's Philosophy, Lahore Book Shop, Ludhiana, 1969.

70. Woodroffe John (Sir) — Introduction to Tantrasastra, Ganesh & Co.Ltd., Madras, 1952.

Sakti and Sakta, Ganesh & Co. Ltd.,Madras,1959.

<u>ਪੰਜਾਬੀ-ਹਿੰਦੀ</u>

1. ਉਪਾਧਿਆਇ, ਬਲਦੇਵ (ਡਾ:) ਆਰਯਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਕੇ ਮੂਲ ਆਧਾਰ, ਭਾਰਤੀਯ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਡਤ ਗੌਰੀ ਸ਼ੰਕਰ ਉਪਾਧਿਆਇ, ਬਨਾਰਸ, 1942.

2. ਉਪਾਧਿਆਇ, ਵਿਸ਼ਵੰਭਰ ਨਾਥ (ਡਾ:) ਸੰਤ-ਵੈਸ਼ਨਵ ਕਾਵਿਯ ਪਰ ਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਵਿਨੋਦ ਪੁਸਤਕ ਮੰਦਿਰ, ਆਗਰਾ, 1962.

3. ਉਪਾਧਿਆਇ, ਨਾਗੇਂਦਰ ਨਾਥ (ਡਾ:) ਨਾਥ ਔਰ ਸੰਤ ਸਾਹਿਤਯ, ਕਾਸ਼ੀ ਹਿੰਦੂ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਦਿਆਲਯ, ਵਾਰਾਣਸੀ, 1965.

4. ਅਸ਼ੋਕ, ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਸ੍ਰੀ ਮਦ ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਡਮੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1958.

5. ਸ਼ੁਕਲ, ਸਾਵਿਤਰੀ (ਡਾ:) ਸੰਤ ਸਾਹਿਤਯ ਕੀ ਸਮਾਜਿਕ ਏਵੰ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਪ੍ਰਿਸ਼ਠਭੂਮੀ, ਲਖਨਊ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਦਯਾਲਯ, 1963.

6. ਸ਼ੁਕਲ, ਰਾਮ ਚੰਦ (ਡਾ:) ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਨਾਗਰੀ ਪਰਚਾਰਨੀ ਸਭਾ, ਕਾਸ਼ੀ, ਸੰਮਤ, 1967.

7. ਸਹਿਗਲ, ਮਨਮੋਹਨ (ਡਾ:) ਸੰਤ ਕਾਵਯ ਕਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ, ਭਾਰਤੀਯ ਸਦਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1965.

ਯੋਗ ਮਤ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1973

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ -ਏਕ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਸਰਵੇਖਣ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1969.

8. ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ (ਕਵੀਸ਼ਰ) ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ,

9. ਸਾਂਕ੍ਰਿਤਯਾਯਨ, ਰਾਹੁਲ ਹਿੰਦੀ ਕਾਵਯਧਾਰਾ, ਕਿਤਾਬ ਮਹਲ, ਇਲਾਹਾਬਾਦ, 1945

10. ਸਹਾਯਕ, ਰਾਮ ਜੀ ਲਾਲ (ਡਾ:) ਕਬੀਰ ਦਰਸ਼ਨ, ਲਖਨਊ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਦਿਆਲਯ, 1962

11. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋ:) ਜੀਵਨ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ, ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1969

12. ਸੋਲੰਕੀ, ਕੋਮਲ ਸਿੰਘ (ਡਾ:) ਨਾਥ ਪੰਥ ਔਰ ਨਿਰਗੁਣ ਸੰਤ-ਕਾਵਯ, ਉਜੈਨ, 1960.

13. ਹੀਰਾ, ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਗੁਰਮਤ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ, 1969.

14. ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ, ਨਾਭਾ (ਭਾਈ) ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਪਟਿਆਲਾ, 1960.

ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ,1970.

15. ਕੋਹਲੀ, ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ(ਡਾ:) — ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਕਲਾ(ਸੰਪਾ:)ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ,ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1969.

16. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ(ਡਾ:) — ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਪਰੰਪਰਾ,ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ,ਪਟਿਆਲਾ,1969

17. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ — ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ-ਸੋਢੀ ਮਹਿਰਬਾਨ(ਸੰਪਾ:) ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ,1962

18. ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ (ਡਾ:) — ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ,ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ ਦਿੱਲੀ,1958.

19. ਗੋਪੀਨਾਥ ਕਵਿਰਾਜ(ਪੰ) — ਭਾਰਤੀਯ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਔਰ ਸਾਧਨਾ,ਬਿਹਾਰ ਰਾਸ਼ਟਰ ਭਾਸ਼ਾ,ਪਰੀਸ਼ਦ, ਪਟਨਾ, 1938.

20. ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ (ਡਾ:) — ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਕਾਵਿਕਲਾ,ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ,ਲੁਧਿਆਣਾ, 1969.

21. ਚਤੁਰਵੇਦੀ, ਪਰਸ਼ੂਰਾਮ — ਉੱਤਰ ਭਾਰਤੀ ਕੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ,ਭਾਰਤੀ ਭੰਡਾਰ,ਪ੍ਰਯਾਗ,ਸੰਮਤ, 2008

ਸੰਤ ਸਾਹਿਤ ਕੀ ਪਰਖ, ਪ੍ਰਯਾਗ,ਸੰਮਤ 2008

ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਤ ਕੀ ਪਰਖ,ਭਾਰਤੀ ਭੰਡਾਰ,ਇਲਾਹਾਬਾਦ,

22. ਚਰਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ:) — ਬਾਣੀ ਬਿਉਰਾ,ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ,ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1945 (ਟ੍ਰੈਕਟ)

23. ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਡਾ: — ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਤਾਰਕਿਕ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ,ਲੁਧਿਆਣਾ, 1970.

ਆਧੁਨਿਕ ਜਨਮਸਾਖੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ,ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ,1970.

24. ਜੈਨੀ,ਬਾਬੂ ਰਾਮ(ਡਾ:) — ਸੰਤ ਕਾਵਯ ਮੇਂ ਪਰੋਕਸ਼ਸੱਤਾ ਕਾ ਸਰੂਪ,ਨੈਸ਼ਨਲ ਪੁਸਤਕ ਸਦਨ, ਗਾਜ਼ੀਆਬਾਦ, 1955.

25. ਜੋਧ ਸਿੰਘ (ਭਾਈ) — ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ: ਇਕ ਅਧਿਐਨ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1973.

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁੱਕ ਟਰੱਸਟ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, ਜਪੁਜੀ

ਜਪੁਜੀ ਸਟੀਕ, ਸਿੱਖ ਪਬਲਿਸ਼ਿੰਗ ਹਾਊਸ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1950

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਮੱਤ ਦਰਸ਼ਨ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1970

ਗੁਰਮਤ ਨਿਰਣਯ, ਅਤਰ ਚੰਦ ਕਪੂਰ ਐਂਡ ਸੰਨਜ਼, ਲਾਹੌਰ, 1945

26. ਜੱਗੀ, ਰਤਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ:) — ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਕ੍ਰਿਤਿਤਵ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1975.

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ (ਸੰਪ:) ਮਦਾਨ ਪਬਲਿਕੇਸ਼ਨਜ਼, ਪਟਿਆਲਾ, 1968

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਔਰ ਕ੍ਰਿਤਿਤਵ, ਦਿੱਲੀ

ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ (ਸੰਪਾ), ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1970.

27. ਤਾਲਿਬ, ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ — ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਔਰ ਵਿਚਾਰ, ਗੁਰਦਾਸ ਕਪੂਰ ਐਂਡ ਸਨਜ਼, ਦਿੱਲੀ, 1970.

28. ਤ੍ਰਿਗੁਣਾਇਤ, ਗੋਵਿੰਦ (ਡਾ:) — ਹਿੰਦੀ ਕੀ ਨਿਰਗੁਣ ਕਾਵਿਧਾਰਾ ਔਰ ਉਸ ਕੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪ੍ਰਿਸ਼ਠਭੂਮੀ, ਸਾਹਿਤਯ ਨਿਕੇਤਨ, ਕਾਨਪੁਰ, 1961.

29. ਤ੍ਰਿਗੁਣਾਇਤ, ਸਰਲਾ (ਡਾ:) — ਮਧਯਕਾਲੀਨ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਪਰ ਬੌਧ ਧਰਮ ਕਾ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਸਾਹਿਤਯ ਨਿਕੇਤਨ, ਕਾਨਪੁਰ, ਪਹਿਲਾ ਸੰਸਕਰਣ.

30. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ:) — ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਦੋ ਭਾਗ) (ਸੰਪ:), ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1969.

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਕਲਾ, ਕਸਤੂਰੀ ਲਾਲ ਐਂਡ ਸਨਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ 1963.

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਇਤਿਹਾਸ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1963.

31. ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ:) — ਜੀਵਨ ਚਰਿਤ੍ਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ, ਦਿੱਲੀ ਸਿੱਖ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬੋਰਡ, ਦਿੱਲੀ, 1972.

32. ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ, ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਰੂਪ (ਡਾ:) — ਸ਼ੰਕਰ ਅਦ੍ਵੈਤ ਵੇਦਾਂਤ ਕਾ ਨਿਰਗੁਣ ਕਾਵਿ ਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਕਟਨੀਸ਼ ਪ੍ਰਿੰਟਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ, 1968.

33. ਦ੍ਵਿਵੇਦੀ, ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ (ਡਾ:) — ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ੍ਯ ਕੀ ਭੂਮਿਕਾ, ਹਿੰਦੀ ਗ੍ਰੰਥ ਰਤਨਾਕਰ, ਬੰਬਈ, 1950
ਨਾਥ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ, ਨੈਵੇਦ੍ਯ ਨਿਕੇਤਨ, ਵਾਰਾਣਸੀ, 1966.
ਨਾਥ ਸਿੱਧੋਂ ਕੀ ਬਾਨੀਆਂ (ਸੰਪ:) ਨਾਗਰੀ ਪ੍ਰਚਾਰਣੀ ਸਭਾ ਵਾਰਾਣਸੀ, 2014 ਬਿਕ੍ਰਮੀ।
ਮਧਕਾਲੀਨ ਧਰਮ ਸਾਧਨਾ, ਸਾਹਿਤ੍ਯ ਭਵਨ, ਇਲਾਹਾਬਾਦ, 1962

34. ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ:) — ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਤੇ ਹੋਰ ਲੇਖ, ਫ਼ਕੀਰ ਸਿੰਘ ਐਂਡ ਸਨਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1972.

35. ਧੀਰ, ਰਤਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ:) — ਜਪੁਜੀ ਇਕ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਬੁਕ ਸਟੋਰ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1969

36. ਧੀਰ, ਨਰਿੰਦਰ — ਨਾਥ ਸਿੱਧ: ਇਕ ਵਿਵੇਚਨ, ਸਾਹਿਤ੍ਯ ਸੰਗਮ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1960.

37. ਨਾਭਾ, ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ (ਗਿਆਨੀ) — ਸਿਧਾਂਤ ਨਵੀਂ ਰੋਸ਼ਨ, ਰੋਸ਼ਨੀ ਕੇਂਦਰ ਸਰਹਿੰਦ, ਦਿੱਲੀ, 1970.

38. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋ:) — ਕਵਿ ਤਾਰਕ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ
ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵਿਚਾਰ ਅਧਿਐਨ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1969.
ਸਿੱਖ ਫਲਸਫੇ ਦੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ (ਸੰਪ), ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1975.

39. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ (ਡਾ:) — ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੇ ਨਿਰਗੁਣ ਧਾਰਾ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1973.

40. ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ (ਗਿਆਨੀ) — ਗੁਰਮਤ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ੀ, ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 196
ਗੁਰਮਤ ਲੈਕਚਰ, ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1948.

41. ਬੜਥਵਾਲ, ਪੀਤਾਂਬਰ ਦੱਤ (ਡਾ:) — ਹਿੰਦੀ ਕਾਵਿਯ ਮੈਂ ਨਿਰਗੁਣ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ, ਅਵਧ ਪਬਲਿਸ਼ਿੰਗ ਹਾਊਸ ਲਖਨਊ, ਸੰਮਤ 2007.
ਯੋਗਪ੍ਰਵਾਹ (ਸੰਪ), ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ੍ਯ ਸੰਮੇਲਨ, ਪ੍ਰਯਾਗ, ਸੰਮਤ 2003

42. ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ (ਭਾਈ) — ਅਨਹਦ ਸ਼ਬਦ ਦਸਮ ਦੁਆਰ, ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 196[illegible]

43. ਰਾਘਵ ਰਾਂਗੇ (ਡਾ:) — ਗੋਰਖਨਾਥ ਔਰ ਉਨਕਾ ਯੁਗ, ਆਤਮਾ ਰਾਮ ਐਂਡ ਸਨਜ਼, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1963.

44. ਲਾਲ ਸਿੰਘ (ਗਿਆਨੀ) — ਗੁਰਮਤਿ ਮਾਰਤੰਡ, ਜਨਕ ਪੁਸਤਕ ਭੰਡਾਰ, ਸੰਗਰੂਰ, 1949

45. ਲਾਲ, ਮਹੇਸ਼ ਕੁਮਾਰ (ਡਾ:) — ਜਪੁਜੀ ਰਹਰਾਸ ਮੇਂ ਸੋਹਿਲਾ-ਕੀਰਤਨ ਏਕ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ, ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਹਿੰਦੀ ਗ੍ਰੰਥ ਅਕਾਦਮੀ, ਭੁਪਾਲ, 1973.

46. ਵੀਰ ਸਿੰਘ (ਭਾਈ) — ਸੰਥਿਆ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1961
ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ (ਸੰਪਾ:) ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1952

47. ਵਰਮਾ, ਰਾਮ ਕੁਮਾਰ (ਡਾ:) — ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਕਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਇਤਿਹਾਸ, ਇਲਾਹਾਬਾਦ, ਪੰਜਵਾਂ ਸੰਸਕਰਣ।

48. ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ:) — ਗੁਰਮਤ ਦਰਸ਼ਨ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1951

49. ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਚਾਰ ਸੈਂਚੀਆਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1959.

Research Papers

Thesis

1. Dewan Singh (Dr.) — Mysticism of Guru Nanak Mss, Panjab University Library, Chandigarh.
2. Rajinder Kaur (Dr) — The Sikh Conception of Godhead (Mss) Panjab University Library, Chandigarh.
3. Darshan Singh (Dr.) — Bhagti Tradition and the Guru poetry of the Adi Granth (Mss), Panjab University, Library, Chandigarh.

(ਅ) ਲੇਖ ਪੱਤਰ.

1. ਸਹਿਗਲ ਮਨਮੋਹਨ (ਡਾ:) — ਪੰਜਾਬ ਕੇ ਨਿਰਗੁਣ ਸਾਹਿਤਯ ਕੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਏਂ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1969.
2. ਸ਼ਰਮਾ, ਸੁਸ਼ੀਲ — ਨਿਰਗੁਣ ਸਾਹਿਤਯ ਕੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਏਂ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1969.
3. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋ:) — ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਅਤੇ ਕਾਵਿ (ਸੰਕਲਿਤ), ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1970.
4. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ (ਡਾ:) — ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਬੰਧੀ ਚਿੰਨ ਲੇਖ-ਪੱਤਰ (ਸੰਪ) ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ, 1967.
5. ਸ਼ਰਮਾ, ਹਰਬੰਸ ਲਾਲ (ਡਾ:) — ਕਬੀਰ ਔਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਦਰਭ ਮੇਂ ਹਿੰਦੀ ਨਿਰਗੁਣ ਸਾਹਿਤਯ ਕੇ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸ੍ਰੋਤ, (ਅਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ), ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1962.
6. ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ:) — ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ (ਅਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ) ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ।
7. ਬਾਵਰੀ, ਸਰੋਜ ਬਾਲਾ — ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਾ ਹਿੰਦੀ ਕਾਵਯ (ਅਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ), ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ।

ਪੰਜਾਬੀ-ਸੂਚੀ ਪਤ੍ਰਿਕਾਵਾਂ

1. ਆਲੋਚਨਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1956
2. ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਚਾਰ, ਪੁਰਾਤਨ ਕਵਿਤਾ ਅੰਕ, ਲੁਧਿਆਣਾ
3. ਖੋਜ ਪਤ੍ਰਿਕਾ, ਅੰਕ ਪਹਿਲਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1969
4. ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਅਪ੍ਰੈਲ, 1967, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
5. ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪਟਿਆਲਾ, ਸਤੰਬਰ, 1953
6. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅੰਕ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪਟਿਆਲਾ
7. ਗੁਰਮਤ ਅੰਕ, ਜਨਵਰੀ, 1965, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪਟਿਆਲਾ।
8. ਭਗਤੀ ਅੰਕ, ਅਕਤੂਬਰ, 1965, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪਟਿਆਲਾ।
9. ਨਿਰਗੁਣ ਕਾਵਿ ਅੰਕ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪਟਿਆਲਾ, 1960.
10. ਸਾਹਿਤਕ ਮਾਰਗ, ਪਹਿਲਾ ਅੰਕ-ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ
11. ਕਲਿਆਣ, ਸਾਧਨਾ ਅੰਕ
12. ਕਲਿਆਣ, ਸੰਤ ਅੰਕ
13 ਪਰਖ, ਅੰਕ ਪਹਿਲਾ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ 1967
14. ਪਰਖ, ਅੰਕ 2, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1967.

—

PANJAB UNI